ABC
CERTIFIED

هراڻ

جلد - ۴۴
نمبر ۳/۱۹۹۵ع
(جولاءِ-سيپٽمبر ۱۹۹۵ع)

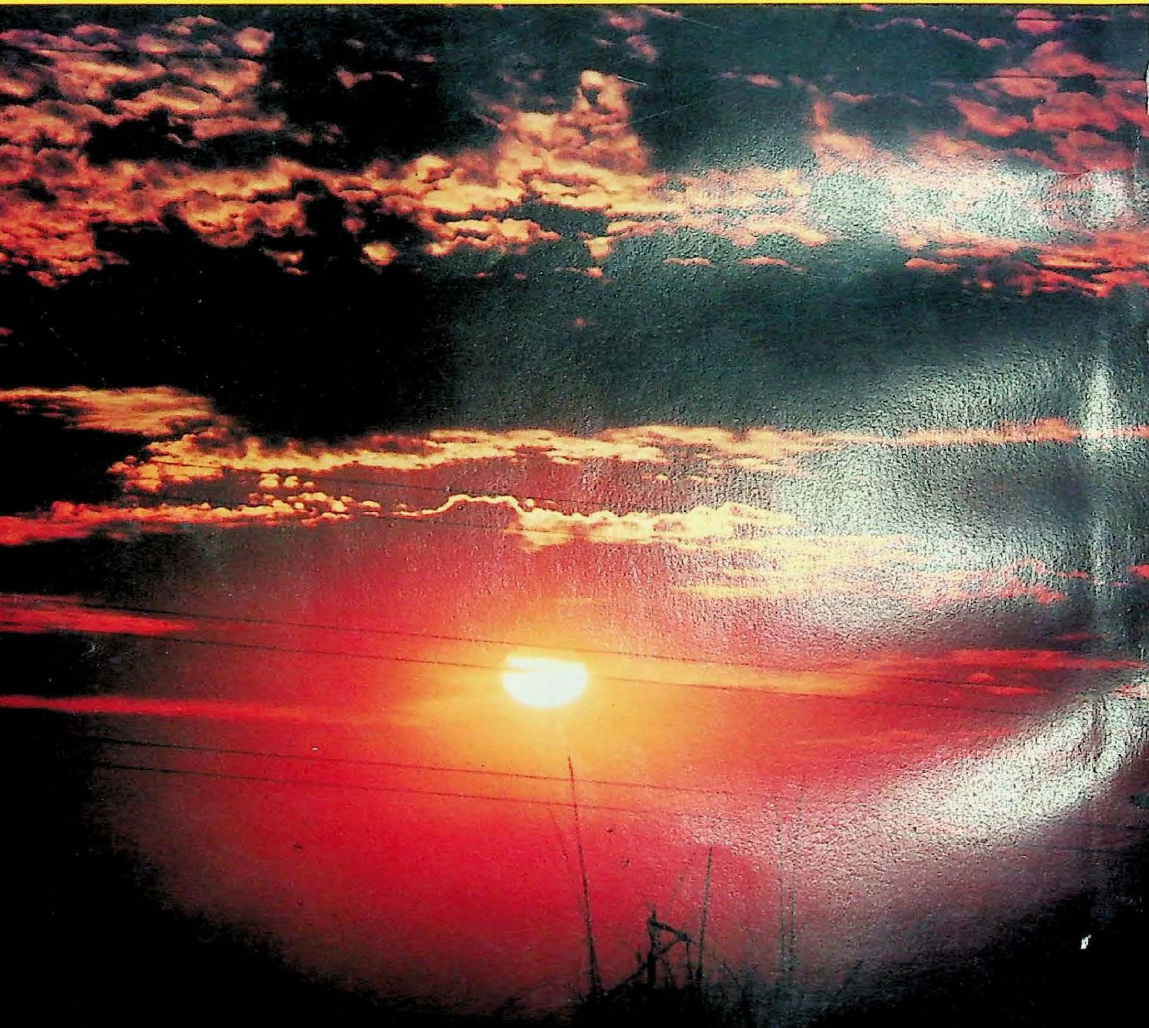

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

سنڌ جي تاريخ جو مرڪز - ٺٽو
(رهائشي جاين جو روايتي اڏاوتي نمونو)
-تصوير: سيد حسام الدين راشدي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي ادبي ۽ تحقيقي دستاويز]

جلد ۴۴] جولاءِ-سيپٽمبر ١٩٩٥ع [نمبر ٣

نگران

حسين شاهه راشدي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سب ايڊيٽر

طارق عالم

سنڌي ادبي بورڊ

جامشورو سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو سنڌ

(Regd. No. SC-372)

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 44, No: 3, Year: 1995
(Established in 1955)

An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi Literature.
Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Education, Music, Folklore, Archaeology, Numismatics, Lexicography and General Culture of Sindh are the main topics of material usually published in this periodical.
Besides translations of World literature are also presented.
Correspondence about publication be addressed to:

Editor
"Mehran" Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro (Post Code: 76070)
Via: Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (0221) 771276

For Subscription please contact:
Manager Book -Stall
Sindhi Adabi Board
Tilk Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan.
Telephone: (0221) 615179

مواد موڪلڻ لاءِ
ايڊيٽر
"مهراڻ" ٽماهي
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ
(پوسٽ ڪوڊ ٧٦٠٧٠)
فون نمبر: ٧٧١٢٧٦

خريداريءَ لاءِ لکپڙهه
مئنيجر بڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي،
حيدرآباد، سنڌ.
فون نمبر: ٦١٥١٧٩

ساليانو چندو: ١٠٠-٠٠ رپيا

في پرچو: ٣٠-٠٠ رپيا

(نوٽ: خريدارن کي ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلڻ لاءِ ساليانو چندو چار سؤ رپيا)

Printed and Published by Murad Ali Mirza
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, JAMSHORO Sindh.
(Composed by Aijaz Jafri and printing supervised by Publication Officer Allah Bachayo Yousufzai and Manager Press Sikander Ali Shah)

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

سنڌ جا قديم آثار ۽ انهن جي سنڀال

"...... آءٌ سنڌ جي سرڪار کي، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي تهذيب جو واسطو وجهي عرض ڪندس تہ محڪمہ آثار قديمہ ۽ محڪمہ اوقاف جي گڏيل وسيلي سان، ٺٽي شهر ۽ مڪليءَ جي آثارن جي حفاظت لاءِ قدم کڻي... اهو وقت جو آواز آهي ۽ اها تاريخ جي صدا آهي، جنهن کي پورو ڪرڻ اسان جو فرض آهي. موجوده حڪومت، انهيءَ عمل ڪري، دائمي طرح سنڌ جي تاريخ ۾ پنهنجو نالو ثبت ڪري ويندي....."

مٿينءَ جيءَ جنجهوڙيندڙ اپيل، سنڌ جي تاريخ جي عظيم ڄاڻو ۽ ناميار دانشور، مرحوم پير حسام الدين راشدي جي آهي، جا سندس مشهور تحقيقي مقالي-- "ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي"-- جي پڇاڙيءَ ۾ ڪيل آهي.

١٩٧٢ع ۾ پير صاحب جي ڪيل ان اپيل جي افاديت اڄ بہ جيئن جو تيئن قائم آهي، بلڪ ايترن سالن گذري وڃڻ جي ڪري ان جي اهميت ۾ واڌارو اچي ويل آهي. پير صاحب جي ان اپيل جو واسطو فقط ٺٽي ۽ مڪليءَ جي آثارن تائين محدود نہ سمجهڻ کپي، پر سنڌ جي سمورن قديم آثارن، تهذيبي ماڳن ۽ ثقافتي مرڪزن سان لاڳو سمجهڻ کپي، جي واسطيدار کاتن جي بيڌياني، سرڪاري حلقن جي بي توجهي ۽ خود اسان جي عام ماڻهن طرفان ڄاڻي ٻجهي نقصان پهچائڻ وارين ڪوششن جي ڪري ڏينهون ڏينهن برباد ٿي رهيا آهن.

تهذيب يافتہ مُلڪن ۽ قومن پنهنجن تاريخي آثارن ۽ ثقافتي ماڳن جي سار سنڀال لاءِ جيڪي اپاءَ ورتا آهن، تن کان علمي حلقا چڱيءَ طرح واقف آهن. ان جي ڀيٽ ۾ اسان جي سنڌ جي قديم آثارن سان جيڪو سلوڪ شروع کان وٺي روا رکيو ويو آهي، اهو بيحد ڏکوئيندڙ آهي. هن وقت سنڌ جا آثار تباهيءَ جي سنجيده مرحلي ۾ داخل ٿي چڪا آهن ۽ انهن کي بچائڻ لاءِ ڪنهن بہ کاتي يا اٿارٽي، سرڪار يا ڪنهن اداري طرفان جوڳا اپاءَ ڪونہ ٿا ورتا وڃن.

حالت اها آهي جو دنيا جي عظيم ترين تهذيبي مرڪز "موهن جي دڙي" جي تحفظ لاءِ هڪ اٿارٽي هڪ ڊگهي زماني کان وٺي قائم آهي، پر اڄ تائين ان جي ڪارڪردگي ڇا رهي آهي، ان کان عام ماڻهو تہ ڇڏيو، پر سنڌ جا علمي حلقا بہ اڻواقف آهن تہ اٿارٽي دڙي کي بچائڻ لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا آهن ۽ انهن ۾ ڪيتري قدر ڪامياب ويئي آهي. ٻئي طرف دڙي لاءِ اهي خبرون اينديون ٿيون رهن تہ باقي ڪيترن سالن جو مهمان آهي!

سنڌ جي ٻئي وڏي تهذيبي مرڪز مڪليءَ جي حالت هاڻي اها وڃي بيٺي آهي، جو سنڌ جي سپوت جام نظام الدين سمي جو آخري آرامگاهہ-- جيڪو مڪليءَ جي سموري تعميرات جو نڪُ آهي-- مرامت کان بيڌيانيءَ ڪري لاوارثي جي حالت ۾ زبون ٿي رهيو آهي. سنڌ جي سدا حيات هيرو دولهہ درياخان جي مزار جي مرامت نہ ٿي تہ اڪثر جنڊ پٿرن کي ٽڳائڻ کان ڪوبہ بچائي نہ سگهندو. جيئن مڪليءَ جا چٽسالي وارا سوين پٿر، ڪراچيءَ ۾ بنگلن جي زينت بنيل آهن. يونيسڪو طرفان قرار ڏنل عظيم تاريخي مرڪز "مڪلي" ڏينهون ڏينهن برباد ٿي رهيو آهي ۽ هاڻي تہ حالت هيءَ بہ آهي جو ڪن بااثر ماڻهن پنهنجي ذاتي سهوليت لاءِ مقرره ثقافتي حدن اندر بلڊوزر گهمائي، قبرن کي مسمار ڪري، رستا بہ ڪڍي ورتا آهن!

اسان کي قديم آثارن وارو کاتو ٻڌائي سگهندو تہ خداآباد ۾ ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي تاريخي مسجد جي تازه بربادي، تي انهن ڪهڙو تحرڪ ورتو آهي، جو ان جو هڪ حصو اوچتو ڌهي پَٽ ٿي پيو آهي.

ان طرح ننگرپارڪر پاسي، آڳاٽي زماني جي قديم آثارن جي برباديءَ جو ڪڏهن ڪنهن اهلڪار معائنو بہ ڪيو آهي؟ ساڳيءَ ريت ٺُل مير رُڪڻ ۽ چٽوڙيءَ جو قبرستان بہ محڪمي جي بيڌيانيءَ ڪري زبون ٿي رهيا آهن. حيدرآباد ۾ ميان غلام نبي ڪلهوڙي جي مقبري واري چوديواريءَ اندر خانگي قبرستان ٺهڻ شروع ٿي ويو آهي.

وري بہ آفرين آهي سنڌ جي وڏي وزير سيد عبدالله شاهہ کي، جنهن عمرڪوٽ جي قلعي جي نگهداشت لاءِ چوڌاري ناجائز قبضن ۽ تازه تعميرات کي هٽائڻ جو حڪم ڏنو آهي، جيئن انٽيڪئيٽيز ائڪٽ جي حوالي سان قومي ثقافتي ماڳ کي بچائي سگهجي. واضح رهي تہ ڪجهہ وقت اڳ ۾ عمرڪوٽ جي قلعي جي ديوار جي پرسان شاپنگ سينٽر جي اڏاوت جي حوالي سان سنڌ جي علمي ۽ ادبي، سماجي ۽ ثقافتي حلقن ۾ بي چينيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي هئي ۽ سنڌ جي باشعور حلقن گهُر ڪئي هئي تہ ان قسم جي اڏاوت کي روڪي، قلعي کي برباد ٿيڻ کان بچايو وڃي. اهڙي وقتائتي احتجاج جي حوالي سان، اسان سنڌ جي سجاڳ علمي حلقن جي ڪوشش کي بہ قدر جي نظر سان ڏسون ٿا.

سنڌ جي قديم آثارن جي سنڀال کي اسان اڄ ان ڪري بہ موضوع بنايو آهي، جو مرڪزي حڪومت پاڪستان جي آرڪيالاجي ڊپارٽمينٽ جو هاڻوڪو ڊئريڪٽرجنرل ۽ اسان جو عزيز دوست ڊاڪٽر محمد رفيق مُغل، نہ فقط عالمي طور تي مڃيل عالم، محقق ۽ قديم آثارن جو ماهر آهي، پر ان سان گڏ سنڌ جي قديم ماڳن جي کوٽائين ۽ انهن تي تحقيق ڪرڻ وارين ڪوششن ۾ سندس پراڻو ۽ گهرو واسطو بہ رهيو آهي. ديبل ۽ منصوره سان گڏ ڀنڀور جي پڙي ۽ ٻين آثارن جي کوٽائين ۾ ڊاڪٽر صاحب ماضيءَ ۾ وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون آهن ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب تي سندس تحقيقي مقالن کي علمي دنيا ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. اهڙي فاضل شخص جي اياڻڪاريءَ ۽ سندس نگرانيءَ ۾ سنڌ جي قديم آثارن سان بيڌيانيءَ وارو سلوڪ نہ ٿيڻ کپي.

ٻئي طرف، اسان سنڌ جي سپوت سائين حسام الدين راشديءَ جي تاثرات جي روشنيءَ ۾ سنڌ سرڪار، خاص ڪري سائين عبدالله شاهہ کي عرض ڪنداسين تہ "تاريخ جي صدا" تي ڌيان ڌريندي، برباديءَ ڏانهن وڌندڙ سنڌ جي قديم آثارن جي سارَ سنڀال لاءِ نہ صرف پنهنجي طرفان اپاءَ ورتا وڃن، پر ان سان گڏ ذاتي دلچسپيءَ سان مرڪزي حڪومت کي بہ آماده ڪيو وڃي، جيئن سنڌ جي ادبي ۽ علمي، ثقافتي ۽ سماجي حلقن جي ان شڪايت جو خاتمو ٿئي تہ محڪمي جي غفلت ڪري، سنڌ جا ثقافتي آثار برباد ٿي رهيا آهن.

ڪجهہ "مهراڻ" بابت

مهراڻ جو هيءَ ٽيون پرچو آهي، جو هن سال، پوري وقت تي پڌرو ٿي رهيو آهي. چوٿون پرچو بہ وقت کان اڳ شايع ڪرڻ لاءِ جتن ڪيا پيا وڃن. مهراڻ جي ديرمدار جيَ خاتمي جو سڄو اهتمام ۽ ڪريڊٽ، بورڊ جي فاضل چيئرمن، سينيٽر حسين شاهہ راشديءَ جي تحرڪ ۽ ڪوشش سان وابستہ آهي، جنهن صاحب مهراڻ لاءِ خاص ڌيان ڏيندي هڪ طرف انتظامي طور مون کي ڪي وڌندڙ اپاءَ فراهم ڪري ڏنا آهن تہ ٻئي طرف پنهنجي شفقت ۽ محبت سان مڪمل ساٿ سهڪار سان نوازيو آهي، جيڪا هن اداري ۾ ماضيءَ جي هڪ بنيادي ۽ اهم روايت پئي رهي آهي.

ان طرح سنڌ جي انتهائي ٻاجهارن ليکڪن، اديبن، شاعرن، محققن ۽ علمي حلقن جي ادبي سهڪار کي بہ وساري نٿو سگهجي، جي پنهنجا دستوري پال پلاٽيِ، مهراڻ کي قلمي سهڪار سان نوازيندا رهن ٿا. ان ڏس ۾ اسان جي نئين ٽهيءَ جي مهربان ليکڪن جي تعاون لاءِ خاص طرح سان سندن لک لائق ۽ احسان. -- ن.ا.ش.

★ شاعري

سچل سرمست (ترجمو: امير علي چانڊيو) ٩
شيخ اياز ١٠
تنوير عباسي / شمشيرالحيدري ١٢
تاجل بيوس ١٣
عنايت بلوچ / نورالهديٰ شاهه / نصير مرزا ١٤
انيس انصاري / ادل سومرو ١٥
عبدالقيوم صائب / غلام حسين رنگريز /
آثم ناٿن شاهي / منير سولنگي ١٦
اياز گل/ بخشڻ مهراڻوي / سوزهالاڻي / احمد ٽالپر ١٧
مير محمد پيرزادو / بادل / سقراط سيتائي /
مختيار گهمرو ١٨
ڪرم ٽالپر ١٩
مانڪ ملاح / فياض چند ڪليري / اقبال رند ٢٠
وسيم سومرو / زوار نقوي / راشد موراڻي ٢١
مقصود گل / منظر راجپر / محسن عباسي /
ضمير قل ٢٢
نياز پنهور / معشوق ڌاريجو / معصوم بخاري /
بشير احمد شاد ٢٣
سعيد ميمڻ / روشن گهانگهرو / عزيز ڪنگراڻي/
سرڪش سنڌي ٢٤
مسڪين ملاح / آدرش / روبينه ابڙو ٢٥
ستار/ سميع ڪنڌر/ انجم قاضي/ آصف منياڻوي ٢٦
مهرخادم / پريم پتافي / درد سولنگي /
سڪندر مگسي ٢٧
امين زرداري / فهميده شرف بلوچ / ناصر چاچڙ /
بيخود بلوچ / عبيد ڪٽپر ٢٨
آڪاش بوزدار/ سلمان سومرو/ جبار تاثير سومرو/
شڪيل پارس ٢٩
غلام حسين ڏيپر / باري ابڙو / عادل سومرو /
بانو محبوب جوکيو ٣٠
اسلم چنا / ضياءُ شاهه / آزاد انور ڪانڌڙو ٣١
احسان دانش / راهي چنا / سلميٰ پنهور /
اسحاق سميجو ٣٢

★ مقالا

١ـ ڪڇهري بدين ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٣٥
٢ـ جنگ نامه منظوم فارسي ـ ڊاڪٽر قريشي حامد علي خاناڻي ٥٠
٣ـ فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما ـ غلام محمد لاکو ٧١
٤ـ نواب شاهه ضلعي جا ڪتبخانا ـ عبدالرسول قادري ٩٤
٥ـ چچ نامي ۾ موجود فارسي شعرن جي باري ۾ هڪ گذارش ـ ڊاڪٽر نذير احمد ١١٠
سنڌيڪار: محمد پُنهل ڏهر
٦ـ ١٨١٩ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو ـ ڊاڪٽر الهرکيو ٻُٽ ١٢٠
(اسلام، هندو ڌرم ۽ عيسائيت جا ١٩٠٠ع تائين ڇپيل ڪتاب)
٧ـ دستاويزن ۽ مخطوطن جي مرامت جا طريقا ـ گُرڏنو گانگاڻي ١٤١
٨ـ ڇهه ڇهه پنسا، ٻه ٻه پايون ـ نصير مرزا ١٦٠
(ڪشنچند "بيوس" جي ٻارن لاءِ شاعري)

★ ڪهاڻيون

١ـ ڪجل بنا نيڻ	ـ ماڪن شاھ رضوي	١٧٩
٢ـ بوسنيا جي ڌيءَ	ـ شاھ زمان پنگر	٢١٣
٣ـ هڪ گُڏيءَ جو زانچو	ـ مظهر الاسلام سنڌيڪار: قاضي اياز مهيسر	٢١٥
۴ـ نيري ڍنڍ	ـ هينري ڊي ويري اسٽيڪپول سنڌيڪار: قربان جعفري	٢١٩
٥ـ زندگي، هڪ لُچي عورت	ـ ڪرتار سنگھ دُگل سنڌيڪار: محسن عباسي	٢٥٢

★ اڄ نہ اوطاقن ۾

حاجي ولد محمد جَت (ڪَڇ)	ـ ڊاڪٽر پرسو گدواڻي	٢٥٥

"مختلف دورن ۾ هيتري ترقيءَ جي باوجود بہ برطانوي دور ۾ سنڌي شعر کي هڪ عظيم نقصان سهڻو پيو. هن ڪان اڳ سنڌي شاعري خالص مقامي ماحول جو عڪس هوندي هئي. دوها، بيت ۽ ڪافيون - جن ۾ بولي خالص، تشبيهون ۽ استعارا مقامي، جذبات ۽ تخيل گهريلو، توڙي تصورات جي حد تائين بہ وابستگي سنڌ سان هوندي هئي. ليڪن هن دور ۾ هي خوبيون بلڪل ختم ٿي ويون. بيدل ۽ بيڪس تائين تہ اهائي پراڻي ريت قائم رهي، ليڪن مير حسن علي خان، مير عبدالحسين خان، سيد فاضل شاهہ ۽ مرزا قليچ بيگ روايتي شاعريءَ ڪان منهن موڙي نئين راهہ ڪڍي ۽ ايراني ماحول کي سنڌي شاعريءَ ۾ داخل ڪيو. ڪانءُ، ڪبر، ڪرڙ، ڪنڊي ۽ پٽن پاڻن جي بجاءِ گل ۽ بلبل توڙي سرو ۽ صنوبر کي اهميت ڏني وئي. جنهنڪري بولي خالص نہ رهي. تصور ۽ خيال جي مطابقت ماحول موجب نہ رهي. تشبيهون، استعارا ۽ ترڪيبون وغيره اهڙي ملڪ مان آندا ويا، جيڪو سنڌي ماڻهن ڪڏهن ڏٺو بہ ڪونہ هو ۽ انهن لاءِ هي صورت حال (شاعري) بلڪل ڪِل جهڙي بنجي پيئي. سنڌي شاعريءَ جو تالو پنهنجي ماڻهن ڪان ٽٽي ويو ۽ شاعري صرف تعليم يافتہ ۽ شهري ماڻهن جي ذهني عياشي لاءِ مخصوص ٿي وئي. سنڌي ادب لاءِ اها اهڙي ڪاري ضرب هئي، جنهن جي اثر هيٺ، اهو اڄ تائين مُئل حالت ۾ پيو آهي. سنڌيءَ جي غزليہ شاعري اهڙي پئي معلوم ٿئي جڻ ڪو گار ڏئي رهيو آهي."

- سيد حسام الدين راشدي

(سنڌي ادب، ١٩٥١ع")

شاعري

لطيفي لات

لڙ لهريون لَس ليت، جت اَت نہ آب جو،
الله اَتِ مَ اولئين، پيڙا متي ٻيٽ،
جوکو تئي مَجَڙاوَ کي، فَرهي اچي مَ فيٽ،
لڳي ڪا مَ لپيٽ، غاريبي غوراب کي.

وَهَہ تِکَ وهڪرا، جت ننگر نہ ٿَهرن،
وڏاندريون وَهہ سامُهيون، جَجهي جورَ جُنبن،
نيڏوءَ ۾ ناتاريون، وٺجارا وجهن،
مُلا معلمن، مون ڳري سُٺائي ڳالهڙي.

اَچارا عَميق جا، ڳڏئا غواصن،
جُهڙيون جهاڳي آئيا، ڪاروٻيار ڪُن،
سمنڊ سُوجهي جن، آٿي اَمُل اولئا.

ڳُوها ڪالهہ ڪٺي، وڏئون اُتر آسري،
الله جهُري مَ ان جي، اولي جي اَٿِي،
وٺجارن وَٽي، وکر وڌو ٻيڙين.

لڳي اُتر هير، سامونڊين سِڙهہ سَنباهيا،
ننگر ڪٺي ناکئا، ٿِئا سَٺائيءَ سِير،
هِنيڙي نِت اکير، ڪاري-ڪيڙائن جي.

ناکئو نگهبانُ، مُنجي مُعلم خَبرون،
جن ساري ڪنيو سمنڊ ۾ سَفر جو سامانُ،
لطف ساڻ لطيف چئي، تَن لنگهئُو طوفانُ،
سنيارِي سُبحانُ، وجي عَدَنئون اڪتا!

- شاهہ عبداللطيف ڀٽائي

KAFI (SUR ASA)

The heart which with wine of love is drunken,
That heart is ever frenzy ever madden.
Truth is permanent, truth is prevailing,
Truth is ever living, truth is ever lasting.

No room for religion nothing for faith,
Where stands infidelity, where stands Islam?
Truth is permanent, truth is prevailing.

Five holy persons are my patrons,
Hassan and Hussain are my leaders.
Truth is permanent, truth is prevailing.

The lovers he is forgiving,
and bestows them heaven as their dwelling,
Truth is permanent, truth is prevailing.

For sacrificing lovers heads, lovers life,
Love wore them pilgrim-robe as atire.
Truth is permanent, truth is prevailing.

All the day and all the night,
Longing are enraptured and madden.
Truth is permanent, truth is prevailing.

Mansoor was sent to gallows for love,
Still he shouted "I am a truth".
Truth is permanent, truth is prevailing.

For them repreach and reprehension,
Love is slander, love is aspersion.
Truth is permanent, truth is prevailing.

Learning left, intellect deserted for ever,
Love became their leader and only mentor.
Truth is permanent, truth is prevailing.

Prey of love is happiness and humour,
Love ruins relief and rests no sooner.
Truth is permanent, truth is prevailing.

Several are servants at the door of my sire!
Sachal is also slave without any desire,
Truth is permanent, truth is prevailing,
Truth is ever living, truth is ever lasting.

Translated by: **Amir Ali Chandio**

سچل سرمست

ڪافي (سُر آسا)

جنهن دل پيتا عشق دا جام، سا دل مست ومست مُدام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

دين مذاهب رهندي ڪتي، ڪُفر ڪِتان اسلام؟
حقّ موجود، سَدا موجود!

پنجتن پاڪ حمايت ميڏي، حَسن حُسين امام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

بخش ڪريندا عشاقان تي، جَنّت جاء مقام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

سرَ ڏيوڻ ڪيتي عشاقان نُون، عشق بڌائي احرام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

راتين ڏينهان مُشتاقان نُون، مستي موج مدام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

سُولي تي منصور چڙهايا، أنَا الحَق ڪلام،
حقّ موجود، سَدا موجود!

چاوڻ بار مَلامت سرِ تي، برهه سارا بدنام،
حقّ موجود، سَدا موجود!

چوڙيا تنهن ڪُون علم عقل ني، جنهن دا عشق امام،
حقّ موجود، سَدا موجود!

خوشيان خُرميان ڏيک سَتيندا، عشق وجايا آرام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

در سائيان دي سوين سپاهي، "سَچّل" پي هڪ غلام.
حقّ موجود، سَدا موجود!

شيخ اياز

چوسٽا

[سلطان باھوءَ جي نالي]

(١)

ھو باھو سلطان بہ آھي، بُلّي شــــــاھہ بہ ھُو،
جڻ تہ پـــــتـــانيءَ جي آويءَ ۾ آ اوچـــو آڙاھہ بہ ھُو،
شال فريدا ھن کي سمجھين مھر بہ ھو ۽ ماھہ بہ ھو،
آھي امن پيـــام اُنھيءَ جـو سڀ ســان آھي نــاھہ بہ ھو.

(٢)

کوبہ نہ رھنـــــو آھي باھو ھرکو مِــــتّي ھُو،
قـــبـــر مـــتـــان چــانڊوکي آھي سڀ جي چِـــتّي ھو،
کير نہ آھي جنھن ھن جڳ سان کونہ کئي آ کِتّي ھو،
انڪاري آ کير خدا کان، ڪنھن جي قسمت ڦِٽي ھو.

(٣)

ھاڻي چــا ٿــيندو بس ويئي منھنجي عـــمـــر اَجــائي ھو،
ھُن جي کيـــــئن تلافي ٿــيندو بيت ھجي يا وائي ھو،
نيٺ تہ مـــــٽي آ پاينده ناھي صـــــورت ڪائي ھو،
باھو جي مـون مُرشد گھرجي ڪافي آھہ پـٽـاني ھو.

(٤)

باھو نانءُ خـــدا جـــو سچـــو ٻيـــو سڀ آھي فـــاني ھو،
جـڳ گھڙيءَ جـو مـيلو آھي ڪوئي خـان نہ خـاني ھو،
حـــرص ھوس انســــان ۾ آھي جڻ ســـاري ناداني ھو،
ھي جيـــڪـو مانداڻ انھيءَ جـو ڪو تہ لڳي ٿو باني ھو.

(٥)

باھو تو جــو عـــشق ڪيـــو سـو نانھہ اجـايو ويـٺو ھوُ،
مان ڄاڻان ٿو ڪنھن ڪنھن تڙ تي توکي پيرو پيٺو ھو،
چنڊ چِڪي ٿو سينگ انھيءَ کي تير تہ توتي سيٺو ھو،
ھڪڙي ڏينھن تہ اچڻو آھي، ماڻھوءَ موت تہ مٺو ھو.

(٦)

بيـــنـــو عـــشق نچـــاني ڪنھن کي تـــيّـــا تـــبا ھوُ،
ڪُن اندر ڦـــــيـــــراٽـــــون ڪــــاني پيـــني نيّـــا ھو،
ھيءَ اڪيـلي ناوَ، انھيءَ جـــو ڪر ڪِــــوَنيـــا ھو،*
اونداھي اڌ رات انـھـيءَ جي ھيّــــــا ھَيّـــــا ھو.

(٧)

ٿـــــــوري دير ھوا ۾ آھي پاڻيءَ ڦـــــوٽو ھوُ،
مــاڻھــو ڪا شيءِ ناھي، جنھن جــو ڪِن ڪِن کــوٽو ھوُ،
ڪوني ڪوني جيءَ لڳي ٿـــو جـــمنا جَل جـــو لوٽو ھوُ،
ھاڻي عمر ڦِٽي ساريندين ڪنھن جو ڪنھن جو جوٽو ھو.

(٨)

باھو تو پنجـــاب ڏٺـــو آ، سنڌ بہ ڏيکاريانءِ ھو،
چولســـتـــان جـــيـــان ھت ٿــر ۾ ڪرھي نِي ناريانءِ ھو،
جي ٻاجھہ ڪاني ٻاجھہ ڪري مان سنگ پٽرايانءِ ھو،
باھو منجـيءَ تي ويھـــــاري ڊوڊو کـــــارايانءِ ھو.

(٩)

باھو چـــــانئٹ تي آيو ٿي، دروازو ڪٿن ٻوٽين ھو،
آھي ھي آواز ازل جــو ان کــان ٻوڙو ڇــا لٺـــ ٿين ھو،
ھو جــو ايڏو ويجھـو آھي، تنھن لئہ ڇو ٿـو ڪاھين ھو،
جيءَ ۾ جھاتي پاءِ ڙي باھو، سڀ ڪجھہ تون ني آھين ھوُ.

(١٠)

توريت پڙھيـــو، انجـــيل پڙھيـــو، قـــرآن پڙھيـــوسي ھوُ،
رومي، ســعـــدي، حـــافظ جـــو ديوان پڙھيـــوسي ھوُ،
آھہ اھوني ڏک نہ ڪڏھن انســـــان پڙھيـــــوسي ھوُ،
ڪونہ ســـجـــاتا درد سندس درمـــان پڙھيـــوسي ھوُ.

(١١)

سڀ ماڻھو ھت مھمان ھيا گھر ڪنھن جو ناھي ھو،
ڪيـــڏا نہ پرندا اُڏري ويا سَـــر ڪنھن جـــو ناھي ھو،
روز ســـيـــان پَرُ تـــيـــٺـــو آ پَرُ ڪنھن جـــو ناھي ھو،
مـــوتہ رڳـــو پاڇـــانون آ ڏَرُ ڪنھن جـــو ناھي ھو.

---

*ڪِونيا:- (ھندي) ناکئو.

(١٢)

سورج مُکيءَ جي کيت جيان مان نند کيان ٿو هوُ،
سج اُڀري کان اڳ ۾ جاڳي آنءُ اٿان ٿو هوُ،
سج اُڀري ٿو دور افق ۾ آنءُ ڏسان ٿو هوُ،
ڇا ڇاٿين ٿو آءٌ عبادت کيئن کيان ٿو هوُ.

(١٣)

ڪويل ڪوڪي ٿي ساوڻ ۾ مينهن پوي ٿو هوُ،
ڪو نہ انهيءَ آواز ۾ آهي ڪجهہ نہ ڇوي ٿو هوُ،
ڌرتيءَ کي آڪاش منجهاران ڪو نہ سڏي ٿو هوُ،
عشق الله جو توکي پنهنجي طرف ڇڪي ٿو هوُ.

(١٤)

عشق الله سان جنهن کي ڪونهي باهو ڪهڙو ماڻهو هوُ،
هر ڪنهن کي ٿو ڇيري ڦاڙي ڇيتي جهڙو ماڻهو هوُ،
جيڪو اُج اجهاڻي سپ جي پاڻيءَ ٻهڙو ماڻهو هُو،
ڪَکَّ بہ هلڪو آهي جنهن کان اهڙو اهڙو ماڻهو هوُ.

(١٥)

وڻ جون ٽاريون چانڊوڪيءَ ۾ جيئن لڏن کي ٻانهون، هوُ،
ڪيڏيون سانت سمايون آهن دردوندن جون ڏانهون هوُ؟
آتر واءُ تہ ناهي سَرتي آهن ڪبِني آهون هوُ!
پيا پيا سپ جا رستا باهو، سپنا سپنا راهون هوُ.

(١٦)

ڪنهن کي ڪَلّ نہ آهي ان جي ڪنهن نہ سڃاتو ڇاتو هوُ،
نيٺ ندي جا سمنڊ سمائي تَنهن جو اُنت نہ پاتو هوُ،
جهرڻي وانگر گيت اچي ٿو، ڪير ڇوي ڪنهن ڳاتو هُو،
پربت نہ آني نشي وانگر، ڇا ڪنهن يار سڃاتو هوُ.

(١٧)

ساري رات اسان جاڳون ٿا، جهونجهڪڙي جو اک لڳيّ هوُ،
ورهڻ جئن ڪا ڪاري اُپ ۾ تارا تڪي تڳي هوُ،
ڇا ڇا ڀنتي رهجي ويو آ ڪير نپائي اڳي هوُ،
حال نہ اڇتو وڃتو آهي حال نہ سپ کي نڳي هو.

(١٨)

ڳاڙهي ڊاک اُنهيءَ جي وَل تي هي چانڊوڪي هو،
رُتّ بسنتي آني آهي، بير نہ ڏس ڪنن ٻوڪي هو،
سورَ اُپاريا ڪوڪي ڪويل ڇو نہ ڪيو ڪجهہ تو ڪي، هوُ،
اج بہ گلاب جيان تازي آ، ناهي پريت پروکي هوُ.

(١٩)

چند ڪجيءَ جي ٻانهن ڳچيءَ ۾ پاڻي هيٺ نهاري هو،
نيرو نپ درياهہ جيان ٿو چندرمان کي تاري هو،
پيلّ پاڙ برن ٿا ڏيئا ويو تارين کي تاري هو،
نيڻ اجا تائين ٿا لوچن ساڳي نينهن نظاري هو.

(٢٠)

سِجّ ٻُڏي ويو پاڻيءَ ۾ ۽ نَدّيءَ تي آ سانجهي هوُ،
ڇوڏاري وڻ سانت سمايا اوندهہ ڪنهن آڳانجهي هوُ،
سانت سمندر وانگر ڇُلڪي، موڙهو من جو مانجهي هوُ،
ٿو جهوپيءَ ۾ ڏيئو ٽمڪي، ٿالهيءَ ٿالهيءَ ڪانجهي هوُ.

(٢١)

باهو ڪاهوءَ تي بيهان مان يا مان هڙپا ۾ هوُ،
هر شيءِ آهہ فنا جي زد ۾ فرق ڏسان مان ڇا ۾ هوُ،
آ انسان حقيقت ڪهڙي؟ قطرو آ جئن دريا ۾ هوُ،
ڪهڙي معنيٰ رکندو آهي ذرّو ساري صحرا ۾ هوُ.

(٢٢)

هو ۽ تو ۾ فرق اجايو، وچ ۾ آهہ حياتي، هوُ،
هو نہ ميان آئينو آ، تو ان ۾ جهاتي پاتي هوُ،
آ ڪنهن جي تقدير وري اج اناالحق لئہ آتي هوُ،
آءٌ ڇوان ٿو ڏرُ نہ انهيءَ، ڪان ناهي موت مماتي هوُ.

(٢٣)

تارن جي ترمر تي مون کي ساري رات ستاني هوُ،
جئن تنبوري جي تڻ تڻ تي منهنجي من کي گهاني هوُ،
تنهنجو نالو جو وِسري ويو واهوندو ورجاني هوُ،
تون جا رويا آهين ڪئن ڪو توکي تن سان لاني هوُ.

تنوير عباسي

وائي

لوڏ نه تاريءَ کي
گلڙن واريءَ کي
پوپٽ اڏري ويندو.
مالهڻ ايندي گل پٽڻ
ڏسندي کاريءَ کي،
پوپٽ اڏري ويندو.
چو ٿو چيڙين چيگرا
مند بهاريءَ کي،
پوپٽ اڏري ويندو.
جي تون ڇهندين ڇوڪرا
هن ويچاريءَ کي،
پوپٽ اڏري ويندو.

شمشير الحيدري

اڌ صديءَ جو داستان

عمر جي معصوم، مخلص مرحلن ۾،
زندگيءَ جي راهه تي،
همسفر هڪڙو مليو هو-
اهڙو ئي معصوم، مخلص،
جهڙي هن جي عمر هئي.

ڪا خبر ئي ڪانه هئي ڪهڙو سفر هو،
ڪا خبر ئي ڪانه هئي، سا راهه ڪيڏانهن ٿي وئي،
ڪا خبر ئي ڪانه هئي، اڳتي ڪٿي منزل به هئي-
بيخبر اکڙيون هيون،
بيخبر دلڙيون هيون.

بس، انهن ئي بيخبر
وقت جي وٿراهه تي،
ٽمڪ ڏيندا، ڪيڏندا، ڪلندا، ڪڏهن پوپٽ ۽ پنپوريون
جهليندا،
يا وري،.
رنگ رنگي گل پٽي جهوليون ڀريندا،
چند تارن کي تڪيندا،
هڪبئي جو هٿ جهلي،
جهومندا، ڳائيندا، هلندا ٿي رهياسين:
ڪيستائين؟ ڪنهن طرف؟
-ڪا خبر ئي ڪانه هئي.

پنڌ سارو هو گلن جي فرش تي،
هر قدم سُرهاڻ جون اوتون هيون،
هڪڙي ئي موسم بهاريءَ جي هئي،
ڇانورا وٽڪار جا، بادل هئا، بوندون هيون.

* * *

پوءِ هڪ ڏينهن، اوچتو،
ڪيئن الائي،
هڪبئي جو هٿ هٿ مان ويو ڇڏائي:
وقت جي وٿراهه تي ڪارا ڪڪر ويا ڇانئجي،
۽ وڏي گجگاهه ڪنهن جنگل ۾ ڦاسي،
پنهنجي پنهنجي منهن ٻئي ڀٽڪي وياسين:
سڏ پڙاڏا گونجندا، هر پل پري ٿيندا رهيا،
دل کي ڪٺائيندا رهيا:
نيٺ هڪبئي کان اسين گم ٿي وياسين،
جڻ هميشه کان اڪيلا ئي هئاسين:
پنهنجي پنهنجي واٽ هرڪنهن کي ملي، اڳتي هلي،
زندگي گذري اسين روئي کِلي، اڳتي هلي.

* * *

اڌ صديءَ جي ڳالهه آهي،
زندگيءَ جي راهه تي،
حال واري موڙ تي،
اڄ وري سو همسفر سامهون اچي بيٺو اٿم!

بت بڻيا حيرت وچان،
اين، تڪيندا ٿا رهون هڪبئي جا چهرا.

جڻ ڊنل ڪنهن چٽ جون ليڪون خيالن ۾ ملائي،
رنگ تن ۾ يادگيرين جا ڀري
ڪا تصور جي پرانهين، ڪنڊ ۾ ديجي ويل تصوير ناهيندا هجون.

هوريان هوريان،
پوپٽن، گلڙن ۽ پنيورين جا ڪئين منظر ٿا اُڀرن ذهن ۾،
روح ۾ سُرهاڻيون پالوٽ ڪن ٿيون،
۽ يڪايڪ،
هن جو اکڙيون بوٽجي، چرڪ سان پيهر کُلن ٿيون جنهن گهڙيءَ،
هن جي چپڙن تي سوين رابيل مُرڪي ٿا پون:
۽ وري،
بيءَ گهڙيءَ،
مرڪ جا رابيل سڀ ڪومانجي، وڪري وڃن ٿا،
۽ اکين ۾ هڪ وڏي گجگاهه جنگل جا نظارا چوهه سان پيهي اچن ٿا،
سڏ پڙاڏا، ويجهڙا ٿي، ذهن ۾ گونجڻ لڳن ٿا،
هو ڪنن تي هٿ رکي، پيهر اکيون بوٽي ڇڏي ٿو.

مان ڏسان ٿو،
سو ڪنول-چهرو ڪٿي؟
وقت جي وڙاهه تي، جر جهنگ جي بيرحم ڪوسين،
تيز، طوفاني هوائن،
هن جو سارو جسم لُوساٽي ڇڏيو هو:
گل گلابي ڳل هنا ڪنڊن سان رهڙيل،
۽ لڦون پيرن جون ڇِڪبون پئي اچا.

* * *

هڪبني کان جي پڇي پڇجي ته چا؟
هڪبني کي جي ڏسي ڏسجي ته چا؟
ماجرا ساڳي هئي، دل جي ڪٿا ساڳي هئي،
آپ-بيتي هُن جي منهنجي، برملا ساڳي هئي.

هو اکيون کولي چوي ٿو ايترو:
سمنڊ تان اُڏري اچڻ ٿيو هو هتي،
سمنڊ تان اُڏري وري وڃڻو اٿم.

سوچيان ٿو،
اڌ صديءَ جو، هڪ "زمان" جو فاصلو گذريو ته چا،
اڌ صديءَ جو، پيو "مڪان" جو فاصلو بنجي ويو:
زندگاني جڻ "زمان" جي ۽ "مڪان" جي فاصلن جو جهنگ آهي،
جنهن جي ڪَنڊن سان ڦٽجڻ هر محبت جي مسافر جي اصل تقدير آهي.

مون ٽَنگي آهي سنڌمر دل جي پراڻيءَ پٽ تي،
وقت جي ڊاٺل اُها تصوير، جنهن تي رنگ لڪ يادگيريءَ جا ڀرندس پيو اُنهيءَ منظر کي جوڙن جي لئه.
جو هجي منهنجي ۽ مهنجي همسفر جي درميان خالي "زمان" جي ۽ "مڪان" جي فاصلن کان.

تاجل بيوس

وائي

متان مور-ڏٺي!
ڪارونجهر ڪنجي وجي.
ڪر ٽانيڪو ٿَرَ ڪي جنگهون پير هٽي،
متان مور-ڏٺي!
ڪارونجهر ڪنجي وجي.
اِهو پنهنجو تَڪيو، اِهو تيلُ ڦٽي،
متان مور-ڏٺي!
ڪارونجهر ڪنجي وجي.
جاڙي ان جبل جي آهي ڳُرج ڳهتي،
متان مور-ڏٺي!
ڪارونجهر ڪنجي وجي.

عنايت بلوچ

ڳيت

هر دل جا دلدار-
ياد جا آڳم پرجي آيا.

لون، لون، تنهنجي لالڻ لوري،
جندڙيءَ، جان، جگر ۾ جهوري:
جاني جلويدار-
پلپل تنهنجا سُور سوايا.

چند ڪڪرن ۾ لڪندو ناهي،
هر دل توسان روشن آهي:
سونهن ڀريا سردار-
سُندر سُندر تنهنجا سايا.

دل تي ڌڙڪي، اک تي ڦرڪي،
ڪونل ڪوڪي، ڪونجي ڪرڪي:
هينئڙي منجهه هزار-
تنهنجي دردن ديرا لايا.

ساڳي آئي موسم موتي،
هل منڙا تون، ڪر نه وڇوتي:
پنهوارن پڳدار-
پتنگ پڙ تي موٽي آيا.

راتا ونين تون راج رُناري،
توکي دم دم ساهه سنياري:
تنهنجي ياد او يار!
چري چوري چاڪ چڪايا.

نورالهديٰ شاهه

ڪجهه ته چئو

جُڳ لنگهيا
مون کي تنهنجيءَ دل جي دروازي ٻاهران بيهندي
۽ انهيءَ تي هٿ هڻندي
۽ توکي ٻڌاريندي
پر، تو نه ڪا ورندي ڏني آهي
نه دل جا ٻوٽيل دروازا کولي
هڪ ڀيرو مرڪ سان منهنجي آجيان ڪرين ٿو
۽ نه ئي
جُڳ لنگهي وڃڻ کان پوءِ به
مون کي دروازي جي بند هڻڻ جو پڪ اچي ٿو.

نصير مرزا

ڏس اماوس رات ۾.....

سمنڊ ۾ لڙهندا وڃن پيا لاش ڪيڏا
جڻ ستارا
ڪڙ ڪيتا
اڻ ڳڻيا
شور ڪيڏو آ فضا ۾
دور ڪاني
جڻ ته ايمبولينس
يا ڪاري ٻلي
جڻ اڀي ديوار هيٺان
چيچلاٽي
چيچلاٽي
ساهه پيٽي
ڏي حياتي
دور تون
ڪيڏانهن وڃي پڄندو نصير!
ڏس اماوس رات ۾
منهنجي ڪراچي.

ترورا

دريءَ مان ڏٺا مون ته،
پنجي هٿا
اڱڻ مان
ستارا
اکين ۾ ڪٿي جو ڏسان مان
ته جڻ خواب ها
وري ماٺڪين ٺان
ڪنيم جو چپر
ته جن ترورا!

تصور ۾ سفر

رهگذر ني رهگذر
وات ۾ ڪوني نه گهر
منهنجي استقبال لئه

بس هوانون منتظر.
۾ تصور جا محل
ماهه راڻيون مورچل
راهه ۾ پنهنجي ڪڙيون
گيت ڳائن ۽ غزل
۽ ستارن جون تليون
جڻ وڄائي پيو ڪوني
گيت آذرياءُ جا
دور ڳائي پيو ڪوني.

هي نظم آخر ڪنهن جي لاءِ لکيو ويو آهي؟

گل صرف
هن جي ٽي ٽيبل تي رکيل
گلدان لاءِ مخصوص آهن
ملڪ جا باغ
۽ انهن ۾ اڏرندڙ
سڀ پوپٽ
سڀ خوشبون
۽ سڀ رنگ
هن جي ٽي پارن لاءِ وقف آهن.
ريس ڪورسن ۾ ڊوڙندڙ
هڙئي گهوڙا
هن جي ٽي ور جي ملڪيت آهن.
۽ جي هن وقت
اوهين چاهيو ته صرف خيال ڊوڙائي سگهو ٿا ته،
هي نظم آخر ڪنهن جي لاءِ لکيو ويو آهي؟

انيس انصاري

زندگي

زندگي ڪاغذ جي ٻيڙي آ انيس
وقت جي ڌارا ۾ جا پٽي تي لڏي
موت جي موجن هڻان آخر اها
ٿي قضا سر تي قبولي ۽ ٻڏي

زندگي

زندگي ۾ موڙ اهڙا ٿا اچن
محب ماڻهو هاءِ وڇڙي ٿا وڃن
جن بنا هڪ پل نه جيڪر گهارجي
وقت گذرڻ ساڻ وسري ٿا وڃن

اڪيلي

سڄڻ سير ۾ آءٌ آهيان اڪيلي
نه ڪو آهه ساٿي نه ڪو آهه ٻيلي
نه سرتي سڄڻي ۽ نه ڪاني سهيلي
رسيو تون اچي ويل آهي اويلي

ادل سومرو

گيت

زندگيءَ جي رات ۾
مان نه ڪوني خواب هان
ساڀيا تون آن پرين!

منهنجي جيون ۽ خوشي
پيار، خوشبو، روشني
۽ هوا تون آن پرين!
ساڀيا تون آن پرين!

جا نظارن کي ملي
۽ بهارن کي ملي
سونهن سا تون آن پرين!
ساڀيا تون آن پرين!

منهنجي هر هڪ ڏينهن جي
۽ نڪوري سينهن جي
ابتدا تون آن پرين!
ساڀيا تون آن پرين!

عبدالقيوم صائب

غزل

سڀ ڪي ساري، پنهنجي واري، ڪٿئي پنهنجي ساري آهي،
زنده قومن جي تہ جيئڻ لئہ، راند ازل کان جاري آهي.
منهنجا منـزا، بارن وانگر ترسي ويهڻ مان ڇا ورندو؟
جلد ڪري تون اڳتي وڌ جو، سامهون تنهنجي ڪاري آهي.
تنهنجو عضوو زهريلو ٿي تو ۾ زهر پکيڙي ٿو پيو،
تو ڪيئن اهڙو زهر قبولي، پنهنجي حياتي ڳاري آهي.
واٽون وهہ جنون تا ليڪن، وينديون ساڳيءَ منزل تي سڀ،
پانڌين پنڌ پڇاڻي اڳ ئي باهہ جبل تي باري آهي.
اونداهين مان روشن راهون، پاڻهي اپري اينديون آهن،
ڏس تہ ڇُرن جي سوراخن مان چلڪي رڻ تي واري آهي.
پيرا پرکي اڳتي وڌجو، چور هٿيڪا تيشا آهن،
پاتارين جي وٽ جهلي جن، عمر سموري گهاري آهي.
رڄ هجي يا سڄ هجي پر رڻ کي جهاڳي پار پوڻ لئہ،
اوڳي سان رهہ رس ۾ تون جو، بار ڪشڻ جو باري آهي.
ٽاٽا متبار رهيا جيسين ڏک ڏنارن جا تا پهچن،
جان رسيا سي جُنگ جوان جن باهہ برهہ جي باري آهي.
دانهن دريا تي ڏيندي ڏيندي، وقت وڃائي وينا آهيون،
ڏاڍن جا کي ڏبل ڏکاني، ڪرٽي واري نياري آهي.
ڪونتر ڪنڌ کپائي ويا ۽ صائب سر جو سانگو لاهي،
ڳالهہ ڪيل ڪا ويڙهيچن سان پاٽي ڏيٺي پاري آهي.

آتم ناتڻ شاهي

گيت

سانوري! سانوري! آءٌ موتي وَري،
تو سوا او چري! آءٌ ويندس مَري.
سانوري! سانوري!

پهرُ جيڪو پيو،
سالَ مون کي لڳو،
تو نہ پاتو ليئو؛
وقت ايڏو وڏو، ڪيئن تنهنجي سَري؟
سانوري! سانوري!

سَڄ ڪارو ٿئو،
چنڊُ گرهڻ وٺو،
تون نہ آئين تہ پو؛
ڏينهن ڪيڏو بُرو، رات ڪيڏي ڳري.
سانوري! سانوري!

اُنڌ، انيـاء ۾،
ورهہ جي واءِ ۾،
تانگهہ جي تاءِ ۾؛
مينڻ وانگر سجو، جيءُ ويندو ڳري.
سانوري! سانوري!

غلام حسين رنگريز

غزل

هڪڙي ڳل کان هڪ ٻي ڳل تائين سفر
زندگي ڪيڏي نہ آهي مختصر.
چاهتن جا سلسلا ڪيڏا ڊگها،
پهچ پنهنجي ٿورڙي آهي مگر.
ڪو ڏهي ٿو، ڪو نهي ٿو روز هت،
جيت جو ۽ هار جو حيرت چڪر!
موهي من تنهنجو وجهي آهي ڪٿي،
آه منهنجي ۾ سمايل سو اثر.
ڳُل چٽن تا ڳُل ڦٽن تا، پيا ڏسون،
سلسلو قائم رهي ٿو سال پر.

منير سولنگي

غزل

هٽ جي ريڪائن ۾ قسمت ڳوليان ٿو،
دل جي پيڙائن ۾ قسمت ڳوليان ٿو،
مون سانديا آهن سَوَ سپنا نيڻن ۾،
تن جي ساياڻن ۾ قسمت ڳوليان ٿو.
گهرا گهرا گهاوَ لڳا منهنجي من کي،
پنهنجي ڪوتائن ۾ قسمت ڳوليان ٿو.
شايد ڪو چنڊ لهي منهنجي اڱڻ اچي،
جيون آشائن ۾ قسمت ڳوليان ٿو.
ڪڏهن مون ساڻ سکن ناتو نہ نڀايو،
هاٿي تہ خلائن ۾ قسمت ڳوليان ٿو.

اياز گل

غزل

درد اسان جي هانوَ ڏي هٿ وڌايو پني،
پاڻ ٻني خاموش هياسي ڳوڙهن ڳالهايو پني.

تنهنجن اکڙين هوريان هوريان ائين کيو سوگهو،
جڻ ڪنهن ماريءَ چار ۾ پنڇي ڦاسايو پني.

هڪڙو ڏاڍو پيارو منظر رات ڏٺو هو مون،
اڪ ٻڪي ٿي تارن ۽ چنڊ لڄايو پني.

سنڌ جي سُورن جون ڳالهيون پني فنڪشن ۾ هليون،
من ني من ۾ ڪيڏن ماڻهن ۽ شرمايو پني.

مون محسوس ڪيو پٿر جو ٻنجي ويو آهيان مان،
هڪڙي پنهنجي ڪُهري لهجي ۾ ڳالهايو پني.

تنهن وٽ تنهنجن يادن جا سَوَ سورج هوندا پڪ،
رات جي پهرين پهر ۾ ني جنهن ديپ اجهايو پني.

بخشڻ مهراڻوي

غزل

ڪمڙا لڙڪ لڪان مان ويهي،
دل جا دفتر خالي آهن.

تنهنجي پيرن منجهه پيا هن،
رسُتا پي تہ سوالي آهن.

منهنجا سُڏڪا تنهنجي آڏو،
حالي ۽ احوالي آهن.

منهنجي ٻالڪپڻ جا ساٿي،
ٻير، ٻير ۽ ٽالهي آهن.

مست گگن ۾ چنڊ ستارا،
مون جيئن يار موالي آهن.

سوز هالائي

گيت

ڳايون، ڳايون، گيت خوشيءَ جا ڳايون
آيون آيون، روشن گهڙيون آيون.
گيت نگر ۾ گل تڙي پيا،
خوشبوءِ جا دروازا کُلي پيا،
لايون لايون، خوشبو مرڪي لايون،
ڳايون ڳايون گيت خوشيءَ جا ڳايون.
شهنائيءَ جي آلاپن تي،
گيت نچن ٿا مورن وانگي،
پايون پايون، پاڻ ٻہ جهمريون پايون،
ڳايون ڳايون گيت خوشيءَ جا ڳايون.
سُرهي سُرهي هير گهلي آ،
خوشين جي برسات وٺي آ،
چانيون چانيون، سُکن گهٽائون چانيون،
ڳايون ڳايون گيت خوشيءَ جا ڳايون.
ساري جڳ کان نيارو نيارو،
آهي دلبر ديس اسان جو،
لايون لايون، تن من تنهن سان لايون،
ڳايون ڳايون گيت خوشيءَ جا ڳايون.
سُر سان سُر کي لڳائي ڳايون،
تن تنبور بڻائي ڳايون،
وايون وايون، شاهہ لطيف جون وايون،
ڳايون ڳايون، گيت خوشيءَ جا ڳايون.

احمد ٽالپر

وائي

ساجن! ترسي پئو، ڪو پل قرب ڪري،
تو بن ڪانہ سري.
اڏمن لاٽي آڳ اندر ۾، تن تتو جڻ تنو،
ساجن ترسي پئو.
ٿوري هاءِ حياتي ويتر، موت مٿي جو پنو،
ساجن ترسي پئو.
نُور پٽاري ڪونہ ٿيو آ، ڍوليا تو مان ڏٺو،
ساجن ترسي پئو.
"احمد" پيار گهڙي ٽان گهوريان، هوند حياتيون سئو،
ساجن ترسي پئو.

مير محمد پيرزادو

گيت

آني ننڊ اگهور.
دکن ڪملي جو پيڙو آهي!
ساجن سپني ۾ جو آيا، جيئن نيِ تن سان نيڻ ملايا.
گهاءَ چڪايا گهُور،
تير نظر جا تکڙا تاني!
هيل بہ هيڪل ڪنڌو پوندو، جوڀن ڪنهن جي مور نہ مجندو،
مکٿي ڪني آ مُور،
سک بہ پٺي ٿي پرڙا ساهي!
چڏ تہ سڪي ڙي! ڪيچل هاٿي، اڄ بہ نہ موٽيو، جواني ماٿي،
ناهيان چتَ ۾ نُور،
ڳالهين جيءَ وڏو آ ڳاهي!
جنڊڙو ڪاني سڪل آ چڻ، جنڊن ڪِي ڪين قُناني سانوڻ
ساهہ سجي تي سُور،
گهاءَ ويا هن گهرا ناهي!
وسڪاري جا رنگ رچن ٿا، پوئنن تان پڙلاءَ اچن ٿا،
چنگ ڪيا هن چُور،
چاڪ اندر جا چاهہ وڌاني!
پکي پکين کي ڳر لڳائن، سک سِتل کي جيئن جاڳائن،
انبن جهليا هن ٻورَ،
جاني آءُ جواني ڪاني!
گڏجي ڳائل گيت رهي ٿو، توريءِ ڳايان ڪين پلا سو،
سيڪا ساري تُور،
مُندَ ويا هن مينهن بناني!

بادل

غزل

ڪيڏو اڳتي نڪري ويو آهيان!
شايد رستو ڀلجي ويو آهيان.
هيءُ بہ راهن جو ٿوررو آهي،
جو پنهنجي گهر پهچي ويو آهيان.
هانو! ملاقاتن ۾ ڪاوڙيس،
ساروٺين ۾ سڙجي ويو آهيان.
ڪوني مون کي مون ۾ ڳولي پيو،
پنهنجي پاڻ ۾ گم ٿي ويو آهيان.
ڪجهہ ڪجهہ تنهنجون ڳالهيون ڪريان پيو،
ڪجهہ ڪجهہ شاعر بنجي پيو آهيان.

سقراط سيتائي

غزل

حسرتن جو حجتون وڏنديون وڃن،
خواهشن جا ڪنپ ڪمري ۾ اڏن،

چٺني ديوارن تي تصويرون ٽنگيل،
چت ۾ آکيرا اچي ناهيا پکين.

مان سندن ني نانوَ ۾ لُٽبو رهيس،
پوءِ بہ مون کي جيڪڏهن پنهنجو نہ ڪن!

شهر جي گهٽين ۾ مان نڪري اچان،
تنهنجي يادن جون جڏهن ڳڙڪيون کُلن.

رات جا پارنهن، لتا جو منڙو سُر،
دل جا تاڪا هڪبني پنيان ٽٽن.

مختار گهمرو

وائي

آهہ نشانبر،
نينهن تہ پنهنحو پاڻ نہ چاٿون پيار ڪتابي
خوشيون واسيو سارو سر
مرڪز محور
سونهن سنڌءِ آ ڪڻ تہ پرين او نيڻ شرابي،
جڳ جلي ٿي پل تہ آگر
منهنجو اوڊر
پيار ڪڪر آ، نيت تہ ٿيندي سوڪ ستابي،
پنهنجي دل آ پريم ننگر
منهنجا دلبر،
پيار امر آ، مرڪ تہ مهڪن گل گلابي،
منهنجي دل ۾ تنهنجوگهر.
چمڪي چوڏر
عشق اسان جو، لوڪ پڙهي پل نينهن نصابي،
تنهنجو گهرجي ساٿ سفر

❀❀❀

ڪرم ٽالپر

نظم

مُنهنجا جاني، مون ڪان ويندي،
مون سان گڏ ڏڪارو ٿيندي،
پيار منجهاران پُٽ ٿيندي،
منهنجي من کي آٿت ڏيندي،
تو تہ چيو هو......

وسندا بيهر ڪچي جا پيلا،
مالوندن جا ٿيندا ميلا،
چٽا متر گاهہ عام ٿي پوندو،
ڪير مکڻ گيهہ جام ٿي پوندو،
فصل پلا، ان پليون پربيون،
روز بيون تازيون مڇيون تربيون،
ماڪين ۾ نت مال بہ ٿيندا،
وٽا پري هڪ ٻئي کي ڏيندا،
جهانگي ڏبندا ڪلي واڌايون،
ٿيندا جهرجهنگ ماڳ مٺايون،
سانوڻ چاڙهہ سنڌوءَ ۾ ايندو.
تڏهين آءٌ بہ موٽي ايندس!

ميها متيرا گدرا چانهيون،
سگر، گولاڙا پلنو ۾ پايون،
ڪُنڀ آڻيندا چنگا ناهي،
سانئين جو پَٽُ پاٽ ۾ لاهي،
آئي وڻي جي هيءَ مهماني،
مکڻ جا چاٺا، باجهر ماني،
وجندا چنگ ۽ چِڙنديون ڪيرون،
پٽن ۾ ٿينديون، رنيون ٿيڙون،
مارُو ستاسا، مال متارا،
ورندا پنهنجي ماڳ لاهيارا،
تر مٿان وسڪارو ٿيندو
تڏهين آءٌ بہ موٽي ايندس!

گهر ڏياٺيون گهر ليپينديون،
سُگهڙون سوڙون، رليون ناهينديون،
هوندا تڏهين ڏڻ ڏياريءَ جا،
سَرءُ، سياري جي تياريءَ جا،
جواريون ۾ ٿيندو لابارو،
پونير سَرءُ ۽ مُنڊ سيارو،
ڦٽين چوندا ختم يا جاري،
ڪٺڪ جي هر ۾ هوندا هاري،
چانور چڙبا، ساريون لُٺبيون،
ڪونجون جڏهين سانگ تي ايندين،
سُگداسي هر گهر سانپيندو،
تڏهين آءٌ بہ موٽي ايندس!

چاڙهہ سنڌوءَ ۾ ڏاڍا آيا،
ٿر ۾ ڪڪرن مينهن وسايا،
ڦُٽيون ميڙيون، ساريون لٺيون،
ڳاهہ واٺُر تي ڪٺڪون ڪبيون،
چيت، ڪتيون ڪيني گُذري ويون،
ڪونجون اچي اچي وري ويون،
ملندين ڪڏهين من پيو جهيڙي،
سيوهڻ ۾، نہ تہ شاهہ جي ميڙي،
راهون تڪيون، نَڪَٽ نهاريا،
تو تہ اچڻ جا قول وساريا،
ٿر پابيهو، هرڻ جيئن رُڃ ۾،
منُ آ سپ سمونڊ جي، اُڃ ۾،
چيڙهہ چڳون ۽ ليڙ لٿا ٿيا،
ورهيہ جون راتيون، ڏينهن ڏُکما ٿيا،
وڪري ويون سڀ منهنجون آسون،
منهنجي وس ۾ رهيون نہ سوچون،
جيون ديپ تہ اِجهي اُجهاٺا،
چاڻ تہ نيڻ بہ ٻري وساٺا
تنهنجي سار اجان پيي من ۾،
اوسيئڙو ٿو تڙڦي تن ۾،
آس نراس ۾ مٽجي ويندي،
لاش بہ تو بن لٽجي ويندي!
اڳ ۾ ايندين؟ يا پوءِ ايندين؟
بنهہ نہ ايندين؟

ماڻڪ ملاح

گيت

اوسيئڙو، اڌ رات، اوجاڳو، پيار ۾ جڻ ڪو ڪچڙو ڌاڳو،
دل ۾ تڙپ تنور،
او سائين،
هيڪر آءُ ضرور!

جوڀن موٽيو ڪنهن جو ناهي، جوڀن آ مهمان پرين،
جوڀن ڪامي پڇري ٿو پيو، سورن جو سامان پرين،
سوچن جي سنگرام تي چاڙهي،
ايڏو ڪر نه ڪلور،
او سائين،
هيڪر آءُ ضرور!

توريءَ منهنجو جاڙ جيئڻ آ، آءُ نه چاڻان اوڙو پاڙو،
ڪير ٻه توڙي آڌر ڏني ٿو، پوءِ ٻه جيون آهي ٻاڙو،
پيڙا تو بن پيڙي ڇڏيو،
پل پل تنهنجو پُور،
او سائين،
هيڪر آءُ ضرور!

آءُ ڏسان پني ڏور پکين کي، نيا پو ڪوني آئن،
توريءَ پنهنجو حال آ اهڙو، جهڙو سِڪ ۾ سائن،
پوياڙيءَ جي پنڇيءَ وانگي،
وياڪل ۽ وهلور
او سائين،
هيڪر آءُ ضرور!

ريجهي مور نه دلڙي ڪنهن سان هيراني جا تو نه،
تنهن کي پنهنجي يار اچڻ جو آٿت ڏني وچ ڪو نه،
ماڻڪ ڪان جو يار ڪسي ونين،
واپس ڏي نه سُرور
او سائين!
هيڪر آءُ ضرور.

●

فياض "چند" ڪلبري

دوها

چانڊوڪي تي ٻيهي گوري! تون موٽي ونيءَ چاڪان؟
مون کي مُرڪ نه ڏين جي جيڏي! لڙڪ ڪٿي تون آڻ.
"تو سان ڪمڙا ليکا منهنجا، من جو آن تون ميت"
ڪيئي پيرا اٿين چيو تو، پر نه نڀائي ريت.
ڪنهن جي جذبن کي ميسارڻ آهه وڏو سچ پاپ،
سڀڪجهه جاڻيندي ٻي پياري آهين چو چپ چاپ!
پيار جي پيڙا ڏادي اوکي، ڦٽيو منهنجو روح،
مون کي ڪومل جذبن عيوض مليا لفظن-ڏوهه.
تنهنجا ڪنوارا چپ اٿين جڻ ماکيءَ جي ڪا لار،
تن کي جيون ارپي ڇڏجي، ڇڏي سڄو سنسار.
تنهنجي واس سان واسيل آهن منهنجا سارا شعر،
آءُ وري نئون گيت لکان ڪو، چا لئه ڪني تو دير؟
مات اسان کي ماري ٿي تون چيئر نئون ڪو ساز،
مون لئه آٿت آهي سچ پچ، راڳي تو آواز.
منهنجو اڄ ٻي اڳ کان اڳرو پيار تي آ وشواس،
تون ٻه خدارا تنهن کي جاڻج جيون جو اتهاس.
من مندر جون پٽيون لوڏي، سرتي! تنهنجي سار،
ساهه جيان ڏس ويجهي آن تون، توڙي آهين ڏار.
"چند" چريو آ، روز اچي ٿو، توڏي بس تو ڪاڻ،
پر نه پروڙي سگهيو آن تون، جذبن جي چانڊاڻ.

اقبال رند

غزل

هر هر گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هلچل نه ڪر پرين!
پاڳل نه ڪر! پاڳل نه ڪر! پاڳل نه ڪر پرين!
جَهل جَهل! گهڙيءَ گهڙيءَ ۾ گهايل نه گهاءِ هاءِ!
ايءَ پاپ اکڙين سين پلپل نه ڪر پرين!
ڪِل ڪِل! وري وري دل پرچي پلي اچي،
تون پاڻ کي اسان کان اوجهل نه ڪر پرين!
هيءَ نند-ديس جنهن ۾ هر شخص بند-پاهڻ،
تون تِند سان تنديلا ڪا تل نه ڪر پرين!

وسيم سومرو

ترڙپي پيو آهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

تنهنجو خط اچي وري، ڪيڏو ٿو چاهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

جوڙي سوچن جا نوان رستا ٿو ڊاهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

ماضيءَ جي رڻ راهہ ۾، ڪيڏو ٿو ڪاهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

پيڙا پوڳيان ٿو مگر، سات نٿو ساهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

تو وٽ پانيان پاڻ ڪي، هتي تہ مان ناهيان،
تنهنجا خط اڳيان پڙهي.

زوار نقوي

يادگيري

تنهنجي دل تان، منهنجو نانءُ
تاريخ جي ڪتاب تان وسري ويل ورق جيان
وسري ويو آ
دلين جي انصاف گهر ۾
منهنجو آتما فريادي جي ڪٽهڙي ۾ بيٺو آ
تنهنجون مرڪون
منافقت جي ڪري پيل پُڙ ۾ پيون آهن
تون جيڏين سرتين سان
زندگي جي خوبصورت رستن تي
ڦڪي مرڪ مُرڪي رهي آهين
تنهنجي اداس مرڪ
مون لاءِ اجنبي ماڻهن کي ڏسي ٿي تہ
ڪڏهن ڪڏهن توکي مون سان گهاريل
بي رحم وقت ياد ايندو آ.

راشد مورائي

غزل

يار بيمار کي ڪين ايندا پڇڻ، ڏيان زوريءَ ڇڪايون تہ بي ڳالهہ آ
ڪوبہ زخميءَ جي پرسان نہ ويهي سگهي، گهاءَ پنهنجا لڪايون تہ بي ڳالهہ آ.
هر سيهہ رنگ جي چيز واسينگ ٿئي، سو تہ ممڪن ٿي ناهي هي سمجهڻ کپي،
ڪين جاهي ڪي مرلي نچائي سگهي، ٿالهہ ويهي وڄايون تہ بي ڳالهہ آ.
جڏ مفلسيءَ اچي آه واسو ڪيو، سات سنگت ڇڏيو پيار پاسو ڪيو،
ڇنن ماحول هن ۾ تہ مشڪل ملي، ٻَر وڃي ڪو وسايون تہ بي ڳالهہ آ.
گل آٿي پَرائي گلستان مان، هار ناهي حسينن کي پاتا اسان،
روز ٻني جي چمن ۾ نہ آ آسرو، باغ پنهنجو ٻڌايون تہ بي ڳالهہ آ.
ظالمن جو پُري پور منشور ٿئي، آس آهي تہ پيدا ڪو منصور ٿئي،
ڪنهن کي لاچار آهي جو ڦاهي چڙهي، پاڻ سوري سجايون تہ بي ڳالهہ آ.
هن جي نازن ۽ نخرن نهوڙي نيو، وهم دل مضطرب کي وڪوڙي ويو،
پنهنجي تقدير مشڪل بدلجي سگهي، هو چيڏي ڇِلولايون تہ بي ڳالهہ آ
جاٿي پنهنجو بہ پنهنجو نٿو پيو ٿئي، ات پراون ۾ ڪيئن ڪو اميدون رکي
رس رهائڻ جي لئہ ڪس ڪاني نہ ڪو، پنهنجو گهر تڙ لٽايون تہ بي ڳالهہ آ
چنڊ جو آسرو سو بہ ٿوري گهڙي، پره جا پار راشد اجان پريرو
همسفر پنڌ اونده ۾ ٿيندو بہ ڪيئن، ڪا ڏيائي جلايون تہ بي ڳالهہ آ

مقصود گل

وڇوڙو

ڪنهن ماڻهوءَ جي وني کان پوءِ سنسان شهر ٿي ويندو آهي.
ساري بستي سور سميٽي دردنگر ٿي ويندو آهي.
ڪي ڪي ماڻهو ساري جڳ لئه آئت بڻجي ايندا آهن،
تن جي موت پڄاڻان هي سنسار زهر ٿي ويندو آهي.
ٻڙ جي ٿڌڙي ڇانوَ برابر سڀ کي ڇانو ڏين ٿا جيڪي،
تن جو جيون انسانن لئه ڇانوَ ڇپر ٿي ويندو آهي.
ميويدار وڻن جي وانگر منڙا ماڻهو ميٺ ورهائن،
هر هڪ پل تن پريت وندن جو جڻ ثمر ٿي ويندو آهي.
موت کان مرڻا ناهن جيڪي قوم مٿان قربان ٿين ٿا،
جيڪو ارپي سر ڌرتيءَ کي سو تہ امر ٿي ويندو آهي.
ماڻهو سارا سهڻا ناهن، ڪونہ پڪي سڀ هنج ٿين ٿا،
ڪو ڪو ماڻهو ”شاهہ“ چوائي مشڪ عنبر ٿي ويندو آهي.
موت پُوني کو موت ندورا، منڙا ماڻهو ڏار ڪرين ٿو،
تنهنجو ويڻ حياتي ڀر لئه زخمِ جگر ٿي ويندو آهي.
شال نہ شفقت وارا هنڙا ڪنهن جي سر تان دور ٿين جو،
اوڊر ڏاران اس ۾ ماڻهو پاڻ پگهر ٿي ويندو آهي.
گُل تو هردم غم ۾ گهاري، سک مان سانگي روز سنڀاري،
روني روني راهہ نهاري، سور سڄر ٿي ويندو آهي.

محسن عباسي

ڌرتي ۽ تارو

ڪڏهن ڪڏهن هينئن بہ ٿيندو آهي جو
ڪو آسمان جو ستارو،
اوچتو ڪنهن خاڪي پتلي جي ڪفن ۾
لڙڪندڙ والي، يا نڪ سهٽي حي ڦليءَ،
يا خوبصورت ٻانهن جي چوڙيءَ ۾،
عڪس پنهنجو چمڪندي ڏسندو جڏهن آ،
بود ۾ پرجي نڏهن هو
۽ چاهہ ۾ چريو بہ ٿي،
چاهيندو آهي تہ مان،
عظمت ۽ آسمان کي ڇڏي،
جيئري ۽ جاڳندي چرپر ڪندڙ ڌرتيءَ جي
هن سونهن ۽ سُرهاڻ ۾ گم ٿي وڃان!
۽ اهڙي ڪوشش ۾ ڪڏهن
ڇُرندي ئي پنهنجي جاءِ تان
ڇنندي ئي پنهنجي پونءِ تان
هو خلائي رهڙ ۾
ويندو سڙي آ خاڪ تي.
۽ ماڻهو چوندا
آهي ڪو تارو ڪڙيو!

منظر راڄپر

وائي

ساجن تنهنجي سار،
منهنجي ننڊ ڦٽي وني.
اٿني پهر اڪڙيون، تڪن تنهنجا پار،
منهنجي ننڊ ڦٽي وني.
رڳو سوچون سور جون، ڪانهي جيءَ جيار،
منهنجي ننڊ ڦٽي وني.
وٺي نہ مند بهار جي، ڪونل جي ڪوڪار،
منهنجي ننڊ ڦٽي وني.
اچين اڄ جي اوچتو، ٿني نيڻهن نڪار،
منهنجي ننڊ ڦٽي وني.

ضمير قُل

غزل

مون سان گڏ ڪو پيو بہ سفر ۾ هو،
يا تہ ڪو آئينو من اندر ۾ هو.
آءُ چپ چاپ ويس پني هلندو،
تنهنجو رستو ئي بس نظر ۾ هو.
رات اُماس هئي ۽ آواز نہ هو،
ڪوني سُڏڪو بڏم پٿر ۾ هو.
اڻين لڳو پنل گلاب جو،
جڻ ڪو پورهيت شَل پگهر ۾ هو.
تنهنجي اکين ۾ غمزو بہ عجيب هو،
جڻ تہ نيري سمنڊ جي اثر ۾ هو.
ڪاڏي ويو ”ضمير“ شاعر هيو جو،
تنهنجي لاءِ رُليو نگر نگر ۾ هو.

نياز پنهور

غزل

تون گيتن جي عنوان جيان،
مان خالي آهيان دان جيان.

پيار تنهنجي ۾ ڦيريون گهيريون،
ڇا لئہ سياستدان جيان.

اکيون تنهنجون ڳالهائن ٿيون،
ڪرفيوءَ جي اعلان جيان.

گگهہ اونداهي، ڪمرو منهنجو،
يادون روشندان جيان.

ڪين تون ڪڙڪاءَ دل منهنجي،
آءُ هلي طوفان جيان.

مون کي هو وساري وينو،
منهنجي ڪنهن احسان جيان.

نياز وڃانجي ويو آهي،
شاعر جي ديوان جيان.

معشوق ڌاريجو

وائي

آءُ اهوني هان،
توکي ڪينن ڇوان–
تون بدلجي آن ويو.
ڏس پرين! ڪنهن کي پلا، تنهنجي دانهن ڏيان،
تون بدلجي آن ويو.
سوچي ٿڪجي ٿو پوان، ٿڪجي ٿو سوچيان،
تون بدلجي آن ويو.
هاڻي تنهنجي شهر ۾، ڪهڙي منهن اچان،
تون بدلجي آن ويو.
ڪنهن جي ٻانهن ۾ وڃي، هاڻي ٿڪ ڀڃان،
تون بدلجي آن ويو.

معصوم بخاري

غزل

ٿيون بند ڇپڙن جون مکڙيون ٽڙن،
گلابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.
لڪانين ٿي چهرو هٿن ۾ جڏهن،
حجابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.
نظر جنن نظر تي ٿي چاڙهي نشا،
شرابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.
ڏکي ٿو ڪکر چنڊ کي، اُن گهڙي،
نقابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.
جڏهن رڻ ۾ پياسو رُلي ٿو وڃي،
سرابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.
ڪٿان دل جهٽڻ لئہ اُڏن نيڻ ٿا،
عقابن کي معنيٰ ملي ٿي وڃي.

بشير احمد شاد

غزل

گيتن ۾ غزلن ۾ تون،
سازن ۾ نغمن ۾ تون.
تنهنجو چهرو اجرو جاني،
دل جي آن درپن ۾ تون.
ٻي پاسي ڇو ڳوليان توکي،
منهنجي آن پلڪن ۾ تون.
پنهنجي وس ۾ مان ڪٿ آهيان،
ٽهڪن ۾، سڏڪن ۾ تون.
هرسُو تنهنجو جلوو جاني،
ساگر ۾ ڇولين ۾ تون.
تنهنجي دم سان قائم آهيان،
دل جي هر ڌڙڪن ۾ تون.
منهنجا جذبا منهنجا ناهن،
منهنجن سڀ جذبن ۾ تون.
هر پل منهنجو، تنهنجو سانين،
خيالن ۾، خوابن ۾ تون.
چوڏس ڏس هي ڪنهن جو چرچو،
خوشبو ۾ رنگن ۾ تون.
توکي شاد سدائين ڳاني،
ميندن ۾ مرڪن ۾ تون.

سعيد ميمڻ

وائي

هينئين جي ٻر ۾؛
خاموشي آهي!
وڻندڙ تمڪ هيا هاڻي ته گهر ۾،
خاموشي آهي!
سج لٿي کان پوءِ چوڌاري ترَ ۾،
خاموشي آهي!
هلڪيون لهرون هن جو اڄ ساگر ۾؟
خاموشي آهي!
چوڌاري، واري ٽاڪ منجهند، ٿر ۾،
خاموشي آهي!
نُوري! تو کان پوءِ ڪيڏي ڪينجهر ۾،
خاموشي آهي!
اوندهه، ڪمرو، سعيد ۽ پس منظر ۾،
خاموشي آهي!

روشن گهانگهرو

غزل

ڪو احساس ڪر دلربا دل جليءَ جو.
سوا تو ذڪيو آ سفر زندگيءَ جو.
اڃا چند چهري جي چانڊاڻ گهرجي،
ڪٿي آ وٺو مون مزو چانڊنيءَ جو؟
نظر جي پيالي مان جيڪو پيئي ٿو،
اهوني ٿو ماڻي مزو ميڪشيءَ جو.
پني چند توکان وني چانڊني ٿو،
سدا سرُ جهڪيل تو اڳيان روشنيءَ جو.
چمن تي هلي ٿي سرءُ جي حڪومت،
ڏنو زرد چهرو مون هرهڪ ڪليءَ جو.
رڳو تلخ يادون عجب زندگي آ،
ڪڏهن ڏڳ نه دل آ ڏنو ڪو خوشيءَ جو.
بچائڻ گهرو ٿا جي پنهنجي محل کي،
گهرو خير هردم پين جي جهڳيءَ جو.
پٿر دوستن جي هٿن ۾ ڏسو ٿا،
پڇو ٿا اڃا ڇا قصو دوستيءَ جو.
وڏو ڪو اياڻو، اياڻو آن "روشن"،
نه سمجهيو آ تو فلسفو زندگيءَ جو.

عزيز ڪنگراڻي

غزل

ڏورڻن تنهنجو اشارو چمڪيو،
منهنجو شوق اُجارو چمڪيو.
ٻاڪ ڦُٽيءَ جو مرڪ ائين جڻ،
اڀ ۾ پيچرو تارو چمڪيو.
نينهن جي چٽنگ دکي ڀڙڪي ته،
منهنجي من جو انڌارو چمڪيو.
عشق سمنڊ ۾ سارون لهرون،
اٿلي آس ڪنارو چمڪيو.
اڀ ۾ چنڊ ۽ پير ۾ تون آن،
هر هڪ خوب نظارو چمڪيو.
تنهنجي حسن جي موهه ۾ مهڪي،
روح پرين هانيارو چمڪيو.
مينهن ۾ منهنجي ڳلن تي تنهنجن،
چمين جو وسڪارو چمڪيو.
سونهن ۽ موهت فطري سنگم،
سونهن سبب جڳ سارو چمڪيو.
جنهن پاسي تون مرڪي گذرين،
تنهن پاسي هر چارو چمڪيو.

سرڪش سنڌي

غزل

ڪيتري ٻي ڪريان مان پلي شاعري،
تنهنجو هڪ تمڪ منهنجي سڄي شاعري.

مُرڪ! مُرڪڻ سان ڪنوڻيون ڪڻن ساز ٿيون،
جيئن ڳائن ڪڪر سونهن جي شاعري.

سون ورني وهي، ٻنسريءَ جي صدا،
تو نه گهوريو ته ويندي وڃي شاعري.

ساءُ صبحن جو نيڻن ۾ رکجانءِ نه ته،
ساري دنيا مان ويندي هلي شاعري.

روح فطرت کي سرڪش ڳلن مان مليو،
ڪني گلابن جي رنگن رچي شاعري.

مسڪين ملاح

غزل

سونهن ڇوليون هٽي ٿي ڇني ڇاتيون ساري ست جي سگهو عشق وارا اچو.
سير سيٽهه سوا جيڪي اُڪري سگهن، سيني سورهه اچو سي سگهارا اچو.
جيڪي مقتل ٽپي ٿا پڄن يار ڏي تن لئه منزل ڏکي عشق جي ڪانه آ،
سِرَ ڏنا جن سي سوڀون به ماڻي ويا، هت اچو يار منصور پارا اچو.
جن ڪي سورن ڪان آجو خدا آ رکيو، تن ڪي احساسِ غم يار هوندو ڪٿي،
حال محرم اچو حال اوريون سڀئي، منهنجي سڏ تي سمورا ڏکارا اچو.
مون ڪي اپ جي خبر چار ساري ڏيو، سور ڌرتيءَ جا مون ڪان سمورا ٻڌو،
رات اونده آ ڪڙڳه اڪيلو ني مان، مون سان ڳالهيون ڪريو اي ستارا اچو.
ساز وڄندو رهيو عشق نچندو رهيو، عاشقيءَ تي ڇڪن حسن ٿيندي ڏٺم،
منهن تان پردو هٽائي حسينن ڇڏيو، خوب درشن ڪيو اي سڪارا اچو.
ڪا قضا ڪانه مسڪين ڪي پانءِ پئي، مون ڪفن پوش آهن بهارون ڏٺيون،
دل ڪي آٿت هتي ڪو ڏني ني نٿو، ڳڌجي بادِ صبا سان سهارا اچو.

آدرش

هڪ شاعر بابت نظم

شاعر جي زندگي،
هڪ اُهو آلبم آهي،
جنهن ۾،
مينهن ڪٿيون،
سهڻين زالفن جون تصويرون،
ڪنوڻ جهڙا چمڪندڙ نظم،
۽ ساروٽيون هونديون آهن.
شاعر جا نظم،
خوبصورت ڇوڪريءَ جي،
نرم هٿن جهڙا هوندا آهن.
شاعر جو موت ڪٿي به ٿي سگهي ٿو،
محبوبا جي دل ۾،
ڦاسي گهاٽ ۾،
سمنڊ ڇولين ۾،
يا ڳنس چنمبر ۾.
شاعرُ،
ماڻهن، جانورن، وڻن،
۽ محبوبا سان هڪجهڙي ني محبت ڪندو آهي.

روبينه ابڙو

غزل

جفائون سڄو جڳ وفائون ڇو جاڳيون؟
وري عشق جون انتهائون ڇو جاڳيون؟

اسان ڪوني ديپڪ جڏهن ٻي آ ٻاريو،
اوهان جي شهر جون هوائون ڇو جاڳيون؟

نه گهربو نه گهربو اوهان ڪي نه گهربو.
جڏهن دل ۾ سوچيو دعائون ڇو جاڳيون؟

اوهان جو حوالو يا نالو جي آيو،
نه ڪڙنا اندر ڪهڪشائون ڇو جاڳيون؟

جڏهن ڪان ڪيو فيصلو آ، نه لکبو،
تڏهن ڪان اوهان جون ادائون ڇو جاڳيون؟

جڏهن ڪنهن انوکو ڪيو عشق آهي،
نه لوڪو اوهان جون سزائون ڇو جاڳيون؟

رهي مات اندر هي ڪاڄڻ لڳو هو،
اجان ٻي پڇين ٿو صدائون ڇو جاڳيون؟

ستار

مَن - اڪنڊ

پـرجـن گـرجـن ڪـڪـر ڪـارا،
چم چم برڪا من تڙپائي.
ياد پون سي گهاريل گهڙيون،
ساجن آيا سونهن سمائي.
روح ويو راڳـل سـر ريجهـي،
بـول بـرن پـيـا هـر هـر پـل ۾.
مـن آڪـانـدو ڪـين مـڙي ٿـو،
ڪيئن پليان مان ناهي جهل ۾.
چنن چنن جيئن چنون وهن،
ڳِـلـڙن تـان ڳـوڙهـن جـون لارون.
سيءُ سياٽو لونءُ ڪانڊاري،
تيئن وڏن سي ساجن سارون.
ڪالهـ ڪنياتي ٻولي جهوريو،
جيءُ مـنـو هـو اڳ نـي مـانـدو،
ڪيڏي من کي يار اُڪنڊ آ،
ويـتـر نـيـاپـو ڪـنـيـاتـي آنـدو.
روح رڙيو يا بادل گـرجـيـا،
ڦـڙ ڦـڙ بـرڪـا اکـڙيـون آتـيـون،
ويـل اهـانـي اجـهـو وهـاٽـي،
ساهـ پيـو ير پاني جهاتيون.
آس نـراس ۾ بـدلـي آهـي،
رات وهـاٽـي بـاک ڦـٽـي آ؛
تون نـه آئين منهنجي ويڙهي،
ساجـن سـاري آس ڪُـٽـي آ.

سميع ڪنڌر

ترائيل

ڪـيـر جـاٽـي ٿـو پـريـن؟
انت جـيـون جـو ڪـڏهـن؟
مـوت آئـي ٿـو پـريـن،
ڪـيـر جـاٽـي ٿـو پـريـن؟
درد مـاٽـي ٿـو پـريـن،
رات سـاري ڪـو جـڏهـن.
ڪـيـر جـاٽـي ٿـو پـريـن؟
انت جـيـون جـو ڪـڏهـن؟

انجم قاضي

غزل

زنـدگـي سـاري هُـئـي آزاهـ ۾،
پوءِ بـه تـنـهنجي نـي رهـيس مان چاهـ ۾.

آءُ مـوتـي ڏي نـئـون دوکـو وري،
مـان ٻـڏان اڄ ٻـي پـيـو ويـسـاهـ ۾.

ڪوڙ کي پنهنجو ڪري سچ عام جان،
تـو بـه اچـلايـو ڪـٽـي چـو بـاهـ ۾.

ڪيئن جيون گهارجي هنڙي ڏنگن،
نـفـرتـن جـا نـانـگ هـر هـڪ راهـ ۾.

زندگيءَ جو لطف "انجم" آ تيسين،
آس جـو درياهـ جـيـسـين ساهـ ۾.

آصف منياڻوي

غزل

پـيـار جـي جـيـڪـا بـکـي آ دوسـتـو،
زنـدگـي گـهـارڻ ڏکـي آ دوسـتـو.

دوسـتـي هـرڪـو وڏائـڻ ٿـو گـهـري،
پـرک پـر تـنـهـن جـي وڏي آ دوسـتـو.

انـدر ۾ هـڪـڙي تـه ٻـاهـر ٻـي وري،
ڳالهـ ونـي سـڀ کـي ڪـکـي آ دوسـتـو.

جـا عـزيـزن کـان بـه مـون کـي آ عـزيـز،
بـس چـري سـان دل لـڳـي آ دوسـتـو.

مـون هـمـيـشـه کـان حـسـن کـي پـوجـيـو،
ڳـالـهـ ونـي اهـڙي هُـلـي آ دوسـتـو.

لوڪ حضرت عشق جي مون تي مـنـا،
شـاهـدي اهـڙي ڏنـي آ دوسـتـو.

❖❖❖

مهر خادم

غزل

آني هني مرڪي وني،
ها ياد ڪا گم ٿي وني.

ڳولي لڌم پاڇا هنا.
ڊاهي مگر ڇولي وني.

سپني هنا تحڪن ۾ پر،
مون ڪان ني ڪل وسري وني.

ڪيڏا اجايل ها پني،
سڀ ۽ ڪني هڪ ٿي وني.

مون ساپيا خود ني ڏني،
سپني طرف موتي وني.

پريم پتافي

غزل

ڪنهن منظر ۾ گم ٿيا نين،
جن تہ شهر ۾ گم ٿيا نين.

ڪين سگهيو آ ڳولي ڪوني،
جن تہ ڪندر ۾ گم ٿيا نين.

شهر سجي ڪان خوب بچايم.
هڪڙي گهر ۾ گم ٿيا نين.

آئون رهيس هي سوچيندو،
ڪين پٿر ۾ گم ٿيا نين.

آڪاس سمورو خوب لتاڙي،
چند آڳر ۾ گم ٿيا نين.

آئون ڪيڏاري لفظن جو هان،
گيت نگر ۾ گم ٿيا نين.

❖❖❖

درد سولنگي

وائي

سوچون ساري رات
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.
ڪينن اچي آرام ڪو، ساهہ لڳل سڪرات،
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.
هڪ تہ جدائي پيو وري، دنيا جا فڪرات،
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.
رات سجي لڇ پڇ رڳو، جاڳي رب جي ذات،
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.
آءُ اڪيلو ۽ مٿان، لڙڪن جي برسات،
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.
هِن هُن پاسي ڦٿڪندي، پرهہ ڦٽي پربات،
ننڊ اچي ني ڪانہ ٿي.

سڪندر مگسي

وائي

قرب ڪناري ساٿو سانل،
هڏڪين ۾ هر پل!
لهرن لوڙهيو تخت تماچي، ڪينجهر منجهہ ڪنول،
هڏڪين ۾ هر پل!
نيشن نارا سندو ڏارا، پدتر ۾ ساحل،
هڏڪين ۾ هر پل!
ڏور ڪنارو ڪابہ نہ ڪشتي، اُلري پيو تہ اجل،
هڏڪين ۾ هر پل!
تڙپي ڦٿڪان، ڪامي نڙڪان، واري ويل وصل،
هڏڪين ۾ هر پل!
هڏڪين جي پي هڪڙي خواهش، قرب ٿئي ڪامل،
هڏڪين ۾ هر پل!
سَنڌ تہ ساٿا، گهُور بہ گهايل، آڏو امرت جَلُ،
هڏڪين ۾ هر پل!
سارا سپنا، هيڪل وياڪل، پوپازي، جيئن گُل،
هڏڪين ۾ هر پل!
عرش اگهامن ڪينن دعائون، هو بہ نہ آ شامل،
هڏڪين ۾ هر پل!
سڏڪا وايون، ڳوڙها ڪافيون، نوحو گيت غزل،
هڏڪين ۾ هر پل!
ويل تڙي پني هانءَ سڪندر، جذبا ميڙي هَلُ،
هڏڪين ۾ هر پل!

امين زرداري

غزل

پاھر ماڻھن ميلو آھيان،
من ۾ آءُ اڪيلو آھيان.

مون کي پنھنجون پيڙائون ۽،
دنيا لاءِ ڳھيلو آھيان.

ڪنھن لئہ آھيان ماکي مصري،
ڪنھن لئہ ڪڙو ڪريلو آھيان.

ڪڏھن اڪيلو وڻ ٻرپٽ ۾،
ڪڏھن تہ پرندڙ پيلو آھيان.

ڪڏھن تہ آھيان چوليون ٻوليون،
ڪڏھن تہ آءُ ٻتيلو آھيان.

دنيا جي لئہ ڪجھہ ٻي ناھيان،
ڪنھن جي لئہ البيلو آھيان.

فھميده شرف بلوچ

بيت

سارون تنھنجون سپرين! سانڍي ساھہ رکيم،
پر پوءِ ياد پيم، ساھہ بہ وڃــو آ ڪڏھن.

ڪالھہ پرين! جو خط ھو، لکيو مون توڏانھن،
اُن ۾ پنھنجو ھانءُ، ويڙھي توڏي مون مُڪو.

تو بن منھنجي اکڙ تي، جا بہ لٿي آ شام،
منھنجا تمڪ تمام، سُڏڪن ۾ مِتجي ويا.

جيڏا، منھنجا نيڻ ھا، ورھين ڪان ٻي خواب،
تن ۾ اڄ گلاب، ڦُٽا تنھنجي پيار جا!

اکين ۾ آگم، منھن تي خوشي ڪيئن تکي،
جيئڙي کي جوکم، رھيا آھن ڪيترا.

مرڪي پنھنجي ھٿ تي، لکيم ھن جو نانءُ،
۽ پوءِ منھنجو ھانءُ، سارو خوشبو ٿي ويو.

ناصر چاچڙ

غزل

آس ھرڪا ڏرتتي بٺجي وني،
تو سوا چا زندگي بٺجي وني؟
موت جھڙي ڪشمڪش ۾ ھر سمو،
۽ جياپو شاعري بٺجي وني.
سات جنھن ھو زندگي جو اريبو،
ڪيئن ھاٿي اوپري بٺجي وني.
دوستي جي روپ ۾ دوکا ٿيا،
خوف جڻ کو دوستي بٺجي وني.
نانوَ ناصر ڪان ويا وسري پيا،
نانءُ تنھنجو بندگي بٺجي وني.

بيخود بلوچ

غزل

اُجارا اُجارا اسان جا غزل،
ڏکارا ڏکارا اسان جا غزل.
اکر سپ ٻي رنگ تنھنجي بنا،
سدا ٻي سھارا اسان جا غزل.
گلابي چپن سان جھونگار تون،
ٿين جند تارا اسان جا غزل.
ڪڏھن جڻ اسان کي بہ ٻوڙين ٿا،
ڪڏھن جڻ ڪنارا اسان جا غزل.
ستون پنھنجون سنسار "بيخود" ٿيون،
اسان جا سھارا اسان جا غزل.

عبيد ڪٽپر

وائي

آتا آتا خواب،
ٿڪل نيٺن ۾.
وک اسان جي وات ۾، آڏا آڏا خواب:
ٿڪل نيٺن ۾.
ڪٿي ھلجو خيال سان، ڪاوا ڪاوا خواب:
ٿڪل نيٺن ۾.
آءُ ھڪ ٻني کي اريبون، پنھنجا پنھنجا خواب:
ٿڪل نيٺن ۾.
ڪلا کي ڏيني وني، نعرا نعرا خواب:
ٿڪل نيٺن ۾.

آڪاش بوزدار

وائي

مون مستان هوء،
شال! تنهنجو چانورو.

تڪي اُس آرهڙ جي، سانڙي پيئي لوء،
شال! تنهنجو چانورو.

تون چمڙُ، آءٌ ٿوهر، هائو! پرين پوء.
شال! تنهنجو چانورو.

دوري سڌ ڳيهي پئي، وو وو سپرين ووء.
شال! تنهنجو چانورو.

سلمان سومرو

پيار

تون اُهو سپنو آهين،
جيڪو ڪنهن بہ ناهي ڏٺو.
تون اهو نظم آهين،
جيڪو ڪنهن بہ ناهي لکيو.
تون اها خوشبو آهين،
جيڪا ڪنهن بہ ناهي سنگهي.
تون اهو لفظ آهين،
جيڪو ڪنهن بہ ناهي پڙهيو.
تون اهڙو رقص ڪرين ٿي،
جهڙو ڪنهن بہ ناهي ڪيو.
تون اهڙو پيار ڪرين ٿي،
جهڙو ڪنهن بہ ناهي ڪيو،
تون ۽ مان-
هڪ ٻئي جي دل ۾ ائين آهيون،
جيئن ڪوبہ ناهي هوندو.
انهيءَ ڪري ٿي،
اسان جو پيار-
هر پيار کان زوراور آهي.

جبار "تاثير" سومرو

غزل

مون کي تنهنجي ياد ستايو آ،
منهنجي اکڙين مينهن وسايو آ.
جو سڏڪا سڏڪا چوڏس هن،
ڪنهن گيت غمن جو ڳايو آ.
هر پور مٿان ٿو پور پوي،
هڪ درد ويو، ٻيو آيو آ.
هن ڏيهہ جا ماڻهو ڏائڻ هن،
مون تن کان پيار لڪايو آ.
مون پنهنجي پيار جي ڪشتي کي،
لهرن مان پار پڄايو آ.
سڀ تنهنجي نانءُ تي ڏئي وينس،
مون ڪجهہ بہ ڪين بچايو آ.
تنهنجي ابرن ڪا دل زخمي ڪئي،
تنهنجي گهورن ڪنهن کي گهايو آ.
جو توکان مليو غم درد و الم،
مون سيني ساڻ لڳايو آ.
سڀ ٻيئي تنهنجي ياد اچي،
منهنجي دل جو در کڙڪايو آ.
ڪنهن لڙڪ اگهيا "تاثير" نہ ڪو،
ڪنهن پي بہ نہ اچي پرچايو آ.

شڪيل پارس

وائي

تون جو مرڪي ملئين، سارو جڻ سنسار،
خوشبو خوشبو ٿي ويو!
لفظن سان سُرهاڻ ڦٽي، چاهت جو اظهار،
خوشبو خوشبو ٿي ويو!
لوڪ ڪيئن پڪڙيندو پنهنجو پرين پيار،
خوشبو خوشبو ٿي ويو!
ڪوني وارن چانءُ ۾، گهاري پل بہ چار،
خوشبو خوشبو ٿي ويو!

غلام حسين ڏيپر

غزل

رات جيڪي رهجي ويا آهن،
ڇا ڇوان، ڇا ڇني ويا آهن.
مرڪ منهنجي کسي ويا مون کان،
لڙڪ مون کي ڏئي ويا آهن.
گل هنيائون انهن پنهنجي ڇاتي
جن کي پٿر هڻي ويا آهن.
هي وريو واءُ آ وري ڪهڙو،
شاخ کان گل ڇڄي ويا آهن.
عندليبن جو هاڻ ڇا ٿيندو،
ساهه جن جا سڪي ويا آهن.
هاڻي پرواز جون پڇ تنهن کان،
ڪنب جنهن جا ڪسي ويا آهن.
ڳالهه جي پيار جي ڪٿي نڪتي،
پاند پنهنجا پسي ويا آهن،
ڳالهه ڪهڙي الائي هئي ساحر،
تنهنجو مون کان پڇي ويا آهن.

باري ابڙو

غزل

چنڊ پڇرينءَ سان رات ٻرتي آ،
موت سان ڪا حيات پرتي آ.
تنهنجي پرچڻ کان پوءِ انهن پاسير،
جڻ تہ شاعر سان ذات پرتي آ.
پيار ۾ پڪ سان پار ٿي وڃبو،
پاڻ سان پل صراط پرتي آ.
خودڪشي هاڻ عيب ٿي ويندي،
عشق سان آپگهات پرتي آ.
تون تہ ماکي آن ڪينن پو مون جهڙي،
زهر سان تنهنجي دات پرتي آ.
او زمانا! نہ وچ ۾ پئہ هاڻي،
جيت سان مس تہ مات پرتي آ.

عادل سومرو

غزل

ويراني آ ڪيڏي راهن رستن تي
خاموشي جا پهرا آهن چونڪن تي.
سانت صحن ۾ وار وکيري ويٺي آ،
مات اجا بہ قابض آ دروازن تي.
منهنجي غم تي پل تون ڪوئي لڙڪ نہ هار،
ليڪن ٽهڪ نہ ڏي تون منهنجن لڙڪن تي.
هرڪو هن کي ڏسندي ڏسندي گذري ويو،
ڪنهن ڪنهن آهہ ڀري ٿي هن جي سڏڪن تي.
ڪنهن فرصت ملندي، ابندو ڪير رکڻ!
همدردي جي مرهم دل جي زخمن تي.
مايوسي ۾ مڪڙيون گلڙا ڏسجن ٿا،
نيٺ خزائن حملو ڪيو آ گلشن تي.
خيال اچي ويا مونجهارن جي گهيري ۾،
مايوسي ٿي وار ڪري پنهي سوچن تي.
رات جي اونداهي تي دل جي دشمن پنهي،
ڪينن ڪريون ويساهہ بہ چنڊ ستارن تي.
ڪاڏي ٿي تاريخ سڏي سوچين بہ ٿئو،
وينو وقت وڃائين عادل شعرن تي.

بانو محبوب جوکيو

"اڄ جي التجا"

سڀ شيون پل!...
جيڏيون وٺو!...
مهانگيون ڪري ڇڏيو!...
پر...
خدارا!....
ماني ۽ دوا
هن دؤر ۾
مُفت ڏيو-
هن جهان ۾ اسان غريبن کي بہ
جيئڻ ڏيو.

اسلم چنا

نظم

تون سُرهو واءُ بهارن جو،
مان پن ڇڻ پن ڇڻ منظر هان؛
تون سپنو سرخ گلابن جو،
مان ڇزواڻي جو پٿر هان،
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

تون چانڊوڪيءَ جو نار پرين،
مان لوءِ ۾ لمحو لمحو هان؛
تون جيون جي هاڪار پرين،
مان موت مُني جو ڏوکو هان،
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

تون ڏور ڪنڌيءَ تي مُرڪين ٿي،
مان طوفانن ۾ گهيريل هان؛
تون سورج وانگر جرڪين ٿي،
مان اونداهين ۾ گهيريل هان،
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

مان سُڏڪو سانديل سورن جو،
تون جيون سان پرپور ٽهڪ؛
مان ماربل پل پل پورن جو،
تون سانت، سڪون، سڳنڌ، مهڪ،
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

مان تنهنجي وس ڪان ٻاهر هان،
ڏس ماندي تون مون ڪاڻ نه ٿي،
مان بي گهر، رول مسافر هان،
تون سياڻي ٿي، مون ساڻ نه ٿي،
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

هي شاعر هاڻ هليو ويندو،
بي انت دکن جو بار کڻي،
ڪو راڻو نيٺ ڪٿي ايندو،
تون ڪاڪ وري سينگار ڪٺي.
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟
تون چو ٿي مون سان پيار ڪرين؟

ضياءُ شاهه

پنجڪڙا

وري ياد تنهنجي وري آ ڪٿان؟
پراڻا زمانا وري ياد پيا!
ڇُٽا ڦٽ هنا سي ٻه تازا ٿيا!
لڳي پيو نه هاڻي اُتي آن هِتان!
وري ياد تنهنجي وري آ ڪٿان؟

حياتي اسان جي تتل ٿر جي واري!
سدائين رهيا سين هوا جي حوالي!
اندر ۾ عذابن نپاتي ۽ پالي!
بِرهه باهه سان آ اجا جنگ جاري!
حياتي اسان جي تتل ٿر جي واري!

ضيا جاڳي جاڳي جي راتيون گذاريون،
سي سنسان راتيون اوهان کي ٿو آرپي،
رکيو ٿس پيو چا، اوهان کي هُو ارپي،
اڏيءَ سرڙو ڏيئي جي گهاتيون گذاريون،
ضيا جاڳي جاڳي جي راتيون گذاريون!

آزاد انور ڪانڌڙو

وائي

توکي ڪيئن سمجهايان ساجن! توکي ڪيئن سمجهايان؟
تنهنجو آهيان تنهنجو رهندس، مُور نه ٻني کي پانيان.
دلڙي هڪڙي درد هزارين، ڪهڙا سُور سڻايان.
مان تنهنجو تون منهنجو آهين ٻني جو ڪيئن سڏايان؟
تنهنجي يادن سان مان وينو پنهنجي دل سرچايان.
پنهنجي منهن سان پيار محبت جا ٿو محل اڏايان.
تنهنجي خاطر فالون پاڻي پيو ٿو ڪانگ اڏايان.
مچ محبت جي ۾ وينو پنهنجو نينهن نچايان.
ترس گهڙي پل ويهي پرسان تنهنجو قرب ڪمايان.
ورهين کان ويڳاڻو ٻنجي وڻ وڻ ٿو واجهايان.
تنهنجي راهن ۾ ويهي مان تو لئه نين وڇايان.
"انور" کي آزاد ڪري جڏ، تنهنجا ڳڻ پيو ڳايان.
ساجن! توکي ڪيئن سمجهايان؟

احسان دانش

غزل

اڄ تہ چهرو لٽل لٽل آهي،
اک بہ جهڙي پنل پنل آهي.
درد ڏاڳي ۾ مون خوشيون پويون،
هار اڄ سو چڳل چڳل آهي.
دل ۾ الفت جو آشيانو هو،
سو تہ هاڻي ڦٽل ڦٽل آهي.
سؤ ورهيہ پل گذارجن ليڪن،
پوءِ بہ جيون کو هڪڙو پل آهي.
تنهنجو چهرو هو آئينو منهنجو،
اڄ اهو چو تٽل تٽل آهي.
ڪينن اڏامي سگهي امن جو پکي،
چو تہ ان جو کو پر پٽيل آهي.
چوطرف ٽهڪ ٿا پيا گونجن،
پوءِ بہ من چو منجهيل منجهيل آهي.
غم الم سان پريل آ جيون هي،
جڻ تہ شاعر جو کو غزل آهي.
تنهنجي دل تي لکيل هو دانش جو،
نانءُ هاڻي ڌنل ڌنل آهي.

راهي چنا

ترائيل

اڄ تہ ڪي گيت ڇيڙيون، حال اوريون،
دانهن ڪي دل ۾ دٻائبو ڪيستائين.

وقت آيو آ سر ساهہ سپ گهوريون،
اڄ تہ ڪي گيت ڇيڙيون، حال اوريون.

موقعو آهي، نيڻن ڪي نازڪ گلن ۾ توريون،
عشق ڪي آخر لڪائبو ڪيستائين.

اڄ تہ ڪي گيت ڇيڙيون، حال اوريون،
دانهن ڪي دل ۾ دٻائبو ڪيستائين.

سلميٰ پنهور

غزل

سج لٿو آ، سانجهي ٿي وئي، لٿا هن دل جا بار،
ٿڌڙي هير جان دل تي ڇانئي ساجن تنهنجي سار.

منهنجا سارا خواب ٽٽي پيا ڪانچ جي چوڙين جان،
رهجي ويا بس رنگ هٿن تي پوپٽ جان هو پيار.

ساڳيا ماڻهو، ساڳي منزل، وقت صرف بدليو،
ڪيڏا پنڌ پڇاڻي پهتس، جڏهن مان تنهنجي دوار.

سالن کان تصوير جا منهنجي دل تي رهندي آ،
ڪينن نہ آساني سان چيو تو تنهن کي تون اُتار.

هيل بہ برکا رت آئي ۽ هيل بہ برسي بوند،
مان تہ خزان جي موسم آهيان، ڪين ڪندس هبڪار.

پيار ڪرين ٿي، پوءِ بہ چري تون پٿر کان گهبرائين،
ماڻهن جا ڪجهہ لفظ ئي ڪن ٿا دلڙين کي سنگسار.

اسحاق سميجو

غزل

منزلن کان اڳي پيچرا ٿا کُٽن.
قربتن کان اڳي فاصلا ٿا وڌن.
بدنصيبي اسان جي بہ ڪوني ڏسي،
هو ملڻ کان اڳي ئي ڇڄي ٿا وڃن.
منهنجي نگريءَ جي فطرت بہ آهي عجيب،
دل لڳيءَ کان اڳي دل ٽٽي ٿا پون.
جن ڏٺو آ زمانو انهن کان پڇو،
توهہ کان وڌ ڪڙا لوڪ وارا لڳن.
ڪير ٿو چئي تہ ڌرتي چمن ڏوهہ آ،
لوڪ وارا تہ پٿر پيا ٿا چمن.
زندگيءَ ۾ رڳو ذلتون دوستو،
موت کان پوءِ هت مرتبا ٿا ملن.

سچ پچو تہ سنڌ جا ماڻهو پنهنجن هيرن سان هميشہ هاڃا ڪندا پئي رهيا آهن. ’گهر جو پير چلهہ جو مارنگ‘ سنڌن اصول بڻي رهيو آهي. ورنہ سنڌ اهڙا ماڻهو پيدا ڪندي رهي آهي. جو جيڪڏهن انهن جي حياتين جو حال عام ٿئي تہ دهشت وچان ڏونگر ڏري پون. پر اڄ انهن جو نالو بہ ڪنهن کي ياد ڪونہ آهي. مثال طور اسان ڪڏهن دولهہ دريا خان جو ڏينهن بہ ملهايو آهي؟ گهڻن ماڻهن کي اڄ معلوم آهي تہ دولهہ دريا خان ڪير هو؟ ڪڏهن ڪنهن سندس تربت جي زيارت جي زحمت بہ برداشت ڪئي آهي؟

مخدوم بلاول رحہ تي سندس روحانيت جا قائل تہ ميلو لڳائيندا رهن ٿا. پر سندس سياست جي قائلن مان بہ ڪڏهن ڪنهن چار ٻير ٻري وڃي ڪيس ختمو ڏنو آهي؟

مرحوم مغفور رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي. سنڌ جي جديد دور جي سياست جو پايو وجهندڙ هو. انگريزن جي اونداهي زماني ۾ سندس وجود آزادي پسند سنڌين لاءِ اميد ۽ امنگ جو ڏيئو هو. پر اڄ تائين نہ سندس سوانح حيات لکي وئي ۽ نہ سندس يادگار قائم ڪيو ويو! ڇا ٿي پئي ها. جيڪڏهن سال ۾ هڪ دفعو چند ماڻهو گڏجي سندس ڪارنامن کي ياد ڪن ها. سندس ڏينهن ملهائن ها ۽ سندس مزار تي چار قل پڙهي ڪيس ثواب پهچائين ها؟

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحہ پنهنجي زماني ۾ سنڌ جي ”باغين“ جو امام هو. انگريز بادشاهہ اڌ دنيا فتح ڪئي پر هو سنڌ جي هن سپوت کي مسخر نہ ڪري سگهيو. جابر حاڪم کي ”عدم تعاون“ جي خالي هٿن سان ڪيئن پڇائجي. سو نسخو مولانا جي فڪري مطب ۾ تيار ٿيو ۽ ساري هندستان استعمال ڪيو. پر آهي اڄ ڪا ڇوڪري ٻچؤ اهڙي مٺي نالي جي؟ ڇڻ ڄائو ئي ڪونہ هو!

رئيس جان محمد جوڻيجو مرحوم ڪيڏو نہ ڪونڌر مڙس هو؟ هجرت جي تحريڪ هلايائين. جلاوطني قبول ڪيائين ۽ ڏيهان ڏور وڃي جان ڏنائين. ڪڏهن انگريز جي صاحبيءَ اڳيان سيس نہ نوايائين. پر سنڌ جي ماڻهن. مٿي پڇاڻان ساٽس ڪهڙا ڀال ڀلايا؟

ڇڙي لباڙ هڻڻ سان مقصد حاصل ڪونہ ٿيندا آهن. دنيا ۾ زنده رهڻ لاءِ عمل جي ضرورت ٿئي ٿي. -پير علي محمد راشدي

مقالا

پروفيسر چيتن مارئي والا سنڌ جي اِتهاس جو اڌو اڀياس ڪيو آهي ۽ ڪن اهم مسئلن تي کوجنا ڪري تن تي روشني وڌي اٿس. تاريخي مضمون اڳي به گهڻن صاحبن لکيا آهن، پر اهڙن مضمونن جو الڳ ڪتاب اڄ تائين شايع نه ٿيو آهي. هر هڪ مضمون تصديق ٿيل حقيقتن سان ڀرپور آهي ۽ نهايت سليس مگر مائيدار عبارت ۾ لکيل آهي. ڪتاب جي پڙهڻ مان نه فقط علمي خزاني جي واڌاري ٿيڻ جو امڪان آهي، پر لطف ۽ مزو به حاصل ٿيندو.

مونکي قوي اُميد آهي ته سنڌي تاريخ ۽ ساهت جا کوجيا هن ڪتاب جي لکندڙ جي هر طرح همت افزائي ڪندا.

هوتچند مولچند گربخشاڻي

ڪراچي

٢٠ مئي ١٩٤٦ع

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا هٿ اکر

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڪچهري بدين

[هيءُ مضمون جڻ هڪ لاڳيتي هلندڙ ڪچهري يا رهاڻ آهي، جنهن ۾ ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي ۽ ائين ٻڌندڙ کي ڪيتي ڳالهيون ٻڌايون وينديون ۽ ڪيتي نيون معنائون وهجايون وينديون. راقم اهي ڳالهيون جدا جدا موقعن تي جدا جدا ڪچهرين ۾ ٻڌيون ۽ ني سکهي ٿو ته ڪي صحيح نموني سان نه ٻڌايون ويون هجن يا نه سمجهيون ويون هجن. ٻيو ته ڪافي وڏي وقفي کان پوءِ بيان ٿيون ڪجن ۽ شايد ڪي پوريءَ طرح ياد نه رهيون هجن. انهيءَ ڪري ٻڌندڙ صاحبن کي گذارش آهي ته جي ڪا ڳالهه ڏسن ته راقم کي صحيح صورتحال کان آگاهه ڪن. ن. ب.]

سدا سلامت هجين! سڻ ته، 'سنئين وات' سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ وڏي معنيٰ وارو محاورو آهي. اصل ۾ 'وات' معنيٰ پنڌ واري وات. پر پوءِ ليکي حساب ۾ ۽ هڪ ٻئي سان وهنوار ۾ 'وات' جي ڳالهه آئي ۽ 'سنئين وات' جو قدر ٿيو. سنڌي وات 'سُوات' آهي ۽ ڏنگي ڏکي وات 'ڪُواتَ'. سُوانا اهي جيڪي ليکي وهنوار ۾ توڙي لچڻ ۾ سڌا سنوان هجن؛ ٻيا 'آواتا' جيڪي وات سان نه هلن. چوندا ته: وات سنئين ونجي توڙي ڦيري واري هجي. سونهين کي چوندا ته: ادا، ڦيرو ڪونه ماريندو، وات سنئين وٺ. ٻيو ته وات وهندڙ هجي توڙي ڦيري واري هجي. چوندا ته: "سڌ کان وَر ڀلو، توڙي وَلو هوءِ."

چوندا فلاڻو مون کي وات ۾ گڏيو، وات ويندي گڏيو. حُب خير سان پڇندا ته ادا! واٽان پنڌان خير سان آيو. وات ۽ راهه ساڳي ڳالهه آهي، پر محل موقعي سان ٻنهي ۾ فرق ٿيندو. جڏهن ڪنهن ڏورانهين ماڳ ني ڪير پيرين پيادا ويا ته چئبو ته "راهه جي پنڌ سان ويا"؛ اتي "وات جي پنڌ سان ويا" ڪونه چئبو. سنڌ مان غوث جا فقير راهه جي پنڌ سان ملتان ويندا هئا؛ اڳ سنڌ مان حاجي راهه جي پنڌ سان حج تي ويندا هئا، جو سمنڊ رستي جهازن ۾ سفر ڪرڻ لاءِ وٽن ڀاڙو خرچ ڪونه هوندو هو.

پر وات اها جا وهندڙ هجي، يعني ماڻهو ان وات سان ايندا ويندا هجن؛ ڦٽل وات کي "واتَ" ڪونه چئبو. وات سنئين آهي يا وات وهندڙ آهي ته سياڳي آهي؛ انهيءَ ڪري ماڻهو جو نالو "واٽُو" يا "راهُو" رکيانون، يعني وات وارو يا راهه وارو. چوندا "فلاڻو وات سان آهي"، يعني جاڻ ۽ سُڌ وارو آهي ۽ جيڪي ڪري ٿو تنهن جي کيس خبر آهي.

البت جهنگ جهر ۾ نئين وات تڏهن نڪري ٿي جڏهن ماڻهو اوجهڙ مان هلن ٿا ۽ پيچرو نهي ٿو. جڏهن ڪو اوجهڙ ۾ پوي ٿو ۽ اُجهي منجهي ٿو ۽ آخر منزل تي پهچي ٿو ته انهيءَ ڪشالي مان هو گهڻو سکي ٿو؛ پر جيڪي جاٺي ٻجهي وهندڙ وات ڇڏي اوجهڙ ۾ ٿا پون تن مان ڪي ورلا ٿا وڃي منزل کي رسن. صوفين جي خاص اصطلاح ۾ عام کان الڳ "الٽي وات" اها آهي جيڪا حقيقي منزل تي پهچائي ۽ جنهن مان سالڪ گهڻو ڪجهه سکي سمجهي. شاهه صاحب چيو ته:

ويجهو وڃ مَ واتَ کي ڪَمِج ڏانهن ڪُواتَ
اُجهِي منجهان آتَ، اويسي ٿي آءُ تون.

هن بيت ۾ صوفين جي خاص فڪر وارو نازڪ نڪتو سمايل آهي. ان کي شاهه صاحب جن ائين وهجايو ته اي سالڪ! اُلٽي وات ڪُوات سان انهيءَ لاءِ هَلُ ته ان مان اجهي منجهي، سختيون سهي، "اويسي" ٿي پوين: يعني تون پاڻ پنهنجو سونهون يا مرشد بنجي پوين. صوفين جي 'اويسي طريقي' ني اهو نالو 'اويس قرني' جي نالي تان پيو

جيڪو نبي ڪريم ﷺ تي پريت عاشق ٿيو. انهيءَ لحاظ سان اويسي درويش اهو جيڪو ظاهري مرشد بدران غائبانہ طور عقيدتمند ٿيو هجي. شاهہ عبداللطيف ڪي سندس والد شاهہ حبيب، الله ۽ رسول ﷺ جي محبت جو سبق ڏنو، پر شاهہ عبداللطيف عاقل بالغ ٿي پاڻ پنهنجو روحاني رشتو سڌو حضرت نبي ڪريم ﷺ سان ڳنڍيو ۽ پڻ تاڪيد ڪيائين تہ:

وَحَدہُ لاشريڪَ لَہُ جان تو چئين ايئن
تہ مڃ مُحمدُ ڪارڻي نِرتئون منجهان نيهن

شاهہ صاحب سسنيءَ جي زباني چيو آهي تہ "واٽون ويهہ ٿيون، ڪُہ ڄاڻان ڪيهيءَ ويا." ويهن واٽن واري ظاهري حقيقت انهن کي معلوم هوندي جيڪي وڏن غيرآباد پٽن پوڻن مان ويندڙ واٽن کا واقف هوندا. اتي ماٺهو اها واٽ وٺي هلندا ۽ انهيءَ رخ تي هلندا جيڏانهن منزل هوندي. اسان بيلپٽ کان فتح پور وياسون ۽ وري فتح پور کان شورڻ وياسون تہ هڪ ٻئي سان لاڳو ڪيئي واٽون نظر آيون ۽ ويهن واٽن واري حقيقت سمجهہ ۾ آئي، پر برن پوڻن جي پنڌ وقت سونهين جي ضرورت آهي جيڪو منزل تي پهچائيندڙ واٽ وٺائي.

ڪنهن وقت ڌرتيءَ تي ڪي وڏيون واٽون هيون جيڪي صدين تائين وهنديون رهيون، پر آخر ڦٽي ويون. اهڙي هڪ 'سِلڪ واري واٽ' هئي، جنهن سان قافلا چين مان سِلڪ جو ڪپڙو ڪٺي وچ ايشيا، سنڌ-هند، وچ مشرق ۽ يورپ آڻيندا هئا. اسان رڳ ڪنهن وقت سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ وهندڙ ڊگهيون واٽون هيون جن مان ڪي اڳ ۽ ڪي پوءِ پاڪستان ۽ هندستان جي ١٩٤٧ع واري ورهاڱي بعد ڦِٽي ويون. انهن مان هڪ وڏي وهندڙ واٽ راهموڪي بازار واري هئي جنهن جي ڦٽي وڃڻ تي احمد فقير جت عبرت ۾ پئي واٽ کان پڇيو تہ:

آ ڪا خبر احوال جي، تون واٽ ڪهڙي وار جي؟
ڏي سڀ حقيقت حال جي تون واٽ ڪهڙي وار جي؟
رڻ ۾ رَهينءَ راتيون گهٽيون، ڪَيَڙيون ڪَلر تو ۾ ڪٽيون
ٻيون پڻ پيون توتي پٽيون، تون واٽ ڪهڙي وار جي؟
رڻ ۾ گهٽيون راتيون رَهي، ڪنهن پر وڃائي تو وَهي
ڪَئين سي هليا تو تان ڪهي، تون واٽ ڪهڙي وار جي؟
ڪاني ويو اڄ لُوڻ جن، تون ڏي سندو مضمون تن
جن جو پَسان ڪاني نہ پَن، تون واٽ ڪهڙي وار جي؟
اڄ ڪا عجيبن جي اچي، ڏي پڻ حقيقت سڀ سچي،
ڪهڙي ويا رِڻ ۾ رَچي، تون واٽ ڪهڙي وار جي؟

تڏهن خود احمد فقير جي زباني واٽ ڪيس جواب ڏنو تہ:

آدم ٿيو پيدا جڏهن، مون کي خدا خلقيو تڏهن،
هوني حوا نا هت هڏهن آءٌ واٽ اُنهيءَ وار جي!
پهرين خلافت شيث جي، پوءِ ٿي ادا ادريس جي،
اُت تند لڳي تَدريس جي، آءٌ واٽ انهيءَ وار جي!
آدم کنا نوح تائين ڪي، ايڪيهہ سَو ٿيا سال سي،
فاني ٿيا في الحال سي، آءٌ واٽ انهيءَ وار جي.

نوح ڪان وٺي خاصو خليل، ان سڀ نوي جو سو وڪيل
ڪهڙو ڏيان تنهن جو دليل، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
چار سؤ اسي ڳنڍيا جڏهن، پنيان خليل الله هَڏهن
پيدا ٿيو موسيٰ تڏهن، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
موسيٰ پٺيان ڪي ڏينهن هلي، ويا سو ڪ تيرهن چاليهه چلي
عيسيٰ ڄاڻو بيبيءَ پَلي، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
عيسيٰ وٽان سردار سين، ڇهه سؤ ٿيا سالار سين
محمد مٺي مختار سين، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
تيرهن صديون چاليهه ٻن، اڳرا ٿيا ان پَر ڇَون
اڄ سين اڄيو پورا ٿين، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
هن هنڌ هئا شاهي شهر، لڙ جي لڳي پٺي ٿي لهر
اڄ ٿو پسين ڪارو ڪلر، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
هن هنڌ هئي مجلس مٺي، چلندي هئي جن جي چٺي
تن ڪانه ٻي ڪا ڏس ڏني، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
جن چال چلگت هئي ڇتي، تن محل ماڙيون ويا ڦٽي
اڄ ٿو پسين تنهن هنڌ مٽي، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
هت ڳوٺ ڳمندا هئا ڳمٿا، جن جي مٺي ۾ هئي مٿا،
پٺي پاڻ تن لٿي خود ڪڙهان، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
ڏسي تون مياڻين ۾ ميان، تڙ لوڻ ٿيا راتو ڏينهان،
ڪي ڏينهن تن ۾ هئا ويهان، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
عاشق 'الله بند' تي اڇي، تو ڪا ڏني 'ڪنڌڙي' ڪڇي،
پوندا هئا ات پٽ پڇي، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
تو ڪا ٻڌي 'سينڌڙي' سهي، ڪئين راڄ ويا تنهن ۾ رهي،
وانجي هليا پنهنجي وهي، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
صوبا ڪئين سلطان ٿيا، ڪئين دفتري ديوان ٿيا
خاڪي وٽان خان ٿيا، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
احمد ادا ويندين مري، ڪانهي مڙڻ ڏاران ڳري
آهي خبر اهڙي ڪري، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!
ڏس پڌ پراڻا هاڻ تون، هرگز نه ٿي اڻڄاڻ تون
ڪلون پڙهي ڇڙهه پاڻ تون، آءُ واتُ انهيءَ وار جي!

احمد فقير سن ۱۳۴۲هه (۹۲۳ ع) ۾ الله بند، سنڌڙي ۽ ڪنڌڙي واري واٽ جي ڦٽي وڃن تي هيءُ نظم چيو.
احمد فقير ڪچ جي جتن بلوچن جي 'لاڪاٽي' اوڙڪ مان هو. ناميارو شاعر ۽ عالم مولوي احمد ملاح ۽ احمد فقير ٻئي هم سبق هئا ۽ گڏ پڙهيا هئا. احمد فقير به اڌ مولوي هو ۽ خاص طرح شاهه جي رسالي جي وٽس وڏي رهاڻ

هني. هن پاڻ ۽ پٽس رمضان جيڪي بيت فقيرن وٽان ٻڌا سي گڏ ڪري لکيا ۽ هڪ رسالو جوڙيو. جيڪو رمضان پوءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم کي ڏنو جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر مرحوم پنهنجي ڪنهن مضمون ۾ ڪيو آهي. راقم سان اها ڳالهه رمضان ڪئي جنهن سان رسالي بابت رهاڻيون ٿيون. احمد فقير اڳ گذاري ويو هو. رمضان جيو ته: اسان کي هڪ قلمي رسالو هٿ آيو جيڪو سسئيءَ جي سُر سان شروع ٿي ٿيو. اسان ان ۾ فقيرن کان ٻڌل بيت شامل ڪري هڪ نئون رسالو سُر ڪلياڻ سان لکيو. جيڪو مون ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب کي ڏنو.

شال جيئين! آڳاٽي وقت کان، ڪراچي کان وٺي بدين تائين سنڌ ۾ رهندڙ ۽ ٻئي طرف ڪچ ۾ رهندڙ جتن بلوچن جي عرارت حي ڪري توڙي مال جي سانگي، پاڻ ۾ اچ وڃ هئي. ڀاڳيا ماڻهو سانون ڪچ ۾ ته سيارو سنڌ ۾ گذاريندا هئا. احـــ ـنير جي علڻ فقير يوسفاڻي لُنڊ سان دوستي هئي. يوسفاڻي انهيءَ ڪري جو يوسف فقير جي اولاد مان هو. هن وقت ناٿو فقير درگاهه کي سنڀالي ٿو. اهو ماڳ تعلقي بدين جي ڏکڻ المندين سرحد تي شيخاڻي گهاڙي لڳ اهي. جتان ڪچ ڏانهن هڪ واٽ شيخاڻي گهاڙي کان ٻٽيهه ميل ڏکڻ اولهه سنڌ جي ڪوٽڙي بندر تان وبندي هئي جتان چار ميل سامهون ڪچ جو لکپت بندر هو. وچان ڪُهري هئي جنهن مان ٻيڙين ذريعي ماڻهو لکپت پهچندا هئا.

'ڪهري' لفظ جي نسبت پاڻي سان آهي. پر عام تلفظ ۾ 'ڪوري' ٿيندو. پڙهيلن پوءِ ان کي هميشه لاءِ 'ڪوري' ڪيو. ڪهري هڪ وڏي ويڪري سامونڊي گهار يا نار آهي، جنهن ۾ وير چڙهڻ سان سمنڊ جو پاڻي ڀرجي ٿو ۽ پڻ هندستان جي نيڙ علائقي ۽ سنڌ جي سرحد سان لاڳو رڻ مان مينهن جو پاڻي ان ڪهري ۾ پوي ٿو. ڪوٽڙي ۽ ڪُهري واري ان واٽ کان الڳ ٻي 'رڻ واري واٽ' هئي جيڪا ڪچ جي ڳوٺ لوٽيي وٽان رڻ ۾ لهي، رڻ جهاڳي 'ڪريم شاهي' وٽان 'راهموڪي' اتي ايندي هئي. لوٽيو يا لُوٽو، راهموڪي بازار کان چوويهه ڪوهه ڏکڻ اوڀر جي ڪنڊ تي رڻ واري واٽ سان ڪچ جو پهريون مهڙ وارو ناڻو هو. 'راهموڪي' يعني راهومن جي وسين (بستي) جنهن کي هن پوئين ويجهي دور ۾ ڪي پڙهيل غلطي وچان 'راهه مڪي' (مڪي جي راهه) سمجهڻ لڳا. راهموڪي واري واٽ گهٽي وقت تائين وهندي رهي. ان کان اڳ ٻي هڪ واٽ اجيا ٻه اولهه طرفان الله بند ۽ سنڌڙي وٽان هئي. راهموڪي کان ڪريم شاهي نوَ ڪوهه ڏکڻ ۽ ڪريم شاهي کان الله بند تي ڪوهه ڏکڻ هو ۽ سنڌڙي پنج ڪوهه ڪن اولهه طرف هئي. اٺيهين صدي ۾ ڌرتي ڌٻڻ سبٻان سنڌڙي شهر ڦٽي ويو ۽ هن وقت اهو ڦٽل شهر سامونڊي ڪُهري واري چاڙهه جي وچ ۾ آهي. سنڌڙي سنڌ جو شهر هو پر ايوب خان جي دور ۾ سنڌ ڪچ سرحدي ورهاڱي واري ڪيس ۾ وڏي غفلت ٿي جنهن ڪري سنڌڙي سان گڏ ٻيو ٻه سنڌ جو سرحدي علائقو هندستان کي مليو. راقم سان آدم مهراڻ پوٽي نهڙيي (پٽ عثمان پٽ ابراهيم پٽ حافظ صالح پٽ مَيَدُ پٽ راجن پٽ مَيدُ پٽ مبين پٽ بلهادي- يعني عبدالهادي- پٽ چنو پٽ مهراڻ پٽ ٻڍو پٽ نهڙيو)؛ خبر ڪئي ته سندس ڀڙ ڏاڏي حافظ صالح سنڌڙي ۾ جمعي نماز پڙهائي هئي. هو چوندو هو ته سنڌڙي کي ٻه ڪوٽ هئا: هڪ ٻاهران پٿرن جو ۽ ٻيو اندران سرن جو: شهر جريب ڪن جي پکيڙ ۾ هو ۽ ان اندر بازار جو رخ سر اولهه طرف هو.

آڳاٽو جڏهن سنڌوندي جو پراڻ وارو وهڪرو نئين ڪوٽ کان ڏکڻ تي ڍوري (يعني ڍوري ناري يا اپرندي ناري) ۾ اچي چوڙ ڪندو هو ۽ ڍوري کي پاڻي سان ڀريندو هو، تڏهن ڍوري تي پٽڻ هئا. ڍنڍون هيون ۽ مڇيءَ جون مياڻيون هيون. ان کان پوءِ ٻئي دور ۾، ساڱرو درياءَ ولاسيي مان وهي اچي شيخاڻي گهاڙي ۾ پوندو هو، جيڪا وچي ڪُهري ۾ چوڙ ڪندي هئي. شيخاڻي گهاڙي، ساڱري درياءَ جي جڻ پوڇڙي هئي. ولاسيو، بدين تعلقي جو اپرنديون پاڳو آهي جنهن مان ساڱرو وهندو هو جو چيانون ته:

"ساڱري جي سير، وهي ولاسيي سامهين

اهي درياءَ ڦٽا تہ بہ انهن جي ڍورن ۾ درياءَ جي اٿل ۾ مينهن جو پاڻي وهندو هو ۽ ملڪ آباد هو. اهو وسندڙ ملڪ ويهين صديءَ جي پهرين چوٿائي ۾ وڏيڪ ڦٽو. احمد فقير کي وات جيڪو جواب ڏنو تنهن ۾ سال ١٣٤٢هہ (١٩٢٣ع) جو اهڃاڻ ڏنل آهي. جنهن کان اڳ سنڌڙي ڦٽي وئي هئي ۽ پڻ ديهہ کنڊڙي واري ايراضي غير آباد ٿي وئي. علي بندر کان هيٺ ڏکڻ طرف ڍوري تي ٽي وڏيون مياڻيون هيون: هڪ شَڪُور جي ڍنڍ تي، هڪ ڏنگ تي ۽ هڪ لالان تي. اهي ٽيئي مياڻيون بہ ڦٽي ويون. چون ٿا تہ جڏهن ڌرتي ڌٻي هئي تڏهن کنڊڙي وٽ ڍوري مان پاڻي نڪاءَ ڏيئي نڪتو هو. احمد فقير سنڌ جي انهيءَ ڏاکڻي آباد ڀاڱي جي ڦٽڻ تي هيٺيان ڏکارا بيت پڻ چيا تہ:

نڪا ڪُوڪ ڪنڊڙي تي، نڪا ڏنگ ڏڙي،
رهمڪي رڙي، موڪلايو مياڻ کان.

—

کنڊڙي مٿي ڪوڪ، هئي مهند ملاحن جي،
جت هئا مڇ ملُوڪ، ات سڏ نہ سڃي سانئين.

—

کُکمنڙيءَ تي گوڙ، هئي مهند ملاحن جي،
جت هئي پاڻيءَ ٻوڙ، ات سڏ نہ سُڃي سانئين.

—

کُکمنڙيءَ تي ڳاجَ، هئي مهند ملاحن جي
ويا ويچارا ڪيڏهين سڀ سميتي ساج
جتي رهيا راج، ات سڏ نہ سڃي سانئين.

سنڌ جي هن ڏاکڻي سرحد جي انهن ماڳن کي ڏسڻ لاءِ راقم ان طرف گهڻا گهمرا ڪيا. آخري وڃڻ فيبروري ١٩٩٢ع ۾ ٿيو جنهن ۾ ڳوٺ بهادر خان لُنڊ ۾ ڪچهري ٿي. اهو ڳوٺ شيخاڻي ڳمانڙي کان اڌ ميل اوبر طرف آهي، جنان ڪچ جو شهر لکپت فقط ڇتيهہ ميل ڏکڻ اولهہ طرف آهي. اهو ڳوٺ وڏي بهادر خان ٻڌايو. ان جي اولاد مان حال حيات بهادر خان آهي. سندس عمر پنجهتر سال يا مٿي آهي پر جسماني توڙي ذهني طور هو جوان آهي. سندس ذهانت اها جو اڻ پڙهيل هوندي بہ پڙهيل آهي. خبرون ڏيندي اهڙا انگريزي لفظ آڻيندو ويندو جو ٻڌندڙ کي يقين ٿيندو تہ هو انگريزي پڙهيل آهي. مون ٿورن لفظن ۾ ڪانٽس سرحدي علائقي جي ڪا ڳالهہ پڇي جنهن تي چيائين تہ: "ڪچهہ رينج (range) ڏيوس، يعني تہ ڪجهہ وڌيڪ تفصيل ڏيو تہ ڳالهہ کي سمجهجي." ڪن ٿاڻن اهڃاڻن ۽ ڪن هٿ آيل حوالن سان تصديق ٿئي ٿي تہ هيءَ ملڪ ڪنهن وقت سائو ستابو هو. 'ولاسيو' جي معنيٰ ئي آهي 'ولين وارو سائو' ملڪ. لاکو ڦلاڻي بہ ڪنهن وقت ڪچ مان گهُونيري وٽان ڪهري اکري سنڌ ڏانهن ايندو ويندو هو. رسالي جو بيت آهي تہ:

هني مٿان هٿڙا لاکو نہ لاهي
گهنيريان گهيڙ ڪنو اُپو ني آهي
وچئو سي ڪاهي، جي ڪيمي هيٺ ڪنگهار جي.

'ڪيمي هيٺ' يعني خيمي هيٺ. ٻي پڙهڻي ۾ آهي تہ "جيڪي ڪيڙي هيٺ ڪنگهار جي." گهُنيري لکپت جي اپرنديين پاسي آهي. لاکو جي سنڌ طرف هوندو هو تہ ڪُهري ٿيي، گهنيري وٽان وڃي ڪچ جي ڪنڌيءَ تي چڙهندو هو.

سنڌ طرف گهاڙيءَ واري پاڳي ۾ سندس اچ وڃ هئي. لاکو مُنو ۽ ڄَج وقت گهاڙي ڏانهن کونہ آيو، تڏهن ڪنهن چيو تہ:

لاکا لکين ڏينهن، گهاڙيءَ ري ڪيئن گهاريين
مـتـان وسـي مـيـنـهن، واٽون ولين ڇانئيـون،

هن ملڪ ۾ سانوڻ جي مينهن ۽ وڄڙين جي وس جو ذڪر ٻئي هڪ بيت ۾ بہ آهي تہ:

اچـي اُچ اکـتـيـون، ڪـيـانـون پـُر پُـراڻ
وسـي وڄـڙيـن ڪـاڻ، لاٿـي ڪـڄ وٺـن تـان.

اچ هڪ ڍنڍ آهي جيڪا شڪور ڍنڍ جي الهندي طرف آهي. ويڪر ۾ شڪور کان وڏي آهي پر لانڍ ۾ ننڍي. 'اچي اکتيون' معنيٰ 'اچي نڪتيون' . جڏهن مينهيون وڏو پاڻي جهاڳي اچي ڪنڌيءَ تي چڙهنديون تہ چئبو تہ 'پتاريون فلاڻي هنڌان اچي اکتيون.' اچ ڍنڍ کان ڍورو اپرندان آهي. حقيقت ۾ (ناري ۽ پراڻ واري گڏيل) ڍوري ۾ پاڻي گهٽجڻ سببان هيءَ ملڪ ڦٽو:

ڪنڌيءَ اَکَ ڦلاريا، ساونگيءَ سُڪو گاهہ
مـهـراڻـي وٺـاءِ، رويـو راڄ رضـا گـهـري.

ساونگيءَ جو ڳوٺ ڍوري کان اوڀر-ڏکڻ طرف آهي.

مٿي ڏنل مولوي احمد واري پهرين بيت ۾ 'ڏنگ ڏڙي' جو ذڪر آهي. ان حوالي مان هيٺين چوڻي ڪجهہ سمجهہ ۾ آئي جنهن بابت اسان سالن کان وڏي پڇا ڳاڇا ڪئي. چوڻي آهي تہ:

ڪان تان ڏنگ ڏڙو، ڪان تان ڪپو ڪڇ ۾.

پاڻنجي ٿو تہ ڪنهن موقعي يا واقعي تي ڪنهن ائين چيو جنهن جون بہ معنائون ٿي سگهن ٿيون. هڪ اها جو ڪنهن مسڪين مسافر ائين چيو تہ: 'يا تہ ڏنگ ڏڙي' جي ميان تي پهچندس، يا تہ مون کي ڪُپو (گڏون) اڱڻي ڪڇ ۾ آهي ۽ پيو پنندس کائيندس." ٻي معنيٰ شايد اها جو "يا تہ 'ڏنگ ڏڙي' تي يا تہ ڪَڇ (ملڪ) ۾ ڪُپو هوندو." پر ڪُپو ڇا؟ ڪنهن سنواربي کي سمجهہ ۾ اچي تہ هوند اها چوڻي چٽي ٿئي: ڪان تان واري محاوري جي معني آهي "يا تان." جملي ۾ اهو لازمي طور بہ ٻيرا آئبو، جيئن تہ مٿين چوڻي ۾ آهي. هيءَ لاڙي ٻوليءَ جو هڪ انوکو محاورو آهي.

هاڻي سڻ تہ توکي سمجهايان تہ 'شيخاڻي گهاڙي' کي چو انهيءَ نالي سان سڏيانون. اهو نالو ان تي درويش 'شيخ زڪريا' جي نالي تان پيو. سندس قبو سيراڻي کان پنج ميل ڪن پري آهي پر سندس بہ خليفا گهاڙي تي رڪيل آهن. هڪ شيخ زڪريو جيڪو ملتان جي ولي غوث بهاؤالدين زڪريا جي خاندان مان هو ۽ پڻ خليفو هو. انهيءَ جي معنيٰ تہ سنڌ ۾ سهروردي غوثي طريقي جي آڳاٽي پلٽ پکيڙ بدين جي ان ڏاکڻي حد تائين پهتي. ٻيو شيخ نوريو جيڪو سيراڻي کان اولهہ طرف مدفون آهي ۽ ڳاڙهي پوٽرا ملاح سندس مجاور آهن؛ بزرگ ميون جميل پراڻ کان اوڀر ولهاري (تعلقو ڏيپلو) ۾ مدفون آهي.

يوسف فقير لُنڊ، جنهن جو قبو شيخاڻي گهاڙي کان اتر طرف آهي، سو ميانوالي طريقي جو وڏي اثر وارو درويش هو. اصل ڪاڇي جي لنڊن بلوچن جي ڦيرواڻي پاڙي مان هو؛ گاجي شاهہ گنج بخش جو خليفو هو ۽ اتي چڪي پيهندو هو. ڪڇ ني چڙهائي وقت ميان غلام شاهہ يوسف فقير کي گمرايو ۽ پوءِ هو هتي ئي رهيو. سندس پيءُ موجن کي بہ پٽ ٿيا ۽ ٻئي فقير ٿيا: هڪ يوسف فقير جيڪو سَني جَتي تي رهيو ۽ ٻيو تگيو فقير جنهن جو اولاد موجود آهي. جاڙو فقير لُنڊ، پاڙو شيرواڻي، جنهن جو مزار علي بندر کان اتر ۽ ڍوري جي اپرنديين پاسي 'سوني ڪويري

واري پٽ جي چوٽيءَ تي آهي، سو يوسف فقير جي وقت ۾ هو، مٿس ميلو لڳي ٿو. موجن جي پاءُ بدو جو پٽ بہ فقير ٿيو: اهو هو مِنو فقير ڏير وارو، جيڪو سانگهڙ تعلقي ۾ مدفون آهي. مِني فقير جي اوڏڻ سان لئون لڳي ۽ اوڏن کي پنيون نهرائڻ لاءِ ڏنائين تہ جيئن وٽس وينا هجن. نيٺ ڪم پورو ٿيو نہ اوڏن چيو تہ: سائين، پنيون نهي راس ٿيون هاٿي ليکو ڪر تہ وجون. تڏهن فقير چيو تہ: اجا ڪم گهڻو آهي. هاٿي هڪ شاهي ڏير ناهيو. آخر جڏهن اهو بہ نهيو تہ اوڏن سان ليکو ڪرڻو پيس ۽ هو لڏي ويا. پوءِ فقير پاڻهي پاڻ کي نصيحت ڪري سمجهايو تہ:

مِنا پنهنجي من کي، ڇيڪ ڇڏيني ڇوڙي
پليني نہ پليت کي مد نئون موڙي،
اجا اپو ڙي، آهين غافل انهين گس تي.

—

اندر اڇو نہ ڪيني، اڇو ڪيني اڱُ،
مِنا! مداين مان رڱو ڪيني رڱُ
هاٿي ڪاهي ڪعبة الله ڏي پيٽ پلي جو حج
ڏي ٽپو پٽو منجهہ، تہ پار اُڪاريني پاتٽي.

—

اندر اڇو نہ ڪيني، اڇو ڪيئن آهين
مِنا! مداين ۾ سنئين ٿو ساهين.
ڪيڏانهن پيو ڪاهين، نياڳا تون نڪريو.

منو فقير وڏي ڳالهہ ڳت وارو هو. ميان غلام شاهہ وٽ سندس وڏو مان هو. سن ١١٨٢هہ ۾ جڏهن ميان غلام شاهہ حيدرآباد وارو پڪو قلعو جوڙائي راس ڪيو، تڏهن مِني فقير کي سڏيائين ۽ ڏيکاريائين. فقير ڏسي چيو تہ "ميان سائين! ڪوٽ تہ واهہ جو جوڙايائي پر اُتون ڏک نهينس" (ڪوٽ نہ واهہ جو نهرايو اٿئي پر مٿان ڇت ڪانهس). فقير ڏک ۾ ڳالهائي ويو تہ مٿان تقدير غالب آهي. ٿيو بہ ائين جو ميان غلام شاهہ هتي ويهي حڪمراني نہ ڪئي ۽ نڪو وري سندس اولاد ئي ڪئي.

موجن فقير جي اولاد مان بيو ناميارو 'نيڪ نظر علي' (پٽ گولو پٽ تڳيو پٽ موجن) ٿيو. ان وقت جي ڪنهن مشهور هاٿُو اڇي ماني صاحبان ٽالپورياڻيءَ جو وڳ هنيو. ماني اسم الله جو وجهي نظر علي فقير وٽ واهر لاءِ ويئي، جنهن تي فقير واهر وٺي پويان پيو ۽ ڏوري تي لالان جي پٽڻ وٽ وڃي هاٿن کي رسيا. مقابلو ٿيو جو هاٿو بہ واهر پلڻ لاءِ سامهان ٿيا. نظر علي سان گڏ واهر ۾ چتي خان جا پٽ هئا، جيڪي بهادريءَ سان وڙهيا. شاعر وسند خاصخيلي ان واقعي تي بيت چيا تہ:

قلعي وير ڪوڏيا مانجهي مڙيا نہ وير
دايئن لوڏيا دادلا، مايئن لوڏيا مير
تني کي تقدير، ڪا توڙنون هني ترار جي

—

لال چڙهيو لڪيءَ تي، ساڳاهي سوار
گهوٽ گهاڙيءَ ڪان نڳيو ڪري قول قرار

جهڙا پُنري پار، تهڙا ننگ نظر علي اجاريا.

-

آيل لُنڊ لالان تي، ٻـنـا مـور مـرڪـن
چـتـي خـان چڪـيـر اڳـيـان پـٽ پـرزا ٿـيـو پـون
سِـر ڏنـو سـرهـا ٿـين، اسـم مـتـان الله جـي.

-

چـارنـي لُنڊ چـڙهـي پـيـا، چـهـه ني ڏيـن چـال
سـتـين چانڊيي سرسي ڪني جنهن نہ چوڙي ڊال
وجـڻ سـانڻ وسـنـڌ چـنـي ٿـيـا نـر نـهـال
ڏس پلي جـا پـال، جـو گـهـوٽ ڪـٿي گـهـر آئـيـا.

اجيج (عزيز) فقير لُنڊ جا نَو پٽ هئا، جيڪي وڏا پهلوان هئا. انهن پاڻرن مان شاهو شهيد ٿيو.

ازن ويل الـمـيـار هو، ٻـيـو شـاهـو وڏي شـان،
شـاهـو سـيـنـي پـاڙيـا پـڙ ۾ پـاڪـر سـاڻ
ڪذاني ڪـيـڪـاڻ، شـاهـو شـيـر شـهـيـد ٿـيـو.

انهيءَ مقابلي ۾ رڳو هڪ لؤنگ لُنڊ پڳو جنهن کي شاعر وسند خاصخيلي هينئين بيت ۾ سنيو ته:

لؤنگ لڳني لت، جو چڏيني نيڪ نظر علي کي
پـجـڻ جـي پـاڙيـا تـو ڪـتـان پـرانـي گـت
مـرد مـنـا، جـگ سـنـا، سـونـهـين سـپ سُـمـت،
ڪـانـنـر جـانـي ڪـين ٿـنـي اوڙ پـاز اپـت،
شـايـد مـاءَ ڏنـني مـت، ڪـا لـولـي ڪـانـہ لـڙڻ جـي!

سنڌ جي راجن پاڳن جي لڳ لاڳاپن ۾ وڏي ڳڻ ڳوت هني. مڙسن توڙي زالن جا لڄڻ ۽ ارڪان ڳتبا هنا. لڄڻ ارڪانن ۾ گسڻ عيب هو. سياڻا اهڙي عيب کي سنيندا هنا يعني ڪُواريندا هنا. يعني ننڊسندا هنا. سِٽ، ڪُوار ۽ نند تيني ساڳي ڳالهہ ۽ ٿنهي جي معني ساڳي. مقابلي جي ميدان ۾ پجڻ وڏو عيب هو: لؤنگ پڳو جنهن تي شاعر وسند کيس سِنيو يا ڪُواريو. پر لُنڊن سان گڏ چانڊيو ميدان ۾ مڙس ٿي بيٺو جنهن کي ساراهيائين. اهو هو دلو چانڊيو جيڪو جهانجهلي جي چانڊين مان هو. انهن مان جمعو خان وڏي حيثيت وارو هو ۽ پوءِ جهان خان ٿيو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو امين هو ۽ هر ستايل جو انصاف سان فيصلو ڪندو هو. پر اتفاق سان هڪ فيصلو اهڙو ٿيو جو ستايل کي انصاف پلئہ نہ پيو. جڏهن دانهون ڪيائين تہ چيائونس تہ وڃ جهان خان وٽ! چيئينڙ تہ: "ڪٿي جهان خان آهي." اهو پوءِ پهاڪو ٿي ويو. جهان خان جي عام خاص ۾ وڏي عزت هني ۽ جهان خان جهانجهلي جو مير سڏبو هو. جهانجهلي ديهہ تعلقي بدين ۾ ڪڍڻ سان لاڳو اوڀر طرف آهي.

بدين وارن پاڳن جي آبادي ڪنهن وقت پراڻ جي پاٽي تي هني ۽ پوءِ ان کان الهندي طرف ساڳري تي ٿي، ان کان الهندي پاسي ڏانهن آبادي رڻ جي پاٽي تي هني. نائين کان يارهين صدي هجري (١٥ کان ١٧ صدي عيسوي) وارو سمو هو جو رڻ ۽ ساڳرو ٻني درياءَ جا وڏا ڦاٽ هئا، يعني وڏا دريائي گهارا هنا جيڪي ڪافي وقت درياءَ جا وڏا وهڪرا ٿي وڙها. تاريخن ۾ رڻ کي 'رڻ بارگاهہ' يعني 'شاهي رڻ' ڪري لکيو ويو آهي. ساڳري لاءِ يارهين صدي

جي آخر ۾ مبين شاهه عنات جيو تہ:

سَرُ سُپَرُ ساڱرو، جنھن جي لھر سپڪا لال

مٿان اتر طرفان ويندي ٺٽدي غلام علي تائين،ساڱري ۽ رڻ جا وهڪرا جدا جدا هئا، پر هيٺ انهن مان نڪتل واهن جا پاڻي ڳڏبا هئا. ساڱري کي پوءِ 'ساڱرو نيرو' بہ سڏيائون: 'نيرو' يعني ننڍو وهڪرو. اهو نيرو ڍورو هو، جيڪو ساڱري جي ڇاڙهہ هو ۽ تلهار وٽان ٺٽدي باڳي تعلقي مان وهندو هو. نيري ڍوري جي نسبت سان 'نيري وارا جمالي' سڏجن، جيڪي ڳوٺ ڏاتو خان جمالي ۾ رهن. ڏاتو خان ٽالپورن جي دور ۾ فوجي جرنيل هو، جنهن تي پڻ ڪڇ-سنڌ سرحد سنڀالڻ جي ذميواري هئي. پراڻ ڍوري تي ڏاتي جي نالي سان "ڏاتي جو پتڻ" مشهور آهي. ڏاتي جو قبو، ڪوسڪي کان ڇهہ ميل ڏکڻ طرف آنهيري (جي جوءِ) ۾ آهي.

ان وقت 'رڻ' وڏو وهڪرو هئي. رڻ جي الهنديين پاسي مانتر هئي ۽ اپرنديين پاسي ولاسيو، جنهن جي وچان ساڱري درياءَ جي سير هئي. بعدمي جو شهر ساڱري جي اپرنديين ڪپ تي هو ۽ پڻ مَل مياڻي، ڪڻ ۽ هبي، ان وچ واري پرڳڻي کي ساڱرو پاڻي ڏيندو هو. ساڱري کان الهندي 'رڻ' جي آبادي هئي. روپاهہ، داسزاهہ، مرڪان، مانجهي، واڳر پير (يا وانر پير) ڪرهيو پانداري ۽ حاجي بدرالدين رڻ جي اپرندين ڪنڌي جا شهر هئا ۽ رڻ تي آباد رهيا. جڏهن مٿان درياءَ جو وهڪرو ڦريو ۽ رڻ ڦاٽ جي بدران گوني ڦاٽ ٿيو، تڏهن روپاهہ ۽ داسزاهہ آخري طور ڦٽا. رڻ ڦاٽ جو سمنڊ ۾ جوڙ سيراٽي کان هو.

پراڻ درياءَ، جي پاڻي کان پوءِ بدين واري سڄي ملڪ کي رڻ ۽ ساڱري جي پاڻي آباد ڪيو: تڏهن درويش شهاب الدين جي اني اچي ويهڻ سان بدين جو شهر آباد ٿيو. شال جيئين! چاڻ تہ بعضي عوام جي ٻوليءَ سان ماڳن مڪانن تي نالا پوندا آهن. هڪ روايت موجب شاهه قادري جنهن جي بدين ۾ درگاهہ آهي، تنهن جو نالو شهاب الدين هو ۽ سندس رهڻ واري ماڳ کي بہ 'شهاب الدين' سڏيو ويو: پر جيئن تہ عوام لاءِ اهو نالو ڳالهائڻ ۾ ڳرو هو انهيءَ ڪري عوامي زبان ۾ 'شاهہ بدين' سڏيو ويو، جيڪو وقت گذرڻ سان باقي وڃي 'بدين' بچيو. ٻيءَ روايت موجب ڪو درويش شهاب الدين اني جو هو جنهن جو مقام موجوده بدين شهر کان ميل ڏيڍ اتر اولهہ طرف آهي. اجا تائين شهر کان ٻاهر اهو 'شاهہ بدي جو مقام' سڏجي ٿو. شاهہ عبداللطيف جو وڏو ڏاڏو ۽ مبين شاهہ ڪريم جو والد لعل محمد شاهہ عرف شاهہ لَلوُ بہ انهيءَ مقام ۾ مدفون آهي. ڪن جي چوڻ موجب شهاب الدين قريشي پير هو ۽ ملتان جي غوث بهاؤالدين زڪريا رحہ جي اولاد مان هو. هن وقت 'شهاب الدين جي مقام' کان اتر طرف قريشي پيرن جو وسندڙ ڳوٺ آهي.

مٿي بيان تي چڪو آهي تہ ڪنهن وقت شيخاڻي گهاڙي واري پاڳي کان وٺي جاڙي فقير واري قبي تائين لُنڊ قبيلي جي آبادي هئي. لُنڊن، چانڊين ۽ جمالين، ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دور ۾ ڪڇ سان لاڳو سنڌ جي هن ڏاڪڻي سرحد کي سنڀاليو. بدين جي وچنين ۽ اترين پاڳي ۾ جيڪي قبيلا آباد رهيا تن مان مکيہ بہ هئا: رڻ جي اولهہ طرف منترا چاچڪان ۾ ۽ اوبر طرف نوتيار ولاسيي ۾. چاچڪان ۽ ولاسيي جي وچان رڻ درياءَ ڊنگ هو: اپرندي طرف ولاسيو ۽ اولهہ طرف چاچڪان هو. چاچڪان جو مرڪز بدين هو. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دور ۾ "چاچڪان سرڪار" هڪ انتظامي پرڳڻو هو. ان تي اهو نالو نوتيارن جي نک چاچڪ جي ڪري پيو. ان مان پاڻنجي ٿو تہ چاچڪان کي ٻھريائين نوتيارن آباد ڪيو. سومرن کان پوءِ هن ملڪ ۾ نوتيارين جي مقامي رياست هئي ۽ انان نوتيار لکپت ۽ اڳتي ڪڇ طرف بہ ويا. ڪلهوڙن جي دور ۾ هتان جي ڪن مک مقامي قبيلن جهڙوڪ جتن، منڊرن، نوتيارن ۽ دلن تي چڙهايون ڪري انهن کي هيسائي هيڻو ڪيو ويو، جنهن ڪري گهڻا نوتيار ڪڇ طرف لڏي ويا ۽ پوءِ

جڏهن ڪلهوڙن ڪڇ تي ڪاهيو تڏهن نوتيار ۽ جت قبيلا راجا جي طرف ٿيا. ٽالپورن جي دور ۾ انهن قبيلن جي دلجوئي ٿي. سنڌن راڄن کي مانائتو ڪيو ويو، جنهن ڪري هو هميشه لاءِ سنڌ جي حڪومت جا خيرخواهه ٿي ويا. ان پاليسي مطابق مراد خان لاشاري کي موڪليو ويو ۽ هو ڪڇ مان نوتيارن کي دوستيءَ جي ناتي سان وٺي آيو. جن مان گهڻا ڏيپلي واري پاڳي ۾ اچي آباد ٿيا. مراد خان لاشاري وينل ولهاري جو (تعلقو ڏيپلو. جتي اولياءِ ميون جمبل آهي) هو جتي سندس نالي سان 'ديهه مراد' يادگار آهي. نوتيارن جي هڪ نک 'ٿوريا' آهي، جنهن مان سنهڙو نوتيار مشهور ٿيو: جنهن سنهڙو واهه کٽايو ۽ جنهن جي طاقت جو مرڪز علي بندر هو. علي بندر ني اهو نالو علي نوتيار جي نالي سان پيو. ٽالپورن جي آخري دور ۾، سنڌ جي سامهون ڪڇ جي لکپت واري علائقي ۾ آباد نوتيارن مان ناميارو اڳواڻ جمعدار فتح محمد هو جيڪو پڻ 'ٿوريا' نُک مان هو. جمعدار فتح محمد کي سنڌ مان ٽالپور حڪمرانن جي وري پنيرائي هئي ۽ هو اتي ايترو طاقتور ٿيو جو شايد ٿوري وقت ۾ ڪڇ تي سندس حڪومت قائم ٿي وڃي ها: پر ان وقت انگريزن ڪڇ ۽ سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ ٽالپورن جي زوال سان گڏ فتح محمد به انگريزن جي طاقت جو شڪار ٿي ويو. لکپت شهر لڳ ڏکڻ اوڀر طرف جمعدار فتح محمد جو قبو هن تاريخي شخصيت جو يادگار آهي. سنهڙي نوتيار کي راهومن ڪانجي ڪوٽ ۾ گهيرو ڪري ماريو ۽ نوتيارن جي طاقت گهٽجي وئي.

ميان غلام شاهه جڏهن چڙهايون ڪري انهن قبيلن کي هيسائي هيٺو پني ڪيو، تڏهن منڌرن مان راڌڻ ۽ تاجن پني مشهور اڳواڻ هئا. راڌڻ جو مرڪزي ماڳ 'مالهين جو دڙو' هو جيڪو سيراٽي کان ڇهه ميل کن اتر اوڀر طرف آهي. تاجن جو مرڪز ڳنو هو، جيڪو تاجهيري واري علائقي ۾ هو، اتي سندس تاجن ڪوٽ هو جيڪو سيراٽي کان پنج ميل کن اولهه طرف آهي. تاجن منڌرو اهڙو ته ارڏو ۽ اڙٻنگ ساماٺو جو چڙهي چوڏاري هلاٽون پيو ڪري؛ رڳو پاڻ تي نظر هئس باقي پني ڪنهن تي مڇ ني نه پيو چندي:

تاجن تاجهيريءَ جو، ڳنو سندس ڳوٺ
چڙهي چوڏاري پوي مور نه ڪاني موٺ
جو ڪوٺرسر پريان ڪوٽ، ان تي مڇ نه چندي منڌرو.

هن وقت تاجهيري ديهه آهي ۽ بدين کان ڏکڻ اولهه طرف آهي. ڪوٺرسر جو ڪوٽ، روپاهه ماڙي لڳ اتر طرف هو. شايد اتي ميان غلام شاهه جي طرفان ڪو حاڪم رهندو هو، پر تاجن منڌري ميان غلام شاهه جي به ڪاڻ نه ڪڍي، جنهن ڪري اها چوڻي مشهور ٿي ته:

تاجن مٿان تاج، مڇ نه چندي منڌرو.

يعني تخت تاج (واري حاڪم) جي مٿان به تاجن منڌرو مڇ ني نه پيو چندي. پني ڪنهن سياڻي چيو ته:

سر سُڪو، پيڻ ساني، تاجن ڏني تانگهه
جان سين ڏرتيءَ متي پانگ، تان سين مور نه مڙي منڌرو.

تاجن پنهنجي تنديءَ ۾ نه مڙيو ۽ ميان غلام شاهه سان معاڏو اٽڪايائين، تان جو ڪانجي ڪوٽ واري جنگ ۾ ميان غلام شاهه جي لشڪر هٿان تاجن مارجي ويو.

تاجن جي طاقت جڏهن اوج تي هئي تڏهن سندس ڳوٺ ڳني ۾ توڙي چوڏاري ڪک پن به سندس رضا کان سواءِ چُري نٿي سگهيو. مجال آهي جو سندس موڪل کان سواءِ ڪو پرڻجي ۽ ڪنهن جي شادي ٿئي؛ ڳني ۾ هڪ غريب گهر ۾ پرمان چوڪري ساماڻي جيڪا جيئن پني وڏي ٿي تيئن پني سونهن ۾ سرس ٿي. هن جي حسن جي هاڪ هلي وئي ۽ سيڪو پيو پرمان پرمان ڪري؛ تڏهن پهاڪو هليو ته:

"پرمان تڏهن پسندين، جڏهن ڳني جا وڻ ڏسندين"

پرمان جو پيءُ غريب هو، پر پنهنجي ڳالهه ڳت وارو هو، سو جڏهن تاجن ٻاهر ويل هو تڏهن هن پرمان پرڻائي ڇڏي. چوڏاري ڳالهه هُلي وئي ته پرمان پرڻجي وئي! چيائون ته نکيٽي کيئن ٿيندي ۽ پرمان کي ڳوٺ مان وٺي کيئن ويندا. جر تاجن جي موڪل کان سواءِ پرمان جي شادي ٿي آهي! اهو پوءِ پهاڪو ٿي ويو ته "پرمان ڀلي پرڻي، پر جڏهن ڳني جا وڻ اکري' يعني ڳني ڊوري جا وڻ، ڳنو ڊورو، تاجميري کان الهندي آهي.

اي سڄاڻ! سمجهه ته بدين واري پاڳي ۾ 'نوت' ۽ 'مانتر' سنڌ جي نسب نامن جي لغات وارا نالا آهن. آڳاٽو کنهن وقت ريڻ کان اوپر ولاسيي ۾ نوتيارين جي گهاٽي آبادي هئي، جنهن کي 'نوت' سڏيائون ۽ اولهه طرف منترن جي گهاٽي آبادي هئي، جنهن کي 'مانتر' چيائون، پر بدين سان لاڳو پاڳي کي ڪنهن وقت چاچڪان سڏيائون ۽ اهو نالو، جيئن مٿي بيان ٿيو، نوتيارن جي نُک 'چاچڪ' جي نالي پويان پيو. 'چاچڪان' نالي جي سٽاءُ فارسي ۾ جمع واري ترڪيب مطابق آهي.

سنڌ جي نسب نامن جي اصطلاح ۾ 'نوت' معني اها ايراضي، جنهن ۾ نوتيار گهڻا گهاٽا هجن. اهڙيءَ طرح 'بوف' اها پيٽي جنهن ۾ برفت گهڻا گهاٽا هجن. اها ترڪيب 'او' جي موڙ سان آهي. جاٽي يعني جٽن جو ملڪ ۽ ساهتي يعني سهتن جو ملڪ: اها ترڪيب 'اِي' جي موڙ سان آهي. 'ابڑان' (ابڙن واري ايراضي) فارسي ۾ 'آن' واري موڙ سان آهي. اهڙيءَ طرح ٻين ترڪيبن ۾ ٻيا موڙ آهن، جيئن ته 'سماٽ' يعني اهو علائقو جنهن ۾ 'سمن' جي گهاٽائي هجي، يا 'لاڪاٽ' يعني اهو علائقو جنهن ۾ 'لاکن' جي گهڻائي هجي. سمن جي نسبت سان ڪنهن وقت سمن واري ايراضيءَ کي 'سماواتي' پڻ سڏيو ويو ۽ سمن واري بستي کي 'ساموئي' سڏيو ويو.

پر اي سڄاڻ! تون ڄاڻ ته نوتيار نالو 'نوت' ۽ 'يار' جي جوڙ سان ٺهيو جنهن ۾ فارسي جو لفظ 'يار' شامل آهي: اهڙيءَ طرح 'لاکيار' نالو 'لاکي' ۽ 'يار' جي جوڙ سان ٺهيو. انهن نسبي نالن ۾ آڳاٽو فارسي عنصر شامل آهي. تون انين سنڌ جي مردن ۽ ماين جي نالن تي غور ڪندين ته گهڻو ڪجهه سمجهي سگهندين. هن وقت نوتيار رڳو ولاسيي ۾ ناهن پر ان کان ٻاهر توڙ ۽ ٻيلاٽي ۾ آهن، ۽ پڻ ڏيپلي تعلقي ۾ مهراڻي، سمو دڙو، گجي واري، تلو، پانار، ڪملڙي، لَمَر، ٻيلو ۽ سماٽي ڳوٺن ۾ رهن ٿا. اڳ جڏهن نوت 'نوت' هئي تڏهن 'ڪُري ڪوٽ' نوتيارن جي قبائلي طاقت جو مرڪز هو. چون ٿا ته ان تي 'ڪُهري ڪوٽ' نالو انهيءَ ڪري پيو جو اتي 'ڪُري' اڳاڙيندا هئا: ڪُري معنيٰ ڪُر جو محصول، يعني هر ڊور تي محصول ٻڌل هو. ڪُري ڪوٽ، ڪڍڻ کان ٻه ميل ڪن ڏکڻ اوپر تي آهي ۽ اتي ڪوٽ جا نشان آهن. هن وقت اتي ارباب خير محمد رهي ٿو. چاچڪ، توريا، قاڙها، ساگر، ڪُنَ پاريا، ٻيلاٽي، ڪُڙيا ۽ صوفي نوتيارن جا مکيه ڪڙم آهن. انهن کان سواءِ ناهيان، آلواٽي، فيل، وکيا، ٻاگهل، نوراٽي، موکيا ٻه نوتيارن ۾ ڳڻجن.

چون ٿا ته نوتيارن جي 'قاڙها' پاڙي جي ارباب ٻاهران ڪنهن چڱي گهراڻي مان شادي ڪئي. ان سهاڳڻ جو نالو هَبي هو ۽ هوءَ وڏي عبادت گذار ۽ پرهيزگار هئي، اينترو جو پرڻجڻ کان اڳ ٻه جڏهن هوءَ ڪنهن مائيءَ کي هٿ ڏيندي هئي ته ڪپڙي ۾ ويڙهي ڏيندي هئي. پرڻجڻ کان پوءِ ٻه هن پنهنجو اهو دستور قائم رکيو، جنهن تي نوتيارين ماين اها پنهنجي گهٽتائي سمجهي ۽ سهاڳڻ هبي کي ڪدائڻ جا سانباها ڪيائون. آخرڪار ارباب تي اينترو زور آندائون جو هن سهاڳڻ کي ڏهاڳ ڏنو ۽ ڏهاڳڻ ڪيو. ماني هبي وڏي حوصلي واري هئي، سا مائٽن ڪانه وئي پر پنهنجو جدا ڳوٺ ٻڌي، ماڙي نهراڻي رهڻ لڳي. اتي وڏي سخا ڪيائين ۽ سندس نالو مشهور ٿيو. جڏهن وفات ڪيائين تڏهن سو وصيت ڪيائين ته 'مون کي پنهنجي مائٽاڻي مقام ۾ دفن ڪجو'. ماني هبي وارو ماڳ هاڻي "هبي جا دڙا"

سنڌجي، جن جا نشان ڀنڀور کان اتر طرف موجود آهن.

منڌرن جو ملڪ مانڌر، بدين تعلقي جي الهنديين پاڳي ۾ آهي ۽ ان جو مرڪز سيرائي آهي، جتي هن وقت ارباب رسول بخش رهي ٿو. عام روايت موجب منڌرن جون سترهن اوڙڪون آهن، جن مان مالهيا اوڙڪ مان راڌڻ هو ۽ مرڪيا اوڙڪ مان تاجن ٿيو. انهن کان سواءِ ٻيا وڏڙيا، ٽڪورا، ٻڍاڻي، ويڌاڻي، لالاڻي، موسيٰ پوٽا، جوٽي پوٽا، آري پوٽا، عيسباڻي، چيناڻي، ڪُڙم، ڪاهياڻي، ڄڄر ۽ راڄڙ. پر راقم کي ستر سال کن اڳ جو لکيل هڪ ٻنو هٿ آيو، جنهن ۾ سيپني منڌرن جو وڏو ڏاڏو منا خان لکيل هو. اها ڳالهه غور طلب آهي ڇوَ جو نسب نامن ۾ منا خان نالو ايترو آڳاٽو ڪونهي. پراڻي ٻني تي هن لکپي مطابق مناهين راڻڌاڻي جي اولاد مان منا خان ٿيو ۽ منڌرن جا سب ڪڙم سندس پنجن پٽن جو اولاد آهن: منا خان جو پٽ مرڪيو، جنهن جو اولاد ست ڪڙم: مرڪيا، وڏڙيا، ڪڙم، ٻلي، راڄڙ، مڪرڪيا ۽ موساڻي؛ (٢) منا خان جو ٻيو پٽ ٻدو جنهن جو اولاد اٺ ڪڙم: ڄوريا، مالهيا، جهمان، ڪنريا، پڇڪ، ماريا، جکرا ۽ آري پوٽا؛ (٣) ٽيون پٽ صاحب جنهن جا ٽي پٽ: لاکو، ابراهيم ۽ راڄو. لاکي جو پٽ جماريو، جنهن جو اولاد هڪ ڪڙم، جماراڻو يا جماريا. ابراهيم جو اولاد ٽي ڪڙم: ماهڙ، جوتاڻي ۽ راڄڙ. راڄو جو اولاد چار ڪڙم: موساڻي، عبداڻي، دوداڻي، ٻڍاڻي؛ (٤) منا خان جو چوٿون پٽ شادي، جنهن جو پٽ فضل علي، جنهن جو اولاد ٽي ڪڙم: شادي، ڏيراڻي، مڱراڻي؛ (٥) پنجون پٽ فضل علي، جنهن جو اولاد فضلاڻي (هڪ ڪڙم).

شال جيئين! سوچ ته اڳ سنڌ ۾ جدا جدا قبيلن ڪيئن هڪ ٻئي جا نالا کنيا ۽ پاڻ ۾ سماجي ڀائيچاري پيدا ڪئي. لُنڊن ۾ مِٺي فقير ڏير واري جي والد جو نالو ٻدو هو ۽ ٻن منڌرن ۾ منا خان جي پٽ جو نالو ٻدو هو. اهو نالو شايد ٻڍي محيني جي نالي تان پيو. ان جي پيٽ ۾ 'نوت' نالي جي وڏي تاريخ آهي. اصل ۾ اهو نالو بلوچن جي نسب نامي جو هو ۽ صديون اڳ جتن بلوچن اهو نالو جاتي ۽ بدين طرف آندو. سسئي پنهون جي ڳالهه ۾ هوت ۽ نوت با هوتو ۽ نوتو ٻئي پنهون جي ڀائرن جا نالا آهن. نوت (پٽ عالي پٽ عمر پٽ بجار پٽ هوت) جي اولاد مان وري نوت (ٻيو) ساماڻو جيڪو رياست جو مالڪ ٿيو ۽ 'مَلڪ' سڏجڻ ۾ آيو. ان جي اولاد مان سنڌ جا ڪرمَتي مَلڪ ٿيا جن جي هڱور ندي کان وٺي حب ۽ ملير ناٿين ۽ اتان ساڪري تائين پنهنجي رياست هئي. اها رياست ١٥ کان ١٨ صدي جي اڌ تائين قائم رهي. ڪرمتي ملڪن جي ملير رياست ٽي ميان غلام شاهه جي دور ۾ زوال آيو. اها ڳالهه اڳتي هلي تفصيل سان بيان ڪنداسون، پر هلندڙ ڳالهه هئي 'نوت' جي نالي جي، جيڪو ڪرمتين ۽ نوتيارن جي نسب نامن ۾ آيل آهي. ميرپور ساڪري جي ڪرمتين ۾ اهو نالو هلندو آيو آهي ۽ سؤ کن سال اڳ انهن مان نوت نالي وڏو سگهڙ شاعر ٿيو. جنهن چيو ته:

عاقل بي عقل پاڻ ۾ سنگت ڪين سُونهن
هو ڳهٽو ڪندو ڳالهه ڪي نوري تخمينن
هن جون اڄلون اهڙيون جهڙيون ڪڙوا ڪوسون ڪن
ٿود هنداڻي پاڻ ۾ ڪين متيا ملوڪن
آنْبو ليمو پاڻ ۾ ڪِين وڇيا واپارين
ڪنڊ ۽ لون ڳنڍ ڪي هليا منجهه هٿن!
سالڪ تا سمجهن، انهيءَ نُڪتي ڪي نوت چئي.

هو ڳهٽو، يعني عاقل، جيڪو ڳالهه ڪي توري تکي بيان ڪندو؛ هن جون اڄلون، يعني ان بي عقل جون احابي گفتي ڏاريون هڪلون: ڪڙوا يعني ڪڙهه وارا، سکها ۽ زوراور.

پر جاڻ تہ بدين واري علائقي ۾ گهڻائي کي قبيلا ۽ راڄ آهن. جن گهڻي وقت کان وٺي بدين کي شادآباد ڪيو آهي. بدين جو وڏو ولي شاهہ قادري جيلاني ٿيو، جنهن پنهنجي تبليغ ۽ تربيت سان عوام جي اخلاق کي سنواريو. بدين جي جيلاني پيرن ۽ ڪڇ ۾ لکپت جي جيلاني پيرن سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ صلح ۽ امن جا ناتا وڌايا. بدين جي پرڳڻي ۾ پيا بہ ڪيئي فقير ۽ درويش ستل آهن. انهن مان جيڪي ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دور ۾ ٿي گذريا تن مان هيبت فقير جمالي وڏي نالي وارو هو. سندس مزار ڳوٺ هيبت فقير جمالي (ٽنڊي شهر کان پنج ميل ڏکڻ اوڀر، ديهہ ڪنڀارڙو، تعلقو بدين) ۾ آهي. جيون ٿا تہ ڪيس 'ميان' وٽان وَٽَ مليل هئي: انهيءَ ڪري ميانوالي طريقي وارا بہ صدا ۾ سندس نالو آڻيندا تہ:

'هيبت فقير حضوري! ڪر مراد پوري.'

بيتن جي مشهور شاعر سانوڻ خاصخيلي پنهنجي هڪ بيت ۾ چيو تہ اسين هيبت فقير کي مراد پوري ڪرڻ لاءِ سڏ ڪنداسون، جنهن ۾جي هر هنڌ هاڪ آهي.

'اسين هڪل ڪنداسون هيبت فقير کي جنهن جو ڏيهن ۾ ڌهڪاءُ'

شادي فقير جمالي جنهن جي تربت هيبت فقير جي مزار کي ويجهي آهي ۽ جيڪو سندس وڏو فقير هو، تنهن هيبت فقير جي شان ۾ هڪ وڏي صدا چئي، جنهن جون کي صاف معنيٰ واريون سٽون هي تہ:

اورون سچ، تي پرون غبارا،
تنهن دي پرون تيڏا اوتارا
سير ڪيتوني، سمونڊ سارا
وچ انجار افضل نام تمهارا

-

هيبت سيتي ڪمي نہ ڪاني
تون ٿي شير تي تون قطباني
تون ٿي روشن، تون روشناني،
جيوين واسو مينهن وسي وسڪارا

-

نسبت نال ڪبيري لوني
ڪل مشڪل آسان هوني

مٿين پهرئين بند مان اظهار آهي تہ هيبت فقير جو نہ فقط بدين ۽ لاڙ ۾ نالو هو پر ڪڇ ۽ اڃا بہ اڳتي انجار تائين سندس وڏي مڃوتي هئي. شادي فقير جي اها صدا راقم ڪڍڻ شهر ۾ الياس فقير جمالي کان ٻڌي جيڪو ملوڪ فقير جمالي جي اولاد مان آهي. ملوڪ فقير کي بہ هيبت فقير جي دعا هئي. ملوڪ فقير جي مريدن مان نيياهو فقير لغاري هو جيڪو ميرن جي ڏينهن ۾ فوجي جرنيل هو. سندس قبو ڪڍڻ شهر کان ڇهہ ميل اوڀر ديهہ مني نمبر-٣ ۾ آهي. هي سڀ ميانوالي طريقي جا فقير هئا، يعني تہ 'ميان' جا مريد هئا. جيڪو ڪلهوڙن گادي نشينن جو موروثي لقب هو ۽ ميان آدم شاهہ کان وٺي پئي هلندو آيو. پر ميانوالي طريقي جا فقير سچا الله لوڪ فقير هئا ۽ رڳو حاڪمن جا پونلڳ نہ هئا. جڏهن ميان سرفراز جي دور کان وٺي ميان صاحبن پنهنجن خيرخواهن مريدن ۽ دربار جي اميرن کي مارائڻ شروع ڪيو، تڏهن سڄي ملڪ جا فقير ۽ درويش ڪلهوڙن جي خلاف اٿي کڙا ٿيا. لاڙ جي روايتن ۾ انين

مشهور آهي ته انهيءَ مخالفت ۾ جن اڳواڻي ڪئي تن ۾ منو فقير ڏير وارو، هيبت فقير جمالي ۽ فقير عبدالرحيم گرهوڙي اڳواڻ هئا. حقيقت ۾ قتل واريون ڪارروايون 'ليکي' درٻارين جي سازش سبٻان ٿيون. پويان ميان حڪمران جيڪي هيٺا ۽ پرمتڙيا هئا سي سازش کي سمجهي نه سگهيا. چون ٿا ته هيبت فقير، منو فقير ڏيرو وارو ۽ ٻيا ميانوال فقير ۽ پڻ فقير عبدالرحيم گرهوڙي گڏجي تاجي ليکي وٽ ويا ته ڪيس وڃي ننبيهه ڪن. تاجي طعنو هنيو ته اوهان ميان جا فقير ٿي ڪري به ٽالپورن جي حمايت ۾ آيا آهيو. انهن چئي، جن گاديلن تي فقير وينا هئا سي جڪي ڪيا يائين، انهيءَ تي فقير رنج ٿي اٿيا ۽ بددعائون ڏنائون. ان وقت سڀني مِني فقير ڏانهن نهاريو جنهن جي زبان مان هي فقرا نڪتا ته:

ڪـــاهـــ، لـــڳـــنـــي بـــاهـــ
لـــيـــڪـــي لـــيـــڪـــي وڃـــون لاهـــ
ٽـــالـــپـــور ڏانـــتـــا، ڪـــلـــهـــوڙا گـــاهـــ
هـيـل ڪروس ڏڳ ته مِنا ڏيوس باهـ

ٻين روايتن موجب پوبون فقرو فقير عبدالرحيم گرهوڙي ڏانهن منسوب آهي. 'ڪاهه' دادو ضلعي ۾ ليڪين جو خاص ماڳ مرڪز هو. 'راڄو ڳيڏيو' جيڪو راڄي ليکي جو ٻڌايل هو سو به اتي هڪ مشهور ماڳ آهي.

بدين جي علائقي ۾ ڪي وڏا سخي به ساماڻا جن ۾ به نامور مايون هيون- اُني ڳوري جمالڻ ۽ ماني آست گهانگهري. ماني آست (ڳوٺ سنڌي گوني لڳ) پوئين انگريزن واري دور ۾ ٿي ۽ ماني ڳوري اڳ ٿي گذري. پوئين ويجهي دور ۾ ڪشيرو خاصخيلي سخي ٿيو، جنهن مسافرن کي ماني کارائي ۽ مهمانن کي مان ڏنو. 'ڪشيرو' معني وڏيڪ ڪنڌ وارو يا 'واڏو' جيڪو پڻ چڱي سپ وارو نالو آهي. بدين کان چار ميل ڏکڻ تي، سيراٽي ڏانهن ويندڙ رستي تي ڪشيري جو ڳوٺ هو. هُو رات جو سمهڻ وقت به ديگڙو پَت جو وڏيڪ رڌاني سيرانديءَ کان رکي ڇڏيندو هو ته من ڪو ڪُمُلو مهمان اچي ڪاني. اجا وڏيڪ هن ويجهي دور ۾ قابل جوکيي وڏي دل سان ماني کارائي. بدين شهر کان ڏکڻ طرف سندس ڳوٺ آهي. ڊسمبر ١٩٨٩ع تائين پنجانوي ورهين جي عمر ۾ اجا حال حيات هو.

ماني ڳوري سپ کان اول سخا ۾ نالو ڪڍيو. ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿي گذري. هو محمد خان جمالي جي گهر واري هئي جيڪو ڀاڻ وڏو سخي هو پر سندس وفات کان پوءِ ماني ڳوري اجا اڳتي وڪ وڌائي ۽ آئي وئي کي ماني کارايائين. ٺر مان، علي بندر ۽ ڪيڻ کان جيڪي ماڻهو بدين ايندا هئا سي ماني ڳوري جا مهمان ٿيندا هئا. بس ملڪ ۾ نالو ئي رڳو ماني ڳوري جو هو! هن وقت اهو ڳوٺ اسماعيل خان جمالي جو ڳوٺ سڏجي جيڪو راڄ واهه تي آهي. راڄ واهه جي ٻنهي پاسن سان اٺن ڪن ڪوهن ۾ جمالين جا راڄ آهن. ٽالپورن جي اوائلي دور ۾ جڏهن چانگن ۽ جتن جو مارو ٿيو تڏهن جمالي چانگن سان ڀيڙا هئا. جمالين کان سواءِ ڪيڻ لڳ چانڊين جا راڄ آهن. چانڊيا سنڌ جو هڪ وڏو قبيلو آهي جيڪو ٻن وڏن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. هڪڙا ڪارا چانڊيا، جن جي ٻولي سنڌي آهي ۽ ٻيا ڳورا چانڊيا جن جي گهرو ٻولي سرائڪي آهي. بدين ۾ چانڊيا ميان نور محمد جي دور ۾ آيا ۽ اتي سندن پنج پاڙا آهن. زنگيزا، احمداڻي، ٻهاذراڻي، لهريجا ۽ حڪيماڻي. لهريجا جنگي هٿيارن يعني تلوارن، ڀالن ۽ خنجرن کي تکي ڪرڻ جي حرفت 'صيقل گري' ۾ ماهر هئا ۽ ٽالپورن جي دور ۾ وڏو نالو ڪڍيائون. وڏي مراد خان لهريجي ١٧٨٢ع ۾ وفات ڪئي. هيءَ خبر اسان سان محمد خان لهريجي (پٽ مبارڪ خان پٽ محمد خان پٽ حسين خان پٽ دليل خان پٽ مراد خان) ڪئي.

پر شال وڏي حياتي مائين! مهاڻن ۽ ملاحن جي ذڪر کان سواءِ بدين جو باب پورو نه ٿيندو. بدين لاڳو ڏوري ۽

پراڻ جي گڏيل وهڪري جا پتڻ ٺٽ ۽ سنڌ جي وچ ۾ وڏا لانگها هئا جن کي ملاح سنڀاليندا هئا. مهاڻا سنڌ جا سڀ کان قديم باشندا آهن جن کي اسلام جي آمد بعد ملاح ۽ ميربحر (بحر يا سمنڊ جا مير) جهڙن عزتمند نالن سان سڏيو ويو، پر پيشه ور ملاح ۽ ميربحر اهي هئا جيڪي اصل ۾ وڏا ناکئا ۽ مُعلم هئا. انهن مان ڪي عرب هئا جيڪي هميشه لاءِ سنڌ ۾ گهر ڪري ويٺا. بدين کان ڪراچي تائين ڪي ملاح عرب نسل جا آهن. بدين لاڳو مهاڻن ۽ ملاحن جون چار اوڙڪون مشهور آهن: گُلاٽي، منڇرا،جيڪي منڇر مان آيا، چنڊاٽي جيڪي پڻ اتران آيا ۽ 'محمد حسن' جيڪي نبي سر تي بہ آهن ۽ ناراني سڏجن. گلاٽين مان عرس ملاح جي پيڻ ماني پارسان وڏي مرداني ماني هئي ۽ وڏي همت ۽ هلندي واري هئي. عرس پٽ ڪاري محمد جو اصل علي بندر جو هو. جيڪو ڍوري جو آخري پتڻ هو. ان کان اُتر طرف ڍوري ۽ پُراڻ جا مشهور پتڻ هي هئا: ٻيلي جو پتڻ،، علوُ (مهاڻي) جو پتڻ ۽ چار جو پتڻ جتي پراڻ ۽ ڍورو (نارو) اچي گڏبا هئا. پراڻ ۽ ڍوري واريون ٻيڙيون سڀ سنڌي ٻيڙيون هيون جيڪي ونجهن تي ۽ پڃن تي هاڪاربيون هيون.

هن پوئين ويجهي دور ۾ مولوي احمد ملاح بدين جي ملاحن ۾ جڻ سج ٿي اڀريو، جنهن ملڪ روشن ڪري ڇڏيو. توحيد جو وڏو مبلغ، عالم باعمل ۽ شاعر بي مثل هو. راقم جي سانس سالن تائين صحبت رهي. سنڌي لغات ۽ محاورن تي مهارت سبـبان مولوي احمد پنهنجي سنڌي نظم کي نئون لباس ڍڪايو، جنهن ۾ تجنيس حرفي جا نت نوان گل پوتائين ۽ چونڊ لفظن کي نظم جي ميدان ۾ وڏي لاڏ ڪوڏ سان ڪڏايائين. هن پنهنجن غزلن ۾ غنائي رنگ پريو ۽ توحيدي تبليغي نظمن ۾ زوردار دليلن جا دُرَ پوتا. آخر عمر ۾ قرآن شريف جو سنڌي بيتن ۾ ترجمو ڪيائين جيڪو سلاست ۽ معنوي معيار جي لحاظ سان هڪ شاهڪار آهي.

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

جنگ نامہ منظوم فارسي

(سن ۱۱۱۴هہ/۱۷۰۲ع ۾ بختاور خان جي بغاوت ۽ ان جو انجام)

اڄ کان پنج ورهيہ اڳ جڏهن راقم پنهنجي ڪتاب "تذڪره ڪوتائي سادات روهڙي" جي سلسلي ۾ مواد ڪٺو پئي ڪيو، تڏهن ان خاندان جا ڪيترائي مخطوطا مطالعي هيٺ رهيا. انهيءَ سلسلي ۾ سيد غلام مرتضيٰ بن سيد غلام علي رضويءَ جي لکيل قلمي ڪتاب "شجره سادات رضوي/نقوي" تائين رسالي حاصل ٿي، جنهن جو اڀياس ڪندي مير سيد يعقوب علي خان رضويءَ جي وفات جي ماده تاريخ ملي. ان ماده تاريخ جو وضع ڪندڙ خواجہ عبدالرؤف نالي هڪ شاعر ڄاڻايل هو. انهيءَ وقت کان وٺي خواجہ عبدالرؤف جي باري ۾ تلاش ۽ جستجو جاري رهي ۽ ساڳئي وقت دل ۾ اها هورا ڪورا پئي رهي تہ ايڏو وڏو شاعر، جنهن رضوي سادات جي بزرگن ۽ مشاهيرن جي وفات جون تاريخون چيون آهن، تنهن ضرور فارسي زبان ۾ پنهنجي ڪلام جو ڪو مجموعو يا ديوان يادگار طور ڇڏيو هوندو. ازانسواءِ، سندس زندگيءَ جي حالات جي باري ۾ بہ ڪٿان ڪو سراغ ڪونہ ٿي مليو. آخرڪار، تازو پنهنجي نوجوان علمي دوست سيد عبدالحسين شاهہ "تجمل" موسويءَ جي ذريعي خواجہ عبدالرؤف جو هڪ ننڍڙو قلمي رسالو دستياب ٿيو. انهيءَ رسالي جو مطالعو ڪندي اسان جي گمان کي هٿي ملي ٿي تہ خواجہ عبدالرؤف جون ٻيون بہ ڪيتريون ئي تصنيفات ۽ تاليفات هونديون، جي روهڙيءَ طرف يا سنڌ جي ڪنهن نہ ڪنهن قديم خانوادي جي ڪتبخاني ۾ موجود هونديون.

خواجہ عبدالرؤف جي انهيءَ مٿئين دستياب ٿيل قلمي رسالي جو نالو "جنگ نامہ" آهي، جو روهڙي شهر جي مشهور "آخوند خاندان" جي آخوند ميان عبدالله ✿ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

سنڌ جي تاريخ منعلق هن وقت تائين قديم دور جا جيڪي بہ ڪتاب دستياب ٿيا آهن، تن ۾ رڳو وقت جي بادشاهن ۽ حاڪمن جا احوال، اميرن جو ذڪر، جنگين جا قصا ۽ ملڪ گيريءَ جون ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن. پر هيءُ پهريون رسالو آهي، جنهن ۾ انهن مڙني روايتي ڳالهين کان هٽي، هڪ فساد ۽ فتني جو ذڪر، ان کي ٻنجي ڏيڻ ۽ ناس ڪرڻ جو تذڪرو بيان ڪيو ويو آهي.

خواجہ عبدالرؤف جي سوانح حيات

اسان مٿي ۾ اهو بيان ڪري آيا آهيون تہ خواجہ عبدالرؤف جي باري ۾ ڪوبہ مستند ۽ مفصل احوال ڪونہ ٿو ملي، پر جيئن تہ هن پاڻ پنهنجي قلمي نسخي جي آخر ۾ پنهنجي نالي سان "خواجہ" جي عرفيت لڳائي آهي، انهيءَ ڪري اهو چئي سگهجي ٿو تہ پاڻ "خواجہ" قوم جو فرد هو.

"خواجہ قوم، قديم زماني کان وٺي روهڙي شهر ۾ ڪافي تعداد ۾ رهندي هئي، ✪ پر هن وقت ان قوم جو

✿ آخوند ميان عبدالله ولد محمد جيئل جو تعلق روهڙيءَ جي مشهور "آخوند" خاندان سان آهي. آخوند صاحب تازو سنڌ جو هوم سيڪريٽري ٿي رٽائر ڪيو آهي ۽ هن وقت ڪراچي، ۾ پنهنجي پيريءَ جا ايام نهايت آرام ۽ سڪون سان گذاري رهيو آهي. وٽس پنهنجي خاندان جو وڏو نادر ڪتبخانو آهي، جنهن ۾ ڇاپي خواهہ قلمي ڪتابن جو هڪ ناياب ۽ قيمتي ذخيرو موجود آهي.

✪ تاريخ جي مطالعي مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ٿئي ۾ پڻ "خواجہ" قوم جو محلو آباد هو. مير علي شير "قانع" ٺٽويءَ جي زماني ۾ انهيءَ محلي جو نالو "محلہ نورسر" هو.

ڪوبہ نالو نشان باقي نہ رهيو آهي. اهو معلوم ٿي نہ سگهيو آهي تہ هن قوم جا فرد، زماني جي ڦيرين گهيرين، انقلابن ۽ حادثن جو شڪار ٿي روهڙيءَ مان لڏي ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي آباد ٿيا يا آهستي آهستي لاولد ٿي فوت ٿيندا ويا. اهو بہ ممڪن آهي تہ ڪن فردن پنهنجي ذات مٽائي، ڪي نيون ذاتيون متعارف ڪرايون هجن. بهرحال، روهڙي شهر ۾ اڄ بہ قديم زماني جون ٻہ مسجدون موجود آهن، جي خواجہ قوم جي بزرگن جون تعمير ڪرايل آهن. انهن مان هڪ مسجد خواجہ محمد صالح جي تعمير ڪرايل آهي، جا هن وقت "ٻنڌ واري مسجد" جي نالي سان مشهور آهي. ڪنهن زماني ۾ اها مسجد "قزڪاين واري مسجد" بہ ڪري سڏبي هئي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ هنڌ "قزڪاين" * جو هڪ محلو آباد هو. اهو زمانو "تحفة الڪرام" جي تاليف ٿيڻ کان ڪجهہ اڳ جو آهي. مسجد جي اندرئين محراب جي مٿان ڪاشيءَ جي سرن تي شڪستہ خط ۾ هڪ ڪتبو لڳل آهي، جنهن تي هيٺين عبارت لکيل آهي:

"اِعْتَصِمَت باللهِ الَّذِيْ لايَيْئَسُ مِنْ فَضْلِه الفاسِقُ وَالْفَاجِر ثُمَّ قُلْتُ التَّارِيْخ بَنَيْ

المسجدلله" محمد صالح تاجر- راقم اثيم سيد محمد علي بخاري"

ٻي مسجد "سخي دين پناهہ واري مسجد" جي نالي سان سڏبي آهي. اها مسجد خواجہ محمد حسين جي ٺهرايل آهي ۽ درياهہ جي ڪپ سان، مشهور ميرڪي سادات جي حويليءَ جي پرسان آهي.

خواجہ عبدالرؤف جي والد جو نالو فتح علي هو، جنهن بابت پڻ خواجہ صاحب پنهنجي رسالي جي آخر ۾ نشاندهي ڪئي آهي. جيئن تہ ميان عبدالرؤف جو تعلق "خواجہ" قوم سان هو ۽ هيءَ قوم صدين کان وڻج تجارت جي ڪرت ۾ مشهور رهندي پئي آئي آهي، انهيءَ حوالي سان خواجہ عبدالرؤف جو بہ واپار ڌانهن گهڻو لاڙو هو. ان دور جي ڪن خطي دستاويزن جو مطالعو ڪندي اهو معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ ان وقت بکر سرڪار ۾ "عمدة التجاري" جي عهدي تي فائز ٿيل هو. اهو منصب موجوده دؤر جي "وزير تجارت" جي هم پلہ هو. ساڳئي وقت ان دستاويز جي اڀياس مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ خواجہ صاحب کي بکر سرڪار جي سادات ۽ شرفاء طرفان پڻ انهيءَ عهدي تي فائز ٿيڻ لاءِ پورو پورو تعاون حاصل هو. مسلمان ۽ هندو واپاري پڻ سندس انهيءَ منصب مان راضي هئا. دستاويز جي عبارت هن طرح آهي:

"وفوجداري سرڪار بکهر باستصواب سادات عظام و شرفاء ڪرام و رضامندي بيوپاريان از مسلمين و هنود و سائر سکنہ سرڪار بکهر عهده عمدة التجاري بنام مشيخت و شرافت پناه شيخ عبدالرؤف مقرر و مسلم داشتہ."

ان مذڪور خطي دستاويز ۾ خواجہ عبدالرؤف جي تقرريءَ جو سن وغيره نہ ڏنو ويو آهي، البت پرواني تي لڳل مهرن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ اهي سن ۱۱۳۸هہ/۱۷۲۶ع کان ۱۱۴۸هہ/۱۷۳۶ع تائين واري عرصي جون ثبت ٿيل آهن. انهيءَ ڪاروبار هلائڻ واسطي خواجہ صاحب جي ٻن پٽن فضل الله ۽ ڪرم الله کي بہ نائب طور شامل ڪيو ويو هو. اهڙيءَ طرح اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ خواجہ عبدالرؤف نہ صرف پنهنجي وقت جو اديب ۽ شاعر هو پر وقت جي سرڪار طرفان اعليٰ منصبن تي بہ فائز هو.

خواجہ عبدالرؤف جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن تي جيتوڻيڪ اونداهيءَ جو پردو ڇانيل آهي ۽ سندس تصنيفات ۽ تاليفات جو ڪوبہ صحيح احوال ڪونہ ٿو ملي، ان هوندي بہ خواجہ صاحب جي مذڪور "جنگ نامي" کان سواءِ سندس ڪلام ۾ بہ ماده تاريخون پڻ دستياب ٿيون آهن، جن مان هڪ نواب سيد مير يعقوب علي خان رضوي جي آهي. مير صاحب، مغل بادشاهہ اورنگزيب طرفان بکر جو نواب مقرر ٿيل هو. هن سن ۱۰۹۱هہ/۱۶۸۰ع ۾ وفات ڪئي. ماده تاريخ هن ريت آهي:

از آلِ رسول سيد رضوي،

---

* هي، قوم اصل ۾ مغل خاندان سان واسطو رکندڙ هئي. "تحفة الڪرام" (ص ۳۱۴) ۾ سعيد خان نالي هڪ شخص جو ذڪر ملي ٿو، جو "قزڪاني" جي لقب سان مشهور هو. سگهجي ٿو تہ هن جي حڪمرانيءَ ضمن نمايان ڪارنامي جي ڪري، ڪيس اهو لقب ڏنو هجي.

از آلِ رسول ثمر عجب رضوي.
۱۰۹۰هه

خواجه صاحب جي وضع ٿيل ٻي ماده تاريخ، روهڙيءَ جي هڪ ولي ۽ ڪامل درويش مولا محب شاهه * جي وفات جي موقعي تي چيل آهي. سيد صاحب سن ۱۱۷۸هه/۱۷۶۴ع ۾ رحلت ڪئي. اها ماده تاريخ هيٺينءَ طرح آهي:

از سـر اخـلاص گـفـتـا هـاتـفـي،
۱
کان محب جان بحق واصل شد است.
۱۱۷۷+۱= ۱۱۷۸هه

جهڙيءَ طرح خواجه عبدالرؤف جي زندگيءَ جي تفصيلي احوال جي ڪا به خبر ڪانه ٿي پوي، اهڙيءَ طرح سندس وفات جي باري ۾ به ڪا صحيح معلومات ميسر ٿي نه سگهي آهي. خواجه صاحب جي باري ۾ دستياب ٿيل مواد جو غور سان مطالعو ڪرڻ کان پوءِ اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته مولا محب شاهه جي وفات جي ماده تاريخ يعني سن ۱۱۷۸هه کان پوءِ ٻيو ڪو به اهڙو مواد يا ماده تاريخ ڪانه ٿي ملي، جا خواجه صاحب ڏانهن منسوب ٿيل هجي. انهيءَ ڪري اسان انهيءَ راءِ جا آهيون ته خواجه عبدالرؤف سن ۱۱۷۸هه/۱۷۴٦ع کان پوءِ جلد وفات ڪئي هوندي.

جنگ نامي جو ادبي جائزو

جنگ نامي جو هيءُ ننڍڙو رسالو فارسي نظم ۾، مثنويءَ جي طرز تي خواجه عبدالرؤف جو جوڙيل آهي. هيءُ قلمي نسخو ۸×۴ انچن جي سائيز ۾، ۱۴ صفحن تي ڦهليل آهي. هر صفحي تي ۹ سٽون آهن ۽ هر عنوان کي ڳاڙهيءَ مس سان نروار ڪيو ويو آهي. مصنف، هيءُ ڪتاب اصل واقعي جي وقوع پذير ٿيڻ کان پورا ٻه سال پوءِ ٦ محرم‌الحرام سن ۱۱۱٦هه/۱۱/۱۷۰۴ع مئي تي تصنيف ڪيو. هن نسخي جو ڪاتب مصنف خود پاڻ آهي. نسخي جي آخر ۾ هيٺين عبارت تحرير ڪيل آهي:

"مصنف و ڪاتب اين رساله احقر عبدالرؤف ولد خواجه فتح علي بجهت .... مگر ڪس از.... ديده در حق اين بنده دعائي خير ڪند اميد در عيبش نڪو.... و بذيل الطاف بپوشند. بتاريخ ششم محرم الحرام سن ۱۱۱٦هه تحرير يافت روز شنبه بوقت عصر انجام يافت.

نوشته بماند سيه بر سفيد،
نويسنده را نيست فردا اميد.
والسلام."

خواجه عبدالرؤف پنهنجي هن تاريخي منظوميي کي ڇهن عنوانن تحت بيان ڪيو آهي. رسالي جي شروع ۾، تصنيف جو سبب "در سبب تصنيف اين رساله" عنوان هيٺ لکيو اٿائين، جنهن جي مطالعي مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هن اهو مذڪور رسالو پنهنجي ڪن دل وارن دوستن ۽ احبابن جي چوڻ تي لکيو هو ته جيئن اهو رزميه داستان تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ٿي وڃي. پاڻ لکي ٿو:

مـرا شـوق بـر شـعـر گـفـتن نـبـود،
بـسـي مـيـل بـا ايـن نـوشـتن نـبـود.

---

* ڳالهه ٿا ڪن ته مولا محب شاهه ڏاڙهي؛ مڇون، مٿو ۽ ڀرون سڀ صاف ڪندو هو، جنهن کي چار ابرو جي صفائي به چوندا آهن. جڏهن نادر شاهه ٻيڙيءَ جي رستي روهڙيءَ کان لانگهانو ٿيو ته فقير کي اهڙيءَ حالت ۾ ڏسي ڏمريو ۽ فقير کان پڇيائين ته، "ريش چرا تراشيده" يعني ڏاڙهي ڇو ڪوڙائي اٿئي؟ جواب ۾ هه پهه آيس ته، "ريش خود تراشيده ام، دل ڪسي نه خراشيده ام" يعني ڏاڙهي پنهنجي ڪوڙائي اٿم، پر ڪنهن جي دل نه آزاري اٿم. سندس وزير تي اينترو اثر ٿيو، جو اتي جو اتي جوانئي ويهجي ويو. (سيد عطا حسين شاهه موسوي: "ٻه اکر روهڙيءَ به لعثا". (قلمي مضمون)

و ليکن بمرز بکھر مفسدي،
بہ بيختند سرز امر شاھناشاھي.
برو لشکر شہ ظفر يافتند،
سرش را بہ تير و تبر کافتند.
پي سال قتلش رزم داستان،
مگر بعد يکچند صاحبدلان.
تجسس نمايند زان قصہ ناز،
بيابند زين نامہ نغز ساز.

انھيءَ مختصر تعارف کان پوءِ "در آغاز جنگ نامہ" جي عنوان سان بکر جي ان باغي ۽ فساديءَ جو تعارف ڪرائيندي ٻڌائي ٿو تہ بختاور نالي ھڪ شخص بکر ۾ فساد ۽ ظلم جو رڻ ٻاري ڏنو ھو. بکر جو غريب عوام نہ خد . پر شرفاءَ بہ سندس ظلم ۽ ستم جو شڪار ھئا. خواجہ صاحب پنھنجي رسالي ۾ کيس بدخواه، بدڪيش ۽ بدبخت جھڙن لفظن سان ياد ڪيو آھي. اڳتي ھلي، ھن جي ظالمانہ ڪارروائين جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ ھن جي ظلم جي انتھا ھئي. بکر جا شھر ۽ راڄ، سندس ظلم جي ڪري تباھہ ۽ برباد ٿي ويا ھئا. سندس ظلمن جو داستان نہ صرف بکر تائين محدود ھو، پر بين علائقن ۾ بہ مشھور ھو.

ان کان پوءِ مغل بادشاھہ اورنگزيب جي مدح ۾ ڏھاڪو کن بيت ڏنا ويا آھن، جنھن مان اھو ظاھر ٿئي ٿو تہ بختاور، بکر ۾ اورنگزيب جي دور حڪومت ۾ ٿي گذريو آھي. جڏھن سندس ظلم ۽ ڏقيڙ حد کان وڌي ويو، تڏھن اورنگزيب پنھنجي پوٽي شھزادي معزالدين کي ملتان مان انھيءَ فساديءَ جي سرڪوبيءَ لاءِ بکر روانو ڪيو. اھڙيءَ طرح خواجہ صاحب اورنگزيب جي مدح کان پوءِ شھزادي معزالدين جي مدح ۾ چند بيت ڏنا آھن.

انھيءَ مدح سرائيءَ کان پوءِ "در آغاز جنگ" جي سري ھيٺ ان لڙائيءَ جو احوال بيان ڪيو ويو آھي، جنھن موجب شاھي فوج ۽ فساديءَ جي درميان ڇتي ويڙھہ شروع ٿي. بختاور جو پاسو ڳرو ڏسڻ ۾ پئي آيو ۽ وڌي ڳالھہ اھا ھئي تہ کيس شاھي لشڪر جو ڪوبہ ماڻھو چڱيءَ طرح سڃاڻي نہ ٿي سگھيو. ملڪ الله بخش افغان ھڪ چڱي اثر رسوخ وارو امير ھو ۽ شھزادي معزالدين جو اتحادي ھو. خواجہ صاحب، ملڪ الله بخش لاءِ عنوان قائم ڪري، ان جي مدح بيان ڪئي آھي: پاڻ ٻڌائي ٿو تہ ملڪ الله بخش، بختاور کي سڃاڻي، بادشاھي لشڪر کي ان جي نشاندھي ڪئي. آخر گھمسان جي لڙائيءَ کان پوءِ بختاور کي قتل ڪيو ويو ۽ سندس سسي ڌڙ کان ڌار ڪئي وئي. شھزادي معزالدين حڪم ڪيو تہ ھن بدبخت جي جسم جا ڳيا ڳيا ڪري،انھن کي وڻن ۾ لٽڪايو وڃي تہ جيئن ڏسندڙ ان مان عبرت حاصل ڪن ۽ آئنده ڪنھن کي بہ نمڪ حراميءَ جي جرئت نہ ٿئي. خواجہ صاحب چوي ٿو:

کہ از حربگہ جسم او آورند،
ڪشيده ورا سوئي بکھر برند.
بسازند آنجا تنش لخت لخت،
معلق نمايند بر ھر درخت.
کہ تابعد زين کس بمثلش مدام،
نسازد دگر ره نمک را حرام.
نمودن آن حسب فرمان شاه،
در آندم بکردند جسمش تباه.

ھيءُ واقعو سن ١١١۴ھ/١٧٠٢ع ۾ ٿيو. بختاور جي قتل جي ماده تاريخ، خواجہ عبدالرؤف ھينئين ريت وضع

ڪني آهي:

شنو اي برادر نصيحت نيوش،
ڪه چون سال فتلش بجستم زهوش.
خرد متفق شد برين مقصدي،
ڪه مقهور دارين شد مفسدي.
۱۱۱۴هه

خواجه عبدالرؤف جو هيءُ ننڍڙو تاريخي رسالو، سنڌ جي تاريخ جو هڪ نادر ۽ قيمتي خزانو آهي، ليڪن افسوس آهي ته مصنف ان کي نهايت ئي مختصر نموني ۾ بيان ڪيو آهي.

خواجه صاحب پنهنجي رسالي ۾ اهو نه ڄاڻايو آهي ته ان وقت بکر جو نواب ڪير هو؟ تاريخ جو مطالعو ڪندي اهو معلوم ٿئي ٿو ته ان دور ۾ بکر جو نواب امين الدين خان حسين * هو. ان سلسلي ۾ "مؤرخ سنڌ" سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو:

"مير امين الدين خان ۱۵-۱۱۱۴هه ۾ بکر جو فوجدار هو. نئين مان بدلي ٿي بکر جو فوجدار مقرر ٿي آيو ۽ ان زماني ۾ خانپور جي نيابت به سندس سپرد ٿي. پاڻ سن ۱۱۲۰هه تائين بکر ۾ انهيءَ عهدي تي برقرار رهيو." (۱)

خواجه عبدالرؤف جي لکڻ مان اهو اشارو ملي ٿو ته بختاور ايڏو ته طاقتور ٿي چڪو هو، جو خود بکر جو نواب به شايد ان کي منهن ڏيئي نه ٿي سگهيو: ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن نواب ان فتني ۽ فساد کي بنجو ڏئي ها، ته اورنگزيب تائين اهو معاملو نه وڃي ها. جڏهن بکر جي عوام ۽ شرفاء مغل نواب جي بيوسي يا لاپرواهي ڏٺي، تڏهن مجبور ٿي ان سنگين معاملي کي دربار شاهيءَ تائين پهچايو ويو، جتان ملتان جي حاڪم شهزادي معزالدين کي بختاور جي سرڪوبيءَ لاءِ موڪليو ويو.

ساڳئي وقت ملڪ الله بخش جي باري ۾ به ڪا نشاندهي نه ڪئي وئي آهي. ازان سواءِ "جنگ نامي" ۾ محمد امين نالي هڪ شخص جو ذڪر ملي ٿو، جنهن جي باري ۾ به ڪجهه نه ٻڌايو ويو آهي. افسوس آهي جو ان تاريخي واقعي کي مفصل بيان ڪرڻ بجاءِ نهايت مختصر نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

"جنگ نامي" ۾ آيل واقعي جو تاريخي جائزو

خواجه عبدالرؤف جي مٿين بيان ڪيل "جنگ نامي" ۾ منظوم ڪيل واقعي جو جڏهن تاريخ جي روشنيءَ ۾ مطالعو ڪجي ٿو ته اهو معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ ساڳئي واقعي کي سنڌ جي ڪيترن ئي مؤرخن پنهنجي پنهنجي نموني ۾ مختلف روايتن سان بيان ڪيو آهي. جيئن ته هيءُ واقعو خواجه صاحب جي اکين آڏو ٿي گذريو هو، ان صورت ۾ بهتر ائين هو ته ان کي اختصار بجاءِ تفصيل سان بيان ڪيو وڃي ها، ته هوند ڪانئس پوءِ جي مؤرخن جي شڪ ۽ گمان پيدا ڪرڻ وارين روايتن بدران سندس بيان ڪيل واقعو وڌيڪ مستند سمجهيو وڃي ها. بهرحال، تاريخ جو اڀياس ڪندي اسان کي ان واقعي جون ٽي روايتون ملن ٿيون، جن جو هتي بيان ڪجي ٿو:

(الف) "تحفة الڪرام" واري روايت

خواجه عبدالرؤف جي بيان ڪيل واقعي جو جڏهن تاريخ جي روشني ۾ مطالعو ڪجي ٿو ته اهو واضح ٿئي ٿو ته اهو واقعو مغل بادشاهه اورنگزيب جو پوئين دور ۾ ٿي گذريو آهي. ان دور ۾، سنڌ ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙو پنهنجي طاقت کي وڌائڻ لاءِ جيڪي هٿ پير هڻي رهيو هو، ان سنڌ جي مقامي قوتن کي پڻ لوڏي وڌو هو. انهيءَ سلسلي ۾، مير علي شير "قانع" ٺٽوي ان واقعي طرف اشارو ڪندي لکي ٿو:

---

* راقم پنهنجي ڪتاب "بکر جا مغل گورنر" (قلمي) ۾ نواب امين الدين خان حسين جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

"ميان يار محمد قلات ۾ ٻہ سال پريشانيءَ جي حالت ۾ گذاريا. اڪثر سرائي سردار پڻ پاسڙ وٺي ويهي رهيا ۽ سندس ملڪ جي گهڻي پاڱي تي مرزا خان جي پٽ بختاور خان جي ماڻهن (پناڻن) قبضو ڪري ورتو. سن ١١١٣هہ ۾ ميان يار محمد، راڄي فقير ۽ سرائي لشڪر جي اچڻ تي، مريدن ڪان بيعت وٺي التماس خان بروهيءَ کي مدد ۾ ڪٺي، پنهنجي موروثي زمين ڏانهن رخ رکيو. پهريائين زيدي ڪان لنگهي، منزل ڪندا، منڇر ڍنڍ جي ڪناري تي هنڙي تعلقي جي نينڪ ۽ سانوه ڳوٺن ۾ پهتا. جن کي زالون ساڻ هيون سي اتي رهجي پيا ۽ پاڻ اڳتي وڌي پهريائين قيصر پنهور کان سامناٽي وٺي، پوءِ ڳاهن ۾ اچي ڇانوڻي هنيائين. تنهن کان پوءِ، پنهنجي ڀاءُ مير محمد کي سرائي سردارن سان گڏ اڳتي موڪليائين، جنهن وڃي مارڪپور ۽ ڳاهي جمشيد تي قبضو ڪري، فتحپور جو قلعو ڇڏايو." (٢)

مير "قانع" ٺٽويءَ جي انهيءَ مٿين عبارت مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ ميان يار محمد ڪلهوڙي قلات جي حاڪمن، سرائي سردارن ۽ پنهنجن معتقد مريدن جي مدد سان پنهنجي طاقت کي وڌائي، پنهنجبون وجاڳيل زمينون ۽ شهر بيهر فتح ڪري ورتا هئا. مير "قانع" ٺٽوي اڳتي هلي ان واقعي جي نشاندهي ڪري ٿو، جنهن جو خواجہ عبدالرؤف مبهم نموني ۾ ذڪر ڪيو آهي. مير "قانع" ٺٽوي لکي ٿو:

"بختاور خان لاچار ٿي ملتان جي شهزادي معزالدين جي خدمت ۾ عريضو موڪليو تہ دين محمد جي ڀاءُ وري شورش مچائي آهي. هيءُ وقت واهر ڪرڻ جو آهي." (٣)

مير "قانع" ٺٽوي اڳتي هلي بختاور خان جي اصل بدلجندڙ نيت جي باري ۾ لکي ٿو:

"جينوٽيڪ بختاور خان، شهزادي معزالدين کي پنهنجي مطلب لاءِ گمرايو هو. ليڪن ان جو نتيجو ابتو نڪتو. اتفاقاً جڏهن شهزادي سڌو سندس ملڪ جي رستي سان رخ ڪيو، تڏهن ملڪ جي بربادي جي خوف کان عرض ڪيائين، تہ هن رستي کان نہ اچڻ گهرجي. شهزادي کي هي مختلف عريضا ڏسي انهيءَ ۾ خلل ڏسڻ ۾ آيو ۽ انهيءَ پاسي رواںو ٿيو. هن کي ڪُتي ڪنيو بيٺي هئي، تنهن ڪري روڪڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ سخت مقابلي ڪرڻ کان پوءِ قتل ٿي ويو. ايتري ۾ هن طرف جي وڪيلن حاضر ٿي (بادشاهزادي جي) دل تي پنهنجي غلاميءَ ۽ اخلاق جو خاطر خواه اثر وهاريو. شهزادو، بختاور خان کي قتل ڪري، ڪجهہ وقت اچي بکر ۾ رهيو." (٤)

مير "قانع" ٺٽويءَ پنهنجي انهيءَ مٿين عبارت ۾ اهو ڪٿي بہ نہ ڄاڻايو آهي، تہ ڪو بختاور خان، بکر جي شرفاء، عالمن، مخدومن ۽ سرنديءَ وارن ماڻهن کي ستايو هو. ساڳئي وقت بختاور خان جي قتل جو واقعو بہ بکر کان ٻاهر ڄاڻايو اٿائين. مير "قانع" ٺٽويءَ جي پيٽ ۾ خواجہ عبدالرؤف پنهنجي "جنگ نامي" ۾ اڪين ڏٺا احوال ڏنا آهن. خواجہ صاحب ۽ مير "قانع" ٺٽويءَ جي بيان ۾ جينوٽيڪ ڪجهہ تضاد آهي، پر ايترو چئي سگهجي ٿو تہ جڏهن شهزادي معزالدين، بختاور خان طرف رخ ڪيو، تہ ان وقت ممڪن آهي تہ بختاور خان بيو ڪو چارو نہ ڏسي، شهزادي معزالدين کي هراسان ڪرڻ لاءِ بکر جي ماڻهن تي ظلم ڪيو هجي.

<u>(ب) "تاريخ ڪلهوڙا" واري روايت</u>

"تحفة الڪرام" کان پوءِ سنڌ جي هڪ ٻئي مؤرخ مولانا غلام رسول مهر پنهنجي مرتب ڪيل ڪتاب "تاريخ سنڌ-ڪلهوڙا دور" ۾ مرزا خان جي پٽ بختيار خان جي بيان کي مير "قانع" ٺٽويءَ جي پيٽ ۾ وڌيڪ تفصيل سان بيان ڪيو آهي ۽ ساڳئي وقت سندس ظالمانہ ۽ سخت گير ڪارروايون، جن جي نشاندهي خواجہ عبدالرؤف پنهنجي "جنگ نامي" ۾ ڪئي آهي، تي پڻ ڪافي روشني وڌي آهي.

مرزا خان پنهنجي جيئري ئي پنهنجن حريفن ۽ مخالفن جو گهڻي قدر صفايو ڪري ڇڏيو هو. ان هوندي بہ عوام ۾ سندس خلاف سخت نفرت ۽ حقارت موجود هئي. جڏهن مرزا خان وفات ڪئي، تہ سندس پٽ بختيار خان سندس

جاءِ نشين ٿيو. عام ماڻهن ۾، سندس پيءُ خواه سندس متعلق جيڪا نفرت جي باهه ڊڀيل هئي، اها پڙڪو کائي اٿي. سندس ڏاڍاين ۽ ظلم کان تنگ ٿي، ماڻهو سندس خلاف ٿي بيٺا ۽ آخر بختيار خان مجبور ٿي ڀڄي وڃي شڪارپور ۾ دائود پوٽن وٽ پناهه ورتي. دائود پوٽن انهيءَ ڏکئي وقت جي گهڙيءَ ۾ سندس ساٿ ڏنو. کيس "بختيار پور" نالي هڪ ڳوٺ ۾ رهايائون ۽ اڌ ڍل جو کيس مالي مدد طور پڻ ڏنائون. (٥)

بختيار خان جو سيوهڻ ۾ نواب مقرر ٿيڻ: مولانا غلام رسول مهر لکي ٿو ته مٿي بيان ڪيل حالتن دوران بختيار خان کي مغل شاهي دربار مان سيوهڻ جي نوابيءَ جو فرمان پهتو. ان کان پوءِ بختيار خان جي نيت ۾ ورو ڦيرو اچي ويو. هن سيوهڻ جي نوابيءَ کي پنهنجي لاءِ سنو سنوڻ سمجهي دل ۾ پَهُه ڪيو، ته هاڻي پنهنجن دشمنن ۽ مخالفن کان حساب چڪتو ڪرڻ جو بهترين موقعو هٿ آيو آهي. بختيار خان جي دماغ ۾ انتقامي باهه ايتري قدر ته وڌي ويئي هئي، جو هو پنهنجن محسنن دائود پوٽن جي خلاف ٿي بيٺو ۽ هنن جي احسانن کي وساري سندن پاڙون پٽڻ شروع ڪيائين، چاڪاڻ ته کيس اهو ڊپ هو ته اڳتي هلي اٿين نه ٿئي جو دائود پوٽا ۽ سندن پاڙيسري قوتون هن لاءِ خطري جو سبب بڻجن. انهيءَ دوران دائود پوٽن جو سردار بهادر خان فوت ٿي ويو ۽ سندس پٽ محمد مبارڪ خان گادي نشين ٿيو. بختيار خان ۽ دائود پوٽن جا پاڻ ۾ تعلقات خراب ٿيندا ويا. شيخ حامد گنج بخش قادري ❃، جو ٻنهي جو مرشد هو، اُچ شريف مان هلي اچي سندن ناهه ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي؛ ليڪن بختيار خان جيڪو ڪينه پرور هو، تنهن ناهه ٿيڻ کان صفا نابري واري ڇڏي.

بختيار خان جي انهيءَ روش کان تنگ ٿي، دائود پوٽن جي سردار محمد مبارڪ خان سياسي مصلحت انهيءَ ۾ سمجهي، ته في الحال ڪين ٻئي طرف وڃن گهرجي ۽ شڪارپور کي ڇڏڻ بهتر آهي. دائود پوٽن جو هڪ امير، محمد پنو خان پنهنجي سردار جي چوڻ تي بختيار خان جي پٽ جهان خان جي حد ۾، سندس ڏنل زمين تي "قلعو پنو خان"✱ نهرائي وڃي رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ سردار محمد مبارڪ خان به پنهنجي اهل عيال، فوج ۽ نوڪرن سميت قلعي پنو خان ۾ پهچي ويو. جهان خان جيتوڻيڪ بختيار خان جو پٽ هو، پر طبع ۾ پنهنجي پيءُ جي بلڪل ابتڙ هو ۽ سياسي شطرنج جي راند جو ماهر کيڏاري هو. هن ان موقعي کي سونهري موقعو سمجهي دائود پوٽن جي ان لحاظ کان مدد ڪئي ته هو ڏهر قوم سان سندس دشمنيءَ ۾ کيس مدد ڪندا. (٦)

دائود پوٽن، جهان خان جي مدد ڪرڻ خاطر، ڏهرن سان جيڪا جنگ ڪئي، مهر صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ ان جو تفصيلي احوال "مرات دولت عباسيه" جي حوالي سان ڏنو آهي. ان جو هتي ذڪر ڪرڻ طوالت جو باعث ٿيندو. بهرحال، ان جنگ ۾ ڏهرن کي شڪست ملي ۽ جهان خان جو مقصد به پورو ٿي ويو. ان کان پوءِ بکاري سادات جي سرڪردي امير سيد شير ارزان، جنهن ڏهرن جي مدد ڪئي هئي، کي به ختم ڪيو ويو. انهن ٻنهي واقعن ۾ دائود پوٽن انهيءَ مصلحت کان ڪم ورتو ته جڏهن بختيار خان اهو ٻڌندو ته دائود پوٽن سندس پٽ جهان خان جي مدد ڪئي آهي ته هو ڪانئن خوش ٿيندو ۽ صلح ڪرڻ لاءِ راضي ٿيندو، پر سندن ڪابه اميد پوري ڪانه ٿي (٧).

مبارڪ خان دائود پوٽي جي ملتان جي حاڪم ڏي دانهن: دائود پوٽن جڏهن اهو ڏٺو ته جهان خان جي ايتري قدر مدد ڪرڻ جي باوجود بختيار خان ڪانئن راضي نه ٿيو، ته پوءِ مجبور ٿي هنن اهو بهتر سمجهيو ته ملتان جي حاڪم شهزادي معزالدين کان مدد وٺجي ۽ انهيءَ فتني کان هميشه لاءِ جان ڇڏائجي.

١- ربيع الاول ١١١٣هه/٦-آگسٽ ١٧٠١ع تي محمد مبارڪ خان پنهنجن عزيزن ۽ ملازمن کي ساڻ وٺي، ملتان طرف اسهيو. عزيزن مان بکر فيروزاڻي ۽ ان جا پٽ سنجر خان، هوتي خان ۽ سوڀو خان ۽ وڏيري جوڏي خان جا پٽ پني خان ۽ هوت خان ساڻس گڏ هئا. دائود پوٽا جڏهن ملتان پهتا ته ان کان اڳ بختيار خان شهزادي جي مشيرن کي

❃ شيخ حامد گنج بخش قادري رحه، حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني رحه جي اولاد مان هو ۽ اُچ شريف ۾ رهندو هو.

✱ اڄڪلهه قلعي پنو خان جو نالو "ميرپور" آهي ۽ خيرپور رياست ۾ آهي.

پنهنجو بنائي چڪو هو، انهيءَ ڪري سندن ڪاٻه حجت ڪانه هلي. ليڪن انهيءَ عرصي ۾ ديري غازي خان جي واليءَ پنهنجن صلاحڪارن قطب خان ۽ عثمان*خان جي غلط صلاحن سان مغل شاهيءَ خلاف بغاوت ڪئي. شهزادي معزالدين انهيءَ بغاوت کي پنجي ڏيڻ لاءِ مٿن حملو ڪيو. دائود پوٽن ان موقعي کي غنيمت سمجهي، انهيءَ ويڙهه ۾ شهزادي جو ساٿ ڏنو. آخر ۾ شهزادي جي فتح ٿي ۽ ديري غازي خان جو والي ۽ سندس صلاحڪار گرفتار ٿيا.

هن موقعي تي سيتپور ۽ جلالپور جي ساداتن، اٺن هزارن جي لشڪر سان باغين جي مدد لاءِ شهزادي معزالدين تي حملو ڪيو. سنجر خان نهايت مردانگيءَ سان منهن ڏنو ۽ سيدن جي هار ٿي. شهزادي خوش ٿي سنجر خان کي پنهنجو خاص خنجر عطا ڪيو ۽ مبارڪ خان کي شاهي منصبدار بڻايو (٨).

انهيءَ واقعي کان پوءِ شهزادي معزالدين جو دائود پوٽن تي وڏو اعتماد ٿيو. شهزادي، بختيار خان خلاف سندن هر شڪايت ٻڌي ۽ شهزادي اهو محسوس ڪيو ته جيڪڏهن بختيار خان جي ڪارروائين کي بند نه ڪيو ويو ته پوءِ پاڻي سر کان مٿي چڙهي ويندو ۽ مغل شاهي سلطنت کي ٻوڙي وجهندو. انهيءَ خيال کان شهزادي معزالدين لشڪر ساڻ ڪري سنڌ جو رخ رکيو. سفر دوران دائود پوٽن پنهنجي چالاڪ ۽ عيار دشمن جي خطري کي محسوس ڪندي اهو بندوبست ڪيو ته ملتان کان سنڌ پهچڻ تائين، رستي ۾ ڪوبه غير ماڻهو شهزادي سان ملاقات نه ڪري. شهزادي جي فوج جڏهن شڪارپور جي ويجهو پهتي ته ان وقت بختيار خان ڪن سيدن ۽ اڪابرن کي پنهنجي پاران وڪيل بڻائي شهزادي ڏانهن موڪليو، ليڪن دائود پوٽن ڪين شهزادي سان ملڻ نه ڏنو. جڏهن بختيار خان اهو محسوس ڪيو ته سندس سڀ تدبيرون ناڪام ٿي چڪيون آهن، تڏهن هن لڙائيءَ لاءِ ڪمر ڪشي. شاهي فوج سان سندس سخت مقابلو ٿيو، جنهن ۾ پاڻ مارجي ويو. شهزادي حڪم ڪيو ته بختيار خان جي لاش کي چار ٽڪرا ڪيو وڃي ۽ هر هڪ ٽڪرو شڪارپور، بختيارپور، خانپور ۽ بکر ۾ ٽنگيو وڃي. (٩)

انهيءَ مٿين روايت کي جيڪڏهن خواجه عبدالرؤف جي منظوم "جنگ نامي" سان ڀيٽجي ٿو ته اهو واقعو صحيح درست معلوم ٿئي ٿو. فرق صرف اهو آهي جو خواجه صاحب نهايت اختصار کان ڪم ورتو آهي.

مولانا غلام رسول مهر پنهنجي ڪتاب "تاريخ ڪلهوڙا" ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي واري روايت بہ بيان ڪئي آهي. اها روايت ڪجهہ لفظي ڦير گهير سان ساڳي مير "قانع" ٺٽويءَ واري ڏني وئي آهي ۽ ان جو ماخذ بہ "تحفة الڪرام" آهي. اسان اها روايت منڍ ۾ ڏئي آيا آهيون.

مهر صاحب، انهيءَ سموري واقعي جي بيان ڪرڻ کان پوءِ لکي ٿو ته بکر ۽ سيوهڻ جي زمينداري ميان يار محمد ڪلهوڙي کي ملي ۽ کيس "خدا يار خان" جو لقب مليو .(١٠) ليڪن "مؤرخ سنڌ" سيد حسام الدين راشديءَ جو قول آهي تہ سن ١١١٤هه/١٧٠٢ع کان ١١٢٢هه/١٧١٠ع تائين بکر جو نواب سيد امين الدين خان حسين هو.(١١)

(ج) "تاريخ بلوچستان" واري روايت

راءِ بهادر هتورام پنهنجي ڪتاب "تاريخ بلوچستان" ۾ لکي ٿو تہ بختيار خان جون عادتون ۽ اخلاق ڪري چڪا هئا. پاڻ اينتري قدر تہ شَهَہ ۾ پئجي ويو هو جو پنهنجي عزيزن ۽ قريبن مان بہ نٿي ڊڄيو. سندس عزيزن مان هڪ شخص پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ پنهنجي ڀائيٽي سان ڪيو هو. بختيار خان وڃهہ وٺي، ان نياڻيءَ کي زوريءَ ڪڍائي پنهنجي گهر ۾ رکيو. انهيءَ بداخلاقيءَ واري ڪارروائيءَ جي، خبر جڏهن ملتان جي حاڪم معزالدين کي پئي، تڏهن هن کيس انهيءَ لاءِ ڪافي هدايت ڪئي. ليڪن بختيار خان جي ڪَنَ تي ڪابہ جونءِ نہ سُري ۽ شهزادي جي حڪم کي پُنيءَ پاسيرو ڪري نظر انداز ڪري ڇڏيو. آخر شهزادي معزالدين ڪاوڙجي مٿس فوج ڪشي ڪئي ۽ بختيار خان انهيءَ ويڙهه ۾ مارجي ويو. (١٢)

"تاريخ بلوچستان" جي حوالي سان اها مٿين روايت پڻ بختيار خان جي ڪُڌن ڪرتوتن جو واضح ثبوت آهي.

اها روايت تاريخي لحاظ کان بلڪل نئين نموني جي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جنهن جو ذڪر خواجه عبدالرؤف ڪنهن به نموني سان نه ڪيو آهي ۽ نه وري مير علي شير "قانع" ٺٽوي ان طرف ڪو اشارو ڏنو آهي. البت مولانا غلام رسول مهر پنهنجي ڪتاب "تاريخ ڪلهوڙا" ۾ اها روايت "تاريخ بلوچستان" جي حوالي سان ڏني آهي.

بختاور خان/بختيار خان نالي جي صحيح پڙهڻي

بختاور خان جي نالي متعلق پڻ ڪجهه مونجهارو نظر اچي ٿو. خواجه عبدالرؤف پنهنجي "جنگ نامي" ۾ "بختاور خان" جو نالو لکيو آهي. اهو ساڳيو نالو مير علي شير "قانع" ٺٽوي پڻ پنهنجي ڪتاب "تحفة الڪرام" جي فارسي متن ۾ ڄاڻايو آهي، جو هن ريت آهي:

"و لاڪانه از دست ملڪ الله بخش برادر بختاور خان بتصرف آمد. بختاور خان بوقوع عجز بخدمت شاهزاده معزالدين در ملتان عرضداشت نموده ڪه: برادر دين محمد باز چنين شورش ڪرده. وقت خبر گيريست." (١٣)

ليڪن تعجب آهي ته مولانا غلام رسول مهر پنهنجي ڪتاب ۾ اصل "بختاور خان" نالي کي "بختيار خان" ڪري لکيو آهي. خواجه عبدالرؤف، جنهن جي زندگيءَ ۾ هيءُ اهم واقعو ٿي گذريو آهي، تنهن پنهنجي "جنگ نامي" ۾ "بختاور" نالو ڄاڻايو آهي ۽ اهو نالو صحيح سمجهڻ گهرجي. بختاور خان جو ڀيءُ مرزا خان سبي ۽ ڍاڍر جو حاڪم هو ۽ اصل ۾ "پني" قوم جو فرد هو.

ملڪ الله بخش جي سياسي حيثيت

خواجه عبدالرؤف پنهنجي "جنگ نامي" ۾ ملڪ الله بخش افغان جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ سندس چوڻ آهي ته هو بختاور خان کي سڄاڻندو هو ۽ ان جي اشاري سان مغل شاهي فوج ڪيس قتل ڪيو هو. مير "قانع" ٺٽويءَ جو قول آهي ته الله بخش، بختاور خان جو ڀاءُ هو. مولانا غلام رسول مهر جو چوڻ آهي ته هي بختاور خان جو ڀائيٽو هو. بهرحال، دنيوي اقتدار حاصل ڪرڻ، وقت جي حاڪم کي خوش ڪرڻ، يا دنيوي هوس کي پوري ڪرڻ لاءِ انسان پنهنجي رت جا رشتا لتاڙي، پنهنجي ويجهي کان ويجهي عزازت کي به نظرانداز ڪري ڇڏيندو آهي. بختاور خان جي قتل کان پوءِ، الله بخش پنهنجي نمڪ حلاليءَ جي انعام حاصل ڪرڻ لاءِ مغل شاهيءَ جي اثر رسوخ وارن ماڻهن جو پاسو ورتو، ليڪن شروع ۾ ڪيس ڪا به ڪاميابي حاصل نه ٿي. معزالدين، غازي خان کي سبي ۽ ڍاڍر جي حڪومت ڏني، پر هو حڪومت هلائڻ جي اهل نه هو، ان ڪري الله بخش جي ڪيل خدمتن کي نظر ۾ رکي، ڪيس انان جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. جيتوڻيڪ اورنگزيب جو سخت حڪم هو ته بختاور خان جي ڪنهن به فرد کي شاهي منصب تي نه رکيو وڃي. خبر ناهي ته شهزادي معزالدين ان شاهي حڪم کي پاسيرو رکي، ڪهڙيءَ سياسي مصلحت تحت الله بخش کي سبي ۽ ڍاڍر جو حاڪم مقرر ڪيو. مولانا غلام رسول مهر جو قول آهي ته الله بخش حڪومت جو انتظام هلائي نه سگهيو ۽ آخر ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي نالي حڪومت جو فرمان جاري ٿيو. (١٤)

متن جنگ نامه فارسي

در سبب تصنيف اين رساله

مرا شوق بر شعر گفتن نبود	بسي ميل با اين نوشتن نبود
و ليڪن بمرز بڪهر مفسدي	به بيختند سر ز امر شاهنشاهي
برو لشڪر شه ظفر يافتند	سرش را به تير و تبر ڪافتند
پي سال قتلش رزم داستان	مگر بعد يڪچند صاحبدلان

تجسس نمایند زان قصه ناز   بیابند زین نامه نغز ساز
زخواندن مگر یادم ارو کسي   که این باشد و من نباشیم بسي
چو خواني عبارت چنین خام را   همان به که عیبم نگري فرا
ز عبدالرئوف است این نسخه نو   و لیکن ز خامي تو عیبم مگو
تواني اگر هم صحیحش کني   چنین نامه را باز بغیش کني
مگر خورمي خاطر انرا دهد   بسي لذت، ناظر انرا دهد
چو خواند کش مرد نیکو سیر   بیاد آورد نام من کس مگر
ز گفتار خام و ز اشعار چند   ایا مرد دانائي بر من مَ خند
صحیحش ز لطف و کرم باز کن   اگر بر خطا رفته باشد سخن
زخامي سخن عیب برمن بگیر   که نادان منم هیچ خوانده حقیر
بُر است از خطا نامه ام بسر   منم هیچ دان از خطایم گذر
همان به که خود از خودي بگذرم   قلم را بعرصه عبارت برم
ز سر قصه هیجانمایم بیان   ز فیروزي شاه سازم نشان.

در آغاز جنگ نامه

به ملک بکهر مفسدي سخت بود   که به خواه بدکیش بدبخت بود
ورا بختاور بخواندند نام   ولي بخت خود چون نبودش بکام
رسانده به هر که و مه گزند   علم ظلم را کشیده بلند
ز دزدي جهانرا پر آواز کرد   در ظلم بر عامیان باز کرد
مجوز بتاراج هر شهر شد   ندا ظلم او در همه دهر شد
نوشتند حکام ز.... نهان   ز ظلمش سویي شاه گیتي ستان
که ملک بکهر شد ز مفسد تباه   بدزدي شده ....
چو کردار کز مفسد آمد پدید   بسمع شه هفت کشور رسید

در مدح شاهنشاه اورنگزیب بادشاه

شهي افضل العصر جمشید جاه   زهر عادل خسرو دین پناه
سکندر شهامت سلیمان شکوه   چو مرات نگینش تجلي پژوه
سر شهریاران اورنگزیب   جهان یافت از عدل اورنگزیب
زهي خسرو کرد نان کود کن   زهي پهلوان دهر رستم فکن
زهي مطلع شعشه سروري   زهي کان فضل و جهان بروري
زهي رستم هفت اقلیم گیر   بنا خج نمانیده اعدا اسیر
بشهزاده فرمود فرمان چنان   که بالشکر و خیل کردن کشان
ز ملتان روان سوني بکهر شود   بسر جنگ آن مفسدي بد رود

بسرعت زباغي بر ارد دمار　　بغارت بر درخت آن نابكار
چو اين حكم والا بشاه رسيُد　　ز ملتان به بكهر علم بر كشيد

در مدح شاهزاده والا گهر محمد معزالدين

شهي كو سزاوار باشد ثنائي　　جوانمرد شير افگن و نيك رائي
دلير زمان رستم روزگار　　معلي جناب و بلند اقتدار
معزالدين بهادر خردمند شاه　　كه در ملك او ظلم را نيست راه
زهي اختر برج شاهنشاهي　　زهي گوهر درج كار آگهي
شجاع شجاعان شيران فگن　　نه شيران كه شاه دليران فگن

در آغاز جنگ

براست لشكر بپر خاش چست　　روان كرد مركب بران لوم ست
ز ايراد عسكر چو عاصي شُنيد　　چو مرجل ....
بدل بست سودا جان خام را　　كه سازد زموني يكي دام را
درآن دام سلان مست افگند　　به عنقا چنين شير دست افگند
بتار عنكبوتي چنين بي بقا　　كند بند سكان افلاك را
ولي غافل ازانكه خود رود كار　　ز ظالم بسرعت بر ارد دمار
چو موران مردم بهم موج موج　　بحرب سليمان براء است فوج
زنعم شهنشه فراموش كرد　　زجام جفا جرعه نوش كرد
بباغي گري مفسدي پي فشرد　　كه تا از هژان كند دست برد
برار است لشكر به بيهوده كي　　كمربست برباد پيموده كي
چو ايام مركش بقربت رسد　　بحرب هژان لشكر كشيد
چه يارا بود زره مي نور را　　كه باطلعت خورشود همنما
رسيده چو اخبار عسكر بشاه　　كه برجنگ مفسد درآمد ز راه
طلب كرد افواج آراسته　　بهنگام هيجاني پيراسته
بفرمود فرمان كه در روزگار　　بر آرند زان مرد عاصي دمار
بگردن اسيرو نموذن تناه　　روان گشت لشكر بفرمان شاه
دويده سپه همچو غرنده شير　　همه تاخته سوئي دشمن دلير
چو خلط شد لشكر بلشكر بهم　　برون كرد هريك حسام علم
بپاشد ز لمعات صارم عبار　　ز قوس فلك ابرشد تير بار
زسم سمندان جولان ركاب　　ز لرزش زميني براورد آب
تو كوني زكثرت سير ابر بود　　كه چون برق زوتيغ او مينمود

نه آواز بندوق بود اندر آن　　ندا رعد بس مینمود اندر آن
دران رزم گه مفسدي و از بخت　　سوني لشكر شه فرس راند سخت
به بين پشه بر جنگ پيلان بريد　　سيه گوش بر شور شيران دويد
نبوده ز لشكر كسي واقفش　　كه در فوج چندين شناسد رخش

در مدح الله بخش افغان

و ليكن جواني نبرد آزماني　　قوي هيكل و مرد ديو لادياني
الله بخش افغان او نام داشت　　و ليكن تخلص ملك عام داشت
بسرعت بميدان مفسد شناخت　　بلشكر شهنشاه مشهور ساخت
كه اين است سر حلقه مفسدان　　همين باغي سرور رهزنان
چو لشكر سخن اين مفسد از ملك　　بيورش درآمد سپه يكيك
سوني بختاور همه تاختند　　به پرخاش او دست افرختند
جواني ازين فوج جنگ آوري　　شجاعان بشمشير تنگ آوري
نرفت آن تهمتن كهجي در نبرد　　كه يك لشكري خصم برهم نكرد
محمد امين بود نامش زبيش　　بيگي تخلص ولي داشت پيش
بسوني عدو رفت آراسته　　بحقش چو ايزد چنين خواسته
سواري ازآن مفسدان تاخته　　بر نيزه تنش را بر انداخته
به تيغ قضا ايزد و لايموت　　كه بر جمله جاريست هنگام فوت
رحلتي بر افتاد بر سر زمين　　چو شيري كه از زخم ماند حزين
ز شربت شهادت همان شير مرد　　ز ساقي اجل ساغري نوش كرد
روان جست روش ز قالب برون　　بغلطيد چون لاله در خاك خون
ملك چون ز بيگي خبردار گشت　　ببر خاش باغي رهوار گشت
بمفسد پيوست در كارزار　　ز باغي بر آورد حالي دمار
بيك ضرب تيغش زمين برساخت　　چو شيران سرش را بجمله بداخت
پس آنكه سپه تاخت يكباره كي　　بميدان دوانيد هر باره كي
دليران رستم دلان بيدريغ　　بپرخاش هريك علم كرد تيغ
سوني دشمنان بار كي تاختند　　بسي كس ازآن فوج انداختند
فراري شده لشكر آن بد سير　　ز مفسد بميدان نمانده اثر
ظفر شد قرين لشكر شاه را　　بخاك اندر آورد بدخواه را
سرش از جسمش جدا ساختند　　گرفته سوني شاهزاده شدند
بنظر معلي گيتي پناه　　فگندند سر بر خاك راه
بفرمود فرمان فرمان دهي　　كه عام است عدلش بهركه ومهي

که از حربگه جسم او آورند — کشیده ورا سوئي بکهر برند
بسازند آنجا تنش لخت لخت — معلق نمايند هر هر درخت
که تابعد زين کس بمثلش مدام — نسازد دگر ره نمک را حرام
نمودند آن حسب فرمان شاه — در آندم بکردند جسمش تباه
بس ازوي خلف چند وامانده بود — باوطان خود مسکنت مينمود
جورامات اقبال شاه جهان — بس آنکه سوئي خانپور شد دوان
بفرمود که اين رخت آن و از بخت — پسر دختر و زيور وزا درخت
عمه را از آنجا بدست آورند — بنانبي بدش را شکست آورند
بر اعداي شد شاه فيروزه مند — علم عدل شد درجهان سربلند
ندائي امان در انام اوفتاد — همبشه حين شاه فيروزه باد
اثر چون به عالم ز مفسد نديد — به يکچند در ملک بکهر رسيد
همان به که اين قصه ماضي کنم — پي سال تاريخ سازي کنم
که کز سال اقتال باغي زمان — شود کس پس از عهد پرسش کنان
بيابد ازي نسخه دلنواز — بياد آورد کس ازين بنده ساز
شنو اي برادر نصيحت نيوش — که چون سال قتلش بجستم زهوش
خرد متفق شد برين مقصدي — که مقهور دارين شد مفسدي.

١١١٤هـ

مصنف و کاتب اين رساله احقر عبدالرئوف ولد
خواجه فتح علي بجهت ... ... مگر کس از ...
ديده در حق اين بنده دعائي خير کند اميد
در عيبش نکو ... و بذيل الطاف بپوشند.
بتاريخ ششم محرم‌الحرام سن ١١١٦هـ تحرير
يافت روز شنبه بوقت عصر انجام يافت.

نوشته بماند سيه بر سفيد
نويسنده را نيست فردا اميد.

والسلام.

حوالا

(١) سيد حسام‌الدين راشدي: "تذکره اميرخاني"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٦١ع، ص ٣٥٩.
(٢) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الکرام"، مترجم مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٥٧ع، ص ٢٦٢.
(٣) ايضاً، ص ٢٦٣.
(٤) ايضاً.

(۵) غلام رسول مهر: "تاريخ سنڌ- ڪلهوڙا دور" جلد پهريون، مترجم يار محمد ابن حيات پنهور ۽ شمشيرالحيدري، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۳ع، ص ۱۷۶.

(۶) ايضاً، ص ۷۸-۱۷۶

(۷) ايضاً، ص ۸۱-۱۷۸

(۸) ايضاً، ص ۸۳-۱۸۱

(۹) ايضاً، ص ۸۴-۱۸۳

(۱۰) ايضا، ص ۱۹۵ع.

(۱۱) سيد حسام الدين راشدي: "تذڪره امير خاني"،

(۱۲) غلام رسول مهر: "تاريخ سنڌ- ڪلهوڙا دور"، ص ۱۸۴ ۽ ۱۸۵، بحوالہ راءِ بهادر هتورام: "تاريخ بلوچستان"، ص ۸۱- ۱۸۰.

(۱۳) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الڪرام" (فارسي)، تصحيح و تحشيه سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ۱۹۷۱ع، ص ۳۸-۴۳۷.

(۱۴) غلام رسول مهر: "تاريخ سنڌ-ڪلهوڙا دور"، ص ۱۹۲.

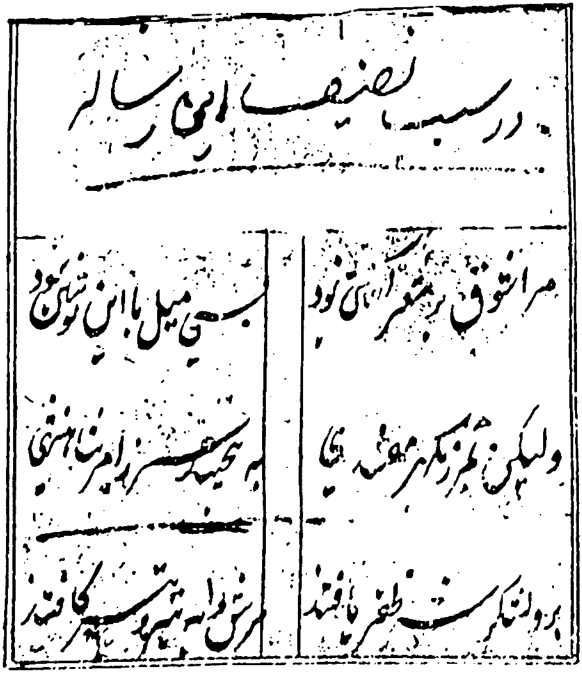
در سبب تصنیف این رساله

مرا شوق بر شعر آرائی نبود

پی ال تنش زوم دستان / مگر سعد بگیرد صاحبدلان
تجسس نمایند زان قصه باز / بیابند زین نامه نغز ساز
زخواندن مگر یادم آرد کسی / گر این باشد و من نباشم بسی
چو خوانی عبارت چنین خام را / همان به که عیبم نگیری فرا
زعبد الرؤف است این نسخه نو / ولیکن زخامی تو عیبم مگو
توانی اگر هم صحیحش نما کنی / چنین نامه را باز بغش کنی
مگر خوری خاطر ازرا دهد / بسی لذت ناظر از او دهد
چو خوانند کس مرد نیکو سیر / بیاد آورد نام من پس مگر
زلفظ رخام ذرا شعار چند / ایا مردو دانائی رسی مخشند

صحیحش زلطف و کرم باز کن / اگر ز خطا رفته باشد سخن
زخامی سخن عیب بر من مگیر / که نادان منم هیچ خواند حقیر
بگردست از خطا نامه ام سر بسر / منم هیچ دان از خطایم گذر
همان به که خود از خودی بگذرم / قلم را بعرصه عبارت برم
زشرح قصه عجب نامم بیان / ز فیروزی شاه سالار نشان

در آغاز جنگ نامه

بملک ملکه مقصدی بخت بود / که هر خواه بدیش بد بخت بود
در انجا در انجو اندند نام / ولی بخت خود چون نبودش بکام
ز رانده گهرتمسه و مه گرند / نعل طالب دراشته بود مانند

ز روزی جهان را ایر او اگرز ... در اقلیم ترسا میان بار کرد

مجوز تتاراج هر شهر شد ... بند انام او در همه دهر شد

نوشتند حکام ریحان زبان ... ز نامش سوی شاه گیتی ستان

که ملک تا بر تست ز عمده شاه ... ببد روی شده زر در او بستگاه

چو کرد اگر ز مفسد آمد پدید ... به جمع شهه هفت کشور رسید

در مدح شاهنشاه اورنگ زیب بادشاه

شهی افضل العصر جمشید جاه ... زهی عادل خسرو دین پناه

سکندر همت سلیمان شکوه ... چو مرآت نگینش تجلی پژوه

سرشته مهر ما زان اورنگ زیب ... جهان یافت از عدل او رنگ و زیب

زهی خسرو گردنان انجمن ... زهی پهلوان دهر رستم فکن

زهی مطلع شعشه سروری ... زهی کان فضل و جهان پروری

زهی رستم هفت اقلیم گیر ... به تاراج نماید ره اعدا اسیر

بشهزاده فرمود فرمان چنان ... که با لشکر و خیل گردن کشان

ز ملتان روان سوی تته شود ... به جنگ آن مفسدی بد رود

به سرعت زناعی برآرد دمار ... به غارت برد رخت آن نابکار

چو این حکم والا به شه رسید ... ز ملتان به تته علم بر کشید

در مدح شاهزاده والاتبار محمد معز الدین

شهی کو سزاوار باشد ستایی ... جوانمرد شیر افکن نیک رایی

دلیر زمان رستم روزگار | معلی جناب و بلند اقتدار

معز الدین بهادر خسرو شاه | که در ملک او ظلم را نیست راه

زهی اختر برج شاهنشهی | زهی گوهر درج کار آگهی

شجاع شجاعان شیران فگن | نه شیران که شاه دلیران فکن

در آغاز جنگ

برآراست لشکر بسر خاص جنت | روان کرد مرکب برای ستم

ز آرای عسکر چو عاصی شنید | چو مرجل شتر خانمان اندر تنید

بدل بست سودای جنگ دام را | که سازد ز موی یکی دام را

در آن دام سلطان مست افگند | به تنها جهانگیر دست افگند

بتاریک بوتی چنین بی نقاب | کند بند کان افلاک را

ولی غافل از انکه خود در دو کار | ز ظالم بسرعت برآرد دمار

چو موران مردم بهم موج موج | بحرب سلیمان برآراست فوج

ز نعم شهنشه فراموش کرد | ز جام جفا بسر غصه نوش کرد

بباغی گرایی مفسدی پیشرو | که تا از شهران کند دست رو

برانگیخت لشکر به بیهوده کی | کمر بست بر پا بیهوده کی

چو ایام فرش بقربت رسید | بحرب شهر آن لشکر کشید

سپه پا را بود ذره بی نور را | که با طلعت خور شود همسرا

رسیده چو اخبار عسکر شاه | که از جنگ مفسد در آمد ز راه

طلب کرد افواج آراسته | بهنگام هیجائی پیراسته
بفرمود فرمان که در روزگار | برآرند زان مرد عاصی دمار
بگردون آسیه دموزون شاه | روان گشت لشکر بفرمان شاه
دو دیده سیه همچو غرنده شیر | همه تاخته سوی دشمن دلیر
چو شد خلط لشکر بلشکر بهم | برون کرده هر یک حسام علم
بیا شد ز لمعات تیغ و رمح غبار | ز قوس فلک ابر شد تیربار
ز سم سمندان جولان رکاب | ز لرزش زمینی برآورد آب
تو گوئی ز کثرت سپر ابر بود | که چون برق از تیغ رو مینمود
نه آواز شد وقت بود اندر آن | ندا رعد بس مینمود اندر آن

دران رزمگه مفسدی واژگون بخت | سوی لشکر شه فرس راند سخت
بهر جانب بر جنگ یلان رسید | سپه کوش بر شور شیران دوید
بنوده لشکری واقفش | که در فوج چندین تنها سدخش

در مدح ملک ارکس افغان

ولیکن جوانی شیر دارای | قوی هیکل و مرد پولادخایی
ازین نسل افغان او نام وازنست | ولیکن تخلص ملک عالم است
برغبت بمیدان همیشه بتخت | بلشکر ز شاه مشهور بخت
که امنیت عالم مفسدان | همیشه باخی سرور رهبران
چو لشکر سخن این بجز از ملک | بهر زرش درآمد سپه با یکی

بسوی کشتن او فرستاد تاخت | به پرخاش او دست او آخت

جوانی از این فوج جنگ‌آوری | شجاعان شمشیر جنگ‌آوری

برفت آن تهمتن یکی در نبرد | که یک لشکری خصم بر هم نکرد

بحمد این بود ما شتن ز پیش | که تیغش دلی دشمن آمد به پیش

بسوی عدو رفت آراسته | بحقش چه ایزد چنین خواسته

سواری از آن معرکه تاخته | به نیزه تنش را بر انداخته

به تیغ قضا ایزد و لا یموت | که بر جا به جا بست هنگام فوت

ز جنگی برافتاد بر سر زمین | بجو شیری که از زخم ماند حزین

از ضرب تیر او و ترک آن شیر مرد | ز ستانی اجل شربتی نوش کرد

روان جست روشن روانش ز تن | بغلطید چون لاله در خاک و خون

ملک چون ز پیکی خبردار گشت | بپرخاش باغی ز خونخوار گشت

بهمت ز پیوست در کارزار | ز باغی برآورد خالی دمار

بیک ضرب تیغش زمین بر بریخت | چو شیران سر تن را بجماجه ریخت

پس آنکه سپه تاخت یکبارگی | بمیدان دوانید هر بارگی

دلیران رستم دلان بیدریغ | بپرخاش هر یک علم کرد تیغ

سوی دشمنان بارگی تاختند | بسی کس از آن فوج انداختند

فراری شده لشکر آن بد سیر | ز میدان نمانده اثر

الغرض شد قرین لشکر شاه را | که ایزد آورد خود داد را

سر تن را از تنش جدا ساختند — گردند به سوی شاه او شتافتند

بنظر معلی اینش نیافته — فکندند سر بر سر خاک راه

بفرمود فرمان [illegible] — که عالم سراسر شد [illegible]

که از خزانه جسم او [illegible] — آتش ره در ابدی [illegible]

[illegible] زند [illegible] — معلق نمایند بر [illegible] درخت

گر تا ابد [illegible] — نشان دور از ملک [illegible] حرام

[illegible] آن [illegible] فرمان — و را اندر [illegible]

[illegible] — باره [illegible] مملکت [illegible]

[illegible] — [illegible] سوی [illegible] روان

بفرمود کز این درخت آن بار — بسر دختر و زیور و [illegible] درخت

سر را از آنجا بدست آورند — بنیاد [illegible] را شکست آورند

بر اعدای شد شاه فیروزه مند — بنام عدل شد در جهان سربلند

ندا [illegible] امان [illegible] — همیشه جهان شاه فیروزه باد

اثر چون [illegible] عالم [illegible] — به [illegible] در ملک [illegible]

همان به که این [illegible] — [illegible] سال تاریخ [illegible]

اگر سال [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]

حروف متفق شد بر این قصیدی | که مقهور و ازین شد مفیدی

سنه ۱۱۱۴

مصنف و کاتب این رساله احقر محمد اکرم ولد خواجه فتح علی

بجهت یادگار نوشته هر که کسی از دوستان دینی

در حق این بنده دعای خیر کند امید

در عقیده نیک زنده شود و بنده را

الیکه بنویسند

قلیل الثنا ۱۱۵۵

دعا

بتاریخ ششم شهر محرم الحرام سنه ۱۱۶۶ تحریر یافت روز سه شنبه

وقت عصر الختام یافت

نوشته بماند سیه بر سفید

نویسنده را نیست فردا امید

والسلام

غلام محمد لاکو

فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما

سال ١٩٨٦ع ۾ اسلام آباد مان "مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان" نالي اداري "ترجمہ هاي متون فارسي به زبانهاي پاڪستاني" عنوان سان هڪ ڪتاب ڇپيو آهي. هي ڪتاب جناب اختر راهيءَ جو تيار ڪيل آهي، جنهن ۾ انهن فارسي ڪتابن جو ذڪر مليل ٿو، جي پاڪستاني ٻولين ۾ ترجمو ٿيا آهن. هن مطالعي جو ٻهريون ۽ وڏو حصو اردو زبان لاءِ وقف آهي، جڏهن تہ ٻئي مختصر حصي ۾ پنجابي، پشتو، سنڌي ۽ براهوي ڪتابن جو اندراج ٿيو آهي. هن اڀياس ۾ صرف ڇتيہ سنڌي ڪتابن (ترجمن) جو ذڪر ٿي سگهيو آهي.

اسلام آباد ۾ ايراني سفارتخاني جي ثقافتي مرڪز پاران سہ ماهي "دانش" نالي هڪ علمي ۽ تحقيقي جرنل شايع ٿئي ٿو. هن جرنل جي چوڏهين شماري ۾ جناب عارف نوشاهيءَ اهڙن ڪتابن جي نشاندهي ڪئي آهي جي راهي صاحب جي مطالعي ۾ شامل نہ ٿي سگهيا آهن. نوشاهي صاحب وڏيڪ ٽن سنڌي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي، جي پڻ مذڪوره ڪتاب ۾ اچڻ کپن ها. هن کان پوءِ مختلف اديبن هن ڏس ۾ قلم کنيو ۽ "دانش" جي پرچي نمبر: ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢ ۽ ٢٤-٢٥ ۾ پنهنجا مطالعا پيش ڪيا. ليڪن اهڙن ڪوجنائن ۽ تنقيدن جو سڄو محور اردو ٻولي رهيو.

منهنجو تعلق جيئن تہ سنڌي زبان سان آهي، ان ڪري مون کي راهي صاحب جو پنهنجي ٻوليءَ جي حوالي سان ڪيل مطالعو گهٽو گهٽ نظر آيو. مون ٽڙ تڪڙ ۾ هٿ پير هنيو ۽ ستر کن وڌيڪ ڪتابن جو اڀياس پيش ڪري، جولاءِ ١٩٩١ع ۾ "ايڊيٽر" ڏي موڪلي ڏنو. ليڪن منهنجو اهو مطالعو ڇپجي نہ سگهيو، چو تہ ان صورت ۾ شايد سنڌي زبان جي اهميت وڌيڪ اجاگر ٿئي ها. ان مطالعي کي بہ اڄ ٻريا چار سال گذري ويا آهن. زنده ٻولين ۾ علمي مطالعا، ادبي ڪوجنائون ۽ ٻين ٻولين مان ترجمن جو سلسلو جاري رهندو ايندو آهي. هنن چئن سالن ۾ فارسيءَ مان سنڌي ترجمن جو عمل هلندو رهيو آهي. ان صورت ۾ ڪجهہ وڌيڪ ڪتاب ترجمو ٿيا آهن، يا وري ڇپجي منظر تي آيا آهن. جناب عارف نوشاهيءَ پاران (دانش:١٤) ذڪر ڪيل ٽن سنڌي ترجمن کي ملائي، هتي وڌيڪ ٻياسي ڪتابن جو ذڪر ٿي رهيو آهي. ان ريت فارسيءَ مان سنڌي ترجمن جو هڪ وڏو انگ سامهون اچي ٿو.

هن مطالعي پيش ڪندي طريقہ ڪار ساڳيو اختر راهي صاحب وارو اختيار ڪيو ويو آهي. هر ڪتاب جي مصنف جي نالي اڳيان ڏنگين ۾ وفات جو سن ڏنو ويو آهي، جنهن لاءِ "م" جو اکر ڪتب آندو ويو آهي. تاري جو نشان اصل فارسي ڪتاب لاءِ آهي ۽ سيريل نمبر ترجمن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. هن اڀياس لاءِ ڪجهہ ڪتاب منهنجي دانشمند دوست محترم عبدالرسول قادري صاحب مهيا ڪيا ۽ پير صاحب پاڳارن جي سلسلي جا ڪتاب امام راشدي صاحب موڪلي ڏنا. خاطري آهي تہ اجا گهٽو مواد هن مطالعي ۾ نہ اچي سگهيو هوندو. اميد تہ ڪو جاکوڙي جوان، هن عنوان تي قلم کڻي وڌيڪ ڪتابن جو اڀياس پيش ڪندو. هيٺ ذڪر ٿيندڙ اڪثر ڪتاب مون پاڻ ڏنا آهن. ڪي ذاتي ڪتبخاني ۾ اٿم، تہ ڪي مختلف لئبررين ۾ نظر مان گذريا. ان هوندي بہ مددي ڪتابن جي ببليوگرافي آخر ۾ ڏني وئي آهي.

★ الطاف القدس

هي ڪتاب شاهہ ولي الله دهلويءَ (م. ١١٧٦هہ) تصوف جي علمي تاريخ بابت لکيو آهي.

(١) ترجمو

از غلام حسين جلباڻي، هي سنڌي ترجمو شاهہ ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد پاران سال ١٩٧٦ع ۾ ڇپيو آهي.

★ انوار سهيلي

هي ڪتاب ملا ڪمال الدين حسين واعظ ڪاشفيءَ (م. ٩١٠هه) لکيو. جو اصل ۾ هڪ قديم تصنيف "ڪليله ودمنه" تان ورتل آهي. اصل ڪتاب متعدد ڀيرا ڇپيو آهي.

(٢) گلزار چنبيلي

هن نالي سان مذڪوره ڪتاب جو ترجمو محمد بخش واصف ڪيو. جوڳون ڇاپو ١٩٦٥ع ۾ محمد يوسف اينڊ برادرس حيدرآباد ڇپرو ڪيو. واصف جو هي ترجمو "انوار سهيليءَ" جي پهرئين حصي طور ڇپيو هو.

(٣) گلزار چنبيلي

ڪتاب جو ٻيو حصو احمد خان آصف مصرائي ۽ محمد خان ٻبر ترجمو ڪيو؛ جو آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس حيدرآباد طرفان ١٩٥٦ع ۾ نروار ٿيو.

★ انيس المريدين

خواجه حافظ محمد حسن جان سرهندي پنهنجي والد خواجه عبدالرحمان جي سوانح ۽ نقشبندي سلسلي جي وضاحت ۾ لکيو آهي. شروع ۾ مقدمو، بعد ۾ چار فصل ۽ آخر ۾ خاتمو ڏنو ويو آهي. اصل فارسي ڪتاب ١٢٢٨هه/ ١٩١٠ع ۾ امرتسر مان ڇپيو هو.

(٤) ترجمو

مترجم مولانا محمد اسحاق محمد صالح انصاري. هي ترجمو خواجه محمد حسن جان اڪيڊمي ٽنڊو سائينداد طرفان ڇپيو آهي. سال ڄاڻايل ڪونهي.

★ بابر نامه

ليکڪ ظهيرالدين محمد بابر (م. ٩٣٧هه). ڪتاب تزڪ بابريءَ جي نالي سان بہ مشهور آهي. هي اصل ۾ بابر بادشاهه جي خودنوشته سوانح عمري آهي، ليڪن تاريخي طور تي ڪتاب جي وڏي اهميت آهي. اصل ڪتاب ترڪي زبان ۾ لکيو ويو. بعد ۾ اڪبر اعظم جي حڪم تي، عبدالرحيم خانخانان (م. ١٠٣٦هه)، اهو فارسيءَ ۾ منتقل ڪيو. ننڍي کنڊ ۾ خانخانان جو ترجمو استعمال ۾ رهندو اچي ٿو.

(٥) فتوحات بابر

عبدالقيوم صائب جو هي ترجمو ۽ انتخاب، سال ١٩٦١ع ۾ اداره آواز ادب حيدرآباد طرفان ڇپرو ٿيو. بعد ۾ بہ هي ترجمو ڇپبو رهيو آهي.

(٦) بابر نامو

هي ٻيو ترجمو ۽ اختصار آهي. هي الثو ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻيءَ ڪيو ۽ ساهتيہ اڪيڊمي دهليءَ سال ١٩٦٤ع ۾ شايع ڪيو. ان جو ٻيو ڇاپو بہ نڪتو آهي. ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ جو تعلق سنڌ سان هو. ورهاڱي کان پوءِ دهلي ويو. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب لکيائين، جو سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي.

★ بوستان

از شيخ سعدي عليه رحمة (م. ٦٩١هه). هي ڪتاب اخلاقيات تي آهي ۽ نظم ۾ آهي. سن ٦٥٥هه ۾ مڪمل ٿيو. هي مشهور ڪتاب هندوستان وانگر سنڌ جي نصاب ۾ ڪن صدين تائين شامل رهيو.

(٧) علمي خزانو

غلام محمد شهواڻيءَ (م. ١٩٥٠ع)، هي ترجمو ڪيو. هي هڪ انتخاب آهي. پهريون ڇاپو ١٩٤٤ع ۾ نڪتو هو.

★ بيان العارفين

از محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير درياڻي. هي ڪتاب سن ١٠٣٨هه ۾ تيار ٿيو. هن ۾ شاهه عبدالڪريم

بلڙيءِ واري (م. ١٠٣٢هـ) جا ملفوظات آهن، جي سندس مريد محمد رضا مرتب ڪيا ۽ ان ۾ شاهه ڪريم جو سنڌي ڪلام بہ درج ڪيائين. فارسي ڪتاب ستن بابن ۾ هڪ خاتمي تي مشتمل آهي.

(٨) شاهه ڪريم بلڙيءِ واري جو ڪلام

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم (م. ١٩٥٨ع)، ان کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، مقدمو لکيو ۽ سنڌي شعر کي نروار ڪيو. هي ڪتاب بمبئي يونيورسٽيءَ جي مالي مدد سان سال ١٩٢٧ع ۾ شايع ٿيو. ٻيو ڇاپو ١٩٧٧ع ۾ نڪتو.

(٩) ڪريم جو ڪلام

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب، ان کي نئين انداز سان سال ١٩٦٣ع ۾ نروار ڪيو. ڪتاب جو ٻيو ڇاپو ١٩٧٦ع ۾ منظر تي آيو. تازو ان جو ٽيون ايڊيشن بہ آيو آهي.

★ بيسر نامه

از فريدالدين عطار نيشاپوري (م. ٦٢٧هـ). هي مثنوي سلوڪ ۽ عرفان تي اهي. اڪثر ڀيرا ڇپي آهي.

(١٠) راز اظهار

هي منظوم ترجمو هدايت علي نجفي تارڪ (م. ١٩٣٩ع) ڪيو. تارڪ مرحوم چاليهن کان بہ وڌيڪ ڪتاب لکيا ۽ ترجمو ڪيا. هو هڪ سنو شاعر بہ ٿي گذريو آهي. سندس ڪجهہ وڌيڪ ترجمن جو ذڪر هيٺ ڏينداسين.

★ بيگلار نامه

از ادراڪي بيگلاري. ليڪڪ جا حالات معلوم ڪونهن. پاڻ ارغون-ترخان دور ۾، سنڌ جي طاقتور "بيگلار" خاندان سان لاڳاپيل هو، جن کي نصرپور سرڪار ۾ جاگيرون ۽ اقتدار حاصل هو. بيگلارن جو قبرستان اڄ بہ ٺٽي آدم- ٺٽي الميار روڊ سان موجود آهي. ادراڪيءَ هي ڪتاب بيگلارن جي باري ۾ لکي، سنڌ جي تاريخ جي هڪ مکيہ باب کي محفوظ ڪيو آهي. هي ڪتاب سن ١٠١٧هـ ۾ لکيو ويو. اصل فارسي ڪتاب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٠ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. مصنف هڪ تاريخي مثنوي "چنيسر نامه" بہ لکي، جنهن کي سيد حسام الدين راشدي مرحوم مرتب ڪري، تفصيلي مقدمي سان سال ١٩٥٦ع ۾ ادبي بورڊ ذريعي ڇپرايو هو.

(١١) ترجمو

محمد صديق ميمڻ (م. ١٩٥٨ع) جو اختصاري ترجمو، سال ١٩٤٧ع ۾ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد شايع ڪيو. هي ترجمو ٻيو ڀيرو سال ١٩٨٣ع ۾ سنڌالاجيءَ ڇپرايو آهي.

★ پنج گنج

ليکڪ فقير قادر بخش بيدل (م. ١٢٨٩هـ). بيدل سنڌيءَ جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. ڪيس اردو، سنڌي ۽ فارسي ٻولين تي عبور حاصل هو. چاليهن کان مٿي ڪتاب لکيا اٿس. هي ڪتاب تصوف ۽ اخلاقيات تي آهي. ان ۾ قرآن مجيد، حديث، مثنوي مولانا روم ۽ شاهه ڀٽائي جي بيتن مان انتخاب ڪري پنهنجو مقصد حاصل ڪيو اٿس. بيدل فقير "پنج گنج" سن ١٢٦٤هـ ۾ تيار ڪيو.

(١٢) ترجمو

فقير صوفي سبحان بخش سجاده نشين درگاهه بيدل فقير روهڙي. ابتدا ۾ مفصل مقدمو آهي، جنهن ۾ بيدل بابت لکيو ويو آهي. هي ترجمو شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران سال ١٩٧٧ع (١٣٩٦هـ) ۾ ڇپيو آهي.

★ تاريخ بلده تهته المعروف به تاريخ طاهري

مصنف سيد طاهر محمد نسياني (م. ١٠٥١هـ). هن جو تعلق ٺٽي جي باغائي سادات مان هو. هي ڪتاب

سن ١٠٣٠هه ۾ تيار ٿيو ۽ سنڌ جي ارغون، ترخان ۽ مغل دور جي حوالي سان ان جي وڏي اهميت آهي. طاهر محمد جي مزار مڪليءَ تي، درگاهه عبدالله شاهه جي پنيان موجود آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سعيي سان، اصل فارسي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ١٣٨٤هه/١٩٦٤ع ۾ ڇپرو ڪيو. مصنف سنڌ جي عشقيه داستان "عمر ماروي" کي پڻ "ناز و نياز" جي نالي سان فارسيءَ ۾ تيار ڪيو هو.

(١٣) انتخاب تاريخ طاهري

هن ڪتاب جو هي پهريون اختصار ۽ ترجمو محمد صديق ميمڻ ڪيو. ميمڻ صاحب هي ڪم "سنڌ جي قديم تاريخي دستاويزن جي جلد اول" طور ڪيو. هي ايڊيشن شڪارپور جي پوڪرداس ٿانورداس، سنڌ پرنٽنگ پريس نوشهري گيٽ مان ڇپرائي ١٣٤٧هه/١٩٢٨ع ۾ پڌرو ڪيو. ميمڻ صاحب ليکڪ جي هڪ ٻئي ڪتاب بابت هن ريت لکي ٿو: طاهر محمد تاريخ سنڌ کان سواءِ هڪ ڪتاب نظم ۾ "نسياني" جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ سنڌ جا قديم قصا ۽ ڪهاڻيون درج آهن. هي ڪتاب لنڊن جي ڪتبخانن ۾ ٻه ڪونهي. البته ٿئي ۽ رياست خيرپور جي شاهي لئبرريءَ ۾ موجود آهي، جنهن ۾ ڪل ٢٥٤ صفحا آهن.

(١٤) ترجمو

از نياز همايوني. هي مڪمل ترجمو ڊاڪٽر بلوچ جي ايڊيشن تي مبني آهي. مترجم پنهنجي طرفان آخر ۾ ڪي واڌارا به ڪيا آهن. ليڪن ڪٿي ڪٿي اصل متن سان به هٿچراند ڪئي آهي، جيڪا ترجمي جي اصولن جي ڀيڪڙي آهي. هي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ ١٤٠٨هه/١٩٨٨ع ۾ ڇپيو آهي.

★ تاريخ گنجينه جهان نما

مصنف مخدوم محمد عاقل کهڙوي (م. ١٢٣٧هه). هي ڪتاب ٽن جلدن تي آهي. آخري حصو سنڌ جي تاريخ بابت ڏسجي ٿو. ليکڪ جو تعلق کهڙن جي مخدومن مان هو ۽ وڏو عالم دين هو. هن خاندان کي ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾ وڏي اهميت حاصل رهي.

(١٥) قصص الاولياء سنڌ

اختصار ۽ ترجمو مخدوم شفيع محمد. مترجم جو واسطو پڻ هن خاندان سان هو. اصل ڪتاب توڙي ترجمو اجا تائين اڻ ڇپيل حالت ۾ آهي.

★ تاريخ مظهر شاهجهاني

از يوسف ميرڪ بن ابوالقاسم نمڪين. مصنف جو والد ۽ ڀاءُ مغل دور ۾ نهايت اثر وارا امير ٿي گذريا آهن. هن خاندان جي علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتن بابت سيد حسام الدين راشدي مرحوم "تذڪره اميرخاني" نالي ڪتاب لکيو، جو سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦١ع ۾ ڇاپيو آهي. سنڌ جي تاريخ بابت "مظهر شاهجهاني" مان وڏي ڄاڻ ملي ٿي. خاص ڪري شاهجهان جي دور ۾ سنڌ جي بگڙيل حالتن تي ڀرپور روشني وڌل آهي. مؤرخن هن ڪتاب کي سنڌ جي سترهين صديءَ جو گزيٽيئر به سڏيو آهي. ڪتاب ١٠٤٤هه ۾ تيار ٿيو. ان جا به حصا آهن. پهرئين حصي ۾ نظام الملڪ طوسيءَ جي "سياست نامه" جي طرز تي مواد آهي. ٻيو حصو سنڌ بابت آهي. هي ڪتاب لکجڻ کان پوءِ صدين تائين گم رهيو. راشدي صاحب کي ان جو نسخو ڊاڪٽر محمد ناظم وٽان دستياب ٿيو هو. پاڻ هي ناياب ڪتاب ايڊٽ ڪري، هڪ مفصل مقدمي سان، سنڌي ادبي بورڊ ذريعي سال ١٩٦٢ع ۾ پڌرو ڪيائون.

(١٦) ترجمو

از نياز همايوني. پيش لفظ ۽ فرهنگ ايم. ايچ. پنهور جو لکيل آهي، جو سنڌي ترجمي جي معنيٰ ۾ ڏنل آهي. هي ايڊيشن جزوي طرح سان ناقص آهي. سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٩ع ۾ هي ڇاپو نروار ڪيو. تازو ان جو ٻيو ايڊيشن به نڪتو آهي. هن تاريخي ڪتاب جو انگريزي ترجمو ڊاڪٽر سليم اختر صاحب سال ١٩٩٠ع ۾ اسلام آباد مان پڌرو ڪيو آهي.

★ تحفة الطاهرين

شيخ محمد اعظم بن محمد شفيع ٺٽويءَ هي ڪتاب ١١٩٠هه ۾ تيار ڪيو. هن ڪتاب ۾ ٺٽي ۽ مڪليءَ تي مدفون ١٦٨ بزرگن جو احوال ڏنل آهي. مصنف ڪلهوڙن جو زمانو ڏٺو ۽ ميرن جي دور ۾ فوت ٿيو. آغا بدر عالم دراني مرحوم سنڌي ادبي بورڊ لاءِ اصل فارسي ڪتاب مرتب ڪيو، ان تي مقدمو ۽ حاشيا سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيائين. هي ڪتاب ١٩٥٦ع ۾ ڇپيو. ليکڪ جاگرافيءَ بابت هڪ ڪتاب "هيئت العالم" نالي سان تيار ڪيو. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي شهرن بابت آيل مواد "تحفة الطاهرين" جي ضميمي ۾ شايع ڪيو ويو آهي.

(١٧) ترجمو

از عبدالرسول قادري. مترجم سليس ترجمو ڪيو، ان تي مختصر حاشيا لکيا ۽ آخر ۾ تصويرن جو عمدو سيٽ بہ شامل ڪيو آهي. آخر ۾ ڏنل انڊيڪس ڪتاب جي اهميت ۾ اجا بہ واڌارو ڪيو آهي. هي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ ١٤١١هه/١٩٩٠ع ۾ شايع ڪيو آهي. بدر عالم دراني مرحوم جي ايڊيشن کان پوءِ، راشدي صاحب "تذڪرة اميرخاني" ۾، شيخ محمد اعظم بابت وڌيڪ ڄاڻ ڏني هئي، جا پڻ هن سنڌي ڇاپي ۾ اچڻ کپي ها.

★ تحفة الڪرام

از مير علي شير قانع (م. ١٢٠٣هه). مصنف ڪنهن بہ رسمي تعارف جو محتاج ڪونهي. فارسيءَ جو سٺو شاعر ۽ نثر نويس هو. چاليهن کان مٿي ڪتاب لکيائين، جن جي سنڌ جي مطالعي ۾ وڏي اهميت آهي. هي ڪتاب ٽن جلدن تي آهي. آخري جلد سنڌ جي تاريخ، شهرن ۽ مشاهيرن بابت لکيائين، جو سن ١٣٠٤هه ۾ مطبع ناصري دهليءَ مان ڇپيو هو. سيد حسام الدين راشدي صاحب، هي ساڳيو جلد سنڌي ادبي بورڊ لاءِ ايڊٽ ڪيو ۽ سال ١٩٧١ع ۾ (بخش اول) ڇپجي نروار ٿيو. ليڪن ڪم جي طوالت سبب، پير صاحب سنڌ بابت هن اهم جلد جو ٻيو حصو شايع نہ ڪري سگهيو. راشدي صاحب، مير علي شير قانع جا ڪجھ وڌيڪ ڪتاب پڻ ايڊٽ ڪري ڇپرايا هئا.

(١٨) ترجمو

از مخدوم امير احمد (م. ١٩٧١ع). هي ايڊيشن مطبع ناصري ڇاپي تي مبني آهي. ڪٿي ڪٿي مترجم پنهنجي طرفان حاشين جو واڌارو بہ ڪيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ "تحفة الڪرام" جو سنڌي ڇاپو ١٩٥٧ع ۾ آندو هو. ان جا متعدد ايڊيشن نڪتا آهن.

★ تذڪره الاولياء

از فريدالدين عطار نيشاپوري (م. ٦٢٧هه). تذڪراتي ادب ۾ هن جو شمار آڳاٽن ڪتابن ۾ ٿئي ٿو. اوليائن جي حالات تي مبني هي تذڪرو اڪثر پيرا ڇپيو آهي.

(١٩) ترجمو

ميان عنايت الله سومري عام فهم ۽ آسان ترجمو ڪيو آهي. هي سنڌي ترجمو منشي عبدالغفور جوکيي جي نظر ثانيءَ سان، مولوي محمد عظيم اينڊ سنس شڪارپور وارن ڇپيو آهي. منهنجي نظر مان ٻيو ايڊيشن نڪتو. سال معلوم نہ ٿي سگهيو.

★ تذڪره مخاديم ڪهڙا

مصنف مخدوم الهہ بخش ڪهڙوي. هن ڪتاب ۾ ڪهڙن جي مخدومن جو احوال ڏنل آهي. مصنف "تاريخ گنجينهءِ جهان نما" جي لکندڙ مخدوم محمد عاقل جو پٽ هو. ان جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي.

(٢٠) ترجمو

مخدوم امير احمد مرحوم جي پٽ مخدوم غلام احمد، هن تذڪري جو ترجمو ڪيو آهي. اصل ڪتاب توڙي ترجمو اجا نہ ڇپيا آهن.

★ تذڪره مشايخ سيوستان

ليڪڪ عبدالغفور بن حيدر سيوستاني. هي مختصر ڪتاب سيوهڻ جي صوفين بابت آهي، جو سن ۱۰۳۹ھ ۾ تيار ٿيو. اصل ۾ هي تاريخي تذڪرو سيوهڻ جي نواب دينار خان لاءِ لکيو ويو. سيد حسام‌الدين راشدي مرحوم رسالي "مهراڻ" (۳-۱۹۷۴/۴ع) ۾ ان کي شايع ڪيو آهي.

(۲۱) ترجمو

مترجم نياز همايوني. ترجمو پڻ رسالي "مهراڻ" (۳-۱۹۷۹/۴ع) ۾ ڇپيو. هي ترجمو مون پنهنجي ڪتاب "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" ۾ پڻ شامل ڪيو آهي. ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۹۲ع ۾ شايع ڪيو آهي.

★ ترخان نامه

سيد مير محمد بن سيد جلال ٺٽويءَ، سن ۱۰۶۵ھ ۾ لکيو. ڪتاب ۾ ترخانن ۽ ارغونن جي تاريخ ڏنل آهي. راشدي صاحب جي سعيي سان ۱۹۶۵ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ اصل فارسي ڪتاب ڇپيو آهي.

(۲۲) ترجمو

از مرزا عباس علي بيگ. ترجمو سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۹۴ع ۾ شايع ڪيو. اصل ڪتاب ۾ فهرستون هيون، جي ترجمي ۾ ڪونهن.

★ حاصل النهج

ليڪڪ مخدوم جعفر بن ميران بن يعقوب بوبڪائي. مصنف مخدوم نوح عليه الرحمة (م. ۹۹۸ھ) جو همعصر ۽ صحبتي هو. مخدوم جعفر پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ استاد هو. عربي ۽ فارسي ٻولين تي پوري مهارت هيس. ٻنهي ٻولين ۾ ڏهن کن ڪتاب لکيائين. تعليم بابت عربي زبان ۾ هڪ ضخيم ڪتاب "نهج التعليم" ناليِ سان تيار ڪيائين. اڳتي هلي ان جو اختصار فارسي زبان ۾ "حاصل النهج" عنوان سان ترتيب ڏنائين. اهو ۹۷۶ھ ۾ تيار ٿيو، جڏهن هتي ترخانن جي حڪومت هئي. جيتوڻيڪ ڪتاب تعليم جي طور طريقن بابت آهي، پر ان ۾ سنڌ ۾ ان وقت جي نظام تعليم جي باري ۾ اکر بہ نٿو ملي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اصل فارسي ڪتاب ايڊٽ ڪري، سنڌ يونيورسٽيءَ پاران سن ۱۳۸۹ھ/ ۱۹۶۹ع ۾ شايع ڪيو.

(۲۳) ترجمو

عبدالرسول قادري صاحب سنڌي ترجمو ڪيو ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري" (سنڌي لئنگويج اٿارٽي) ان کي ۱۹۹۳ع ۾ ڇپرو ڪيو. اصل ڪتاب جي ڪاپي مترجم کي راقم‌الحروف مهيا ڪئي.

★ حڪايات الصالحين

اصل ڪتاب فارسيءَ ۾ هو جتان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو. تفصيل معلوم ڪونهي.

(۲۴) ترجمو

مولوي ولي محمد ۱۲۲۰ھ (ميرن جي دور ۾) ڏاري، منظوم ترجمو ڪيو. متعدد ڀيرا ڇپيو آهي. هڪ ڇاپو پبلشر اردشير رستمجيءَ ايڊورٽائزر پريس ڪراچيءَ مان ۱۸۵۱ع ۾ نروار ڪيو هو.

★ خزانة المعرفت

ملفوظات شريف پير پاڳارو سيد صبغت الله شاه اول (م. ۱۲۴۶ھ). مرتب پير پاڳارو سيد علي گوهر شاه (م. ۱۲۶۳ھ).

(۲۵) ترجمو

مترجم فقير مفتي محمد رحيم سڪندري ڇپيل ۱۴۱۱ھ. هي ترجمو جمعيت علماء سڪندريہ، پير جو ڳوٺ ضلعي خيرپور پاران شايع ٿيو.

★ **ديوان حافظ**

ايران جي مشهور شاعر حافظ شيرازي (م. ٧٩١هـ) جو ديوان عالمي ادب ۾ وڏي شهرت رکي ٿو. ننڍي کنڊ ۾ ماڻهو حافظ جي ديوان مان فال بہ ڪيندا آهن.

(٢٦) ترجمو

ترجمو عبدالقيوم صائب، سڌاريندڙ علي نواز جتوئي. سولو سنڌي نثر ۾ هي ترجمو سنڌ يونيورسٽيءَ جي انٽر آرٽس جي ڪورس لاءِ تيار ڪيو ويو، جنهن کي آزاد بڪ ڊپو حيدرآباد ڇپرو ڪيو. سال معلوم نہ ٿي سگهيو.

(٢٧) ترجمو

مترجم محمد يعقوب نياز. آگمر پبلشنگ ايجنسي حيدرآباد، هي ترجمو ١٩٨٣ع ۾ شايع ڪيو.

★ **ديوان مسڪين**

از پير سيد حزب الله شاهہ "مسڪين" پير صاحب ٽيون پاڳارو ٿي گذريو، جنهن ١٣٠٨هـ ۾ وفات ڪئي.

(٢٨) ترجمو

مترجم مفتي محمد رحيم سڪندري. ابتدا ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مقدمو ڏنل آهي. فارسي شعر سان گڏ سنڌي نثر ۾ ترجمو شامل ڪيو ويو آهي. هي ترجمو جمعيت علماءِ سڪندريہ درگاهہ شريف پير جو ڳوٺ ضلعي خيرپور، سال ١٩٨٥ع ۾ وڏي تختيءَ تي ٤٠٢ صفحن تي ڇپيو آهي.

★ **رباعيات خيام**

از عمر خيام (م. ٥١٥هـ) خيام مختلف علمن جو ماهر هو، ليڪن رباعين سبب سندس شهرت وڏي. مشرق کان علاوه مغرب ۾ هن جي رباعين مان فيضياب ٿيو.

(٢٩) منڪده ناز

مترجم مير علي نواز خان "ناز" (م. ١٩٣٥ع). مير صاحب رياست خيرپور جو والي هو. پاڻ سنو اديب ۽ شاعر هو. سندس ڪليات عطا محمد حامي مرحوم مرتب ڪئي، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٧ع ۾ شايع ڪيو. ناز مرحوم، خيام جي پنجاهہ رباعين جو منظوم ترجمو ڪيو، جو شيخ مولابخش خان منيجر فيض پريس خيرپور ١٩٣٠ع ۾ ڇپرو ڪيو. حامي مرحوم "ڪليات ناز" ۾ هي رباعيون وري ڇپيون آهن.

★ **رساله اويسيه**

از مخدوم محمد معين (م. ١١٦١هـ). سنڌي زبان جي وڏي شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي (م. ١١٦٥هـ)، پنهنجي دوست مخدوم محمد معين کي خط لکي اويسي طريقي بابت ڄاڻ گهري. هي رسالو ان معلومات تي مبني آهي. مخدوم صاحب عربي ۽ فارسي ٻولين جو وڏو اديب ۽ مشهور عالم ٿي گذريو آهي.

(٣٠) شاهہ جو مخدوم معين ڏانهن خط ۽ ان جو جواب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اختصار ۽ ترجمو ماهنامہ "نئين زندگي" (نومبر ١٩٥٣ع) ۾ شايع ڪيو هو. هن رسالي جي مڪمل ترجمي ۽ اشاعت جي ضرورت باقي آهي.

★ **رشف الزلال**

تصنيف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (م. ١١٧٤هـ). مخدوم صاحب ڪلهوڙن جي دور جو وڏو عالم ۽ اديب هو. عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين ۾ سوين ڪتاب لکيائين. هن ڪتاب ۾ ٻن پهرن جي نماز جي وقت بابت بحث ڪيو اٿس، جو سن ١١٣٣هـ ۾ تيار ٿيو.

(٣١) ترجمو

عبدالرسول قادري صاحب هي ڪتاب ترجمو ڪيو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري سال ١٩٩٤ع ۾ ڇپرو ڪيو.

★ روضة الشهداءُ

از ملا كمال الدين واعظ كاشفي (م. ٩١٠هـ). ڏهن بابن ۽ هڪ خاتمي تي مشتمل هن ڪتاب جي فارسي ادبيات ۾ وڏي اهميت آهي.

(٣٢) ترجمو

مولوي احمد ١١٧٢هـ ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ منظوم ترجمو ڪيو. برٽش ميوزم ۾ هڪ قلمي نسخو آهي. هي ترجمو ڇپيل بہ آهي.

(٣٣) ترجمو

ٻيو ترجمو فقير هدايت علي تارڪ (م. ١٩٣٩ع) ٦ جولاءِ ١٩٣٣ع تي پورو ڪيو. هي ترجمو مختلف نالن: حديقة الاولياء ۽ حديقة الاصفياء سان بہ مشهور ٿيو.

★ ساقي نامہ

از حافظ شيرازي (م. ٧٩١هـ)

(٣٤) ترجمو

فقير هدايت علي تارڪ هي منظوم ترجمو بعنوان "ميثاقي عنبر شمامہ" جي نالي سان ١٦ فبروري ١٩٣٥ع تي مڪمل ڪيو.

★ سطعات

از شاھ ولي الله دهلوي (م. ١١٧٦هـ). هي ڪتاب اسلامي فلسفي تي مبني آهي ۽ ان کي مذهبي لٽريچر ۾ وڏي اهميت ڏسجي ٿي.

(٣٥) ترجمو

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ترجمي سان گڏ ان ۾ مفيد حاشيا بہ لکيا آهن. شاھ ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد ١٩٧٦ع ۾ هي ڪتاب ڇپيو آهي.

★ سڪندر نامه

از نظامي گنجوي (م. ٥٩٨هـ). هي مثنوي سن ٥٩٧هـ ۾ مڪمل ٿي ۽ اڪثر ڇپجندي رهي آهي.

(٣٦) ترجمو

سيد غلام مرتضيٰ "مرتضائي" ٺٽوي (م. ١٣٢٣هـ) هن مثنويءَ جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو. هي ترجمو محمد يوسف ڪتب فروش ڪراچي، لاهور جي اسلاميہ ليٿو پريس مان ڇپرائي ١٣١٢هـ/١٨٩٤ع ۾ پڌرو ڪيو. "مرتضائي" ٺٽوي سنڌ جو ناليرو شاعر ٿي گذريو آهي.

(٣٧) ترجمو

مترجم مولوي غلام محمد خانزئي. برٽش دور ۾ "سڪندر نامه" جو هي پيو سنڌي ترجمو ٿيو.

★ سياست نامه

از نظام الملڪ طوسي (م. ٤٨٥هـ). هي ڪتاب طوسيءَ سن ٤٨٤هـ ڌاري، سلطان سعيد ابوالفتح ملڪ شاھ (م. ٤٨٥هـ) لاءِ لکيو. هن جو تعلق ملڪي معاملن ۽ سياست سان آهي. ان ۾ پنجاهہ باب آهن ۽ اڪثر ڀيرا ڇپيو آهي.

(٣٨) ترجمو

پروفيسر علي نواز جتوئي ۽ عبدالقيوم صائب ڪتاب جي ابتدائي تيرهن بابن جو ترجمو ڪيو ۽ آزاد بڪ ڊپو حيدرآباد ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪيو. ان وقت هي ڪتاب سنڌ يونيورسٽيءَ جي انٽر آرٽس جي ڪورس ۾ شامل هو.

★ **شاهد عشرت**

مصنف بابت گهڻي ڄاڻ نٿي ملي. شاعر هن مثنويءَ ۾ پنهنجي محبوب جي هر عضوي جي دل ڪولي تعريف ڪئي آهي.

(٣٩) ترجمو

منظوم سنڌي ترجمو فقير هدايت علي تارڪ (م. ١٩٣٩ع)، ١٦ فيبروري ١٩٣٥ع تي مڪمل ڪيو.

★ **شاهنامه فردوسي**

فارسي ادبيات ۾ "شاهنامه" کي وڏي اهميت حاصل آهي. ان جي رسمي تعارف جي ضرورت ڪانهي.

(٤٠) ترجمو

سنڌي نثر ۾ هي ترجمو پير پاڳاري سيد صبغة الله راشدي جي فرمائش تي، محمد عاقل عاقليءَ سن ١٣٤٧هه ۾ شروع ڪيو. ڪم جاري هو ته مترجم فوت ٿي ويو. قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ هو.

★ **صحبت نامه**

هي ملفوظات پير محمد راشد روضي ڌڻيءَ (م. ١٢٢٣هه) جي آهي، جنهن کي خليفي محمد حسين مهيسر مرتب ڪيو هو.

(٤١) صحبت سپيرين جي

مترجم فقير عبدالرحيم سڪندري، مدرسه صبغت الهُديٰ شاهپور چاڪر ضلعي سانگهڙ پاران هي ڪتاب ١٤١٣هه=١٩٩٣ع ۾ ڇپيو آهي.

★ **طوطي نامه**

از سيد محمد قادري. اصل ۾ هڪ هندي قصو آهي. محمد تغلق جي دور ۾ (م. ٧٥٢هه)، مولانا ضياءالدين نخشبيءَ فارسي زبان ۾ تيار ڪيو ۽ پوءِ سيد محمد قادريءَ ان جو فارسي اختصار ڪيو. ان اختصار کي جان گلڪرسٽ جي حڪم تي سيد حيدر بخش حيدريءَ سال ١٨٠١ع ۾ اردو ۾ ترجمو ڪيو.

(٤٢) سنڌي طوطي نامه

از اڌارام ٿانورداس. ڪراچيءَ ۾ ليٿو تي ١٨٦٢ع ۾ ڇپيو. برٽش ميوزم جي فهرست نگار جو خيال آهي ته هي ترجمو سيد محمد قادريءَ جي اختصار تان ڪيل آهي.

★ **فتاوي همايوني**

از مولوي عبدالغفور همايوني (م. ١٣٣٦هه). مولوي صاحب اتر سنڌ جو هڪ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي.

(٤٣) ترجمو

مولوي محمد ابراهيم ڳڙهي ياسينويءَ پهريون حصو، سال ١٩٦٩ع ۾ مولوي محمد عظيم اينڊ سنس شڪارپور کان ڇپرايو. ٻيو حصو مولوي نجم‌الدين ڳڙهي ياسينويءَ شايع ڪيو. ان جو سال معلوم نه ٿي سگهيو.

★ **فتح نامه**

از مير صوبدار خان (م. ١٢٦١هه)

(٤٤) ترجمو

منظوم سنڌي ترجمو مير حسن علي خان ٽالپور.

★ **فتح نامه سند**

علي بن حامد ڪوفيءَ سن ٦١٣هه ۾ عربيءَ مان فارسيءَ ۾ منتقل ڪيو. مشهور تاريخي ڪتاب آهي. ابتدا ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي ايڊٽ ڪري بمبئيءَ مان ڇپرايو. تازي دور ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وري هي ڪتاب ترتيب ڏئي

نئشنل انسٽيٽوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ اسلام آباد مان ڇپرايو آهي.

(۴۵) چچ نامه

مرزا قليچ بيگ (م. ۱۹۲۹ع). مرزا صاحب ان جو انگريزي ڇاپو ۱۹۰۰ع ۾ آندو. بعد ۾ دوستن جي فرمائش تي سنڌي ترجمو بہ ڪيائين. ان جو پهريون حصو چچ جي حڪومت تائين، سال ۱۹۲۳ع ۾ نئين سنڌ لئبرري پنهنجي اشاعتي سلسلي جي ڇهين ڪتاب طور، بليوٽسڪي پريس حيدرآباد ۽ ڪرشنا پرنٽنگ پريس حيدرآباد مان ڇپرائي پڌرو ڪيو. ٻئي حصي بابت معلومات نہ ملي سگهي.

چچ نامه جو مشهور سنڌي ترجمو، مخدوم امير احمد ڪيو جو سنڌي ادبي بورڊ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نظرثاني ۽ حواشي سان شايع ڪيو آهي. (راهي صاحب هن ترجمي جو ذڪر ڪيو آهي).

★ فتوحات فيروز شاهي

از سلطان فيروز تغلق (م. ۷۹۰هـ). گذريل صديءَ ۾ ڪتاب جو مواد ڪتبن تان نقل ڪيو ويو. بادشاهہ فيروز جي فرمانن ۽ حڪمن بابت، هنن ڪتبن مان مواد مليو ٿو. پروفيسر شيخ عبدالرشيد جي ڪوشش سان علي ڳڙهہ مسلم يونيورسٽيءَ هي ڪتاب ۱۹۵۴ع ۾ شايع ڪيو.

(۴٦) ترجمو

عبدالرسول قادري صاحب ترجمو ڪيو. ڪاپي اڻ ڇپيل حالت ۾ مترجم وٽ موجود آهي.

★ قوه العاشقين

از عثمان انصاري. ڪجهہ لکندڙن ان کي لعل شهباز قلندر جي تصنيف بہ سڏيو آهي، جو درست ڪونهي. ڪتاب ۾ عشق جون رمزون ۽ اوليائن جا قصا ڏنل آهن.

(۴۷) عشقيو

از حامد بن حسن. ترجمو ۱۳ شعبان ۱۲۴۳هـ تي مڪمل ٿيو. هي هڪ منظوم سنڌي ترجمو آهي. ليٿو تي ڇپيل آهي. آخر ۾ ڪاتب فارسي ٻوليءَ ۾ هي نوٽ لکيو آهي: تمام شد ڪتاب قوة العاشقين مشهور به عشقيه بدست حاجي احمد بن حاجي محمد ڪاتب سمہ عفاالله عنهما بروز پنجشنبه ۱۲ محرم الحرام ۱۲۹۲هجري بارشاد و باهتمام جناب قاضي ابراهيم صاحب ابن جناب حاجي الحرمين قاضي نور محمد صاحب پلبندري غفرالله لهما."

★ ڪريما

هي ڪتاب شيخ سعدي عليه رحمة (م. ٦۹۱هـ) ڏي منسوب آهي. صدين تائين برصغير اندر نصاب ۾ شامل رهيو.

(۴۸) ترجمو

از نامعلوم. ليٿو تي ڇپيل سنڌالاجيءَ جي ڪتبخاني ۾ نظر مان گذريو. پهريائين فارسي ۽ پوءِ سنڌي منظوم ترجمو ڏنل آهي. هن ۾ ٻيو بہ مواد آهي. سال درج ڪونهي. مون ٿيون ڇاپو ڏٺو جو منشي پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب فروش شڪارپور، لاهور جي اسلاميہ پريس مان ڇپرايو هو.

(۴۹) ترجمو

مترجم مولانا عبدالڪريم ڪمازو (م. ۱۳۵۸هـ). هي هڪ ئي وقت عربي ۽ سنڌي منظوم ترجمو آهي.

(۵۰) ترجمو

از عبدالرئوف. سن ۱۱۷۸هـ. مترجم بابت گهڻو علم ڪونهي. پروفيسر بدويءَ جو خيال آهي تہ هي ڪلواڙي ضلعي سکر جو رهاڪو هو (تذڪره لطفي، جلد ۲، صہ ۷-۲۴۸). هڪ قلمي نسخو مڪتبہ قاسميہ نزد ڪنڌباري ۾ آهي، جنهن ۾ ڪل ۳۹ ورق آهن. ڪاتب لکي ٿو: تمت شد بيدالمسڪين عبدالرحمان ولد ضعيف نحيف عبداللطيف

سڪونت پذير ڪندياره وقت الضحيٰ روز شنبہ بتاريخ هشتم ماه جمادي الاول سن ۱۲۴۹هـ."

(۵۱) ترجمو

مخدوم عبدالرؤف ڀٽي (م. ۱۱۶۶هـ). پير حسامالدين راشدي مرحوم ان جو ذڪر ڪيو آهي. (سنڌي ادب، صہ ۱۱۰) راهي صاحب هڪ ترجمو درج ڪيو آهي جو سن ۱۱۳۷هـ جو آهي ۽ ان جو مترجم عبدالرؤف لکيو آهي. ممڪن آهي تہ هي ساڳيو ڀٽي بزرگن جو ترجمو هجي.

★ ڪشف الاسرار

از ابوالحسن علي بن عثمان هجويري (م. ۴۶۵هـ) محققن جو خيال آهي تہ هي تصنيف ڪنهن ٻئي بزرگ جي آهي.

(۵۲) ترجمو

از حاجي علي محمد. هي ترجمو "ڪشف المحجوب" سان گڏ ۱۹۸۸ع ۾ ڇپيو آهي.

(۵۳) رموز الابرار

مترجم ابو يوسف محمد سليمان ڏوڪري. مترجم پاڻ ڪي خادم جامع مسجد ڏوڪري لکيو آهي. اشاعت جو سال لکيل ڪونهي.

★ ڪشف المحجوب

از داتا گنج بخش هجويري (م. ۴۶۵هـ) تصوف جو هڪ بنيادي ڪتاب آهي جو ڪافي ڀيرا ڇپيو آهي.

(۵۴) ترجمو

از حاجي علي محمد. هي ترجمو حاجي صاحب پاڻ ڪيو آهي، ليڪن مترجم طور پنهنجي والده حاجياڻي آسو (عائشہ) زال سيٺ پرتو خان ميمڻ جو نالو ڏنل آهي. حاجي صاحب ڏيپلي جو رهاڪو آهي ۽ هي ضخيم ڪتاب ذاتي خرچ تي ڇپايو اٿس. سال ۱۹۸۸ع ۾ هي ترجمو ڇپيو.

(۵۵) ترجمو

از عطا محمد حامي (م. ۱۹۸۲ع). هڪ سال اندر ڪتاب جو هي ٻيو سنڌي ترجمو ظاهر ٿيو، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۸۸ع ۾ پڌرو ڪيو.

★ ڪلام امام خميني

ايران جو انقلابي ۽ روحاني اڳواڻ امام خميني، جو شاعر بہ ٿي گذريو آهي.

(۵۶) راه عشق

ترجمو ۽ انتخاب نياز همايوني. عارفاڻو ڪلام ڏنل آهي. خانہ فرهنگ جمهوري اسلامي ايران حيدرآباد ۱۹۹۳ع ۾ ڇپيو آهي.

★ ڪلام قلندر لعل شهباز

فارسي ڪلام سيوهڻ جي قلندر لعل شهباز ڏي منسوب آهي، جنهن ۶۷۳هـ ڌاري وفات ڪئي.

(۵۷) شاهباز نامه

هي ڪلام هڪ قلمي نسخي تان ورتل آهي، جو مترجم ميان غوث محمد پيرزادي "گوهر" جي ڪتبخاني ۾ هو. فارسي ۽ سنڌي ڪلام گڏ ڏنل آهي. الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪبير هي ترجمو ۱۹۹۳ع ۾ ڇپيو آهي.

★ ڪنوز المعرفت

ملفوظات خليفو محمود فقير (م. ۱۲۶۷هـ). مرتب خليفو گل محمد هالائي (م. ۱۲۷۲هـ). محمود فقير نظاماڻي روايتي تذڪرن جو آخري ڪتاب "گلشن اولياء" سن ۱۲۵۸هـ ۾ لکيو. ضرورت آهي تہ هن تذڪري جي اصل

توڙي ترجمي جي ڇپائيءَ جو بندوبست ڪيو ويو.

(٥٨) توفيق الطالبين

مترجم مولوي حافظ نور محمد. ڪتابت ١٣٣٩هه. پروفيسر مير محمد نظامانيءَ جي سعيي سان، هي ترجمو محموديه اڪيڊمي ڪڙيو گهنور شريف ١٩٩٣ع ۾ ڇپيو آهي.

★ ڪيميائي سعادت

امام غزالي (م. ٥٠٥هه) جو مشهور ڪتاب آهي، جنهن مان مشرق سان گڏ مغرب به استفادو ڪيو.

(٥٩) ترجمو

مرزا قليچ بيگ (م. ١٩٢٩ع). هي ترجمو پنجن حصن ۾ ١٩٠١ع ۾ مڪمل ٿيو. حصو اول ١٩٨١ع ۽ حصو ٻيو ١٩٨٥ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي. ٽي حصا اڃا اڻ ڇپيل آهن. مرزا صاحب هڪ انگريزي ترجمو The Al-chemy of Happiness جي نالي سان به ڪيو، جو پڻ سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٦ع ۾ ڇپيو آهي.

(٦٠) احياءُ علوم الدين

غلام اصغر وندير سٽ جي ڏهاڪي ۾ سٺن حصن ۾ شايع ڪيو آهي.

★ گلستان بوستان

از شيخ سعدي عليه رحمة (م. ٦٩١هه). اهي ٻئي ڪتاب- گلستان ۽ بوستان- سنڌي ڪنڌ ۾ صدين تائين نصاب ۾ شامل رهندا آيا.

(٦١) ترجمو

علي اڪبر ٿيبو. ٻنهي ڪتابن جو گڏيل انتخاب ۽ ترجمو آهي. هي ايڊيشن سنڌ يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ جي نصاب لاءِ تيار ڪيو ويو. ايجوڪيشنل بڪ ڊپو حيدرآباد ١٩٥٦ع ۾ ڇپيو.

(٦٢) ترجمو

اجمل بيگ ولد قليچ بيگ مرزا گڏيل انتخاب ۽ ترجمو ڪيو آهي جو نصابي ضرورتن لاءِ تيار ڪيو ويو. آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس حيدرآباد ١٩٥٥ع ۾ شايع ڪيو.

★ گلزار سند نادرات هند

از مولوي عبدالرحيم سومرو. سومرن سنڌ تي ٽي صديون راڄ ڪيو. مقامي خانداني روايتن تي مبني، مولوي صاحب هي تاريخي مثنوي لکي. اصل ڪتاب اڃا نه ڇپيو آهي.

(٦٣) دولت علويه

مصنف بعد ۾ صوفي قلندر بخش ۽ مرحوم محمد عثمان سومري جي ارشاد تي هي مثنوي ١٣٤٠هه/١٩٢٢ع ۾ ترجمو ڪئي. مولوي عبيدالله شائق سومري ان کي سڏاري "دولت علويه" جي نالي سان ١٩٢٩ع ۾ شايع ڪئي (١).

★ لب تاريخ سند

خانبهادر خداداد خان (م. ١٣٢٠هه). سنڌ جي فارسي تاريخن جو آخري ڪتاب. هي ڪتاب ١٣١٨هه/ ١٩٠٠ع ۾ امرتسر ۾ ڇپيو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سعيي سان وري سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٩ع ۾ شايع ڪيو.

(٦٤) ترجمو

از حافظ خير محمد اوحدي. ناشر سنڌي ادبي بورڊ ١٤١٠هه/١٩٨٩ع. فارسي ڇاپي ۾ انڊيڪس هئي، جا هن

---

(١) دولت علويه جي ڪاپي مون وٽ آهي. ان جا ڪجهه اڳيان ۽ پٺيان ورق ڪٽل آهن. ڪنهن علم دوست وٽ ڪاپي هجي ته مهرباني ڪري ان جو اطلاع ڏئي. ڪتاب جو مس مڪمل ڪري اسان شايع ڪرائڻ جو پروگرام ٺاهيو آهي.

ترجمي ۾ ڏنل ڪانهي.

★ لطائف الطوائف

ملا ڪمال الدين حسين واعظ ڪاشفيءَ (م. ٩١٠هـ) جي پُٽ فخرالدين عليءَ (م. ٩٣٩هـ) جي هي تصنيف اخلاقي ۽ اصلاحي آهي. آقاي احمد گلچين معانيءَ جي سعيي سان هي ڪتاب ڇپجي چڪو آهي.

(٦٥) ترجمو

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ (م. ١٩٢٩ع). طبع سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٧ع. مرزا صاحب مرحوم، ڪتاب جي لکڻ بابت غلطي ڪئي آهي. ان جو ازالو ناشر محمد ابراهيم جويي پنهنجي نوٽ ذريعي ڪيو آهي.

★ لطائف لطيفي

مير عبدالحسين خان سانگي (م. ١٣٤٣هـ). پاڻ آخري ٽالپور حاڪم مير نصير خان جو پوٽو هو. سنڌي، فارسي ۽ اردو ٻولين جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. هي ڪتاب شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي باري ۾ ١٣٠٥هـ/١٨٨٨ع ۾ لکيائين. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سعيي سان ١٩٦٧ع ۾ شايع ٿيو.

(٦٦) ترجمو

از عبدالرسول قادري صاحب. طبع ١٤٠٧هـ/١٩٨٦ع. ڪتاب جو فارسي توڙي سنڌي ڇاپو، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جو ڇپيل آهي.

★ لطيفة التحقيق

از سيد رفيق علي شاهه (م. ١١٢٤هـ). ترتيب سن ١١٢٢هـ. نقشبندي سلسلي بابت مختصر رسالو آهي. لکندڙ ڪڇ ملڪ جو رهاڪو هو.

(٦٧) ترجمو

از غلام حسين. پبلشر مير خدا بخش ولد مير حاجي عبدالله ٽالپور جاگيردار ٽنڊو جان محمد جي فرمائش تي هي ترجمو ٿيو. مترجم ان وقت پينشنر هو ۽ تعليم کاتي ۾ ملازمت ڪري چڪو هو. سال درج ڪونهي.

★ مثنوي بو علي قلندر

شرف الدين بو علي قلندر پاڻي پتي (م. ٧٢٤هـ). تصوف ۽ عرفان تي هڪ مثنوي آهي.

(٦٨) چمڪندڙ گوهر

فقير هدايت علي تارڪ (م. ١٩٣٩ع) منظوم سنڌي ترجمو مارچ ١٩٣٢ع. مطبوعات تارڪ فقير گهوٽڪي ١٩٦٤ع ۾ ڇاپيو.

★ مثنوي تحفة الاحرار

شاعر مولانا عبدالرحمان جامي (م. ٨٩٨هـ). هي مثنوي نظامي ۽ خسرو جي تتبع تي لکي وئي.

(٦٩) ترجمو

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ. هي ترجمو منظوم آهي ۽ ساڳئي بحروزن ۾ ڪيل آهي. ڪئي ڪئي شعر ڇڏيا ويا آهن. نئين سنڌي لئبرري جي چوٿين ڪتاب طور هي ڪتاب بليوٽسڪي پريس حيدرآباد ڇپيو هو.

★ مثنوي گلشن راز

از مولانا سعدالدين محمود شبستري (م. ٧٢٠هـ). هي مثنوي ٧١٧هـ ۾ لکي وئي.

(٧٠) ڪشف اعجاز

از مرزا قليچ بيگ. وڌيڪ تفصيل نه مليو.

★ **مثنوي يوسف زليخا**

از عبدالرحمان جامي (م. ٨٩٨هه) هي مثنوي ٨٨٩هه ۾ تيار ٿي. ڪافي ڀيرا ڇپي آهي.

(٧١) ترجمو

از سيد غلام مرتضيٰ ٺٽوي. هي منظوم سنڌي ترجمو آهي ۽ سن ١٣٠٨هه ۾ ليٿو تي ڇپيو.

★ **مجمع الفيوضات**

ملفوظات پير محمد راشد عرف روضي ڌڻي (م. ١٢٢٣هه). مرتب: خليفو محمود نظاماڻي ۽ خليفو محمد حسين مهيسر.

(٧٢) ترجمو

مترجم مولوي محمد قاسم مشوري. ٽي جلد. پبلشر ۽ اشاعت جو سال معلوم نہ ٿي سگهيو. البت جمعيت علماءِ سڪندريہ پير جو ڳوٺ پاران ١٩٨١ع ۾ ٽيئون جلد وري ڇپيو آهي.

(٧٣) ترجمو

ملفوظات جا رهيل ٽي جلد مفتي در محمد سڪندريءَ ترجمو ڪيا ۽ جمعيت علماءِ سڪندريہ پير جو ڳوٺ شايع ڪيا. جلد چوٿون ١٩٧٤ع ۾ ڇپيو. پنجين ۽ ڇهين جلد جي ڇپجڻ جا سال معلوم نہ ٿي سگهيا.

★ **مدح نامه سند**

از مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (م. ١١٧٤هه). ڪنهن ڌارئين ماڻهوءَ اسان جي "سنڌ" ملڪ جي مخالفت ۾ ڪتاب لکيو. مخدوم صاحب هن ڪتاب ذريعي ان جو جواب ڏنو آهي. قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(٧٤) ترجمو

مولانا الحاج محمد ادريس ڏاهري. اداره خدمت القرآن و السنة شاهپور جهانيان، سن ١٤١١هه ۾ ترجمو شايع ڪيو.

★ **مقصود العارفين**

از مخدوم عاري. سن ١٢٢٤هه. قلمي نسخو سنڌالاجيءَ ۾ محفوظ آهي. هن ۾ شيخ مغل پيٺءَ جي سوانح ۽ ملفوظات ڏنل آهن.

(٧٥) ترجمو

نياز همايونيءَ ترجمو ڪيو ۽ تعليقات لکيا. سنڌالاجيءَ سال ١٩٨٩ع ۾ هي ترجمو ڇپيو آهي.

★ **مڪلي نامه**

از مير علي شير قانع (م. ١٢٠٣هه). مير صاحب ١١٧٤هه ڌاري مڪليءَ تي مدفون هستين بابت هي ڪتاب لکيو. راشدي صاحب سال ١٩٥٦ع ۾ ان کي رسالي "مهراڻ" ۾ شايع ڪرايو.

(٧٦) ترجمو

سيد حسام الدين راشديءَ (م. ١٩٨٢ع)، ان کي ايڊٽ ڪيو. مهڙ ۾ اختصار سان ترجمو ڏنو ۽ تفصيلي حاشيا لکيا. ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٧ع ۾ ڇپيو.

★ **منشور الوصيت**

ميان نور محمد ڪلهوڙو (م. ١١٦٧هه). سيد حسام الدين راشدي مرحوم جي سعيي سان، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٤ع ۾ پڌرو ڪيو.

(٧٧) ترجمو

مولانا عبدالرسول قادري صاحب ترجمو ڪيو، جو اڃا نہ ڇپيو آهي.

★ **منطق الطير**

خواجہ فريدالدين عطار نيشاپوري (م. ٦٢٧هہ). سلوڪ ۽ عرفان تي هي مشهور مثنوي سن ٥٨٣هہ ۾ مڪمل ٿي.

(٧٨) پڪين جي پارليامينٽ

از غلام حسين جلباڻي. نثري ترجمو سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٦٢ع ۾ شايع ڪيو.

★ **ميزان الطب فارسي**

از حڪيم محمد اڪبر ارزاني. ترتيب ١١١٢هہ. حڪيم صاحب هي ڪتاب پنهنجن شاگردن لاءِ لکيو، جنهن ۾ هڪ مقدمو ۽ ٽي مقالا آهن.

(٧٩) ارشادات حڪمت

فقير هدايت علي تارڪ (م. ١٩٣٩ع)، ترجمو سيپٽمبر ١٩٣١ع ۾ ڪيو.

★ **نظم مقبول**

از بهلول دانا

(٨٠) ترجمو

فقير هدايت علي تارڪ (م. ١٩٣٩ع). منظوم سنڌي ترجمو سال ١٩٣١ع ۾ ٿيو.

★ **وامق عذرا**

مرزا صادق نامي. هڪ داستان تي مبني فارسي مثنوي.

(٨١) ترجمو

خلاصو ۽ ترجمو مرزا قليچ بيگ مرحوم، ١٩٢٥ع ڌاري تيار ڪيو. باراڻي ادب تحت بار بار ڇپبو رهيو آهي.

★ **هفت مثنويات سچل**

شاعر سچل سرمست (م. ١٢٤٢هہ). ست فارسي مثنويون: ساقي نامو، تارنامو، رازنامو، گدازنامو، عشق نامو، دردنامو ۽ رهبر نامو.

(٨٢) نينهن جا نعرا

منظوم ترجمو عطا محمد حامي مرحوم. مرتب ڊاڪٽر نواز علي شوق. مارچ ١٩٨٣ع ۾ ڇپيو. نئون ڇاپو مارچ ١٩٩٢ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ آندو.

مددي ڪتاب

(١) اختر راهي: "ترجمہ هاي متون فارسي به زبانهاي پاڪستاني"، مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان، اسلام آباد ١٩٨٦ع.

(٢) دانش: اردو فارسي تحقيقي جرنل، ثقافتي مرڪز سفارتخانہ ايران، اسلام آباد: شماره نمبر ١٤، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢ ۽ ٢٤-٢٥.

(٣) ديوان تارڪ، مقدمو ڊاڪٽر نواز علي شوق، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٩ع.

(٤) ذوالفقار راشدي: "ڪسوٽي"، لاڙڪاڻو سنڌ ١٩٨٦ع.

(٥) سيد حسام الدين راشدي "سنڌي ادب"، مترجم: غلام محمد لاکو، گرامي پبليڪيشن دولتپور صفن ١٩٨١ع.

(٦) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر"، سنڌالاجي، ڄامشورو ١٩٨٠ع.

(٧) شايع ٿيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي، ٻہ حصا، سنڌالاجي.

(۸) مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽوي: "تڪملہ مقالات الشعراء" ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۸ع.
(۹) ڊاڪٽر محمد رياض ۽ ڊاڪٽر صديق شبلي: "فارسي ادب کي مختصر ترين تاريخ"، سنگ ميل پبليڪيشنس لاهور ۱۹۸۷ع.
(۱۰) سہ ماهي "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ، مختلف پرچا.
(۱۱) مولوي محمد ادريس سومرو: "ڪريما فارسيءَ جو پهريون سنڌي ترجمو"، ماهنامہ الرحيم حيدرآباد، آڪٽوبر ۱۹۹۰ع.
(۱۲) ڊاڪٽر عبدالرزاق سومرو: "مولانا عبدالڪريم ڪهاڙو"، ماهور السنڌ، اسلام آباد مارچ ۱۹۹۴ع.
(13) C. Shackle: Catalogue of the Punjabi and Sindhi manuscripts in the India Office Library London, 1977.
(14) J. F. Blumhardt: Catalogue of the Hindi, Punjabi, Sindhi and Pushto printed books in the library of the British Museum London, 1893.
(15) J. F. Blumhardt: Catalogue of the Marathi, Gujrati, Bengali, Assamese, Oriya, Pushtu and Sindhi Manuscripts in the library of the British Museum London, 1905.

بخش سوم

☆ اخلاق محسنی

از ملا کمال الدین واعظ کاشفی (م ۹۱۰ھ) [رک : قسمت یکم ، بخش فلسفۂ عملی]

۱- ترجمه

چاپ شده است

☆ اسرار خودی

از علامه محمد اقبال لاهوری [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

۲- ترجمه

از محمد بخش واصف

چاپ : کراچی ـ ادارۂ مطبوعات پاکستان (س ـ ن)

۳- اسرار و رموز

از لطف الله بدوی

چاپ : کراچی ـ اقبال اکادمی پاکستان (۱۳۸۵ھ)

☆ ارمغان حجاز

از علامه اقبال لاهوری [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

٤- ترجمه (به نظم)
از لطف الله بدوی ، ترجمهٔ سندی از هر دو بخش فارسی و اردو
چاپ : کراچی - اقبال اکادمی پاکستان (۱۳۸۲ھ)

☆ بوستان
از سعدی شیرازی [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

۵ بهارستان
از آغا تاج محمد خان
چاپ : حیدر آباد (۱۳۷٤ھ)

☆ بیان العارفین
از محمد رضا بن عبدالواسع معروف به میر دریائی ، در سخنان و فرمودات شاه عبدالکریم سندی (م ۱۰۳۲ھ) ، به سال ۱۰۳۸ھ به انجام رسانده، در مقدمه و هفت باب و خاتمه

٦- ترجمهٔ منظوم
از عبدالرحمان بن محمد ملوک
چاپ : باهتمام مخدوم عبدالصمد کتب فروش میرپور بٹهورو ، بمبئی - مطبع مرغوب (۱۲۹۳ھ) ، لاهور - مطبع اسلامی (۱۳۲۷ھ)

☆ تاریخ معصومی
از میر محمد معصوم بهکری [رک : قسمت یکم ، بخش تاریخ (۲)]

۷- ترجمه
از دیوان نندی رام میرانی ، به سال ۱۲۷۰ھ به سندی ترجمه کرده است
چاپ : کراچی (۱۲۷۹ھ)

۸- ترجمهٔ دیگر
از مخدوم امیر احمد
چاپ : حیدر آباد سنده - سندی ادبی بورد (۱۳۷۲ھ)

☆ جامع الفیوضات

مجموعهٔ ملفوظات پیر محمد راشد روضه دهنی (م ۱۲۳۳ ھ) ، گرد آوردهٔ خلیفه محمود (م ۱۲٤۸ ھ) در یک مقدمه و بیست و سه باب و یک خاتمه. جمعاً دو هزار حکایت آورده شده

نسخه های خطی : در کتاب خانه های سند موجود اند

۹- **توفیق الطالبین**

از حاجی محمد عثمان فرزند حاجی احمد صباح

نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ میان شفیع محمد چانڈیه ، لاڑکانه

۱۰- **نفحات الکرامات**

از محمد قاسم

چاپ : فقط سه جزو بچاپ رسیده است

۱۱- **ترجمهٔ دیگر**

از فتح محمد نظامانی

۱۲- **ترجمهٔ دیگر**

از پیر علی محمد راشدی

نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ حسام الدین راشدی ، کراچی

☆ جاوید نامه

از علامه اقبال لاهوری [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

۱۳- **ترجمه**

از لطف الله بدوی ، با یک پیش گفتار از مترجم

چاپ : کراچی - اقبال اکادمی پاکستان (۱۳۷۹ ھ)

☆ چچ نامه : فتح نامهٔ سند

☆ حملهٔ حیدری

از باذل [رک : قسمت یکم ، بخش تاریخ (۱)]

١٤- ترجمه

از میر محمد حسن علی خان حسن (م ١٣٢٤ ه) [رک : سنده میں اردو شاعری ، ص ٢٥٨]

☆ رباعیات خیام

از خیام نیشاپوری [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

١٥- ترجمه

از مرزا قلیچ بیگ

☆ رسالهٔ فتحیه

از مخدوم فتح محمد متخلص به فقیر ، در سخنان و فرمودات جد پدری خودش مخدوم نوح هالائی (م ٩٩٨ ه) ، به سال ١٠١٩ ه (= فتوحات سندی) نگاشته ، در سه جلد

نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ مخدوم محمد زمان - هاله (سند) ، کتاب خانهٔ دانشگاه سند - حیدر آباد

١٦- تحفة المریدین فی مناجات مخدوم المرشدین

ترجمهٔ منظوم از ناشناس ، به سال ١٢٨٨ ه سروده شده

نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ مخدوم محمد زمان - هاله (سند)

☆ رموز بیخودی

از محمد اقبال لاهوری [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

١٧- ترجمه

از محمد بخش واصف

چاپ : کراچی - ادارهٔ مطبوعات پاکستان (س - ن)

☆ سفر نامهٔ خواجه محمد حسن جان سرهندی

از خواجه محمد حسن جان سرهندی (م ١٣٦٥ ه) که برای سفر به عراق و شام و عربستان سعودی رفته و یادداشت ها و خاطرات خود را دربارهٔ این

سفر نگاشته

۱۸- ترجمه

چاپ : به ظن قوی بچاپ رسیده است

☆ سلامان و ابسال

از عبدالرحمن جامی ، مثنوی عرفانی است ، درین مثنوی با قرار دادن دو مظهر ، یکی برای نیکی (ابسال) و دیگری برای بدی (سلامان) ، حقایق عرفانی بیان شده ، به نام یعقوب بیگ بن حسن بیگ (۸۸۳هـ — ۸۹۶هـ) سروده شده

چاپ : بارها ، لکهنؤ - مطبع منشی نولکشور

۱۹- ترجمه

از پرفسور غلام حسین جلبانی

چاپ : حیدر آباد سنده - سندی ادبی بورد (۱۳۸۲هـ)

☆ شاهنامه

از فردوسی [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

۲۰- ترجمهٔ منتخبی از شاهنامه

از غلام مرتضی شاه رضوی مرتضائی تتوی (م ۱۳۱۶هـ) فرزند روشن علی شاه

☆ فتح نامه سنده : چچ نامه

از علی بن حامد بن ابی بکر کوفی [رک : قسمت یکم ، بخش تاریخ (۲)]

۲۰- ترجمه

از مخدوم امیر احمد

چاپ : با تصحیح و تحقیق دکتر نبی بخش بلوچ ، حیدر آباد - سندی ادبی بورد (بار دوم : ۱۳۸۶هـ)

☆ قصص الانبیاء

[رک : قسمت یکم ، بخش تاریخ (۱)]

۲۲- ترجمه

از مولوی عبدالحی

چاپ : شکار پور - مونوی محمد عظیم تاجر کتب (۱۳۹۰ه)

۲۳- ترجمهٔ دیگر

از محمد حسین ، در سال ۱۱۷۷ ه سروده شده

☆ کریما

از سعدی شیرازی [رک : قسمت یکم ، بخش فلسفهٔ عملی]

۲٤- ترجمهٔ منظوم

از هدایت الله فرزند الحاج محمد حسن هالائی سندی (م ۱۳٦۵ه) که در ''کلیات هدایت موسوم به نزهت‌الاحباب'' درج شده، به سال ۱۳۲۰ه سروده شده

نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ کریم بخش خالد ، کراچی

۲۵- ترجمهٔ منظوم

از محمد عارف صنعت شکار پوری (م ۱۲٦۵ه) ، در بحر ''متقارب مثمن محذوف'' ترجمه کرده که به همین بحر کریما سروده شده

۲٦- ترجمهٔ دیگر

از عبدالروف به سال ۱۱۳۷ ه سروده شده

☆ کشف المحجوب

از علی هجویری معروف به داتا گنج بخش [رک : قسمت یکم ، بخش عرفان]

۲۷- ترجمه

از دین محمد ادیب فیروز شاهی (م ۱۳۹۳ه)

چاپ : حیدر آباد سند

☆ کیمیای سعادت

از امام محمد غزالی طوسی (م ۵۰۵ه) [رک : قسمت یکم، بخش فلسفهٔ عملی]

۲۸- ترجمهٔ منتخبی از کیمیای سعادت
از غلام حسین جلبانی
چاپ : حیدر آباد سند ـ سندی ادبی بورد (۱۳۸۰ھ)

☆ **مثنوی معنوی**
از مولانا روم [رک : قسمت یکم ، بخش منظومه ها]

۲۹- اشرف العلوم (منظوم)
از دین محمد ادیب فیروز شاهی (م ۱۳۹۳ھ)
چاپ : حیدر آباد سند

۳۰- چهره گشای مثنوی
از همان ادیب فیروز شاهی ، در ترجمه و شرح چهل بیت از دیباچهٔ مثنوی
چاپ : حیدر آباد

☆ **مثنوی معنوی** (دفتر هفتم)
از الهی بخش کاندهلوی ، به صورت تکمله مثنوی مولانا روم سروده شده
چاپ : کانپور ـ محمود المطابع

۳۱- ترجمهٔ منظوم
از مولانا دین محمد ادیب فیروز شاهی (م ۱۳۹۳ھ)
چاپ : حیدر آباد سند

☆ **مسایل اربعین**
از شاه محمد اسحاق محدث دهلوی [رک : قسمت یکم ، بخش فقه]

۳۲- ترجمه
از مولوی محمد هالائی
نسخهٔ خطی : کتاب خانهٔ دانشگاه سند ـ حیدر آباد

☆ **مقولات تصوف**
سخنان و فرمودات خواجه محمد زمان نقشبندی متوطن لنواری (۱۱۸۸ھ) :

از خواجه محمد ابراهیم، به سال ۱۱۸۸ ه نگاشته شده

۳۳- ترجمه

از غلام حسین ، در سال ۱۳۷۲ ه به زبان سندی ترجمه شده

چاپ : تا کنون ترجمهٔ کامل بچاپ نرسیده است اما اختصار آن از طرف خانقاه لواری شریف (سند) منتشر شده ـ حیدر آباد (۱۳۹۲ ه)

☆ مکتوبات امام ربانی

از شیخ احمد سرهندی [رک : قسمت یکم ، بخش عرفان]

۳۴- ترجمه

از دین محمد ادیب فیروز شاهی

☆ منهاج العاشقین

از غلام محمد خانزئی ، در شرح داستان های تمثیلی که شاه لطیف بهتائی در رساله اش ذکر کرده است

۳۵- ترجمه

از شمس العلماء دکتر عمر بن محمد داود پوته (م ۱۳۸۷ ه)

چاپ : از طرف مترجم (۱۳۵۲ ه)

☆ وصیت نامه

از شاه ولی الله محدث دهلوی (م ۱۱۷۶ ه) [رک : قسمت یکم ، بخش عقاید]

۳۶- ترجمه

از شفیع محمد پاتانی

چاپ : حیدر آباد سند ، شاه ولی الله اکادمی (۱۳۸٤ ه)

❊

عبدالرسول قادري

نواب شاهہ ضلعي جا ڪتب خانا

نواب شاهہ ضلعو، وچولي سنڌ جو سرسبز شاداب ۽ آبادي، جي لحاظ کان خوشحال ضلعو آهي. هي شهر هتان جي بااثر شخصيت سيد نواب شاهہ جي نالي سان وجود ۾ آيو. انگريزن جي دور ۾ ۱۹۱۲ع ۾ نواب شاهہ کي ضلعي جي حيثيت ملي ۽ ائين نواب شاهہ ۾ ترقيءَ جو دروازو کليو. جيتوڻيڪ اصل نواب شاهہ اينرو قديم ڪونهي. نواب شاهہ ضلعي بڻجڻ کان اڳ ۾ "ڪنياريون" جي نالي سان ريلوي اسٽيشن هئي، پر پوءِ بہ نواب شاهہ ضلعي جي سرزمين جو ماضي شاندار ۽ منجهس جهجها تاريخي يادگار آهن.

سال ۱۹۵۴ع تائين سنجهورو ۽ شهدادپور تعلقا بہ ضلعي نواب شاهہ ۾ شامل هئا. چند سال اڳ نواب شاهہ ضلعو ساهتي پرڳڻي تائين وسيع هو، جنهن ۾ ڪنڊيارو، نوشهرو فيروز ۽ مورو تعلقا بہ شامل هئا. ساهتي جي حوالي سان ڪوٽڙي ڪبير جو علمي مرڪز، هالاڻي ڀلاڻي، دربيلي جا مخدوم ۽ سندن ديني خدمتون سيد الهندو شاهہ ۽ نوشهرو مدرسو، جتوئي سياستدان، موري جا قاضي ۽ گچيري ۾ مخدوم بلال جي خليفي مخدوم هنگوري جو مقبرو، تاريخي طور هي پراڻا پڊ وڏي اهميت ۽ عظمت جا اهڃاڻ رهيا آهن.

هن وقت ضلعي نواب شاهہ جون حدون گهٽجي، تعلقي نواب شاهہ، سڪرنڊ ۽ دولتپور صفن تائين وڃي محدود رهيون آهن، پر پوءِ بہ موجوده محدود ايراضيءَ ۾ جهجها تاريخي ماڳ مڪان ۽ عظمت جا اهڃاڻ موجود آهن. جيئن چانهوءَ جو دڙو، دليل ڪوٽ، نل مير رڪن، شڪر ڏنڊ، ميان نور محمد ڪلهوڙي جو تاريخي قبرستان، سن ساوڙي، سخي جام ڏاتار، مقبرو جيئو جنگ، مير مناري جي چوڪنڊي، مشهور شاعر حمل فقير جي مزار، درگاهہ ۽ درسگاهہ خياري شريف، درگاهہ قاضي احمد، درگاهہ سيد محمد شاهہ ذاڪري، درگاهہ نظر محمد ناصري، ناز باغ، ڏاهن حڪيمن جا مطب، عالمن اديبن جا ديني مدرسا ۽ ڪتب خانا، درياءَ جي ڪنڌيءَ تي چمچ ساوا ٻيلا ۽ ٻلارن جا ميلا مشهور آهن.

ڪتاب ۽ ڪتب خانا انساني زندگيءَ جو عظيم سرمايو آهن. جن قومن قلم، علم ۽ ڪتاب سان دل لڳائي نينهن نباهيو، اهي ئي قومون سرخرو رهن ٿيون. علم دوست انسان، قلم ۽ ڪتابن جا ڪوڏيا هوندا آهن. نواب شاهہ ضلعي جي سرزمين بہ ڪيئي اهل دل، اهل قلم ۽ ڪتابن جا ڪوڏيا پيدا ڪيا آهن، جن ڪتب خانا قائم ڪري، زنده قومن جو مثال قائم رکيو آهي. سردست، نواب شاهہ ضلعي جي قديم ۽ جديد ڪتب خانن جو تفصيلي تعارف ڏجي ٿو:

ابوالحسن ڏاهريءَ جو ڪتبخانو

نواب شاهہ ضلعي ۾ سن ساوڙي پراڻو پڊ آهي. ان جو سنڌ جي قديم تاريخ "چچ نامه" ۾ بہ ذڪر آيل آهي. اتان ابوالحسن ڏاهري جهڙو جليل القدر عالم نروار ٿيو. ابوالحسن ڏاهري (۱۱۱٦هہ-۱۱۸۸هہ) ڪلهوڙا دور جو صوفي با صفا، عالم باعمل، مصنف، شاعر ۽ مخدوم محمد شاهہ ٺٽوي ۽ شاهہ ڀٽائيءَ جو همعصر بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس لکيل ڪتاب ينابيع الحياة الابدية، سراج المصلي، ڪچڪول نامه ۽ رفع الفريه والمريه مشهور آهن.

سندس تصنيفات ۾ "ينابيع" تصوف جو شاهڪار ڪتاب آهي. علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي تحقيق موجب، ابوالحسن ڏاهري سنڌي جو لکيل ڪتاب "ينابيع" حضرت امام غزالي جي ڪتابن "ڪيمياءِ سعادت" ۽ "احياء علوم الدين" جي پايي جو ڪتاب آهي.

ابوالحسن ڏاهري وٽ ڪتابن جو وڏو ذخيرو موجود هو، ان جي شاهدي مرسندس تصنيفات ۾ آيل سون ڪتابن جا حوالا موجود آهن. جيڪڏهن انهن حوالي طور آيل ڪتابن جي لسٽ ناهجي تہ وڏي علمي خدمت ٿيندي. ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ وٽس عربي، فارسي ۽ سنڌي جا گهڻائي ضخيم ڪتاب هئا. اينري قدر جو پنهنجن ڪتابن ۾ همعصر بزرگ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتابن جا حوالا بہ ڏنا اٿس. ان مان ظاهر آهي تہ سندس ڪتب خاني ۾ قديم دور کان وٺي سندس همعصر دور تائين اڪثر مصنفن جا ڪتاب موجود هئا.

سندس وفات کي گهڻو عرصو گذريو آهي، ان ڪري ڪتاب ٽڙي پکڙي ويا. ڪي ڪتاب سن ساوڙي جي قاضين ۽ ڪي ڪتاب سندس پونيرن جي لڏپلاڻ ڪري مديني منوره تائين وڃي پهتا آهن. هن وقت دوڙ جي ويجهو ابوالحسن ڏاهري جو مقبرو موجود آهي. سندس پٽ عبدالرسول بہ مقبري ۾ مدفون آهي ۽ زيارتگاهہ آهي.

سندس ڪتاب ينابيع ۽ سراج المصلي ايڊٽ ڪري احمد اقبال قاسمي ۽ غلام محمد ڏاهري سنڌ يونيورسٽي مان بي. ايچ. ڊي. ڊگري حاصل ڪئي آهي.

مخدوم غلام محمد بگائيءَ جو ڪتبخانو

هي بزرگ بہ ڪلهوڙا دور جو عالم ۽ حق گو شاعر هو. ان دور جي علمي ذوق مطابق وٽس ڪتب خاني جو هجڻ لازمي امر آهي، پر زماني جي گردش ڪري ڪتب خاني جو نالو نشان بہ نہ رهيو آهي. جڏهن ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾، اتر سنڌ ۾ ڪهڙن جي مخدوم جي شهادت جو واقعو پيش آيو تہ مخدوم بگائي ان واقعي تي سنڌي ۾ دردناڪ شعر ناهيو ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سامهون پڙهي، حق جو حق ادا ڪيو. اهو شعر تاريخ ۾ اڄ بہ محفوظ آهي ۽ قصيده برده جو سنڌي شرح بہ سندس يادگار آهي. سندس مزار شاهپورجهانيان ضلعي نواب شاهہ ۾ واقع آهي.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جو ڪتبخانو

قدرت جا عجب ڪرشما آهن، فقير مان بادشاهہ بنائي ۽ بادشاهہ ڦري گدا ٿئي!

سنڌ جو حڪمران ميان نور محمد ڪلهوڙو بہ اصل فقير گهراڻي جو فرد هو. فقيري مان بادشاهي نصيب ٿيس. سندس زندگي بہ عجب نموني گذري. پنهنجن جون مخالفتون، نادرشاهہ سان معاڌو، نادري حڪم اڳيان بيوسي، ڏنڊ طور دنيا دولت جو ڪاپاري ڏڪ، اولاد جي يرغمالي ۽ جدائي، ٻيا زماني جا لاها چاڙها ۽ انقلاب ايرانڌ. الله جو شان آهي، ميان ڪٿي ڄائو نپنو، وڏو ٿيو، ڪٿي تختگاهہ ۽ حڪمراني هلايائين. ڪٿي مسافر ٿي ويو. وفات ڪٿي ڪيائين ۽ مٽي جو پنوڙو ڪٿي دفن ٿيو، اهي رنگيءَ جا رنگ آهن.

هن وقت ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو آخري آرامگاهہ، نواب شاهہ ضلعي ۾ دولتپور تعلقي منجهہ، شاهپور جهانيان ويجهو اوبر طرف آهي، ۽ "ميان جا قبا" نالي مشهور آهي. ان ڪري هتي سندس ابدي سڪونت گاهہ جي موجودگيءَ ڪري، نواب شاهہ ضلعي جي حد ۾ قبرستان واقع هجڻ سبب سندس ذڪر مناسب آهي.

ميان نور محمد علم دوست حڪمران هو. وڏو عالم ۽ دورانديش پڻ هو. وٽس بهترين نادرالوجود ڪتب خانو هو، جيڪو ڪانئس نادرشاهہ بادشاهہ لٽي ايران طرف ڪٽي ويو، جنهن جو مذڪور ميان صاحب "منشورالوصيت" ۾ ڏاڍي حسرت ۽ ڏک مان ڪيو آهي. تصنيفات منشورالوصيت ۽ نادرنامه ڏانهنس منسوب آهن. چون ٿا تہ نادر شاهہ جيڪي ميان صاحب جي ڪتب خاني مان ڪتاب لٽي ويو هو، اهي مشهد مقدس جي ڪتب خاني ۾ آهن ۽ ڪيترا ڪتاب ايران جي ٻين ڪتب خانن ۾ پڻ ٻڌجن ٿا. سندس هٿ جو لکيل قرآن مجيد بہ غالباً مشهد ۾ موجود آهي.

ميان رفيع‌الدين خياروي جو ڪتبخانو

هي لئبرري ڏيڍ سو سال کن اڳ سنہ ١٢٦٤هہ ڌاري ضلعي نواب شاهہ تعلقي سڪرنڊ ڳوٺ ميان شورا ۾ حضرت محمد يوسف عرف "روضي وارو مخدوم" (وفات ١٢٧٧هہ) ديني درسگاهہ سان گڏ قائم ڪئي. چون ٿا تہ

هي خاندان زهد عبادت ۾ مشهور رهيو آهي، ان ڪري "ميان" ۽ "سڳورا" سڏجن ٿا ۽ هاڻي بہ ڳوٺ "خياري شريف" جي نالي سان مشهور آهي.

جيئن تہ هن درگاهہ ۽ درسگاهہ جي مريدن مان عالم گهڻا هئا، ان ڪري اهل علم قلمي ڪتاب لکي ۽ ڪتابت ڪري، عقيدت ۽ محبت خاطر هن ڪتب خاني ۾ تحفي طور ڏيندا هئا ۽ خود بزرگ بہ علم ۽ ڪتابن جو شائق هو، تنهن ڪري هن ڪتب خاني ۾ ڪتابن جو وڏو ذخيرو گڏ ٿي ويو. جيتوڻيڪ اڳئين هلي ڪتب خانو ورهائجي ويو، پر هن ڪتبخاني ۾ عربي ۽ فارسي ۾ تفسير، حديث، فقه ۽ تصوف جا گهڻا ڪتاب هئا.

هن وقت ڳوٺ ميان شورا عرف خياري شريف ۾ ڪتب خاني جو سرپرست حضرت رفيع الدين خياروي سلف صالحين جو يادگار ۽ لائق بزرگ عالم آهي. سندس وڏو فرزند شاهہ ولي الله بہ عالم ۽ علم دوست آهي. هن وقت بہ هن لئبرري ۾ ڪجھ قلمي ڪتابن جو ذخيرو موجود آهي، جن ۾ اڪثريت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي جي ڪتابن جي آهي.

قاضي احمد جو ڪتبخانو

هن درگاهہ جو باني قاضي احمد ڪوريجو (وفات ١٢٢٣هہ) وڏو بزرگ ۽ خواجہ محمد زمان لواري واري جو مريد هو. پاڻ وڏو فقيہ ۽ قضا جي عهدي تي فائز هو، ان ڪري "قاضي" سڏجڻ لڳو. پهريان دم ۽ پوءِ قاضي احمد ۾ ديني خدمت ۽ رشد و هدايت جو سلسلو جاري ڪيائين. اهڙيءَ ريت سندس وقت ۾ ڪتابن گڏ ٿيڻ جو سلسلو بہ شروع ٿيو. هن وقت درگاهہ قاضي احمد جو گادي نشين پير ميان فيض محمد نقشبندي لائق ۽ علم دوست بزرگ آهي. وٽس وڏن جو ڪتابي ذخيرو محفوظ آهي، جنهن ۾ اڪثريت قلمي ڪتابن جي آهي. خاص ڪري لواري وارن بزرگن جي سلسلي جا ڪتاب ۽ رسالن جي گهڻائي آهي.

حمل فقير لغاري جو ڪتبخانو

حمل فقير لغاري (وفات ١٢٩٦هہ) علمي لياقت وارو ۽ پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو. پاڻ بنيادي طور تعليم سان چاهہ رکندڙ، استاد ۽ مڪتب ۾ پارسي پاڙهيندو هو. ان مان ظاهر آهي تہ حمل فقير وٽ پارسي ادب ۽ نصاب جا ابتدا کان وٺي رومي جي مثنوي ۽ ديوان حافظ تائين سڀ ڪتاب موجود هئا ۽ وٽس پارسي ادب جي سٺي لئبرري موجود هئي. حمل فقير جو سنڌ جي علمي خاندانن مير علي مراد خان ٽالپر، پير صاحب پاڳارا، لڪي جي سيدن ۽ لواري وارن بزرگن سان گهاٽو واسطو هو.

اڳتي هلي سندس پونيرن ۾ اهو علمي چاهہ نہ رهيو ۽ هن علمي چاهہ رکندڙ، فارسي جي استاد ۽ وڏي شاعر جو پارسي ادب ۽ ڪتابن جو ذخيرو ضايع ٿي ويو. فقط حمل فقير جا لکيل بہ ڪتاب "هزار مسئلا" ۽ "بياض" يادگار رهجي ويا آهن. بياض ۾ بہ حمل فقير رومي، عطار، سڪندر، پٺاڻي، حسين ديدڙ، عثمان فقير سانگي ۽ ٻين شاعرن جا شعر ۽ طب جا نسخا پنهنجي لاءِ يادگار لکيا آهن. سندس شاعري جو مجموعو "ڪليات حمل" ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪري شايع ڪرايو آهي.

حمل فقير ڳوٺ محمود لغاري تعلقہ سڪرنڊ ۾ جنهن جاءِ ۽ وڻ هيٺان مڪتب هلائيندو هو، اني هاڻي يادگار طور قوم جي گهڻگهري سيد امداد محمد شاهہ سنائي (سابق ايم. پي. اي) اسڪول کولرايو آهي ۽ هر سال حمل فقير جي علمي ڏيئي کي گهڙيون روشن رکندو آهي.

مولوي عبدالله يمشي لئبرري

. هي قديمي لئبرري قاضي احمد جي ويجهو ڳوٺ الله بخش ڪبر ۾ قائم آهي. هن ڪتب خاني جو باني مولوي عبدالله "يمشي" ڪبر (وفات ٣ صفر ١٣٦٣هہ) وڏو عالم، خوشنويس ۽ اهل الله هو ۽ بزرگ ملڪاڻي ضلع دادو واري جو مخلص مريد هو. سلوڪ ۾ گهڻو هلڻ ڪري، مرشد طرفان ڪيس لقب بہ "يمشي الي الله" مليل هو. مولوي يمشي

علامه دائود پوٽي جو همدرس هو. ڊاڪٽر دائود پوٽي مولوي يمشي جو احوال پنهنجي "آئنر ڪهاڻي" ۾ به لکيو آهي. هي ڪتب خانو مولوي يمشي "مدرسه اسلاميه" سان گڏ هن ئي ڳوٺ ۾ قائم ڪيو. هن وقت ڪتب خاني ۾ به هزار کن ڪتاب آهن، جن ۾ عربي، فارسي ۽ پراڻن سنڌي ڇاپي ڪتابن جي گهڻائي آهي. هن ڪتب خاني ۾ ٿيهارو کن قلمي نسخا به آهن. انهن ۾ خود مولوي يمشي جا لکيل ڪتاب "مراقبات النقشبنديه" ۽ "فتاويٰ يمشي" قلمي صورت ۾ موجود آهن.

جيتوڻيڪ هن وقت مدرسي جي اڳوڻي رونق نه رهي آهي، پر هينئر مدرسي جو خدمتگار ۽ ڪتب خاني جو سنڀاليندڙ مولوي يمشي جو پوٽو مولوي حبيب الله ڪبر لائق فائق ۽ صوفي سالڪ آهي. سنڌ جي اڪثر سني درگاهن سان سندس سنو واسطو آهي ۽ پنهنجي ڏاڏي جي علمي شمع کي روشن رکيو اچي. هن ڪتب خاني ۾ هينان قلمي ڪتاب محفوظ آهن: سنڌيون شهيد گرهوڙي جون، فتاويٰ احمدي، شجره مبارڪ، ٿيهه اکري، درالمختار، جامع الصغير، جامع معرفة الحديث، تبصرة الجنان، حاشيه اشباه، تنوير الازهان، مختارالفتاويٰ، شرح ڪافيه، ذريعة الامتحان، ضوء العباح، شمائل ترمذي، شنوف الجوهر في سيرت الحبيب الاطهر، وافيه، فوائد الملهمه، الاشباه والنظائر، الحق التعليلات، صرف بهائي، لباب الاخبار، انتخاب نفحات ۽ بياض تصوف. انهن کان سواءِ ڏهه سنڌي، عربي ۽ فارسي مختلف قلمي بياض.

ذاڪري لئبرري

درگاهه ذاڪري نمبر ١ جو باني حضرت سيد محمد شاهه جيلاني ذاڪري "روضي ڌڻي" (وفات ٢٩ جمادي الاول ١٣٥٥هه) وڏو ڪامل صوفي ۽ اهل طريقت بزرگ هو. سندن خاندان ڪشمير مان سنڌ ۾ آيو. سندن والد بزرگوار جي مزار ۽ درگاهه تلهار جي ويجهو لاڙ ۾ آهي. سيد محمد شاهه ذاڪري لاڙ مان هلي، فقير جي ڪوهي، ڪمنديا ۽ آخر ۾ سڪرنڊ لڳ اتر طرف درگاهه ذاڪري جو بنياد رکي، روحاني تعليم ۽ ذڪر اذڪار جو سلسلو شروع ڪيو. سندن نيڪ ۽ پرتاثير صحبت جي ڪري ڪيترا بيدين ديندار ۽ چور پرهيزگار ٿيا ۽ ذڪر سان لؤن لائي سنت نبوي جا تابعدار بنيا. سندن سلسلو قادري هو ۽ درگاهه تي هر وقت بلند آواز سان توحيدي نار، "لااله الاالله" جي ذڪر جي تنوار جاري هوندي هئي: ان ڪري درگاهه ۽ سيد محمد شاهه جيلاني پاڻ به ذڪر ڪندڙ يا "ذاڪري" جي نالي سان مشهور ٿي ويا. هن درگاهه جا خاص اصول مريدن جي اصلاح واسطي هي رهيا آهن: سنت مطابق ڏاڙهي رکڻ، پٽڪو ٻڌڻ، هر وقت "لااله الاالله" جو ذڪر ڪرڻ، هر ڪم ۾ شريعت پاڪ جي پابندي ڪرڻ ۽ دهل دمامن ۽ هر نشي واري شيءِ کان پرهيز ڪرڻ.

جيئن ته درگاهه جو سلسلهءِطريقت قادري هو، ان ڪري هن ڪتب خاني ۾ تصوف جي ڪتابن جو عمدو ذخيرو گڏ ٿي ويو. سيد محمد شاهه عرف روضي ڌڻي جي وفات کان پوءِ سندن موجوده گادي نشين، لائق فائق ۽ صالح فرزند، عاشق رسول، مرشد، سيد احمد شاهه ذاڪري "سهڻي سائين" هن ڪتب خاني کي ديني ادب ۾ وڏيڪ مالا مال ڪيو آهي. ان سان گڏ سهڻي سائينءَ جي نوجوان فرزندن منير حسين شاهه "سرمد" ۽ محمد حنيف شاهه به هن لئبرريءَ کي تمام گهڻو وڌايو ۽ جديد سياسي ۽ سنڌي ادب جو تمام گهڻو سرمايو گڏ ڪيو آهي.

مولوي محمد هاشم انصاري لئبرري

مولوي صاحب دادو طرف جو باشندو هو، پر سندس زندگيءَ جو اڪثر وقت نواب شاهه شهر ۾ گذريو. هو وڏو عالم، حافظ، اهل دل، عاشق رسول، شاعر ۽ وڏو مفتي هو. سالن جا سال نواب شاهه جي جامع مسجد جو پيش امام ۽ خطيب ٿي رهيو. وٽس عربي ۽ فارسي ادب جا ڳچ ڪتاب هئا. سندس وفات ١٤ جولاءِ ١٩٦٢ع تي نواب شاهه ۾ ٿي. جامع مسجد جي پر ۾ ڏکڻ طرف مٿيءَ جو پنوڙو جڙيس. غالباً وفات کان پوءِ سندس ڪتاب هٿ مٿي ٿي ويا.

شاهنواز پيرزادو لئبرري

دراصل شاهنواز پيرزادو ڪنڊياري ۾ جائو نپنو. اڳتي هلي، ڦري گهري نواب شاهه شهر ۾ اچي رهيو. هو تعليمي ماهر، صحافي، سياستدان، وڪيل ۽ اديب هو. بهرحال عجيب طبيعت جو ماڻهو هو. مختلف موضوعن تي سندس چاليهارو کن ڪتاب لکيل ۽ ڇپيل آهن. وٽس ڪتابن جو چڱو ذخيرو هو. ٢٨ فيبروري ١٩٧٤ع تي وفات ڪيائين. لاولديت ۽ سار سنڀال نه هئڻ ڪري، سندس علمي ادبي ذخيرو منتشر ٿي ويو ٿو ڏسجي.

مولوي عبدالله ڪڍهري لئبرري

مولوي عبدالله جو ڏاڏو مولوي عبدالغني ڪيريو ڪڍهري وڏو عالم ۽ فقيه ٿي گذريو آهي. خود مولوي عبدالله ڪڍهري به سٺو مدرس ۽ فقيه هو. وٽس ڪتابن جو عمدو ذخيرو هو. پاڻ مدرسه دارالرشاد پير جهنڊي ۽ پينڊي واري مدرسي (ضلعي حيدرآباد) ۾ عربي ۽ فارسي جو درس ڏيندو رهيو هو. مولوي عبدالله قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو ۽ بخاري شريف جو ترجمو به ڪيو آهي ۽ پاڻ وڏو مفتي به هو. سندس وفات ١٠ شعبان ١٣٨٤هه مطابق ١٥ ڊسمبر ١٩٦٤ع نواب شاهه ۾ ٿي. سندس پونيرن ۾ اها علمي جوت نه رهي ۽ ڪتابن جي به ڪا خبر ڪانهي.

مولوي حڪيم معاذ لئبرري

مولوي محمد معاذ سنه ١٨٩٦ع ڌاري سڪرنڊ تعلقي جي ڳوٺ قطال شاهه ۾ جائو. اڳتي هلي عالم ۽ حڪيم بڻيو. مولوي صاحب، مولانا عبيدالله سنڌي جي فڪر سان وابسته ۽ قومي ڪارڪن هو، تنهن ڪري وٽس لئبرري ۾ عبيدالله سنڌي جي فڪر، ڪانگريس، خلافت تحريڪ ۽ طب جي ڪتابن جي گهڻائي هئي. مولوي محمد معاذ نواب شاهه شهر ۾ "معاذ دواخانو" کولي رهڻ لڳو هو. سندس وفات ١٩٦٩ع کان پوءِ ڪتب خاني جي خبر ناهي، البت دواخانو هلندڙ آهي. هينئر هن دواخاني جي سندس ٺي نالي ٺاهيل "معاذ ٽاڊل" سڄي سنڌ ۾ مشهور آهي. سندس پٽ حڪيم محمد منير وڏي پيماني تي دواخانو هلائي رهيو آهي.

ميان معين الدين خياروي لئبرري

ميان معين الدين خياري وارن بزرگن مان وڏو حڪيم ۽ عربي ۽ فارسي جو عالم هو. پاڻ ١٩٢٥ع ڌاري لئبرري قائم ڪيائين. وٽس هزارن جي تعداد ۾ قلمي نسخا، ڇاپي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون موجود هيون؛ خاص ڪري طب تي گهڻو مواد هو. پاڻ ڪتابن کي ساهه سان سانديندو هو. گهڻو ڪري ڪتاب ڪنهن کي نه ڏيکاريندو هو. سندس پونير انگريزي خوانده آهن. قدرت جا رنگ به نرالا آهن، ٻڌجي ٿو ته سندس وفات (٢٠ فيبروي ١٩٧٠ع) کان پوءِ ڪتاب، پڳڙن جي لپ تي ڏئي ڇڏيا اٿن.

ميان غلام رسول خياروي لئبرري

هي پلارو به خياري وارن بزرگن جي پونيرن مان هو. سندس زندگيءَ جو پهريون دور غالباً وڏن جي درگاهه خياري شريف ۾ گذريو، البت حياتي جو پويون ڳچ عرصو ڳوٺ منا خان جوکيو تعلقي دولتپور ۾ گذاريائين. پاڻ نهايت پرهيزگار هو. ڪيس ديني تعليم سان گڏ مطالعي جي ونڊر به هئي. وٽس خانداني قلمي ڪتاب ۽ ديني مواد جو چڱو ذخيرو هو. ميان صاحب ويجهڙ ۾ وفات ڪري ويو آهي. بزرگ جا ڪتاب سندس شاگرد مولوي محمد احسان جوکئي وٽ محفوظ آهن. مون پاڻ به ميان صاحب جي زيارت ڪئي. جلالي طبيعت ۽ نهايت خوددار هو. سندس ڪتب خاني جا به ناياب قلمي ڪتاب، بياض هاشمي ۽ بياض عبدالعليم سيوهاڻي راقم فوٽو اسٽيٽ ڪرائي، پنهنجي ڪتب خاني ۾ محفوظ رکيا آهن.

مولوي علي محمد جمالي لئبرري

مولوي صاحب هالا طرف جمالين جي ڳوٺ جو رهاڪو هو، پر ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهه ۾ ورهين جا ورهيه عربي استاد ٿي رهيو. هو ڪتابن ۽ مطالعي جو وڏو شوقين هو. عربي ۽ فارسي ادب جو عمدو ذخيرو گڏ ڪير

هنائين. چون ٿا تہ سندس کو شاگرد پوليس جو وڏو آفيسر ڪوئيٽا بلوچستان ۾ رهندو هو. مولوي صاحب هر سال سندس دعوت تي اونهاري جي موسم ۾ ڪوئيٽا ويندو هو. پوليس آفيسر کيس سوکڙين پاڪڙين لاءِ چوندو هو. مگر مولوي صاحب کيس ڪتابن جا نالا لکي ڏيندو هو. پوليس آفيسر اهي ڪتاب خوشيءَ مان وٺي سوکڙي طور پيش ڪندو هو. ائين مولوي صاحب بين سوکڙين بجاءِ ڪتابن جي پروڙي بڌي اچي نواب شاهہ پهچندو هو. سندس وفات ٧ جون ١٩٨١ع کان پوءِ ڪتب خانو پونيرن وٽ رهيو. مشهور آهي تہ ميان عبدالرحمان منگيو سڪرنڊ ايجنسي وارو جيپ ٽيڪسي ڪري ڪتب خانو ڏسڻ ويو. پونيرن ڪتاب وڪڻڻ جي ڳالهہ ڪئي. منگيو صاحب ان وقت جي قيمت موجب ٣٥- ٤٠ هزارن جي جيپ ٽيڪسي، ڪتابن جي عيوض ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو، پر ڏٺي لڪ بہ بڌيو وينا هئا. هينئر خبر ناهي تہ ڪتب خاني جو ڇا ٿيو.

دارالرشاد لئبرري

هي لئبرري مولوي دوست محمد لڪمير، مولانا عبيدالله سنڌي جي مشوري سان ڳوٺ ڪيڙ لڪمير لڳ نواب شاهہ ۾ مدرسه دارالرشاد نالي سان گڏ قائم ڪئي. هن لئبريءَ ۾ قلمي ڪتابن جو چڱو ذخيرو آهي. مولوي صاحب جي وفات ١٩٣٦ع کان پوءِ سندس پٽ مولوي ابوالحسن لڪمير مدرسي ۽ لئبريءَ کي سنڀاليو. هن وقت بہ مدرسو ۽ ڪتب خانو هلندڙ آهي، پر اڳوڻي علمي روشني نہ رهي آهي. فرائض‌الاسلام جو فارسي واحد ترجمو بہ هتي موجود آهي.

مولوي غلام حسين جمالي لئبرري

مولوي صاحب صابو راهو ۽ سڪرنڊ جي ويجهو ڳوٺ عثمان جمالي جو رهاڪو هو. پاڻ فقه ۽ فتاويٰ جو ماهر ۽ سادگي پسند انسان هو. آڳاٽي دور جي عالمن جو نمونو هو. وٽس ڪتابن جو سٺو ذخيرو هو. مولوي صاحب پوئين دور ۾ سڪرنڊ جي جامع نور مسجد ۾ پيش امام ٿي رهيو. مون کيس جڏهن بہ ڏٺو تہ پيرسنيءَ جي باوجود سندس هٿ ۾ ڪتاب ۽ مطالعي ۾ مشغول هوندو هو. سندس وفات (١٥ فيبروري ١٩٧٨ع) بعد سندس لائق فرزند مولوي محمد خان جمالي (عربي استاد) وڏن جي ورثي کي سنڀاليو وينو آهي.

مولوي عبدالعزيز چانڊيو لئبرري

هيءُ ڪتب خانو مولوي صاحب اڌ صدي اڳ ڳوٺ دينو شاهہ لڳ قائم ڪيو. هن ڪتب خاني ۾ عربيءَ فارسي ڪتابن سان گڏ پراڻا سنڌي ڇاپي ڪتاب ۽ طب جي ڪتابن جو بہ ججهو تعداد آهي. مولوي صاحب جي وفات کان پوءِ سندس نوجوان فرزند مولوي سراج احمد چانڊيو ان لئبريءَ کي سنڀالي رهيو آهي. هتي ڪجهہ قلمي بياض بہ آهن. مولوي صاحب پاڻ ۽ سندس فرزند سڪرنڊ جي جامع نور مسجد ۾ پيش امام بہ ٿي رهيا آهن. مولوي عبدالعزيز جي وفات تاريخ ١ فيبروري ١٩٧٨ع ڳوٺ دينو شاهہ لڳ ٿي.

ڪامريڊ محمد لاکو لئبرري

سڪرنڊ جي هي پراڻي لئبرري آهي. ڪامريڊ محمد لاکو مولوي عبيدالله سنڌي جو صحبت يافتہ هو. ان ڪري هن لئبريءَ ۾ مولانا سنڌي جي فڪر، انقلاب ۽ خلافت تحريڪ بابت گهڻو مواد هو. پر ڪامريڊ محمد جي فرزند محمد سليمان لاکي ٻڌايو تہ پوئين دور ۾ سندس والد عربي ۽ فارسي ڪتابن جون بوريون ڀري مولوي عبدالقادر لغاري کي ڏئي ڇڏيون. باقي سياسي ۽ انقلابي ڪتاب وري جنرل محمد ايوب خان جي مارشل لا جي ڪري خطري ۽ احتياط طور پاڻ ساڙي ڇڏيائين. هينئر هن لئبريءَ ۾ ڪتاب ۽ پراڻا رسالا پنج سو کن مس آهن. سندن اصل ڳوٺ ٻانو آهي. محمد سليمان لاکو بہ تازو وفات ڪري ويو آهي.

مولوي ثناءالله "بدر" جمالي لئبرري

مولوي صاحب نواب شاهہ هوائي اڏي جي پر ۾ رهندو هو. پراڻي نموني جو عالم ۽ سادي طبيعت وارو صوفي

مزاج ماٺو هو. ديني تعليم مولوي عبدالله يمشي ڪپرن واري بزرگ وٽ پڙهيو. علم دوست ۽ ڪتابن جو ڏاڍو عاشق هو. وٽس غربت آهر چڱا ڪتاب هئا. جيڪي سندس وفات (٢٤ جنوري ١٩٨٣ع) کان پوءِ سندس وصيت موجب، نواب شاهه جي مشهور شاعر، عالم ۽ سندس دوست الحاج رحيم بخش قمر کي مليا. پاڻ سنو ڪاتب بہ هو. سندس هٿ جا لکيل هينيان ڪتاب راقم جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهن: فتاويٰ احمدي سنڌي، شرح قصيده برده سنڌي، ارشاد الساري، بياض سلوڪي، بياض حديثي، بياض قرآني، بياض حنفي، بياض فقه صغير، استاد فارسي، صلواة العيدين ۽ صوم رمضان قلمي.

الحاج رحيم بخش "قمر" لئبرري

حضرت قمر لاڪو ١٩٣٣ع ۾ ڳوٺ عمر راهو لڳ دولتپور ضلعي نواب شاهه ۾ ڄائو. سندس ننڍپڻ شڪارپور ۽ بلوچستان طرف گذريو. پويون وقت نواب شاهه جي آسپاس ۽ نواب شاهه شهر ۾ بسر ٿيو. پاڻ هڪ ئي وقت عالم، شاعر، مصنف، مبلغ، سگهڙ ۽ خطيب پڻ هو. جيتوڻيڪ هڪ شخص ۾ تقرير ۽ تحرير جون ٻئي خوبيون قسمت سان ملن ٿيون. حضرت قمر صاحب بهترين مقرر ۽ نثر و نظم ۾ چاليهن ڪتابن جو مصنف پڻ آهي: جيڪا تمام وڏي علمي خدمت آهي. قمر صاحب بنيادي طور وڏو شاعر هو، ان ڪري سندس ڪتب خاني ۾ ديني ادب سان گڏ ديوان، ڪليات ۽ شعر و شاعري تي ججهو مواد موجود هو. قمر صاحب جي لئبرريءَ ۾ چند قلمي نسخا بہ هئا، جيڪي ڪبس دوست بدر جمالي جي ڪتب خاني مان مليا هئا. آخري وقت ۾ مهراڻ يونيورسٽي نواب شاهه جي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ خطيب ٿي رهيو هو. قمر صاحب ويجهڙ ۾ ٢٦ نومبر ١٩٩٣ع تي نواب شاهه ۾ وفات ڪئي آهي. هن وقت سندس ڪتب خانو راقم جي تحويل ۾ آهي. حضرت قمر صاحب مشاعرن جو مور، خطابت ۾ شهزور، يار وفادار، همه گير ۽ هردلعزيز شخصيت هو. سندس تصنيفات تي ادبي ۽ صدارتي ايوارڊ بہ مليل آهن.

"خدا رحمت ڪند اين عاشقان پاڪ طينت را"

قاضي فيض محمد لئبرري

قاضي صاحب (وفات ١٣ آڪٽوبر ١٩٨٢ع) اصل ۾ هالائي جو وڪيل هو، پر وڪالت جي ڪري سڄي زندگي نواب شاهه ۾ گذاريائين. هو اديب، قومي خدمتگار ۽ قانوندان هو. موسيقي ۽ علمي شوق جي ڪري وٽس وڏي لئبرري هئي. سندس لئبرري ڪي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ ۾ وڪالت جي ڪري قاعدي قانون جا ڪتاب ۽ ٻئي حصي ۾ قومي تحريڪن سان وابستہ رهڻ ڪري انقلابي ادب جيئن خلافت تحريڪ، ڪانگريس، خاڪسار تحريڪ، مسلم ليگ، هاري تحريڪ ۽ عوامي ليگ بابت ججهو مواد موجود هو.

ايچ - ايم. خواجہ لئبرري

تعليمي ماهر خواجہ صاحب اصل ۾ حيدرآباد طرف جو آهي. سالن جا سال ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهه ۾ هيڊماستر ٿي رهيو. سڄي عمر شادي ڪانہ ڪيائين. قوم جي ٻارن جي تعليم و تربيت ۾ زندگي وقف ڪري ڇڏي اٿس. هاڻي حيدرآباد ۾ رهي ٿو. تعليم سان چاهه ڪري وٽس ڪتابن جو چڱو تعداد آهي. ڪي ڪورس جا ڪتاب ترجمو بہ ڪيائين. هاڻي ڊي. سي. اسڪول نواب شاهه سندس نالي مبارڪ منسوب ڪيل آهي.

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي لئبرري

خانائي صاحب خانواهڻ تعلقي ڪنڊياري جو آهي.، پر گهڻي عرصي کان سروس سانگي نواب شاهه شهر ۾ سڪونت پذير آهي. سندس خاندان علم ادب جي زيور سان سينگاريل ۽ خانداني حڪيم بہ رهيو آهي. هن خاندان جا سنڌ جي مشهور علمي بزرگن ڊاڪٽر دائود پوٽي، سکر جي موسوي خاندان، نصرپور جي بزرگن، راشدي برادران، مولائي شيدائي، ڊاڪٽر بلوچ ۽ مولانا ڪرامي سان گهاٽا علمي تعلقات رهيا آهن. خانائي صاحب گورنمينٽ ڪاليج نواب شاهه ۾ سنڌي جو پروفيسر رهيو آهي. "ساهتي جا قديم علمي مرڪز" عنوان تي مقالو لکي پي. ايڇ. ڊي

ڪني اٿس. خاناڻي صاحب بهترين مقاله نگار ۽ چند ڪتابن جو مصنف به آهي. جيئن ته نواب شاهه ضلعو شهر ۽ شخصيتون، تاريخ وار مبارڪ، تاريخ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، بکر جا نواب، تاريخ گچيرو، آثار قديم نواب شاهه ۽ مقالات خاناڻي.

جيئن ته خاناڻي صاحب جو ڏاڏو به اهل علم ۽ حڪيم هو. سندن والد بزرگوار محمد يعقوب "صابر" به عالم، حڪيم، شاعر ۽ استاد هو، ان ڪري خاناڻي صاحب جو ڪتب خانو خانداني طور ديني، تاريخي ۽ حڪمت جي مواد سان ڀرپور آهي. برصغير جي اڪثر ادارن جا ناياب فارسي، اردو، سنڌي ۽ انگريزي ڪتاب هن لئبرري ۾ موجود آهن ۽ چند قلمي ڪتاب به محفوظ آهن.

موجوده دور ۾ ڊاڪٽر خاناڻي صاحب مقاله نويسي ۾ وڏو محقق مڃيو وڃي ٿو. سندس هر هڪ مقالو پنهنجي جاءِ تي هڪ ڪتاب جي حيثيت رکي ٿو. جيئنوٽيڪ ڊاڪٽر خاناڻي ڪاليج مان رٽائر ڪيو آهي، پر سندس قلم جوانن جهڙو جوان ۽ علمي روح رهاڻ جاري رکيو اچي. سندس تحقيقي مقالن جو تعداد ٻن سون جي لڳ ڀڳ آهي. سندس مقالا سنڌ جي سڀني مشهور رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن.

ساهتي لائبرري

ڪنڊيارو، نوشهرو ۽ مورو- ساهتي پرڳڻي جا مشهور شهر آهن. اهي ٽيئي تعلقا اڳ ۾ نواب شاهه ضلعي ۾ شامل هئا، پر ويجهڙ ۾ اهي تعلقا چئي، نوشهرو فيروز ضلعو ناهيو ويو آهي. سنڌ ۾ ساهتي علائقو علم ادب جو مرڪز رهيو آهي. گهڻائي اهل علم ۽ بزرگ پنهنجو وارو وڄائي ويا. هي لئبرري به ساهتي پرڳڻي جي نالي ۽ ياد ۾ ناروشاهه شهر ۾ قائم ڪيل هئي، مگر هن وقت هيءَ لئبرري مهراڻ ڪالوني نواب شاهه شهر ۾، به ماڙ تي سينگاريل آهي. هن لئبرريءَ جو روح روان نوجوان اهل علم بشير احمد هيسباڻي آهي. سندن والد احمد خان هيسباڻي به سالن جا سال ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهه ۾ هيڊ ماستر، ايس. ڊي. اي. او مورو ۽ ڊي. اي. او نواب شاهه جي حيثيت ۾ تعليمي خدمتون سر انجام ڏيندو رهيو آهي.

سندس لائق فرزند بشير احمد هيسباڻي پيشي جي لحاظ سان ته بئنڪ آفيسر آهي، پر ڪتابن سان سندس ازلي ناتو ۽ دل، لئبرريءَ جي عشق سان ٽمٽار آهي. سندس عاليشان ۽ عظيم ساهتي لئبرري ۾ گهڻو ڪري پراڻي زماني کان وٺي موجوده دور تائين، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل سڀ جا سڀ ڪتاب موجود آهن. عربي، فارسي، اردو ۽ انگريزي ڪتابن جو به ذخيرو دستياب آهي. ان کان علاوه فارسي ۽ سنڌي ناياب ڪتابن جا فوٽو اسٽيٽ نسخا به خوبصورت جلدن ۾ محفوظ آهن. ان ڏس ۾ هزارين روپيا پاڻي وانگر وهائي خرچ ڪري رهيو آهي. سنڌي ڪتابن جي حوالي سان نواب شاهه ۽ سنڌ ۾ هي منفرد لئبرري آهي. ڪوبه سنڌي ڪتاب ٻئي ڪٿي نه ملي، پر ساهتي لئبرري مان ضرور ملي ويندو. هتي سنڌي ڪتابن جي حوالي سان ايڏو ذخيرو موجود آهي جو ان کي ساهتي سان گڏ "خاص سنڌي ڪتابن جي لئبرري" چئجي ته بجا آهي.

ان کان علاوه ساهتي لئبرريءَ جي ٻي خوبي هي آهي ته هتي اڪثر رسالن جهڙوڪ: اخبار تعليم، ڳوٺ سڌار، مهراڻ، نئين زندگي، الرحيم، الولي، شريعت، سنڌ ۽ پيغام رسالن جا مڪمل سيٽ موجود آهن. هن لئبرريءَ مان ڪيترا علم دوست پي. ايچ. ڊي جي تحقيقي سلسلي ۾ فائدو پڻ حاصل ڪري رهيا آهن. هن لئبرريءَ ۾ ڪتابن ۽ رسالن جو تعداد ڏهن هزارن کان به وڌيڪ آهي. نواب شاهه ضلعي ۾ وڏي ۾ وڏي ۽ بهترين لئبرري آهي.

منظور قريشي لئبرري

پاڻ تعليم جي مقدس پيشي سان وابسته ۽ نواب شاهه ۾ رهي ٿو. منظور جهونو استاد، شاعر، اديب ۽ ڪتابن جو ڪوڏيو آهي. وٽس چوند ادبي ڪتابن جو سٺو سرمايو آهي.

سيد حبيب الله شاھ لئبرري

نواب شاھ جي سيد خاندان مان سيد حبيب الله شاھ علم ادب جا گھڻا پريندو رهيو آهي. سندس دلپسند موضوع اسلامي تاريخ آهي، ان ڪري وٽس تاريخ اسلام تي تمام گهڻو مواد موجود آهي. سندس سيرت پاڪ ۽ تاريخ اسلام بابت چند ڪتاب بہ لکيل آهن. پاڻ زميندار سان گڏ علم ادب جي آبياري بہ ڪندو رهيو آهي.

بيت الحڪمة لئبرري

هي لئبرري سڪرنڊ شهر ۾ علم دوست ۽ اديب عبدالرحمان منگڻي صاحب گھڻ عرصو اڳ قائم ڪئي. هي لئبرري سڪرنڊ شهر ۾ نواب شاھ ضلعي جي بئي نمبر تي وڏي لئبرري آهي، جنهن ۾ ڏھ هزار ڪتاب موجود آهن. ٻوليءَ جي لحاظ کان ڪتابن جو وچور هن ريت آهي: عربي فارسي پنج سو، انگريزي پنج سو، اردو چار هزار ۽ سنڌي پنج هزار. جڳ مشهور شاعر فردوسيءَ جو شاهنامو ۽ پنجاھ کن قلمي نسخا ۽ عڪس بہ هن ڪتب خاني جو سينگار آهن. بيت الحڪمة لئبرري جون خاص خوبيون هي آهن. هڪ هي تہ هتي هندستان ۽ پاڪستان جي مشهور ادبي ادارن جا پراڻا ناياب ۽ نوان ڇپيل ڪتاب موجود آهن. ٻي خوبي هي آهي تہ هتي اڪثر رسالن ڳوٺ سڌار، نئين زندگي، مهراڻ، المعارف، الرحيم ۽ ٻين رسالن جا مڪمل سيٽ خوبصورت جلدن ۾ محفوظ آهن. ان سان گڏ اخبارن ۾ هند سنڌ جي عالمن ۽ اديبن جا آيل خط بہ فائيلن ۾ موجود آهن.

بيت الحڪمة لئبرري ۾ موجود چند قلمي ڪتابن جا نالا ڏيڻ بہ اهل علم لاءِ دلچسپي جو باعث ٿيندو. قلمي قرآن ڏھ عدد، تفسير جلالين، تفسير مدارڪ، طب دائودي، نادر القصص، تاريخ فرشته ،نسب نامه سنڌ، چراغ انجمن، رغبة الطالبين، فرائض الاسلام، ڪلام پير رشد الله جهنڊي وارو، شرح اسماء الحسنيٰ، حصن حصين سنڌي ترجمو، فتاويٰ احمدي، جامع الفوائد، ساهتي جا قديم علمي مرڪز، تحريڪ آزادي ۾ سنڌ جي عالمن جو حصو، طب ميزان الاوزان، مسماة الامراض، بياض عاصي فيض محمد جمالي، بياض خليفو محمد خان جمالي ۽ تذڪرة شعراء سڪرنڊ. پاڻ ويجهڙ ۾ گذاري ويو آهي ۽ سندس پٽ محمد صديق ڪتب خاني جو نگران آهي.

مولوي محمد اڪنڙائي لئبرري

مولوي صاحب دادو ضلعي جي ڳوٺ اڪنڙ ۾ ١٣٢١هـ ڄاري ڄائو. مختلف هنڌن تي پڙهي وڏو فقيه، مدرس ۽ پرهيزگار عالم بنيو. زندگيءَ جو پويون ٢٠- ٢٥ سالن جو دور نواب شاھ ضلعي ۾ ڏاهرين جي مختلف ڳوٺن ۾ ديني مدرسن ۾ پڙهائيندي گذاريائين. ڪتابن سان سندس دل هئي، خاص ڪري فتاويٰ ۽ فقه ۾ وڏو ماهر ۽ مفتي هو. سندس وفات ١٢ ربيع الاخر ١٣٩٦هـ ۾ ٿي. وفات کان بہ سال کن اڳ، پنهنجي پياري شاگرد مولوي غلام رسول ۽ مولوي عبدالڪريم ڏاهري وٽ ڳوٺ راڄ محمد ڏاهري (ساهيه) ۾ اچي هيو هو. سندس ڪتاب انهن وٽ ئي محفوظ رهجي ويا. سندس شاگردن مان "هڪ ئي رانجهو لکان دا مٽ" مولوي محمد ادريس ڏاهري جڳ مشهور آهي.

مولوي محمد ادريس ڏاهري لئبرري

مولوي صاحب عربي ۽ فارسي جو وڏو عالم، تقرير ۽ تحرير جو فاضل ۽ مصنف بہ آهي. سندس ڏھ پندرهن ڪتاب ڇپيل بہ آهن. هن وقت قرآن پاڪ جو سنڌي ۾ تفسير لکي رهيو آهي. حقيقت ۾ نواب شاھ ضلعي ۾ هي واحد عالم آهي، جنهن ڪتب خاني کي صحيح معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. ڪتاب گڏ ڪرڻ ۽ رکڻ بہ سنو ڪم آهي، پر ڪتابن کي پڙهڻ، پرجهڻ ۽ حوالا ڏئي ڪتاب تيار ڪرڻ تمام وڏي ڳالھ آهي.

مولوي صاحب سڄي سنڌ ۾ خطابت ڪري مشهور ۽ نهايت مصروف رهندو آهي، پر پوءِ بہ رات جو بہ چار ڪلاڪ لکڻ ۽ پڙهڻ جو ڪم لڳاتار ڪندو رهي ٿو. وٽس بهترين ڪتب خانو آهي، جنهن ۾ تفسير، حديث، فقه، تاريخ ۽ تصوف جي موضوع تي عربي ٻوليءَ ۾ وڏو خزانو آهي. لڳ ڀڳ پنج ڇهہ هزار ڪتاب ٿيندا. سڄي نواب شاھ ضلعي ۾ عربي ٻوليءَ جا ايترا ڪتاب ڪنهن بہ ڪتب خاني ۾ دستياب ناهن. ڪتاب سٺي ڪٻٽن ۾ قريني سان رکيل

آهن ۽ مٿي ٻہ ماڙ جڳهہ تي محفوظ آهن. مولوي صاحب جو ڪتابن سان عشق جو اهو عالم آهي، جو ڪتابن جي صفائي ۽ حفاظت خاطر پنهنجي لئبرري ۾ ايئرڪنڊيشنر لڳرايو اٿس. نواب شاهہ ضلعي ۾ هي هڪ ٻهراڙي جي ڳوٺ مقيم ڏاهري نزد شاهپور جهانيان ۾ قائم ڪيل واحد لئبرري آهي، جيڪا ايئرڪنڊيشنڊ بہ آهي.

حڪيم غلام رسول لاڪو لئبرري

اڳوڻي دور ڪان وٺي سنڌ ۾ گذر معاش ۽ حلال رزق خاطر، اڪثر عالم سڳورا پوکي راهي ۽ خاص ڪري حڪمت ۽ طبابت ڪندا رهيا آهن. حڪيم صاحب شاهپور جهانيان ۽ دولتپور جي آسپاس لاڪن بزرگن جي علمي خاندان جو چشم و چراغ آهي. پنهنجن وڏڙن جو علمي ورثو شاهپورجهانيان شهر ۾ ساهہ سان سانديو ٿو اچي. پاڻ بہ عربي، فارسي، سنڌي، اردو ۽ انگريزي جو ڄاڻو، مهراڻ طبيہ ڪاليج مورو جو باني ۽ حاذق حڪيم پڻ آهي. سندس ڪتب خانو تمام سهڻو ۽ سبنڌڙو آهي. منجهس اڪثريت حڪمت جي ڪتابن جي آهي، پر ان سان گڏ ديني ادب جو بہ وافر مواد موجود آهي. سندس گهر هڪ ئي وقت ڪتب خانو، مڪتب، اوطاق ۽ مطب جو سنگم آهي. انهن خوبين جي ڪري سيڪو پيار مان ڪيس "حڪيم الامت" ڪري سڏيندو آهي.

غلام محمد لاڪو لئبرري

تاريخ ۾ لاڪو ڦلاڻي، لاڪو پير ۽ سخي سعيد خان لاڪو امر آهن. ويندي مير حسن لاڪي تائين لاڪا برادري جو مذڪور موجود آهي. گهڻي عرصي کان ضلعي نواب شاهہ، دولتپور، شاهپور جهانيان ۽ ڪڇي جي پر ۾ لاڪا قوم جا معمير ۽ پلارا ماڻهو آباد آهن ۽ علم ۽ دين سان بہ سندن گهرو واسطو پئي رهيو آهي. پروفيسر غلام محمد لاڪو بہ انهيءَ ديني خاندان جو روشن ستارو آهي، جيتوڻيڪ هينئر اها اڳوڻي جوت نہ رهي آهي ۽ جديد روشنيءَ جو جتي ڪٿي واسو آهي. غلام محمد بہ جديد علم انگريزي ۽ مسلم هسٽري ۾ ايم. اي. پاس آهي ۽ هينئر ڪلهوڙا دور تي پي. ايڇ. ڊي. ڪري رهيو آهي. سنڌيونيورسٽيءَ جهڙي اهم تعليمي اداري ۾ تاريخ جو استاد آهي.

علم ۽ ڪتابن سان شوق کيس ورثي ۾ مليل ٿو ڀانئجي. پاڻ رڳو مطالعي ۽ ڪتب خاني ٺاهڻ تي اڪتفا نہ ڪئي اٿس، پر وڏو محقق، مصنف ۽ مؤرخ بہ آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ ادب تي بہ ڏهاڪو کن ڪتاب ڇپيل اٿس. ان کان سواءِ نامور رسالن ۽ اخبارن ۾ بہ سندس سو کن تحقيقي مضمون ۽ مقالا شايع ٿيا آهن. کيس سنڌي، فارسي، انگريزي ۽ اردو ٻولين تي دسترس حاصل آهي. سندس لئبرري ۾ سنڌ جي تاريخ تي موجود ڪتابن ۽ رسالن جو تعداد پنج هزار کن آهي.

سندس علمي شوق ايتري قدر آهي جو برٽش ميوزم لنڊن مان بہ سنڌ جي عالمن جا ڪي ناياب قلمي نسخا پنهنجي لئبريءَ لاءِ فوٽو اسٽيٽ ڪري گهرايا اٿس. اهو سچ آهي تہ رڳو سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان ڪنهن لئبرري ۾ ايترو يڪجا مواد موجود هجڻ تمام وڏي ڳالهہ آهي. هن لئبرريءَ ۾ ڪتاب سهڻي سليقي سان سينگاريل آهن. هي لئبرري ضلعي نواب شاهہ ۾ ڳوٺ منا خان جوکيو، نزد دولتپور صفن ۾ واقع آهي.

گرامي لئبرري

ڏهاڪو سال اڳ دولتپور شهر ۾ ڪن علم دوستن غلام محمد لاڪو، غلام علي باگاڻي، غلام محمد لانگاهہ، مولا بخش برڙو، چڱل انڙ، غلام مصطفيٰ ملاح، رجب علي لانگاهہ ۽ چند ٻين نوجوانن گڏجي، سنڌ جي نامور عالم ۽ دانشور، خطيب ۽ اهل قلم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي "مهراڻ" جي ايڊيٽر غلام محمد گرامي جي ياد ۾ هڪ لئبرري قائم ڪئي آهي، جنهن ۾ جديد سنڌي ۽ سياسي ادب جا ڳچ ڪتاب ۽ رسالا موجود آهن. جن مان دولتپور جا نوجوان اديب ۽ شاگرد سٺو فائدو حاصل ڪري رهيا آهن. تازو هن لئبرريءَ جي پنهنجي جاءِ بہ نهرائي وني آهي.

مولوي جلال الدين جمالي لئبرري

مولوي صاحب وڏي جمار وارو بزرگ، پراڻي وضع قطع جو عالم ۽ ڪتابن جو ڪوڏيو آهي. وٽس گهڻائي عربي

فارسي ۽ جهونا سنڌي ڪتاب موجود آهن. مولوي عزيزالله مٽياروي جو قرآن مجيد جو مڪمل ڇپيل ڦهريون سنڌي ترجمو بہ هن ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. سندس بخت سڪندري آهي. ڪي اهل خير هر سال ڪيس حج ادا ڪرڻ لاءِ خرچ پکو ڏئي حرمين شريفين موڪليندا آهن. جيتوڻيڪ سندس اڪثر رفيق عربستان مان ٽي. وي، ريڊيا، ٽيپ، واچون ۽ ڪپڙا آڻيندا آهن، پر هي بزرگ هر سال عربي جي ناياب ڪتابن جي ڀروٽڙي ٻڌيو ايندو آهي. سندس بہ پٽ محمد عمر ۽ محمد ايوب بہ عالم ۽ عربي جا استاد آهن. راقم سندس ڪتب خاني مان ڪي ناياب عربي ڪتاب، پنهنجي ڪتب خاني لاءِ فوٽو اسٽيٽ ڪرايا آهن. هي ڪتب خانو ڳوٺ شير خان جمالي تعلقہ سڪرنڊ ضلعي نواب شاهہ ۾ آهي.

عبدالحڪيم "ارشد" لئبرري

ارشد، عربي فارسي جو ڄاڻو، سنو اديب ۽ شاعر آهي. سندس زندگيءَ تي گهٽيني لاهاً چاڙها آيا ٿا ڏسجن. شروعات ۾ ديني تعليم ۽ دينداري، اڳتي هلي ماحول جي وهڪري ۾ وَهي انقلابي بنيو. هن وقت گوشہ نشينيءَ ۾ تصوف جي تات طلب ۾ تڙڳي رهيو آهي، پر سندس چوڻ آهي تہ زندگيءَ جي هر مرحلي تي، سندس ڪتابن سان محبت ۽ مطالعو جاري رهيو آهي. ارشد عربي استاد بہ آهي ۽ نواب شاهہ جي ويجهو ڳوٺ ڪيڙ لکمير ۾ رهي ٿو.

مولوي عزيزالله ڀٽي لئبرري

هي ڀلارو خرطوم يونيورسٽي مان عربي جو فاضل، خوشنويس، عاشق رسول، الله وارن جو محبتي، ڪتابن جو شوقين، علم دوست ۽ ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهہ ۾ عربي استاد آهي. وٽس عربي ادب جو وڏو ذخيرو موجود آهي. خاص ڳالهہ تہ ڪيس ڪتابن سان گڏ عربي، اردو، انگريزي ۽ سنڌي رسالن گڏ ڪرڻ جو بي انتها ذوق آهي. مولوي صاحب جي سهڻي اخلاق وانگر اکر بہ تمام سهڻا آهن. راقم سندس سهڻن اکرن مان گهڻو فائدو پرايو آهي. مولوي صاحب ڪتابن سان اولاد وانگر محبت ڪري ٿو. اڪثر خاموش طبع ۽ منو ماڻهو آهي.

استاد محمد ملوڪ لئبرري

محمد ملوڪ بہ بنيادي طور ڊي. سي. هاءِ اسڪول ۾ استاد آهي. ڪيس ڪتابن سان ڪا ازل کان لونءِ لڳل آهي ۽ ڏاڍو پيارو ماڻهو آهي. سندس ڪتب خاني جو ديدار تہ نہ ٿيو آهي، باقي ساڻس ڪتابن جون ڳچ ڳالهيون ٿيون آهن. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ وٽس هر موضوع تي سوين ڪتاب ۽ رسالا سانڍيل آهن. گويا سندس "جنرل لئبرري" آهي. جڏهن بہ مون ڪيس نواب شاهہ ۾ ڏٺو آهي تہ پراڻن ڪتابن واري دڪان تي علي حسن وٽ منڊلي مچايو ويٺو هوندو آهي. پاڻ بہ پيو سنا ڪتاب ڳوليندو آهي ۽ آني وني علم دوست کي بہ پراڻا ۽ ناياب ڪتاب ڳولي ڦولهي پيو شوق ڏياريندو آهي.

بشير ڀگهيو لئبرري

پاڻ ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهہ ۾ استاد آهي ۽ شاعريءَ سان شغف اٿس. جيئن تہ بشير بنيادي طور استاد آهي، ان ڪري وٽس تعليمي مواد، شاعري جا ڪتاب ۽ رسالن جو چڱو خزانو آهي. ڳچ وقت اڳ نواب شاهہ ۾ سنڌي ادبي سنگت جي محفلن ۽ مشاعرن جو چڱو چهچٽو هوندو هو، جيڪو هينئر سنڌ ۾ سراسري طور بدامني، افراتفري، گروهہ بندي ۽ مهانگائي واري دور ۾ ماٺو آهي. البت بشير ڀگهيو پوءِ بہ سنڌ جي پراڻي ادب ڏور، بيت ۽ ڳجهارت کي نئين سر جيارڻ لاءِ ڪوشان آهي ۽ هن وقت نواب شاهہ ۾ سگهڙن جي ڪچهرين جو روح روان آهي.

مولوي غلام حيدر نائچ لئبرري

مولوي صاحب اصل ۾ ٽرڙي جادو شهيد لڳ نائچ ڳوٺ ضلعي دادو جو باشندو آهي، پر سالن کان ايس. پي. آفيس نواب شاهہ ۾ ملازمت سانگي گهر گهاٽ ڪري رهائش پذير آهي. مدرسہ نورالاسلام دولت ڪالوني نواب شاهہ ۾ ديني تعليم جو سلسلو بہ جاري رکيو اچي. نهايت نفيس ۽ ذهين آهي. وٽس ديني ڪتابن جو سهڻڙو ڪتب خانو آهي.

مولوي محمد اسماعيل ٻگهيو لئبرري

مولوي صاحب اصل ۾ مفتي محمد دائود پاٿوٽي جي خاندان مان ۽ حضرت مولوي نالي مني جو ڳوٺاڻي موري طرف جو آهي. گهڻن سالن کان مدرسه غوثيه نالي نواب ساهه ۾ ديني ادارو قائم ڪيو اٿس. وٽس ننڍڙي پر سينگاريل لئبرري آهي جنتي درسي ۽ ديني ڪتاب موجود آهن. مولوي صاحب عربي استاد به آهي. هن وقت عليل آهي. الله تعاليٰ کيس صحت سلامت ڏئي.

ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو لئبرري

ڊاڪٽر گهانگهرو ڪجهه سالن کان نواب شاهه ۾ ملازمت سانگي مڪين آهي. پهريائين گورنمينٽ ڪاليج ۾ خدمتون بجا آندائين ۽ هينئر مهراڻ يونيورسٽي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ اسلاميات جو سربراهه آهي. "سنڌي ۾ قرآن مجيد جا ترجما ۽ تفسير" عنوان تي مقالو لکي پي. ايڇ. ڊي. ڪئي اٿس. ڊاڪٽر گهانگهرو سنو ليکڪ، سنجيده محقق ۽ ڪتابن جو شائق آهي. وٽس ديني ادب خاص ڪري علوم القرآن بابت ڪجهه ڪتاب آهن. سندس اصل ڳوٺ جام نورالله تعلقي کنڊياري ۾ آهي. پاڻ نواب شاهه جي اهل علم ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي جو صحبت يافته آهي. قرآن اڪيڊمي قائم ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن جي خدمت ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو.

ناز لئبرري

هي لئبرري ناز باغ قاضي احمد ۾ مدرسي دارالفلاح سان گڏ رئيس علي نواز انڙ ويجهڙ ۾ قائم ڪئي آهي، خاص ڳالهه ته هن مدرسي ۽ لئبريءَ جو افتتاح ڪعبة الله جي امام عبدالله بن سبيل ڪيو هو. هن لئبرري ۾ ڏهاڪو کن ڪيٽ ڪتابن سان ڀريل آهن، جن ۾ تاريخ ۽ ديني ادب بابت گهڻو مواد آهي. هي لئبرري جديد سهوليتن سان سينگاريل آهي ۽ محمد هاشم "درد" ان جو انچارج آهي. هن لئبرري ۾ به قلمي قرآن شريف ۽ ٢٣ قلمي ڪتاب به موجود آهن. انهن جا نالا هي آهن: مجربات عبدالرحيم گرهوڙي، مختصر مفتاح، ورد ڪمال، راضي جو رسالو سنڌي، ڪتاب الذبائح، حڪمة المقاليه، معرفة البواسير، ماة الفوائد، حصن حصين، خلاصة الحڪمة، دعا گنج العرش، ڪتاب الطب فارسي، طب فارسي، مجرب العلاج، مناقب غوثيه، جامع تعليلات، تعبير خواب، ابيات مثنوي، تحفة الملوڪ، قلمي نسخه طب فارسي، ڪشف الحاجه اردو، اشعة اللمعات فارسي ۽ ينابيع فارسي.

قائم الدين خاصخيلي لئبرري

قائم الدين خاصخيلي سماجي ورڪر ۽ ڪتابن جو شوقين آهي. وٽس چوند ڪتابن جو چڱو ذخيرو آهي. سندس لئبرري سڪرنڊ شهر ۾ آهي. پاڻ اصل ڳوٺ ڪنب ليمان جو رهاڪو آهي.

استاد مير حسن لاکو لئبرري

هي لئبرري استاد مير حسن لاکي نالي هڪ پرائمري استاد ڳوٺ لاکا آباد لڳ خباري شريف ۾ ٽيهارو سال اڳ قائم ڪئي. وٽس سنڌي ڪتابن جو چڱو تعداد آهي. هن لئبريءَ ۾ محترم جي. ايم. سيد جي ڇپيل سيني ڪتابن جو سيٽ موجود آهي.

ڊاڪٽر مظهرالدين سومرو لئبرري

سومرو صاحب سڪرنڊ جو رهاڪو، ليڪچرار ۽ پي. ايڇ. ڊي ڊاڪٽر آهي. سندس تحقيقي مقالي جو عنوان آهي: "تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جي عالمن جو حصو." سندس لئبريءَ ۾ تحريڪ پاڪستان ۽ سنڌ جي مشاهيرن بابت گهڻو مواد آهي.

ڊاڪٽر بلوچ لئبرري

ڊاڪٽر احمد علي بلوچ سڪرنڊ ۾ "ڪيهه جي تحقيقي اداري" ۾ اسسٽنٽ ڊائريڪٽر آهي. پاڻ نهايت سادگي پسند، ديندار ۽ علم دوست آهي. وٽس تمام سٺي لئبرري آهي، جنهن ۾ تحقيقي ڪتابن جي گهڻائي آهي.

مولوي امامالدين نوراني لئبرري

هي لئبرري سڪرنڊ ويجهو ڳوٺ ڏڌ (چوٿون ميل) ۾ واقع آهي. هن لئبرري ۾ هزار کن عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ڪتاب آهن. مولوي صاحب سگھڙ بہ آهي. سندس لئبرري ۾ فتاويٰ، فقه ۽ تصوف تي گهڻو مواد آهي.

مدرسه غوثيه لئبرري

سڪرنڊ شهر ۾ حاجي علي نواز مگسي ۽ صوفي غلام حسين سڪندري ڪجهہ وقت اڳ دارالعلوم غوثيه نالي ديني مدرسو جاري ڪيو آهي. مدرسي سان گڏ بهترين ڪتب خانو بہ قائم آهي، جنهن ۾ بہ هزار ڪتاب آهن، جن مان اڪثريت حديث، فقه، منطق، مناظري ۽ عربي فارسي جي درسي ڪتابن جي آهي. خاص ڳالهہ تہ هن لئبرري ۾ قرآن مجيد جا تفسير زياده آهن.

خاڪي جويو\تاج جويو لئبرري

هي لئبرري سڪرنڊ شهر ۾، خاڪي جويي ۽ تاج جويي جي ذاتي لئبرري آهي، جنهن ۾ پنج ڇهہ هزار ڪتاب ۽ رسالا موجود آهن. هن لئبرري ۾ سنڌي ۽ اردو ۾ خاص ڪري جديد سياسي ادب تي گهڻو مواد موجود آهي، جو ٻنهي ڀائرن محنت سان گڏ ڪيو آهي.

مير محمد پيرزادو لئبرري

پيرزادو صاحب اصل لاڙڪاڻي طرف جو وينل آهي، پر سالن کان سڪرنڊ ۾ سروس سانگي سڪونت پذير آهي. پاڻ سنو شاعر بہ آهي. سندس لئبرري اٿس، جنهن ۾ جديد سياسي ادب جا ڪتاب گهڻا آهن. سنڌ ۾ نقشبنديٰ بزرگن تي پي. ايچ. ڊي جو ارادو رکي ٿو.

مدينه مسجد اڪبري لئبرري

هي ڪتبخانو درگاهہ اڪبري طرفان مدينہ مسجد ۽ مدرسي ۾ سڪرنڊ شهر ۾ گهڻي عرصي کان هلندڙ آهي.علي اڪبر شاهہ ۽ مولوي احمد خان چانڊيو هن ڪتب خاني جا نگران آهن. هتي عربي فارسي ۽ ديني ادب جا گهڻا ڪتاب موجود آهن.

امير بخش زوئنر لئبرري

هي لئبرري سڪرنڊ لڳ زوئنرن جي ڳوٺ ۾ آهي. امير بخش زوئنر مطالعي جو شوقين آهي ۽ چونڊ مضمونن سان دلچسپي رکندو ۽ ڪتاب وٺندو آهي. سندس لئبرري ۾ نسيم حجازي، الطاف شيخ جي ڪتابن جا مڪمل سيٽ، تاريخ، ديني ادب ۽ عام معلومات بابت هزار کن ڪتاب موجود آهن. وٽس شاهہ جو رسالو ۽ ڪلام گرهوڙي قلمي صورت ۾ آهن.

عزيز مگسي لئبرري

عبدالعزيز مگسي سڪرنڊ شهر جو اديب ۽ علم دوست نوجوان آهي ۽ وٽس بهترين چونڊ ڪتابن جو ذخيرو موجود آهي، جنهن ۾ تاريخ، ديني ادب، ڪهاڻيون ۽ شاعري بابت گهڻو مواد آهي. عزيز مگسي ڪجهہ ڪتاب پاڻ لکي ڇپايا بہ آهن. هينئر سروس سانگي حيدرآباد ۾ رهي ٿو ۽ ڪتابن سان لڏڻ لايو ٿو اچي.

لطيف لئبرري

هي لئبرري ٽائون ڪميٽي سڪرنڊ طرفان ڪجهہ سال اڳ ۾ قائم ٿي هئي. ان ۾ ڏيڍ هزار ڪتاب آهن، پر هن وقت هي لئبرري بند آهي.

شمس الهديٰ لئبرري

هي لئبرري مدرسہ شمس الهديٰ ڳوٺ مير محمود جوڻو لڳ قاضي احمد ۾ قائم آهي. هن لئبرري ۾ ديني ادب جو مواد زياده آهي.

تاجل بيوس لئبرري

هي لئبرري چند سال اڳ قاضي احمد جي نوجوانن گڏجي مشهور شاعر تاجل بيوس جي نالي قائم ڪئي آهي. هن لئبرري ۾ هزار کن ڪتاب آهن. قاضي احمد جا نوجوان اديب ۽ شاعر هن مان فائدو وٺي رهيا آهن.

پبلڪ لئبرري

هي لئبرري ١٩٦٠ع کان پوءِ قاضي احمد ۾ قائم ٿي، جنهن ۾ ڏيڍ هزار ڪتاب آهن.

مولوي علي محمد لئبرري

هي لئبرري مولوي صاحب قاضي احمد مدرسي ۾ قائم ڪئي آهي، جنهن ۾ اڪثر ديني ادب جا ڪتاب آهن.

مفتي غلام نبي ڪوسو لئبرري

مولوي غلام نبي ڪوسو اصل ۾ دادو پاسي جو آهي، گهڻن ڏينهن کان نواب شاهه ۾ رهي ٿو. ديني مدرسو جاري ڪري درس تدريس ۾ مشغول رهي ٿو. پاڻ وڏو مفتي مدرس ۽ چشموي بزرگ جو صحبت يافتہ آهي. مدرسي ۾ درس ۽ فقه جا سٺڙا ڪتاب آهن.

محمد ملوڪ انڙ لئبرري

هي لئبرري ويجهڙ ۾ محمد ملوڪ انڙ ڳوٺ راهب شاهه تعلقي سڪرنڊ ۾ قائم ڪئي آهي. کيس مطالعي ۽ ڪتابن جو گهڻو شوق آهي. هن لئبرري ۾ ٻه هزار ڪتاب آهن، جن ۾ تاريخ ۽ سنڌي ادب جي ڪتابن جي گهڻائي آهي. اخبارون ۽ رسالا به ڳچ تعداد ۾ آهن.

قاضي عتيق الرحمان لئبرري

قاضي صاحب موري شهر جي علمي خاندان جو چشم و چراغ ۽ قاضي اختر موراڻي جو لائق فرزند آهي ۽ مهراڻ انجنيئرنگ ڪاليج نواب شاهه ۾ ليڪچرار آهي.هن وقت سندس رهائش سڪرنڊ شهر ۾ آهي. وٽس سٺي لئبرري پڻ آهي، جنهن ۾ انجنيئرنگ جي ڪورس جا مڪمل ڪتاب ۽ سنڌي ڪتابن جو سٺو ذخيرو، اخبارون ۽ رسالا به موجود آهن. ان سان گڏ ديني ادب ۾ اردو مواد به گهڻو آهي.

فيضان عطار لئبرري

هن لئبرري جو باني سڪرنڊ شهر جو نوجوان سيد عبدالمصطفيٰ عرف خدا ڏنو شاهه قادري آهي. پاڻ نهايت محنتي عاشق رسول ۽ جلالي به آهي. سيد کي مطالعي جو تمام گهڻو شوق آهي. ان ڪري وٽس ڪتابن جو سٺو ذخيرو موجود آهي. هن لئبرري ۾ امام غزالي ۽ حضرت احمد رضا بريلوي جي تصنيفات جي گهڻائي آهي.

غلام حسين جوڻو لئبرري

جوڻو صاحب هاءِ اسڪول ۾ استاد آهي. وٽس سنڌي، اردو ۽ انگريزي جا هزار کن ڪتاب آهن، انهن ۾ اڪثريت ديني ادب جي آهي. هي لئبرري قاضي احمد لڳ ڳوٺ مير محمد جوڻي ۾ آهي.

ماڻڪ ملاح لئبرري

هي نوجوان اديب ۽ شاعر سڪرنڊ تعلقي ۾ صحافتي خدمتون باهمت ۽ سهڻي نموني ۾ سر انجام ڏئي رهيو آهي. وٽس ننڍي پر سٺڙي لئبرري آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ، ادب، شاعري ۽ اخبارن ۽ رسالن جو سٺو مواد موجود آهي. هي جديد لئبرري سڪرنڊ فارم لڳ ڳوٺ تلي‌ءَ ۾ ويجهڙ ۾ قائم ٿي آهي.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي لئبرري

هي لئبرري ٽيهارو سال اڳ ۾ راقم ڳوٺ دڙي مڪسي تعلقي سڪرنڊ ۾ قائم ڪئي آهي. مطالعي جي گهڻي شوق ۽ ڪتابن سان محبت ڪري علم جو عمدو ذخيرو گڏ ٿيندو رهيو. ويتر شفيق استاد علامه ڪريم بخش ميهڙائي جي علمي چاهه ۾، صحبت ۽ علمي شوق، سون تي سهاڳي جو ڪم ڪيو ۽ هن وقت لئبرري ۾ عربي، فارسي،

سنڌي، اردو، انگريزي، بروهڪي ۽ سرائڪي ٻولين ۾ تفسير، حديث، تاريخ، سوانح، تصوف ۽ سنڌي ادب جو ججهو ذخيرو موجود آهي. هن لئبرري ۾ مصر، بيروت، دمشق، ايران، استنبول ۽ پاڪ و هند جي ناياب ۽ ڇپيل ڪتابن جي گهڻائي آهي. ان ڪان علاوه قلمي قرآن مجيد، سيوهاڻي ۽ ٺٽي جي بزرگن جا قلمي ۽ عڪسي نسخا ۽ خاص ڪري مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جا اڪثر ڪتاب موجود آهن.

متفرقه

مٿي ذڪر ڪيل ڪتب خانن کان سواءِ نواب شاهه ضلعي ۾ ٻين گهڻن ئي عالمن، فاضلن، شاعرن، استادن ۽ علم دوست ماڻهن وٽ ذاتي لئبرريون موجود هيون ۽ آهن. جيڪڏهن انهن جو تفصيلي ذڪر ڪجي ته ضخيم دفتر تيار ٿي وڃي. طوالت کان بچڻ ۽ اختصار جي پيش نظر تبرڪ طور نالن تي اڪتفا ڪجي ٿي:

(١) مولوي نورالدين پنهور، خطيب جامع مسجد اوقاف نواب شاهه شهر، (٢) مولوي محمد خان مصلح لاکو، مهراڻ ڪالوني نواب شاهه، (٣) مفتي محمد دائود فقير ملاح، پيش امام مصطفيٰ مسجد نواب شاهه، (٤) حاجي قربان علي سومرو غريب آباد نواب شاهه، (٥) شادي خان لاڙڪ گورنمينٽ ڪاليج نواب شاهه، (٦) سيد غلام سرور شاهه سچل سرمست ڪاليج نواب شاهه، (٧) پير ضياءالدين "ضيا" خباروي، ميان شورا خباري شريف، (٨) غلام دستگير پيرزادو ريگل چوڪ نواب شاهه، (٩) مولوي يحيٰ المداني حسين ڪالوني سڪرنڊ، (١٠) سيد امداد محمد شاهه مجيد ڪيريو تعلقو سڪرنڊ، (١١) پروفيسر محمد عثمان ڪيريو ڳوٺ مجيد ڪيريو، سڪرنڊ، (١٢) سيد محمد مئل شاهه سَنائي، جيلاني ڳوٺ غلام حيدر پنهور، سڪرنڊ، (١٣) محمد عالم ڪيريو ڳوٺ لڏو لال سڪرنڊ، (١٤) استاد علي محمد خاصخيلي محراب پور، سڪرنڊ، (١٥) سيد عثمان علي شاهه محراب پور، سڪرنڊ، (١٦) غلام نبي مگسي ڳوٺ دڙي مگسي، سڪرنڊ، (١٧) عبدالرسول سمون ڳوٺ ماڙي جلباڻي، سڪرنڊ، (١٨) ممتاز علي مگسي ڳوٺ دڙي مگسي، سڪرنڊ، (١٩) مولوي محمد عظيم مگسي خطيب ٺاٺو مسجد سڪرنڊ، (٢٠) سيد عاشق علي شاهه، ڳوٺ دنگ شريف، سڪرنڊ، (٢١) استاد سردار مگسي نئين ڪالوني سڪرنڊ، (٢٢)) نثار احمد، مسعود احمد خاصخيلي، خاصخيلي محلو سڪرنڊ، (٢٣) مولوي عبدالجبار ٻکميو جهونجهاڻ قاضي احمد، (٢٤) مولوي محمد عيسيٰ اوٺو، ڳوٺ اوٺا قاضي احمد، (٢٥) محمد هاشم درد انڙ ڳوٺ ناصري سڪرنڊ، (٢٦) مولوي محمد هارون اوٺو ڳوٺ راهو، دولتپور صفن، (٢٧) مولوي محمود پاٿيوٽو شاهپورجهانيان، (٢٨) مولوي غلام رسول ڏاهري ڳوٺ راڄ محمد ساهيه شاهپورجهانيان، (٢٩) مولوي حبيب الله جمالي ڳوٺ ميوو جمالي، سڪرنڊ، (٣٠) مولوي محمد مريد جمالي ڳوٺ مهر علي جمالي، سڪرنڊ، (٣١) خان محمد مجاهد جمالي ڳوٺ شير خان جمالي، سڪرنڊ، (٣٢) سيد شاهد حسين شاهه دڙو شهر، نواب شاهه، (٣٣) مولوي خان محمد رحماني ديني مدرسه پانڌي، نواب شاهه، (٣٤) غلام نبي ڪنبار، ڳوٺ ڄام جوڻو، سڪرنڊ، (٣٥) نذير احمد ڪوڪر ڳوٺ جهونجهاڻ، قاضي احمد، (٣٦) ڊاڪٽر حاجي صاحب خان انڙ قاضي احمد، (٣٧) لعل ڏنو پروانو ڳوٺ جهونجهاڻ، قاضي احمد، (٣٨) غلام حسين چانڊيو ڳوٺ پنهون خان چانڊيو، سڪرنڊ، (٣٩) محمد جعفر ڏاهري ڳوٺ ڄام ڏاهري، سڪرنڊ، (٤٠) علي نواز ڏاهري ڳوٺ ڄام ڏاهري، سڪرنڊ، (٤١) عامر اسماعيل رند سڪرنڊ، (٤٢) حفيظ برڙو سڪرنڊ، (٤٣) غلام رسول زونر، ڳوٺ زونر، سڪرنڊ، (٤٤) معشوق علي مگسي، ڳوٺ دڙي مگسي، سڪرنڊ، (٤٥) محمد صادق پٽي مهراڻ ڪالوني نواب شاهه.

هنن ذاتي ڪتب خانن کان علاوه نواب شاهه ضلعي ۾ چڱي پيماني تي سرڪاري ادارن، ڪاليجن، اسڪولن ۽ آفيسن ۾ علمي، فني ۽ ادبي لئبرريون قائم ڪيل آهن، جن مان عملو، استاد ۽ شاگرد هر وقت چڱو فائدو پرائيندا رهن ٿا:

(١) مهراڻ يونيورسٽي ڪاليج آف انجنيئرنگ اينڊ ٽيڪنالاجي نواب شاهه، (٢) نواب شاهه ميڊيڪل ڪاليج

نواب شاهه، (٣) گورنمينٽ ڪاليج نواب شاهه، (۴) گورنمينٽ سائنس ڪاليج سڪرنڊ، (٥) گورنمينٽ حبيب ڪاليج آف ٽيڪنالاجي نواب شاهه، (٦) سنڌ زرعي ڪاليج سڪرنڊ، (٧) ڪاٽن ريسرچ انسٽيٽيوٽ سڪرنڊ، (٨) ميونسپل هاير سيڪنڊري اسڪول نواب شاهه، (٩) گورنمينٽ هاير سيڪنڊري اسڪول قاضي احمد، (١٠) گورنمينٽ سيڪنڊري اسڪول دولتپور صفن، (١١) ايچ. ايم. خواجه ڊي. سي. هاءِ اسڪول نواب شاهه، (١٢) لائين پار هاءِ اسڪول نواب شاهه، (١٣) گورنمينٽ هاءِ اسڪول سڪرنڊ، (١۴) گورنمينٽ هاءِ اسڪول مجيد ڪيريو، (١٥) گورنمينٽ هاءِ اسڪول محرابپور، (١٦) گورنمينٽ هاءِ اسڪول صابو راهو، (١٧) گورنمينٽ هاءِ اسڪول حسن جمالي، (١٨) گورنمينٽ هاءِ اسڪول محمد علي جمالي، (١٩) گورنمينٽ هاءِ اسڪول دڙو، (٢٠) گورنمينٽ هاءِ اسڪول لانڍي، (٢١) گورنمينٽ هاءِ اسڪول دلبل ڏيرو، (٢٢) گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڄام صاحب، (٢٣) گورنمينٽ هاءِ اسڪول سٺ ميل، (٢۴) گورنمينٽ هاءِ اسڪول پنجون ميل، (٢٥) گورنمينٽ هاءِ اسڪول مشائخ، (٢٦) گورنمينٽ هاءِ اسڪول مازي جلباڻي، (٢٧) گورنمينٽ هاءِ اسڪول محمد خان مگسي، (٢٨) گورنمينٽ هاءِ اسڪول پنهون خان چانڊيو، (٢٩) گورنمينٽ هاءِ اسڪول النور شڪرمل شاهپور جهانيان، (٣٠) گورنمينٽ هاءِ اسڪول حمل فقير سڪرنڊ، (٣١) گورنمينٽ هاءِ اسڪول سڪيو مناهيجو سڪرنڊ، (٣٢) گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڪبڙ لڪمير سڪرنڊ.

ان سان گڏ ضلعي جي هر مڊل ۽ پرائمري اسڪول ۾ ننڍي پيماني تي لئبرريون قائم ڪيل آهن.

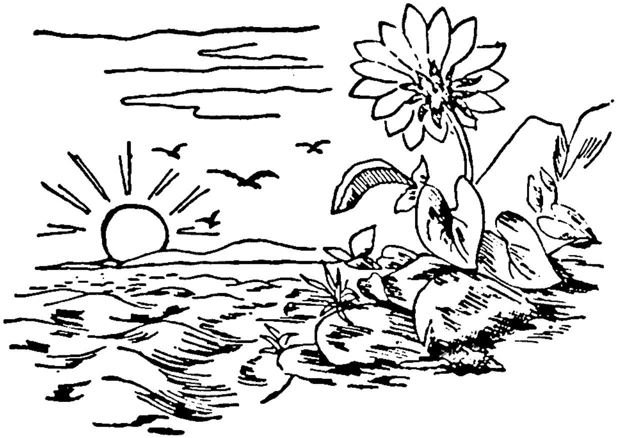

ڊاڪٽر نذير احمد
محمد پنهل ڏهر

چچ نامي ۾ موجود فارسي شعرن جي باري ۾ هڪ گذارش

[نوٽ: سنڌ توڙي سڄي برصغير متعلق پهريون تاريخي ماخذ "فتح نامہ سنڌ المعروف چچ نامہ" آهي. هي ڪتاب اصل عربيءَ ۾ لکيل هو. علي بن حامد ڪوفي سن ٦١٣هه ۾ اُن جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. هن ڪتاب ڪي پهريون پيرو سنڌي ترجمي جي صورت ۾ آڻڻ جو سهرو مرزا قليچ بيگ جي سِر تي آهي، جنهن 'چچ دور' تائين سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. اهو سنڌي ترجمو ١٩٢٣ع ۾ حيدرآباد مان شايع ٿيو. مرزا قليچ بيگ هن ڪتاب جو انگريزيءَ ۾ بہ ترجمو ڪيو، جيڪو ١٩٠٠ع ۾ ڇپيو. پهريون پيرو ڊاڪٽر علامہ دائود پوٽي اصل فارسي متن کي ايڊٽ ڪيو ۽ مٿس مقدمو، تعليقات ۽ حاشيا لکيا. اهو فارسي متن ١٩٣٩ع ۾ "انجمن مخطوطات حيدرآباد دکن" مان ڇپيو. هن ڪتاب جو پهريون اردو ترجمو مولانا محمد حفيظ الرحمٰن حفيظ بهاولپوري ڪيو. اهو اردو ترجمو بهاولپور مان ١٩٣٩ع ۾ شايع ٿيو.

مذڪوره ڪتاب جو ٻيو سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد ڪيو. اهو ترجمو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگراني ۾ ۽ سندس تحقيقي مقدمي ۽ تعليقات سان پهريون پيرو ١٩٥٤ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد پاران ڇپيو. مخدوم امير احمد واري سنڌي ترجمي تان وري اختر رضوي اردو ترجمو ڪيو. اهو ترجمو پڻ پهريون دفعو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد طرفان ڇپيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، وڏي محنت ڪري انهيءَ ڪتاب جي فارسي متن کي مختلف نسخن سان ڀيٽي صحيح متن تيار ڪري حاشين ۽ تعليقات سان سينگاريو آهي ۽ مٿس انگريزيءَ ۾ طويل تحقيقي مقدمو بہ لکيو اٿس. اهو فارسي متن ١٩٨٣ع ۾ انسٽيٽيوٽ آف هسٽري، ڪلچر اينڊ سولائيزيشن اسلام آباد مان شايع ٿيو آهي.

چچ نامي ۾ موجود فارسي شعرن جي تحقيقي ڇنڊ ڇاڻ علي ڳڙهہ يونيورسٽي جي قابل استاد پروفيسر ڊاڪٽر نذير احمد ڪئي آهي. اها تحقيقي ڇنڊ ڇاڻ هڪ مقالي جي صورت ۾ سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري جي اردو شعبي مان نڪرندڙ تحقيقي ميگزين "تحقيق" (نمبر ٥) ١٩٩١ع جي صفحي ٢٨٣ کان ٣٠١ تي ڇپي آهي. تحقيق دوران ڊاڪٽر نذير احمد جي سامهون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وارو ايڊٽ ڪيل فارسي متن رهيو آهي، تنهن ڪري هن مقالي ۾ فارسي شعرن هيٺان جيڪي بہ صفحا ڄاڻايل آهن، سي سڀ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واري ايڊٽ ڪيل فارسي ڪتاب جا آهن. هيٺ انهيءَ تحقيقي مقالي جو سنڌي ترجمو ڏجي ٿو. مترجم]

چچ نامو، جنهن جو اصل نالو "فتح نامہ سنڌ" آهي، هي محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ متعلق معتبر تاريخ آهي ۽ هي عربي ڪتاب جو فارسي ترجمو آهي. عربي ڪتاب جو اصل نالو يقيني طرح سان معلوم نہ آهي ۽ نہ وري ان جي مصنف جي باري ۾ ڪو درست اطلاع آهي. البت فارسي ترجمو علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي جو ٿيل آهي. هن اهو ترجمو ٦١٣هه ۾ مڪمل ڪيو ۽ ناصرالدين قباچہ متوفي ٦٢٥هه، بادشاهہ اُچ ۽ ملتان جي وزير عين الملڪ اشعري جي نالي انتساب ڪيو. علي بن حامد ڪوفي جو هي فارسي ترجمو سڄي برصغير ۾ قديم سمجهيو وڃي ٿو. (١) انهيءَ ترجمي ۾ فارسي جا ڪجهہ شعر موجود آهن، جن جو وچور هن ريت آهي.

رباعيون ٥

قصيدو ١ (صرف ٨ چوند شعر)

قصيدو صرف هڪ بيت

قطعو ١ (ٻہ بيت)

مثنوي يا نظم هڪ بيت

اهي سمورا شعر علي ڪوفي جا سمجهيا ويا آهن. انهيءَ ڪري ئي علي ڪوفي کي فارسي شاعر سڏيو ويو آهي. چچ نامي جو اهو ترجمو ٻيو دفعو ڇپيو آهي. (٢) ٻئي ايڊيشن جو ترتيب ڏيندڙ مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي. هن پنهنجي مقدمي ۾ لکيو آهي تہ:

"In all earnest, therefore, Ali Kufi tried to make up such deficiencies in his Persian translation. To this end he supplied brief introduction to the different sections with poetic imagery charactercistic of the *Tashbih* in qasidah, inserted here and there verses of his own and also of others."

ڊاڪٽر بلوچ انهن شعرن مان چند علي ڪوفي جا ۽ ڪجهہ ٻين جا ڄاڻايا آهن. ليڪن ڊاڪٽر سدارنگاڻي پنهنجي فارسي ڪتاب "پارسي گويان هند وسند" (٣) ۾ انهن سڀني شعرن کي علي ڪوفي جو ڄاڻايو آهي. هو لکي ٿو تہ: "يکي از آنان علي بن حامد کوفي است کہ قديم ترين تاريخ موجود سند يعني منهاج الدين و الملک، رابہ فارسي ترجمہ کرد (٦١٣هـ) و نام آن را چچ نامہ نهاد، درين کتاب علي کوفي برخي از اشعار خود را آورده کہ بيشتر در مدح ناصرالدين قباچہ سروده است، وي ظاهراً پيشاهنگ شاعران فارسي زبان درسنده است، ازوست." (٤)

خسروا ملک بر تو خرم باد، کُل گيتي ترا مسلم باد.

از تو آبادِ ظلم ويران شد، بہ تو بنيادِ عدل محکم باد.

خطبہ تعظيم يافت از نامت، همچنين سال و ماه معظم باد.

و آنچہ در ملک جم نبود ترا، همہ زيرِ نگين مختم باد.

چتر ميمون و همت عاليت، سايہ دارِ سپهر اعظم باد.

هر دلي کز تو حال عصيانست همہ کارش چو زلف درهم باد.

تا کم و بيش درشمار آيد، دولتت بيش و دشمنت کم باد.

بہ يمينت چو ملک داد يسار، در يسارِ تو خاتم جم باد.

(صفحو ٥)

چچ نامي جا مٿيان شعر قباچہ جي مدح ۾ آهن. اهي شعر علي ڪوفي "انوري" جي ديوان تان نقل ڪيا آهن. انهن شعرن جي تفصيلي احوال کان اڳ ۾ اسان ڊاڪٽر سدارنگاڻي جي مٿين بيان تي هڪ تنقيدي نظر وجهنداسين.

هن چچ نامي جي عربي ماخذ جو نالو "منهاج الدين و الملڪ" ڄاڻايو آهي. ليڪن اهو قياس صحيح نٿو لڳي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو عين الملڪ اشعري جي لقب جو حصو هجي، جنهن اشعري جي نالي اهو ترجمو تيار ٿيو آهي. (٥) ڏسو:

مخلص ڪتاب

سماء الدين و الملک الحضرة الصدرالاجل العالم عين الملک: پس اين کتاب راکہ ملقب است بہ منهاج الدين و الملک الحضرة الصدر الاجل عين الملک از تصنيف علماء عرب و تاليف حکماء ادب در فتح بلاد هند وسند."

مخلص ڪتاب مان مراد آهي فارسي ترجمي کي ممدوح جي نالي ڏانهن منسوب ڪرڻ. لفظ تخلص جي جملي ۽ معنيٰ جي مناسبت سان هي معنيٰ بہ آهي: "آوردن نام ممدوح در شعر يا در نثر و گريز زدن بمدح و ممدوح" انهيءَ

ڳالھ کان "سماء الدين و الملک، منهاج الدين والملک" ، ڪتاب جو عنوان نہ آهي، بلڪ انهي کي ممدوح جي لقبن جو هڪ حصو سمجهڻ کپي. هي ڪتاب اهڙي شخص جي نالي منسوب آهي، جنهن جا هي لقب آهن، منهاج الدين والملڪ، الحضرة، الصدر، الاجل، عين الملڪ. اهڙيءَ طرح منهاج الدين والملڪ کي اگر ڪتاب جو حصو قرار ڏينداسين تہ "الحضرة" کان اڳ ۾ "باسم" ضروري آهي. ڪتاب لاءِ لقب جو لفظ نٿو ٺهي، توڙي جو "مخلص ڪتاب" جي عنوان وارو بيان منجهيل آهي، تڏهن بہ اها ڳالھ ضرور آهي تہ جيڪو ڪتاب عين الملڪ اشعري جي نالي هو، اُهو فارسي ۾ هو، يعني عربي ترجمو، تنهنڪري منهاج الدين والملڪ ڪتاب جو اصل نالو نٿو ٿي سگهي. انهي ڪانسواءِ فارسي ترجمي ۾ ڪٿي بہ اهو نالو نہ آيو آهي، انهي جو نالو "فتح نامہ سند" ملي ٿو. ڏسو،

- اين نو باوهٔ غريب وفتحنامهٔ ظريف مخلص بكدام صدر را شايد (٦)
- اين فتحنامہ كہ از ثواب ديني و فضول دنياوي است. (٧)
- اين فتحنامہ راكہ از شهامت وصولت اهل عرب و شام بود اولي ترک بہ بارگاه رفيع خداوند مولي الانعم صاحب السيف والقلم اجل كبير مويد مظفر منصور عين الملک فخرالدولہ والدين نظام الاقاليم جلال الوزرا حسين بن ابي بكر بن محمد الاشعري.... عرضہ افتد تابشرف ملاحظہ و نظر مطالعہ مشرف گردد وبہ عز قبول ميمون مقبول گردد. (٨)

باقي چچ نامو تہ بعد جو نالو آهي، علي ڪوفي جو انهي سان واسطو نہ آهي. چچ جو احوال انهيءَ ڪتاب ۾ بيان ٿيل آهي، جنهنڪري چند نسخن (قلمي) تي انهي ڪتاب جو اهو نالو سرورق تي لکجي ويو. "طبقات اڪبري" ۾، جيڪا ١٠٠٢هہ جي لکيل آهي، تنهن ۾ لکيو ويو آهي تہ "عموماً هي تاريخ چچ نامي جي نالي سان مشهور آهي." مطلب تہ سموري احوال جو خلاصو هن طرح آهي تہ ترجمي ڪندڙ، انهي ترجمي جو نالو فتح نامہ سند رکيو ۽ نہ وري چچ نامو.

ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ، جي هي عبارت ڏيڻ لائق آهي: "درين كتاب علي برخي از اشعار خود را آورده كہ بيشتر در مدح ناصرالدين قباچہ سروده." انهيءَ عبارت ۾ ڪيتري مونجهارا آهن. پهريون هي تہ انهي مان معلوم ٿئي ٿو تہ علي ڪوفي گهڻن شعرن جو صاحب هو، جن مان ڪجھ چچ نامي ۾ موجود آهن، سي علي ڪوفي جابہ نہ آهن ۽ نہ وري علي ڪوفي جي شعرن جو ٻيو ڪو ماخذ بہ موجود آهي. سدارنگاڻي جو ٻيو هي قياس بہ غلط آهي تہ چچ نامي ۾ جيڪي بہ شعر آيل آهن سي سڀ ناصرالدين قباچہ جي مدح ۾ آهن. هن ڪتاب اندر قباچہ جي مدح ۾ هڪ قصيدي جا اٺ شعر موجود آهن ۽ اهي بہ ٻئي ڪنهن شاعر جا چيل آهن. انهي متعلق بہ بحث ڪجي ٿو، ۽ ٻن بيتن جو هڪ ٻيو قطعو بہ اشعري جي مدح ۾ آهي، ليڪن انهي جي مصنف جي باري ۾ ڪا بہ ڳالھ واضح طور تي چئي نٿي سگهجي. بقايا پنج رباعيون، قصيدي جو هڪ بيت ۽ نظم، جن مان هڪ بيت جو تعلق نہ قباچہ سان آهي ۽ نہ اشعري سان ٿي، مطلب تہ سدارنگاڻي جو بيان مونجهارن سان ڀريل آهي.

قصيدي جا اٺ بيت، جيڪي پهريائين لکي چڪا آهيون ۽ جيڪي قباچہ جي مدح متعلق آهن، سي سڀ مشهور فارسي قصيده گو شاعر "انوري ابيوردي" (وفات ٥٨٥هہ) جا آهن، اهي علي ڪوفي جا نہ آهن. انوري جو اهو سمورو قصيدو ٣٩ شعرن جو آهي، جيڪو ڇپيل ۽ قلمي نسخن ۾ موجود آهي. هت صرف اٺن شعرن جو انتخاب ڏنو ويو آهي. هي ڳالھ دلچسپي واري آهي تہ انوري جي وفات بعد ٢٨ سالن اندر انهيءَ قصيدي جي مشهوري تهران جي حدن مان نڪري هندستان تائين پهچي چڪي هئي. انوري جي قصيدي جو تعلق سلطان سنجر يا ناصرالدين طاهر يا علاءُ الدين سان آهي. وڌيڪ ممڪن آهي تہ ڪجھ شعرن ۾ ردوبدل ڪري ٻين ممدوحين جي نالي بہ ڪيو ويو هجي. انوري جو اهو قصيدو (ڇاپو مدرس رضوي، ايڊيشن ٻيون ١٣٦٤هہ، مرڪز انتشارات علمي وفرهنگي تهران) ڇاپيناليھ نمبر وارو قصيدو آهي، جيڪو صفحي ١٠٧ کان ١٠٩ تي آهي، جنھ جو سُد (مطلع) هن طرح آهي.

"صاحبا عيد بر تو خرم باد، گُل گيتي ترا مسلم باد."

حاشيہ ۾ "خسرو الملک" آهي، جيڪو چچ نامي جي درست متن جي عين مطابق آهي. چچ نامي جو ٻيو بيت انوري جي ديوان ۾ ٻـ ٻئي نمبر تي آهي. ٽيون بيت ديوان ۾ پنجين نمبر تي آهي ۽ انهي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ممدوح بادشاھ آهي، جنهن جي نالي جو خطبو پڙهيو وڃي ٿو. ٻنهي جاين تي متن ۾ ڪوبہ فرق نہ آهي. چوٿون بيت ديوان جي متن ۾ نہ آهي، ليڪن حاشيي ۾ هن طرح آهي. "اين بيت (آسمان گفت گرمنم چونگيتش، اندر آن رقعہ نام من هم باد) و دو بيت بعد در ط، م نيست وبجاي آن بيت زير فزوده شد ڪہ در بعضي نسخ مانند نيز آمده است:

آنچہ در ملک جم نبود ترا　　همہ زيرنگين مسلم باد

ديوان ۾ اڻون بيت هي آهي.

خواستم گفت ملک هفت زمينت　　همہ زيـرنگـــين خاتم باد.

چچ نامي وارو پنجون بيت ديوان ۾ ٢٢ نمبر تي آهي ۽ انهيءَ جو پهريون مصرعو هن طرح آهي "چتر ميمون همت عاليت"، جڏهن تہ چچ نامي (٩) ۾ "چتر ميمون و همت عاليت" آهي. اهو آخري ذڪر ٿيل لفظ درست نہ آهي، انهيءَ مان معنيٰ ۾ خلل پوي ٿوءِ شعر جو حسن بہ ضايع ٿي وڃي ٿو. پورو بيت هي آهي.

چتر ميمون همت عاليت　　سايہ دار سپهر اعظم باد.

مطلب هي آهي تہ تنهنجي همت اهڙو ڇٽ مبارڪ آهي جيڪو سپهر اعظم تي ڇانو مثل آهي. عالي همت جي تشبيہ ڇٽ مبارڪ سان ڏني وئي آهي. اگر چتر ميمون ڪانپوءِ واو عطف پڙهيو ويندو تہ تشبيہ ختم ٿي وڃي ٿي. انهيءَ صورت ۾ شعر جو مطلب هن طرح ٿيندو: تنهنجي ڇٽ مبارڪ ۽ تنهنجي عالي همت جي پاڇي هيٺ سپهر اعظم آهي. سپهر جو سايو يا پاڇو ٿيندو آهي، عالي همت جو نہ. هاڻ جيڪڏهن همت کي ڇٽ سان تشبيہ ڏينداسين تہ هي شبهو ختم ٿي سگهي ٿو ۽ هي صورت صرف واو عطف جي ختم ٿيڻ ڪانپوءِ پيدا ٿي سگهي ٿي. جيئن تہ ديوان جي نسخن ۾ واو نہ آهي، تنهنڪري انهيءَ کي اختيار ڪرڻ کپي.

چچ نامي جو ڇهون بيت ديوان جو ويهون نمبر بيت آهي. چچ نامي ۾ اهو بيت هن طرح ڏنل آهي: "هر دلي ڪز تو حال عصيانست، همہ ڪارش چو زلف درهم باد." پهرئين مصرعي جي اها روايت ڊاڪٽر سدارنگاڻي (١٠) وٽ بہ آهي، جيڪا بلڪل غلط آهي ۽ تعجب اهو آهي جو اها غلطي چچ نامي جي ٻنهي ايڊيشنن ۾ موجود آهي. (١١) مرزي جي ڳالھ اها آهي جو مصرعي جي درست صورت حاشيي ۾ درج آهي. (١٢) متن غلط، حاشيو درست. شعر جي درست صورت هن طرح آهي:

بر دلي از تو خال عصيانست　　همہ ڪارش چو زلف درهم باد. (١٣)

(صفحو ١٩٥ حاشيو)

"خال عصيان" جي ترڪيب نهايت شاعرانہ آهي. هن ۾ قرآن مجيد جي هن آيت مبارڪ ڏانهن اشارو آهي. "ڪلا بل ران عليٰ قلوبهم ما ڪانُو يڪسبون." (هرگز ائين نہ آهي، انهن جي دلين تي سندن خراب اعمالن جو زنگ چڙهي ويو آهي.) انهيءَ آيت جي تشريح ۾ حضرت محمد ﷺ جي هڪ حديث شريف آهي تہ " چوندا آهن تہ جڏهن ڪو انسان گناھ ڪري ٿو تہ انهيءَ جي دل تي تِر جي برابر هڪ ڪارو نقطو نمي پوي ٿو ۽ جڏهن هو انسان توبہ ڪري ٿو تہ اُهو ختم ٿي وڃي ٿو ۽ جيڪو توبہ ڪرڻ ڪان رهجي وڃي ٿو يعني جيڪو توبہ نٿو ڪري تہ سندس دل گناھ جي اهڙن نقطن ڪري ڪاري ٿي وڃي ٿي." (١٤)

انهيءَ تشريح جي روشني ۾ شعر جو مطلب هن طرح آهي تہ "جنهن شخص جي دل ۾ تولاءِ بغاوت جي ڪري گناهن جا نقطا پيدا ٿي وڃن، خدا انهي جي ڪاروبار کي برباد ڪري ڇڏي ٿو. ڪارو نقطو ۽ تڙيل يا وڪريل وار حُسن ۾ واڌاري جو ڪارڻ هوندا آهن، ليڪن شاعر جو خيال هن طرح آهي تہ خطائن جو اهو ڪارو نقطو ڪاروبار کي تڙيل

يا وکريل زلفن وانگر بربادي جو سبب پيدا ڪري ٿو. ٿوري تبديليءَ سان ۽ معنوي رنگ سان شاعر شعر کي پري ڇڏيو آهي، ليڪن چچ نامي جي ايڊيشن ۽ "فارسي گويان هند و سند" جي لکندڙ هن شعر جو حُليو بگاڙي، شعر کي بي مقصد ڪري ڇڏيو آهي ۽ وري درست پڙهڻي حاشيي ۾ ڏني ويئي آهي. حيرت آهي ته زلف سان گڏ خال جي مناسبت کي نظرانداز ڪري ڇڏيانون.

ستون شعر ديوان ۾ ٣٢ نمبر تي آهي. سدارنگاڻي وٽ "دولتت" جي بجاءِ "دوستت" غلط طرح سان لکجي ويو آهي "شاعر کم وبيش" جي فقري سان نقطو پيدا ڪري شعر کي سهڻو ڪري ڇڏيو آهي.

چچ نامي جو انون ۽ آخري بيت ديوان ۾ ستين نمبر تي آهي. جيئوٽيڪ متن جي روايت چچ نامي کان مختلف آهي، ليڪن حاشيي ۾ نسخن جو اهو اختلاف درج آهي. اهو شعر چچ نامي ۾ هن صورت مطابق ٿي ويو آهي.

در يمين تو خانۀ آصف

حاشيو ۽ چچ نامو: بہ يمينت چو ملک داد يسار.

چچ نامي ۾ موجود شعرن جي ترتيب مان هي نتيجو نڪري ٿو ته علي ڪوفي قصيدي مان شعر منتخب ته ڪري ورتا، ليڪن شعرن جي ترتيب جو خيال نہ رکيو. يا وري هيئنئن بہ ٿي سگهي ٿو ته علي ڪوفي وٽ انوري جي ديوان جو جيڪو سخو موجود هو، ان ۾ انهن شعرن جي ترتيب اهڙي طرح هجي.

"معذرت مصنف" جي عنوان هيٺ چچ نامي ۾ هڪ قطعو ڏنل آهي جنهن ۾ بہ بيت آهن. اهو هن طرح آهي.
(١٥)

آن سروران (١٦) کہ نام نکو کسب کرده اند
رفتند و يادگار ازيشان جزان نماند
نوشيروان (١٧) اگرچہ فراوانش گنج بود
جز نام عدل از پس نوشيروان نماند.

هي قطعو عين الملک اشعري (١٨) جي لاءِ نقل ٿيل آهي. اهوئي ٻن بيتن وارو قطعو (تذکرۃ لباب الالباب) (١٩) ۾ فضيلت شعر ۽ شاعري جي متعلق موجود آهي، ليڪن انهيءَ کان اڳ ۾ يعني ٥٩٩هہ ۾ "راوندي"، "راحت الصدور" (٢٠) ۾ اهوئي قطعو عربي جي هيئين ٽن شعرن کانپوءِ ڏنو آهي.

لولا جرير والفرزدق لم يدم
ذکر جميل من بني مروان
ونري ثناء الرودکي مخلداً
من کل ما جمعت بنو سامان
وملک غسان لغانوا غير ما
قد قال حسان في غسان

(اگر جرير ۽ فرزدق نہ هجن ها تہ بني مروان جو ذکر جميل باقي نہ رهي ها. بني سامان جيڪي ڪجهہ گڏ ڪيو هو، انهيءَ ۾ رودکي جي شعرن (مدحيہ نظم) کانسواءِ باقي ڪجهہ نہ رهيو. ملوک غسان سڀ فنا ٿي ويا. سواءِ انهي جي جيڪي ڪجهہ حسان، غسان جي ٻاري ۾ چيو هو.)

ڇهين صدي هجري جي آخر ۾ شرف الدين محمد بن مسعود مروزي (٢٢) "رسالہ دربارهٔ آثار علوي" ۾ انهي قطعي جا هيئيان ٻي شعر ڏنا آهن. (٢٣)

آن خسروان کہ نام نکو کسب کرده اند
رفتند و يادگار ازيشان جز آن نماند

ایشان نهان شدند درین جوف کائنات
لیکن شعار کرده ایشان نهان نماند
نوشین روان اگرچه فراوانش گنج بود
جز نام نیک از پس نوشین روان نماند.

خوشي جهڙي ڳالهہ آهي جو انهي قطعي مان مصنف جي ٻاري ۾ خبر پئجي وئي. (٢٤) اهي ٽيئي شعر "رشيد و طواط" (وفات ٥٧٣هہ يا ٥٧٨هہ) جي هڪ قصيدي مان ورتل آهن. جيڪو "سلطان اتسز" (وفات ٥٥١هہ) جي مدح ۾ چيل آهي. هي قصيدو ٢٣ بيتن تي مشتمل آهي ۽ قطعي ۾ موجود ٽيئي بيت قصيدي جا ١٨، ١٩ ۽ ٢٠ نمبر بيت آهن. قصيدي جو ٿلهہ ۽ ڪجهہ شروعاتي بيت هن ريت آهن.

اي آنکہ درجهان ز تو سري نهان نماند
باعدل تو نشان ستم در جهان نماند
تا چرخ تيغ فتنہ نشان در کف نهاد
از فتنہ در نواحي عالم نشان نماند
از خسروان عرصہ عالم بعلم و حلم
برتخت خسروي چو تو صاحب قرآن نماند
با کوکبان جاه تو در کل خافقين
آوازه کواکب هفت آسمان نماند
آن کس کہ کرد با تو بجان باختن خطر
در ششدر نهيب تو جز رايگان نماند.

سعدي جي هيئنين قطعي جو بنياد بہ انهيءَ قصيدي تي آهي. سعدي جو اهو قطعو گلستان ۾ آهي.

بس نامور بزير زمين دفن کرده اند
کز هستيش بہ روي زمين بر نشان نماند
آن پير لاشہء کہ سپردند زير خاک
خاکش چنان بخورد کزو استخوان نماند
زنده است نام فرخ نوشيروان بہ عدل
گرچہ بسي گذشت کہ نوشيروان نماند.
خيري کُن اي فلان و غنيمت شمار عمر
زان پيشتر کہ بانگ درآيد فلان نماند

(گلستان باب اول، حکايت ٢.، ڇاپو تهران ١٣٤٨هہ، صفحو ١٤)

هاڻي ڇچ نامي ۾ موجود ٻين شعرن جي باري ۾ چند ڳالهيون عرض رکجن ٿيون. هيئنين رباعي متعلق چئني نثو سگهجي تہ اها علي ڪوفي جي آهي. (٢٥) مصنف اين شعر را در تصديق احترام او مي گويد.

گل رنگ زرين کرد چو روي تو نشد
شب مشک وشي کرد چوموئي تو نشد
آراستہ است بلباس لالہ وسوسن و گل
ليکن بخدا چو خاک کوئي تو نشد.
(صفحو ٢)

چچ نامي ۾ "زرين" جي "ر" تي شد آهي، انهيءَ سان وزن ٺهي ٿو نهي.

مشڪ وش (مشڪ وانگر) هي لفظ مشڪ+ وش جو مرڪب آهي، انهي ڪري ني مشڪ وشي جي ترڪيب لڳي ٿي. ٻني مصرعي جو قافيو موني آهي، ليڪن پهرئين ۽ چوٿين مصرعي جا قافيہ، روي، ڪوي آهن، جيڪا ڇاپي جي غلطي آهي. روي، ڪوني هجڻ کپي ها. ٽئين ۽ چوٿين مصرعي جو پاڻ ۾ ربط معلوم نٿو ٿئي. معلوم ٿئي ٿو تہ اها رباعي درست طرح سان ڇپيل نہ آهي. چچ نامي جي صفحي ۱۴ ۽ ۱۵ تي بہ عاشقانہ رباعيون آهن جيڪي نثري مضمون سان بلڪل نهڪي اچن ٿيون. اُهي هي آهن. (۲٦) اگر ملتمس من باجابت مقرون نسازي خود را هلاک کنم:

هيچت افتد کين دل من شاد کني

وز هجر و فراق خويش آزاد کني

ور بازکشي اي صنما روي زمن

فرياد کنم مها کہ روي بيداد کني.

گاهہ بيگاهہ هر روز بخيال و جمال خود صدقہ مارا مضيف مي باش تاباملِ وصال خود خرسند مي باشم:

خرسندم اگر سال بسالت بينم، ور در عمري شبي خيالت بينم

نوميد نگردم خيالت صنما، آخر روزي شب وصالت بينم.

پهريون شعر يا رباعي تہ يقيناً مصنف يعني علي ڪوفي جي معلوم ٿئي ٿي، ٻئين ۽ ٽئين رباعي ممڪن آهي تہ مصنف موقعي جي مناسبت سان چني چڙي هجي. هيٺيون بيت قصيدي جو معلوم ٿئي ٿو.

هم فيل داري هم حشم هم خيل داري هم خدم

مردانہ بيرون نہ قدم زير و زبر کن خصم را

(صفحو ۱۹)

هي راڻيءَ کي نصيحت واري عنوان هيٺ آهي، جيڪو نثري عبارت سان بلڪل مناسبت رکي ٿو. ملاحظہ ڪريو:

ميان ببند و چون شير غران برخيز و مردانہ بجنگ پيش برو و در مدافعت خصم بکوش کہ

مرگ بانام وننگ بهتر از مذلت هم کفو باشد. بيت، "هم فيل داري هم حشم." احخ

هڪ فارسي بيت برهمڻ قيدي ۽ محمد بن قاسم جي گفتگو دوران نقل ٿيل آهي.

چون عهد وثيق درميان آمد و مثال موکد بدست کرد بہ محاسن

خود ز و گره موی روی بکشاد و باز کرد و سر او بر انگشتان پيچيده

بايستاد و رقص کردن گرفت و ابن مثل همی گفت:

کس نديد ست اين عجب کہ مراست

موی ريشم همی کشان تا پاست

(صفحو ۱۷۳)

واقعو هن طرح آهي تہ برهمڻ پنهنجي ۽ پنهنجي عزيزن جي جان بخشي ڪرائڻ کانپوءِ ڪرتب ڏيکارڻ لاءِ وجي ٿو، ليڪن هتي واري نثري عبارت غلط لڳي ٿي. انين چوڻ تہ ڪرتب باز پنهنجو هٿ ڏاڙهي تائين آندو ۽ وار کولي ڇڏيائين ۽ وارن جا سِرا ٻنهي آڱرين سان ٻڌي ڇڏيائين، پوءِ اُٿي بيٺو ۽ نچڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو تہ جهڙو هُنر مون وٽ آهي، اهڙو ٻني ڪنهن بہ نہ ڏيکاريو هوندو جو ڏاڙهي جو وار ڇڪي ڪري پيرن تائين آڻي سگهي ها. هي شعر ڪرتب ڏيکاريندڙ برهمڻ جي زبان مان ادا ٿيل آهي، ڇاڪاڻ تہ برهمڻ جو مخاطب محمد بن قاسم آهي ۽ اهو برهمڻ ڪتاب (چچ نامي) جي مترجم يعني علي ڪوفي کان صديون پهريائين ٿي گذريو هو. انهي مان واضح ٿئي ٿو تہ علي ڪوفي جي نقل ٿيل فارسي شعرن کي چڱيءَ طرح پڙهڻ جو موقعو ڪنهن کي بہ نہ مليو آهي. انين محسوس ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر

نبي بخش خان بلوچ جي هيٺئين عبارت ڪنهن غلط فهمي تي ٻڌل آهي.

"... Among such tales as those of the sorcerses of the Arur city (p. 170), the Brahman prisoner of Arur who recites (Ali Kufis) persian verses.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهيءَ شعر کي علي ڪوفي جو ڄاڻائي ٿو. بخوبي امڪان آهي تہ سنڌس راءِ درست هجي، ليڪن برهمڻ جي زبان مان انهيءَ جي ادائگي ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ تہ برهمڻ، علي ڪوفي کان صديون اڳ ۾ ٿي گذريو آهي.

انهي واقعي ۾ ڄاڻايل آهي تہ محمد بن قاسم برهمڻ جو ڪرتب ڏسي حيرت ۾ اچي ويو، ليڪن پين ڏسڻ وارن کيس چيو تہ اهو ڪهڙو ڪرتب آهي جنهن جي ڪري هو امان وٺي ٿو. اهو دوکي باز معلوم ٿئي ٿو. اهو ٻڌي محمد بن قاسم چيو تہ ڳالهہ ڳالهہ ۽ وعدو وعدو آهي. ڳالهہ ۽ وعدو ٽوڙڻ بزرگن جو شيوو نہ آهي. انهي ڪانپوءِ هي رُباعي آهي، جيڪا چئ تہ محمد بن قاسم جي زبان مان ادا ٿي:

منگر تو بدان کہ ذوفنون آيد مرد
در عهد وفانگر کہ چون آيد مرد
در عهده عهد اگر برون آيد مرد
از هرچہ گمان بري فنون آيد مرد.
(صفحو ۱۷۴)

انهي جي ٽئين مصرعي ۾ در بجاءِ از هجڻ کپي.

چچ نامي ۾ جيڪا آخري رباعي درج آهي، اها انهي موقعي محل جي آهي تہ جڏهن ڄڱي، جيسيہ جي محبت ۾ ناڪام ٿي ۽ طئي ڪيائين تہ هو پاڻ کي ۽ پنهنجي محبوب جيسيہ کي ختم ڪري ڇڏيندي، انهيءَ حالت ۾ هن جي زبان مان هي رباعي نڪتي. (اين ابيات مي گفت:)

تا عشق و جمال توشده دل سوزم
وين شمع جمال تست جان افروزم
انصافم ده وگر نہ فرياد کنم
خود را و ترا و شهر درهم سوزم.
(صفحو ۱۷٦)

پهرئين مصرعي ۾ جمال هجڻ کپي. ٻنهي جي وچ ۾ 'و' عطف غلط آهي. نسخي ۾ اصل 'عشق جمال' آهي. ليڪن مرتب غلط لفظ کي متن قرار ڏنو ۽ درست لفظ کي ڇڏي ڏنائين.

هي مختصر گذارش انهن فارسي شعرن متعلق آهي جيڪي چچ نامي ۾ موجود آهن. ضرورت انهي ڳالهہ جي هئي تہ* انهن شعرن کي درست ڪيو وڃي ها. ڇاڪاڻ تہ انهي سلسلي ۾ ڪابہ ڪوشش ٿيل نہ آهي، تنهن ڪري ئي انوري جي قصيدي جي شعرن جو تعين نہ ٿي سگهيو. پرسپ ڪان اهم ڳالهہ هي آهي تہ گهڻا شعر غلط طريقي سان درج ٿي ويا آهن. هڪ خاص ڳالهہ، جنهن ڏانهن اشارو ڪرڻ ضروري آهي تہ اهي فارسي شعر علي ڪوفي جا اضافو ڪيل آهن، اصل عربي ڪتاب سان انهن جو ڪوبہ واسطو نہ آهي. محمد بن قاسم جي زبان مان نڪتا هجن يا ڄڱي يا ڪنهن ٻئي جي زبان مان، مطلب تہ انهن ماڻهن اهي فارسي شعر نہ چيا هئا.

انهن شعرن جو مفهوم انهن جي زباني عربي ۾ ادا ٿيو هوندو. انهن شعرن ۾ علي ڪوفي جا شعر بہ آهن ۽ ڪجهہ ٻين شاعرن جا شعر بہ آهن.

حوالا ۽ واڌارا

(۱) قديم ڪتاب هي آهن: فارسي ترجما، فرح بعد الشده (محمد عوفي ٦٢٠هه) ۽ لباب الالباب (محمد عوفي ٦١٨هه). هي ٻئي ڪتاب قباچه جي ناليءَ انتساب ٿيل آهن. تاج المائر (حسن نظامي ٦١٤هه)، جوامع الحڪايات (عوفي ٦٣٠هه)، طبقات ناصري (منهاج سراج ٦٥٨هه).

(۲) چچ نامي جو پهريون ايڊيشن ڊاڪٽر دائود پوٽي مرتب ڪيو، جيڪو مجلس مخطوطات فارسي حيدرآباد دکن پاران ۱۹۳۹ع ۾ ڇپيو. انهيءَ ڪتاب جو ٻيو ايڊيشن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ترتيب ڏنل آهي. اهو اداره تاريخ وثقافت و تمدن، جامعه اسلاميه، اسلام آباد مان ۱۹۸۳ع ۾ ڇپيو آهي. مرتب طرفان متن قيمتي حاشيا لکيا ويا آهن، جيڪي ۱۵۰ کان به وڌيڪ صفحن تي پکڙيل آهن.

(۳) ڊاڪٽر سدارنگاڻي، "پارسي گويان هند وسند"، ڇاپو پهريون ۱۹۷٦ع، انتشارات بنياد فرهنگ ايران تهران. (هن ڪتاب جو مرتب فارسيءَ جو استاد ۽ محقق ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي آهي، جنهن سان راقم کي نيازمنديءَ جو شرف حاصل رهيو.)

(۴) پارسي گويان هند و سند، صفحو ۱۴

(۵) ساڳيو ڪتاب، صفحو ۹۰

(٦) ساڳيو ڪتاب، صفحو ۷

(۷) ساڳيو ڪتاب، صفحو ۸

(۸) ساڳيو ڪتاب

(۹) ڊاڪٽر دائود پوٽي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مرتب ڪيل چچ نامي جي ٻنهي ايڊيشن ۾ واو (و) عطف موجود آهي.

(۱۰) پارسي گويان هند وسند، صفحو ۱۴

(۱۱) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر دائود پوٽو، صفحو ۷ حاشيه.

(ii) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر بلوچ، صفحو ۵

(۱۲) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر دائود پوٽو، صفحو ۷ حاشيه

(ii) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر بلوچ، صفحو ۱۹۵

(۱۳) سورة ۸۳، آيت ۱۴

(۱۴) جامع ترمذي جلد ۵، صفحو ۱۰۹ حديث نمبر ۳۳۹.

(ii) مسند امام احمد بن حنبل جلد ۲، صفحو ۲۹۷.

(۱۵) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر دائود پوٽو، صفحو ۱۳

(ii) چچ نامه (ايڊٽ) ڊاڪٽر بلوچ، صفحو ۹.

(۱٦) راحت الصدور ۾ "خسروان" آهي.

(۱۷) راحت الصدور ۾ "نوشين روان" آهي.

(۱۸) سلطان ناصرالدين قباچه جو وزير، جنهن جي ناليءَ تي عوفي، تذڪرة لباب الالباب سنه ٦١٧هه ۾ لکيو هو.

(۱۹) عوفي، تذڪرة لباب الالباب، طبع بريل، جلد ۱، صفحو ۲۱۱.

(ii) عوفي، تذڪرة لباب الالباب، طبع نفيسي، صفحو ۱۴.

(۲۰) راوندي، راحت الصدور، صفحو ٦۲، طبع تهران.

(٢١) هي ابراهيم بن يحيٰ بن عثمان الغزي جا شعر آهن، جيڪي ابوالعلا مڪرم، صاحب مڪران جي مدح ۾ چيا آهن. (جهانڪشاي جلد ١، صفحو ١٦٣ حاشيہ.)

(٢٢) شرف الدين محمد بن مسعود بن مسعودي مروزي بخاري حنفي، زنده درسال ٥٨٢.

(٢٣) شرف الدين مسعودي مروزي، رسالہ دربارهٔ آثار علوي، صفحو ٥٨٢.

هي رسالو "جناب دانش پژوه" جي ڪوشش سان ١٣٣٧ شمسي، انتشارات فرهنگ ايران تهران مان ڇپيو. هي رسالو ٥٥٠ هجري کان پوءِ تيار ٿيو هو.

(٢٤) ياد نٿو پوي تہ ڪٿان اطلاع مليو. بهرحال 'رسالو آثار علوي' رشيد وطواط جي زندگي ۾ تيار ٿيو هو. هن جي قصيدي مان ٽن شعرن جو انهي رسالي ۾ هجڻ، انهيءَ قصيدي جي غير معمولي اهميت ۽ مقبوليت جو دليل آهي.

هوڏانهن 'راحت الصدور' راوندي تي پروفيسر ڊاڪٽر محمد اقبال تعليقات لکيا آهن. انهيءَ ۾ هن لکيو آهي تہ "اين دو بيت از قصيده رشيدالدين وطواط است در مدح سلطان قطب الدين محمد خوارزم شاه. اولش اينست." (راوندي) راحت الصدور." ايڊٽ ڊاڪٽر محمد اقبال، صفحو ٤٧٨، طبع بريل هاليند.

اي آنکہ در جهان تو سري نهان نماند
باعدل تو نشان ستم در جهان نماند

(ديوان وطواط ٤٢-٤١. ١١. Add ١٦٧٩١ F)

اين دو بيت را توارد غريبي است باقطعہ معروف سعدي:

بس نامور بزير زمين دفن کرده اند
کز هستيش بروي زمين يک نشان نماند
زنده است نام فرخ نوشين روان بعدل
گرچہ بسي گذشت کہ نوشيروان نماند.

الله تعاليٰ پروفيسر ڊاڪٽر اقبال کي عجيب غريب صلاحيتون بخشيون هيون، تنهنڪري هن 'راحت الصدور' ۾ موجود هزارن شعرن جي مصنفين جو پتو لڳائي ورتو ۽ اصل ڪتاب سان انهن شعرن جي پيٽ ڪئي. راوندي جو هڪ شعر "بدر جاجرمي"، "مونس الاحرار" جلد ٢ جي صفحي ١٣١ تي نقل ڪيو آهي. اهو شعر "دولت شاه سمر قندي" پنهنجي تذڪري (طبع ليدن صفحو ١٥٤ ۽ ١٥٥) ۾ شرف الدين "شغروه" جي نالي سان آندو آهي. هي قطعو جڏهن ڊاڪٽر صاحب جي نظر تي چڙهيو تہ فوراً ڪيس سمرقندي جو تذڪرو ياد اچي ويس ۽ فوراً انهي جي نشاندهي ڪري ڇڏيائين. هي انهيءَ جي علم جو ڪمال آهي، ليڪن انهيءَ جي باوجود راحت الصدور جي نٿين ايڊيشن ۾ امير ڪبير نهايت ئي ڪريل حرڪت جو مظاهرو ڪيو آهي.

(٢٥) هي رباعي، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ايڊٽ ڪيل چچ نامي ۾ نہ آهي.

(٢٦) هي بيني شعر "عاشق شدن راني بہ چچ وابا نمودن چچ ازمحبت او" جي عنوان هيٺ اچي وڃن ٿا. اهي بئي شعر رانيءَ جي زباني آهن.

داڪٽر الهرکيو ٻُٽ

١٨١٩ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو

(اسلام، هندو ڌرم ۽ عيسائيت جا ١٩٠٠ع تائين ڇپيل ڪتاب)

(قسط ٣)

سنڌي ٻوليءَ ۾ ديني ڪتابن جي ڇپائي انگريزي راڄ شروع ٿيڻ کان پوءِ شروع ٿي. انگريزن جي اچڻ کان اڳ سنڌيءَ ۾ اسلام تي قلمي ڪتابن جو چڱو ذخيرو موجود هو. سنڌ جي بزرگن جن ۾ سرفهرست مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالله، مخدوم ابراهيم ۽ ابوالحسن هئا، تن جا لکيل ڪتاب سنڌ جي ديني مدرسن ۾ پڙهايا ويندا هئا. سنڌ ۾ ڇاپخاني جي غير موجودگيءَ سبب سنڌي بزرگن جا انيڪ لکيل ڪتاب ڇپائيءَ جي زيور سان سينگارجي نہ سگهيا. انگريزن جي اچڻ کان پوءِ سنڌ جا لاڳاپا هندستان جي ٻين خطن سان وڌيا، آمدرفت جا وسيلا سڌريا، تعليمي سهوليتون وسيع پيماني تي ٿيون تہ سنڌ اندر ۽ سنڌ کان ٻاهر سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ جا بہ بندوبست ٿيڻ لڳا، جن ۾ ديني ڪتاب بہ چڱي تعداد ۾ شامل هئا. سڀ کان اول عيسائيت تي ڪتاب ڇپيا، ٻئي نمبر تي اسلام ۽ آخر ۾ هندو ڌرم ۽ سک مَت جا ڪتاب بہ ڇپائيءَ هيٺ آيا.

١٨٦٠ع واري ڏهاڪي ۾ سنڌي اسلامي مخطوطا ڇپائي لاءِ بمبئي وڃڻ لڳا. اتي موجود مسلمان ناشرن جهڙوڪ نورالدين جيوا خان، قاضي ابراهيم ۽ قاضي عبدالڪريم بن قاضي نور محمد پوربندري ۽ قاضي فتح محمد جهڙن بزرگن اسلامي ڪتابن ڇاپڻ جي ذميواري سنڀالي. سنڌ ۾ وڏن ديني مدرسن، اسڪولي ماسترن ۽ عام دڪاندارن جي معرفت انهن ڪتابن جي وڪري جو جوڳو بندوبست ٿيو. اهڙيءَ ريت بمبئيءَ جي بزرگن اسلامي ڪتابن جي ڇپائيءَ جو ڪم هٿ ۾ کڻي، خير جي ان ڪم جي پيڙهہ جو پٿر رکيو. گذريل صديءَ جي اسي واري ڏهاڪي ۾ سنڌ جي ناشرن بہ اسلامي ڪتابن جي ڇپائيءَ جو ڪم هٿ ۾ کنيو. انهن ۾ سنڌ مدرسو ڪراچي، محمد يوسف ڪتب فروش ڪراچي، منشي پوڪرداس شڪارپور، ماستر هريسنگ سکر ۽ سيد تاج محمود امروٽيءَ جو مدرسو ۽ ڪجهہ افراد شامل هئا. اسين ڏسون ٿا تہ گذريل صديءَ ۾ مجموعي طور ٨٣ (ٽياسي) اسلامي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا جيڪي "الف" تي ڏيکاريا ويا آهن.

ساڳي صورتحال هندو ڌرم جي ڪتابن بابت رهي. انگريزن جي حڪومت کان اڳ هندو ڌرم جو ڪو سنڌي ڪتاب ڪونہ ڇپيو. سنڌ جا هندو روحاني طور تي گرونانڪ جا پيروڪار هئا ۽ وٽن ڪي مذهبي ڪتاب گرمکي اکرن ۾ موجود هئا، جيڪي پنڊت عام ماڻهن کي ٻڌائيندا هئا. انگريزن جي اچڻ کان پوءِ هندو تعليم ۽ تجارت ۾ وڏي پيماني تي اڳتي آيا. دراصل هندن بدلبل وقت ۽ حالتن جو چڱو فائدو ورتو ۽ پنهنجا ڇاپخانا قائم ڪيائون. ڌرمي جماعتون قائم ڪري، ڌرمي ڪتابن جي ڇپائيءَ جو جوڳو بندوبست ڪيائون. هندو ڌرم جا ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي ٽنهي لپين هرهڪ عربي، ديوناگري ۽ گرمکيءَ ۾ ڇپجي پڌرا ٿيا. ڪتابن جي ڇپائيءَ ۾ اڳڀرن هندو ناشرن جهڙوڪ منشي پوڪرداس، قيصرہ پريس حيدرآباد ۽ وديا ونود پريس ڪراچي تمام گهڻو ڪم ڪيو. سن ١٩٠٠ع تائين هندو ڌرم ۽ سک مَت جا ١٠٥ (هڪ سؤ پنج) ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا، جيڪي "ب" تي ڏيکاريا ويا آهن.

سنڌ ۾ عيسائيت هڪ نئون مذهب هو. انگريزن جي اچڻ کان اڳ سنڌ ۾ هڪ بہ عيسائي موجود نہ هو ۽ نہ

وري سندن مذهب جي ڪتابن جو واهپو هو. انگريزن جي اچڻ کان جلد پوءِ ڪن انگريز عملدارن جي مدد ۽ ڏيان سان سن ۱۸۵۰ع ۾ چرچ مشنري سوسائٽيءَ جي شاخ ڪراچيءَ ۾ کولي وئي. هن شاخ برپا ڪرڻ ۾ مالي امداد ميجر آئوٽ رام ڪئي. ڪيس سنڌ فتح ڪرڻ جي نتيجي ۾ ٽي هزار پائونڊن جو جيڪو انعام مليو اهو هن چرچ مشنري سوسائٽيءَ جي حوالي ڪيو تہ جيئن سنڌ ۾ عيسائيت جو پرچار ٿي سگهي. هن ڪم ۾ ڪئپٽن پريڊي ۽ ليفٽيننٽ ڪرنل گرين جو بہ مشنري سوسائٽي وارن سان سنئو ساٿ رهيو. عيسائي مبلغن سنڌي زبان ۾ توريت ۽ انجيل جا ترجما ۽ ٻيو پرچارڪي مواد ڇاپي وڏي پيماني تي تقسيم ڪيو.

۱۹۰۰ع تائين عيسائيت بابت سنڌيءَ ۾ ڪل ۵۷ (ستونجاهہ) ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا، جيڪي "ت" تي ڏيکاريل آهن. اهڙيءَ ريت اينڊڙ صفحن ۾ اسلام، هندو ڌرم ۽ عيسائيت جا مجموعي طور ۲۴۵ (ٻہ سؤ پنجيتاليهہ) ڪتاب درج ڪيا ويا آهن.

نوٽ: پهرئين ڇاپي کان پوءِ آيل هر تبديلي درج ڪئي وئي آهي، جتي ڪاٿہ تبديلي ڏيکاريل نہ آهي، اتي تفصيل ساڳيا سمجهن گهرجن.

(الف) اسلام:

ڪتاب جو نالو	ليکڪ	جاءِ، ناشر ۽ سن	تعداد	قسم	صفحا	قيمت ۽ پريس
حڪايت الصالحين	ولي محمد، مترجم	ڪراچي: سنڌ حڪومت، ۱۸۵۱ع	۲۰۰	لٿو	۵۸۰	٦ ربيا، ارد شير جو ڇاپخانو ڪراچي.
حڪايات الصالحين	طالب حسين، مترجم	بمبئي: قاضي ابراهيم ۽ جيوا خان، ۱۸۷۰ع	۱۵۰۰	لٿو	۵۷۳	هڪ رپيو ۱۲ آنا، حيدري پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
شرح محمدي	نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	ڪراچي: وديا ونود پريس، ۱۸٦۷ع	۵۰۰	لٿو	۴۴	۴ آنا
ابوالحسن جي سنڌي	ابوالحسن	بمبئي: قاضي ابراهيم بن قاضي نور محمد، ۱۸٦۹ع	۷۵۰	لٿو	۱۵۲	۷ آنہ، حيدري پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
	ٻيو ڇاپو	۱۸۸۷ع	۷۰۰	لٿو	۲۰۸	٦ آنا، صفدري پريس بمبئي.
ابوالحسن جي سنڌي	ابوالحسن	ڪراچي: تعليم کاتو، ۱۸۷۱ع	۵۰۰	لٿو	۱۸۹	۸ آنا، تعليم کاتي جو ڇاپخانو ڪراچي.
ابوالحسن (نورنامون)	حاجي محمد	بمبئي: قاضي فتح محمد، ۱۸۸۱ع	۲۸۰۰	لٿو	۲۳۲	۷ آنا، فتح الڪريم پريس بمبئي.
نورالابصار	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم ۽ نورالدين بن جيوا خان، ۱۸٦۹ع	۵۰۰	لٿو	۵۴٦	هڪ رپيو ۱۲ آنا، حيدري پريس بمبئي ۾ ڇپيو.

	پيو ڇاپو	١٨٨٣ع	٧٥٠			
	ٽيون ڇاپو	١٨٩٩ع	٩٠٠			هڪ رپيو ۴ آنا.
بدرالمنير	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم بن قاضي نور محمد، ١٨٧١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٨٠	١٢ آنا. محمدي پريس بمبئي ۾ پيھر ڇپيو.
حيات العاشقين	مخدوم محمد هاشم	بمبئي: قاضي ابراهيم بن قاضي نور محمد، ١٨٧١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٩٦	١٢ آنا. ؟؟؟
سير بسطان المعروف قصص الانبياء	ميان محمد حسن ۽ محمد صديق	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٧١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٧٦، ۴	ٻہ رپيا ٨ آنا.
منتخب الفوائد	ميان عبدالرحمان	بمبئي: قاضي ابراهيم، قاضي نور محمد، ١٨٧١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٨٠	١٢ آنا. هريہ لنگوس پريس بمبئي ۾ پيھر ڇپيو.
ترتيب الصلواة	حاجي محمد خطيب سمون	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٧٢ع	٧٥٠	لٿو	٦٨	ٻہ آنا ٦ پايون، حيدري پريس بمبئي ۾ پيھر ڇپيو.
	پيو ڇاپو	١٨٧٦ع				
ترتيب الصلواة	حافظ عثمان	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٧٢ع	٧٥٠	لٿو	١٠۴	٣ آنا. حيدري پريس بمبئي.
ترتيب الصلواة	حاجي محمد	بمبئي: فتح محمد برادرس، ١٨٨٣ع	١٥٠٠	لٿو	٦٨	٣ آنا. فتح الڪريم بمبئي.
روضة الشهدا	احمد سنڌي	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٧٢ع	١٥٠٠	لٿو	٨١٦	هڪ رپيو ١٢ آنا، حيدري پريس بمبئي ۾ پيھر ڇپيو.
مجموعہ سنڌي	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لٿو	٣٠٥	هڪ رپيو ٨ آنا، هريہ لنگوس پريس بمبئي.
غزوات يا شجاعت جو قصو	مخدوم عبدالله	بمبئي: ١٨٧٢ع	؟	؟	١٧٢، ١٣٢	؟؟؟
مجموعہ فوائد	حاجي محمد خطيب سمون	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان ۽ قاضي ابراهيم، ١٨٧٢ع.	١٥٠٠	لٿو	٣١٢	هڪ رپيو، حيدري پريس بمبئي ۾ پيھر ڇپيو.
	پيو ڇاپو	١٨٨٦ع			٣٣٦	١٠ آنا، نورالدين

						جيوا خان صفدري پريس ۾ ڇپيو.
	تيون ڇاپو	١٨٩٠ع	١٠٠٠		٣٥٢	
مجموعہ فوائد (ننڍو)	حاجي محمد خطيب سمون	بمبئي: قاضي ابراهيم، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	٣٣٦	١٠ آنا، هريبہ لنگوس پريس بمبئي ۾ ٻيهر ڇپيو.
		١٨٨٣ع				ملا نورالدين حيدري پريس ۾ ڇاپيو.
		١٨٨٥ع	٢٨٠٠	لتو		قاضي فتح محمد فتح الڪريم پريس بمبئي ۾ ڇاپيو.
تنبيہ الجاهلين	مخدوم ابراهيم	بمبئي: قاضي ابراهيم بن قاضي نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	٥٢	ٻہ آنا، هريبہ لنگوس پريس بمبئي ۾ ٻيهر ڇپيو.
تفسير سيپاره تبارڪ جو	ميان ميرو سنڌي	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٥٠٠	لتو	٥٧٤	هڪ رپيو ٨ آنا، حيدري پريس بمبئي ۾ ٻيهر ڇپيو.
سنڌي مخدوم ضياءالدين	مخدوم ضياءالدين	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	١٥٦	٧ آنا، هريبہ لنگوس پريس بمبئي ۾ ٻيهر ڇپيو.
قصص الانبياء	محمد حسن	بمبئي: قاضي ابراهيم ۽ شيخ نور محمد جيوا خان، ١٨٧٣ع	٧٥٠	لتو	٥٣٢	هڪ رپيو ١٢ آنا، حيدري پريس بمبئي.
		١٨٨٤ع	١٠٠٠	لتو	١٤٤	هڪ رپيو ١٠ آنا.
قمرالمنير	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	٢٨٠	١٤ آنا، هريبہ لنگوس پريس ۾ ٻيهر ڇپيو.
قوت العاشقين	مخدوم محمد هاشم	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	٤٣٢	هڪ رپيو، هريبہ لنگوس پريس بمبئي.
هدايت المريدين	مخدوم ابراهيم	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لتو	٥٦	٤ آنا، هريبہ لنگوس پريس بمبئي ۾ ٻيهر ڇپيو.
مجموعہ زاد الفقير	عبدالخالق	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٥٠٠	لتو	١٨٤	١٢ آنا، هريبہ لنگوس پريس بمبئي.

مجموعہ نوان خطبا	---	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧٣ع	١٠٠٠	لٿو	٢٢٠	٧ آنا، هريہ لنگوسر پريس بمبئي.
انيس المتقين وسراج الجاهلين	ميان امين	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧۴ع	١٠٠٠	لٿو	١٧۴	ڏهہ آنا، هريہ لنگوسر پريس بمبئي.
فرائض الاسلام	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧۴ع	١٠٠٠	لٿو	١٢٠	٦ آنا، هريہ لنگوسر پريس بمبئي.
ڪنز العبرت	مخدوم عبدالله	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧۴ع	١٥٠٠	لٿو	٥٢٢	٣ رپيا، حيدري پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
مجموعہ ابراهيم جي	ابراهيم جي	بمبئي: قاضي ابراهيم بن نور محمد، ١٨٧۴ع	١٠٠٠	لٿو	٦۴	٣ آنا، هريہ لنگوسر پريس بمبئي.
بيان العارفين	عبدالڪريم	بمبئي: مخدوم عبدالصمد نورنگ پوٿو، ١٨٧٦ع	١٠٠٠	لٿو	٢٩٦	هڪ رپيو ١٢ آنا.
الصحيفتہ الڪريمہ مترجمتہ الشمائل (عربي ۽ سنڌي)	محمد پاني اسماعيل	بمبئي: ليڪ، ١٨٧٧ع	٥٠٠	لٿو	١٩٣	١۴ آنا، محمدي پريس بمبئي.
قرآن مجيد مترجم سنڌي	عزيز الله متعلوي	بمبئي: ؟؟؟ ١٨٧٧ع	؟؟	لٿو	٨٠٠	؟؟، برٽش ميوزيم نمبر ١۴٥٠٧.
مجموعہ نصيحت	صادق علي	بمبئي: ليڪ، ١٨٧٨ع	٥٠٠	لٿو	١٥٢	١۴ آنا، ؟؟؟.
ڪتاب منهاج الجاهلين	حاجي محمد خطيب سمون	بمبئي: قاضي فتح محمد، ١٨٨٠ع	٢٠٠٠	لٿو	١١٢	۴ آنا، فتح الڪريم پريس بمبئي.
بيان حضرت امام حسين جو (خوجڪي سنڌي)	غلام حسين علاوالدين	بمبئي: ليڪ، ١٨٨۴ع	٥٠	لٿو	٧۴	ٻہ رپيا، غلام حسين پريس بمبئي.
نور نامون	قطب الدين	ڪراچي: فيض عثمانيہ پريس، ١٨٨۴ع	١٠٠٠	لٿو	٦٢	ٻہ آنا.
احوال وفات (خوجڪي سنڌي)	غلام حسين علاوالدين	بمبئي: ليڪ، ١٨٨٦ع	٢٠٠	لٿو	١٧٨	ٻہ رپيا، غلام حسين پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
درود اڪبر (عربي ۽ خوجڪي سنڌي)	غلام حسين علاوالدين	بمبئي: ليڪ، ١٨٨٦ع	٢٠٠	لٿو	٨٧	٦ آنا، غلام حسين پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
دواڳنج العرش (عربي ۽ خوجڪي سنڌي)	غلام حسين علاوالدين	بمبئي: ليڪ، ١٨٨٦ع	٢٥٠	لٿو	٥٥	۴ آنا، غلام حسين پريس بمبئي ۾ ڇپ

						چپيو.
فراق نامو صغري (خوجڪي سنڌي)	غلام حسين علاوالدين	بمبئي: ليڪ، ١٨٨٦ع	٢٥٠	لٿو	٦٠	هڪ رپيو، غلام حسين پريس بمبئي.
حڪايت عجيب	مخدوم عبدالصمد	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٨٦ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	هڪ آنو، صفدري پريس بمبئي ۾ پيهر چپيو.
حسن الاوليٰ	مخدوم عبدالصمد	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٨٦ع	١٥٠٠	لٿو	٦٤	٣ آنا، صفدري پريس بمبئي.
شريعت الجماعت	مخدوم عبدالصمد	بمبئي: شيخ نورالدين جيوا خان، ١٨٨٦ع	١٥٠٠	لٿو	٨٠	٤ آنا، صفدري پريس بمبئي.
مجموعہ خطب	---	دهلي: فاروقي پريس، ١٨٨٦ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	ٻہ آنا.
تحفة الاسلام (پاڱو پهريون)	مولوي محمد عثمان	ڪراچي: سنڌ مدرسہ بورڊ، ١٨٨٩ع	٥٠٠	لٿو	٥٧	٤ آنا، سنڌ مدرسہ پريس ڪراچي.
	ٻيو دفعو	١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٤٠	اسلاميہ پريس لاهور.
تحفة الاسلام (پاڱو ٻيو)	مولوي محمد عثمان	ڪراچي: ليڪ، ١٨٩٩ع	١٠٠٠	لٿو	٥٢	٤ آنا ٦ پايون، مفيد عام پريس لاهور.
تحفة الاسلام (پاڱو پنجون)	مولوي محمد عثمان	ڪراچي: ليڪ، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٧٦	٦ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
راهِ نجات	مرزا قليچ بيگ	ڪراچي: سنڌ مدرسہ بورڊ، ١٨٨٩ع	٥٠٠	لٿو	٥٩	٥ آنا، سنڌ مدرسہ بورڊ پريس ڪراچي.
حيات العاشقين	مخدوم محمد هاشم	بمبئي: قاضي عبدالڪريم ۽ قاضي رحمت الله، ١٨٩٠ع	٥٠٠	لٿو	٢٤٠	فتح الڪريم پريس بمبئي.
بهشت نامون	ميان غلام نبي	لاهور: ليڪ، ١٨٩٢ع	٥٠٠	لٿو	٥٦	ٻہ آنا ٦ پايون، اسلاميہ پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٤ع				٦ آنا.
دلائل الحسنات	مرزا محمد صادق: مترجم	ڪراچي: اڪليل پريس، ١٨٩٢ع	٥٠٠	لٿو	١٤٠	ڏهہ آنا.
ذخيرهٔ آخرت	مرزا علي اڪبر	ڪراچي: اڪليل پريس، ١٨٩٢ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٤٠	٣ آنا.
قيامت نامو	ميان غلام نبي	لاهور: ليڪ، ١٨٩٢ع	٥٠٠	لٿو	٤٨	هڪ آنو، اسلاميہ پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٤ع		لٿو		٩ پايون.

جوهر معرفت	محمد بچل	ڪراچي: ليٿڪ، ١٨٩٣ع	٥٠٠	لٿو	١٣٤	٨ آنا، معيار پريس ڪراچي.
عجيب العجيب (ڀاڱو پهريون)	مولوي محمد عثمان	ڪراچي: ليٿڪ، ١٨٩٣ع	٧٠٠	لٿو	٨٣	٤ آنا، مجتبائي پريس لاهور.
عمل خير (ديوناگري)	علي مراد	بمبئي: ليٿڪ، ١٨٩٣ع	٧٠٠	لٿو	٨٠	هڪ آنو، ڏتہ پرساد پريس بمبئي.
مجموعہ خطب	مولوي محمد	ڪراچي: سنڌ مدرسہ بورڊ، ١٨٩٤ع	٥٠٠	لٿو	١٢٨	٦ آنا، سنڌ مدرسہ پريس ڪراچي.
سنڌي خطبن جي سنڌي زبان ۾	عبدالقادر	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٤ع	٧٥٠	لٿو	؟	٣ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
ڪتاب انيس الطالبين (عربي-پارسي-سنڌي)	حافظ امام بخش	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٤ع	٧٥٠	لٿو	٣٦	ٻہ آنا ٦ پايون، اسلاميہ پريس لاهور.
ڪتاب مفتاح العلم (سنڌي-پارسي)	حافظ امام بخش	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٤ع	٧٥٠	لٿو	٤٢	٣ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
تحفتہ المسلمين	ميان يار محمد	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٥ع	٥٠٠	لٿو	١٥٢	١٠ آنا ٦ پايون، اسلاميہ پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٥ع				
	ٽيون ڇاپو	١٨٩٧ع	٧٥٠	لٿو	١٥٤	منشي پوڪرداس شڪارپور واري ڇپرايو.
مفيد المسلمين	ميان يار محمد	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٥ع	٧٥٠	لٿو	٤٨	٤ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٦ع				
مجموعہ مسرت العاشقين	محمد عنايت الله	حيدرآباد: ليٿڪ، ١٨٩٥ع	٥٠٠	لٿو	٧٢	٦ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
مناسڪ الحج سنڌي	محمد عنايت الله	حيدرآباد: ليٿڪ، ١٨٩٥ع	٥٠٠	لٿو	٥٢	ٻہ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
انيس الواعظين عرف محمدي	منشي عبدالستار	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٦ع	٥٠٠	لٿو	١٢٠	٨ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
پند نامون سنڌي	محمد عارف	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٦ع	٧٥٠	لٿو	٤٤	٤ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
فوائد المبتدي (پارسي ۽ سنڌي)	حافظ امام بخش	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٦ع	٥٠٠	لٿو	١٤	ٻہ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
عهدنامون	منشي عبدالستار	لاهور: ليٿڪ، ١٨٩٧ع	٥٠٠	لٿو	١٤	هڪ آنو، اسلاميہ

						پريس لاهور.
ظفر الجهلان انڪار شرف العالين لقب مناقب الصلاوة سنڌي	هدايت الله	لاهور: ليڪ، ١٨٩٧ع	٥٠٠	لٿو	٤٠	مفت، اسلاميہ پريس لاهور.
گلابي گل مجموعہ تي ڪتابي نماز فرائض	پيرڏنو شاهہ	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٧ع	٥٠٠	لٿو	١٠٤	٤ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
مجموعہ تي خطبا	پيرڏنو شاهہ	لاهور: ليڪ، ١٨٩٧ع	٧٥٠	لٿو	٦١	٤ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
رسالو رمضان شريف سنڌي	عبدالحق	لاهور: ليڪ، ١٨٩٨ع	٥٠٠	لٿو	٧٢	٤ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
الحق	غلام حسين عبدالڪريم مرزا	سکر: ليڪ، ١٨٩٩ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٢٧	ٻہ آنا، وڪٽوريہ پريس سکر.
رسالو عشق جو تنبيہہ الغافلين	مخدوم ابراهيم	بمبئي: مولوي محمد، ١٨٩٩ع	٩٠٠	لٿو	؟	٣ آنا، حسيني پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
ڪتاب چهل حديث مترجم (عربي-سنڌي)	مولوي محمد صديق نورنگ پوٽو	بمبئي: ليڪ، ١٨٩٩ع	٩٠٠	لٿو	١٦	٦ پايون، حسيني پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
گلزار محمدي	محمود	لاهور: ليڪ، ١٨٩٩ع	١٠٠٠	لٿو	١٤٦	٦ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
خزانة الاعظم شرح ڪنزالعبرت	مخدوم عبدالله	امروٽ: قادري پريس، ١٩٠٠ع	٣٠٠	لٿو	٩٨	٨ آنا.
خطبہ سنڌي بيتن ۾	محمد بچل حاجي چٽو همپوٽو	حيدرآباد: ليڪ، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	ٽائيپ	١٩	٩ پايون، وديا ساگر پريس حيدرآباد.
ڪتاب تنبيہہ الجاهلين	مولوي محمد صديق نورنگ پوٽو	بمبئي: ليڪ، ١٩٠٠ع	٩٥٠	لٿو	٤٨	هڪ آنو، حسيني پريس بمبئي ۾ ڇپيو.
مجموعہ خطب	---	شڪارپور: پوڪرداس، ١٩٠٠ع	٧٥٠	لٿو	٦٠	٦ آنا، اسلاميہ پريس لاهور.
نماز مترجم سنڌي	عبدالله	امروٽ: قادري پريس، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	لٿو	١٨	هڪ آنو.

(ب) هندو ڌرم [سک مذهب سميت]

هڪڙي پرميشور ڪي مڃيندڙن جي پوٿي	---	ڪراچي: سک سڀا، ١٨٦٨ع	٥٠٠	لٿو	٤٦	هڪ آنو ٦ پايون، وديا ونود پريس ڪراچي.
پرميشور جي پڄڻ لاءِ عام پرارٿنا جي پوٿي	---	ڪراچي: سک سڀا، ١٨٦٩ع	٥٠٠	لٿو	٣٦	هڪ آنو، وديا ونود پريس ڪراچي.

هندو ڌرم شاستر سنڌي معنيٰ	نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٦٩ع	٥٠٠	لٿو	١٣٢	هڪ رپيو ٩ آنا.
هندو لا (ديوناگري)	نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٧٥ع	٣٠٠	لٿو	٦٧	هڪ رپيو.
جپ صاحب (ديوناگري)	---	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٧٥ع	٥٠٠	لٿو	٤٨	٣ آنا.
ڌرم تتوار (گرمکي)	نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	لاهور: ليڪ، ١٨٧٦ع	٢٥٠	لٿو	٣٢	ٻہ آنا، مسٽربلاس پريس لاهور.
پرارٿنا مالا (ديوناگري)	اننتا ياوناٿي	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٧٨ع	٥٠٠	لٿو	٥٢	ٻہ آنا.
جپنا معل حسبدا ٻيو ڇاپو	ڪرشناجي رگھونات	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٧٨ع	٥٠٠	لٿو	٣١	٤ آنا.
ست است ويچار (گرمکي)	سوامي عالمرام پرماهنس	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٧٩ع	١٠٠٠	لٿو	٦٠	٨ آنا.
پوٿي اڍي جي سلوڪن جي (ديوناگري)	؟؟؟ - ٽيون ڇاپو	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٨٢ع	٥٠٠	لٿو	٢٤	ٻہ آنا.
	چوٿون ڇاپو	١٨٨٥ع				
جپ صاحب	---	ڪراچي: وديا ونود پريس، ١٨٨٥ع	١٠٠٠	لٿو	٤٠	٤ آنا.
جپ صاحب ارٿ سميت (ديوناگري)	شامسنگ پنجاسنگ خالصو	جيڪب آباد: ڪمرشل انڊور ٽائيزر پريس، ١٨٨٥ع	٥٠٠	لٿو	٦٢	٦ آنا.
هي پوٿي ڀڳوت گيتا (ديوناگري)	گرداسمل ٿانورداس ڪرپلاڻي	ڪراچي: ليڪ، ١٨٨٧ع	٥٠٠	ٽائيپ	١١٢	٨ آنا، ڪمشنر جو ڇاپخانو ڪراچي.
پارنمن ماهه موتيرام ۽ جمناداس	پنجومل	لاهور: ليڪ، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٨	٦ پايون، مجتبائي پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٠ع				٣ پايون، اسلاميہ پريس لاهور.
	ٽيون ڇاپو	١٨٩٣ع				٦ پايون.
پوٿي جپ صاحب	هريسنگ ڏنگومل	سکر: هريسنگ، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٢٤	ٻہ آنا ٦ پايون، وڪٽوريہ پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٩ع			٢٠	هڪ آنو ٣ پايون.

پوٿي جپ صاحب ارٿ سميت	آوتراءِ ۽ جهمتراءِ ملڪاڻي	سکر: ليکک، ١٨٨٨ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٤٥	٤ آنا. وڪٽوريه پريس سکر.
پوٿي پريچا گرو ارجن صاحب جي	هريسنگ دنگومل	سکر: هريسنگ، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٢٠	هڪ آنو. مجتبائي پريس سکر.
جنم ساکي گرونانڪ جي ڏهن پادشاهن سميت	چيتانند	لاهور: ليکک، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٨٨	٤ آنا. وڪٽوريه پريس لاهور.
ڪيمو	آسٽمل ريجهومل	ڪراچي: سنڌ پرنٽنگ پريس، ١٨٨٨ع	٥٠٠	لٿو	١٥	هڪ آنو ٣ پايون.
گيتا جو ارڙهون اڌياءُ	چيتانند ۽ ڪلڌاس	لاهور: ليکک، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون. اسلاميه پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٩ع				
	ٽيون ڇاپو	١٨٩١ع			٢٤	
سلوڪ باوا سنتداس	آسٽمل ريجهومل	ڪراچي: سنڌ پرنٽنگ پريس، ١٨٨٨ع	٥٠٠	لٿو	١٦	هڪ آنو.
سلوڪ ڀڳت ڪتومل جا	ڪتومل	امرتسر: ليکک، ١٨٨٨ع	٧٥٠	لٿو	٤٤	هڪ آنو ٦ پايون، چشمه نور پريس امرتسر.
پوٿي جپ صاحب ارٿ سميت	هريسنگ دنگومل	سکر: هريسنگ، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٤٠	٤ آنا. مصطفائي پريس ۾ ڇپيو.
پوٿي ناسڪيت جي	خوبچند	لاهور: ليکک، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو ٣ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
سکمني صاحب	---	لاهور: وڪٽوريه پريس، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	١٤٠	٣ آنا.
سلوڪ ادي ڀڳت جا	تيجومل	لاهور: ليکک، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو، ٤ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
	ٻيو دفعو	١٨٩٠ع			٢٠	
سلوڪ سوامي جا	هريسنگ دنگومل	سکر: هريسنگ، ١٨٨٩ع	٥٠٠	لٿو	٣٢	٩ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
سلوڪ سدامي ڀڳت جا	خوبچند ۽ وشنداس	لاهور: ليکک، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٨	٦ پايون، مصطفائي پريس لاهور.
سلوڪ مينگهي ڀڳت جا	تيجومل	لاهور: ليکک، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٨	٦ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
شبد نئين محل جا	شامسنگ	لاهور: ليکک، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٢٣	هڪ آنو ٦ پايون.، مصطفائي پريس، لاهور.

گيتا پستڪ (گرمکي)	پنڊت پريتم شرما	شڪارپور: ليڪ، ١٨٨٩ع	٧٥٠	لٿو	٤٠	٣ آنا. شڪارپور پريس شڪارپور.
پارنهن ماهه (موتي رام ۽ جمناداس (ديوناگري)	موتيرام ۽ جمناداس	لاهور: ليڪ، ١٨٩٠ع	٧٥٠	لٿو	٨	٣ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٣ع	٨٥٠	لٿو		مجتبائي پريس لاهور.
پرارٿنا جو ڪتاب	روچلداس	لاهور: ليڪ، ١٨٩٠ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون، مجتبائي پريس لاهور.
گنگا آشنان (ٻيو ڇاپو)	گدومل سنتداس	ڪراچي: ؟ ١٨٩٠ع	؟	لٿو	٢٠	؟
سلوڪ سنتداس جا	جوڌارام	لاهور: ليڪ، ١٨٩٠ع	٧٥٠	لٿو	١٦	٩ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
ويترني ندي	گدومل سنتداس	ڪراچي: ؟ ١٨٩٠ع	؟	لٿو	٢٠	؟
پاوا اوستا	ديارام هيمراج تيجواڻي	ڪراچي: ليڪ، ١٨٩١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو ٣ پايون، سڌاڪر پرڪاش پريس لاهور.
جپ صاحب	هريسنگ ڏنگومل	سکر: هريسنگ، ١٨٩١ع	٧٥٠	لٿو	١٨	٦ پايون، اسلاميه پريس لاهور.
جنم ساکي اڏيرولعل	سخاوتراءِ نڪر	ڪراچي: ليڪ، ١٨٩١ع	٥٠٠	لٿو	٥٨	مفت، سنڌ پرنٽنگ پريس ڪراچي.
ست هرشچندر ڪٿا	چينانند ڪلڌاس مامتاڻي	ڪراچي: سنڌ پرنٽنگ پريس، ١٨٩١ع	١٠٠٠	لٿو	٧٤	٣ آنا.
جڳت تراڻي عرف ست نارائڻ جي ڪٿا	چٿراءِ اجومل چنديراماڻي ۽ چوئٿرام پنواڻي	حيدرآباد، ليڪ، ١٨٩٢ع	٥٠٠	لٿو	٤٦	٤ آنا ٦ پايون، سرسوتي پريس حيدرآباد.
شري ڀڳوت گيتا جوسر (ديوناگري)	ڏيارام گدومل	حيدرآباد: سرسوتي پريس، ١٨٩٢ع	٥٠٠	لٿو	١٦٤	ٻه آنا ٦ پايون.
شري سکمني جوسر	ڏيارام گدومل	حيدرآباد: قيصريه پريس، ١٨٩٢ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٧٦	ٻه آنا.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٩ع	٢٠٠٠		٤٨	ٻه آنا.
گيتا جو ارڙهون اڌياءِ	رامچند	لاهور: ليڪ، ١٨٩٢ع	٧٥٠	لٿو	٢٤	٦ پايون، وڪٽوريه پريس لاهور ۾ ٻيهر ڇپيو.
ٻارهن ماهه جمناداس جا (گرمکي)	جمناداس	امرتسر: ليڪ، ١٨٩٣ع	٧٠٠	لٿو	٨	٣ پايون، چشمه نور پريس امرتسر.

پوٿي گرب گيرتا (سنڌي ٻوليءَ ۾)	---	لاهور: اسلاميه پريس، ١٨٩٣ع	٧٥٠	لٿو	١٦	هڪ آنو.
پوٿي ناسڪيت جي پيو چاپو		لاهور: اسلاميه پريس، ١٨٩٣ع	٥٠٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون.
ڀڳوت گيتا	ڏيارام گدومل	حيدرآباد: قيصريه پريس، ١٨٩٣ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٢٨٠	هڪ رپيو ٨ آنا.
جپ صاحب	کيمچند	حيدرآباد: کيمچند شيوڪرام، ١٨٩٣ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٣٠	ٻه آنا. قيصريه پريس حيدرآباد.
	ٻيو چاپو	١٨٩٨ع			٤٢	
جنم ساکي گروگوبند صاحب	همت سنگ خالصو ۽ ڪوڏومل	لاهور: ليڪ، ١٨٩٣ع	٧٥٠	لٿو	٤٨	٤ آنا. اسلاميه پريس لاهور.
گرنٿ صاحب ۾ پاناريا مورتي پوڄا ڪندين	ڏيارام هيمراج تيجواڻي	ڪراچي: ليڪ، ١٨٩٣ع	٥٠٠	لٿو	١٩	٦ پايون. سنڌ پرنٽنگ پريس ڪراچي.
گروگرنٿ صاحب جو پهريون ڀاڱو	خوبچند	لاهور: ليڪ، ١٨٩٣ع	٧٥٠	لٿو	١٠٨	١٠ آنا. اسلاميه پريس لاهور.
نندا مالها (ديوناگري)	علي مراد	بمبئي: ليڪ، ١٨٩٣ع	٥٠٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو ٦ پايون. دته پرساد پريس بمبئي.
ڀڄن مالا	ڪوڙومل چندنمل کلناڻي	حيدرآباد: قيصريه پريس، ١٨٩٤ع	١٠٠٠	ٽائيپ	١٢٤	٦ آنا.
جپ صاحب ارٿ سميت ڀاڱو ٻيو		حيدرآباد: پريراسي، ١٨٩٤ع	٦٠٠	لٿو	٣٦	ٻه آنا. سرسوتي پريس حيدرآباد.
ستن ڏينهن جو پرارٿنا پستڪ	گلابسنگ بيجاسنگ شاهاڻي	سکر: بابو دريا هيلال، ١٨٩٤ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٢٣	٩ پايون. البرٽ پريس سکر.
سکمني صاحب معنيٰ ۽ مطلب سان (گرمکي)	چيتنرام	سکر: هريسنگ، ١٨٩٤ع	٧٥٠	لٿو	١٩٤	هڪ رپيو. اسلاميه پريس لاهور.
سلوڪ ادو	---	لاهور: ڪاڪستن پريس، ١٨٩٤ع	؟	لٿو	١٦	هڪ آنو.
ننون سنتها	ڪوڙومل چندنمل کلناڻي	حيدرآباد: قيصريه پريس، ١٨٩٤ع	٥٠٠	ٽائيپ	٢١٦	٢ آنا.
ويچار مالا	ڪتنمل خانومل	سکر: ميتارام ڪشورداس، ١٨٩٤ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٩٠	٤ آنا. البرٽ پريس سکر.
ڌرم جنگ	گرڌنومل هرداسمل	حيدرآباد: ليڪ، ١٨٩٥ع	٥٠٠	لٿو	٤٨	٤ آنا. سرسوتي پريس حيدرآباد.
راڌا سوامي مت	---	ڪراچي: سنڌ پرنٽنگ پريس، ١٨٩٥ع	٥٠٠	لٿو	٦٦	٥ آنا.

سلوڪ	چينانند ماڻڪراءِ	ڪراچي: ليڪ، ۱۸۹۵ع	۵۰۰	لٿو	۱٦	هڪ آنو، سنڌ پرنٽنگ پريس ڪراچي.
سلوڪ پڳت تاري جا	تاراچند ڪلياڻداس گلابداسي	سکر: ڏيومل ڊنگومل، ۱۸۹۵ع	۱۰۰۰	ٽائيپ	۳٦	ٻه آنا ٦ پايون، البرٽ پريس سکر.
اسنت گرونانڪ	جيرامداس	حيدرآباد: سرسوتي پريس، ۱۸۹٦ع	۵۰۰	لٿو	۱٦	٦ پايون.
پوٿي جنم ساکي گرونانڪ صاحب	تيجومل	لاهور: ليڪ، ۱۸۹٦ع	۵۰۰	لٿو	۱۳۲	۱۰ آنا، اسلاميه پريس لاهور.
پچن منس ورجات	---	حيدرآباد: رامچند مورجمل، ۱۸۹٦ع	۳۰۰۰	لٿو	۲۰	۳ پايون، قيصريه پريس حيدرآباد.
منور نجڪ مالا (ديوناگري)	ڪرشن مهراج	ڪراچي: آرين پريس، ۱۸۹٦ع	۵۰۰	ٽائيپ	۷۲	۴ آنا.
نوان سامي صاحب جا سلوڪ	ماڌوداس	لاهور: ليڪ، ۱۸۹٦ع	۵۰۰	لٿو	۱۸۰	٦ آنا، اسلاميه پريس لاهور.
جپ صاحب ارٿ سميت	ڏيارام گدومل	حيدرآباد: قيصريه پريس، ۱۸۹۷ع	؟	ٽائيپ	۱۰٦	٦ آنا.
راما چرتر	نارائنداس لچيرام شاهاڻي	حيدرآباد: ليڪ، ۱۸۹۷ع	۱۰۰۰	ٽائيپ	۱٦	هڪ آنو، ؟؟
اپيدا اپديش	---	حيدرآباد: ڌرمداس بيلارام آڏواڻي، ۱۸۹۸ع	۵۰۰	ٽائيپ	۸۰	هڪ آنو ٦ پايون، قيصريه پريس حيدرآباد.
	ٻيو ڇاپو	۱۸۹۸ع				
ٻارهن ماهه	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ۱۸۹۸ع	۷۵۰	لٿو	۸	٦ پايون، پوڪر پريس شڪارپور.
ٻارهن ماهه (گرمکي)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ۱۸۹۸ع	۷۵۰	لٿو	۸	٦ پايون، پوڪر پريس شڪارپور.
پچن دکا ۽ نواس ۲ (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس ۱۸۹۸ع	۷۵۰	لٿو	۴۰	ٻه آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
پچن دکا ۽ نواس-۳	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ۱۸۹۸ع	۷۵۰	لٿو	۸۸	٦ آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
پچناولي	شيواسنگ هريسنگ اجواڻي	حيدرآباد: رامچند مورجمل، ۱۸۹۸ع	۱۰۰۰	ٽائيپ	٦۸	هڪ آنو ۳ پايون، قيصريه پريس حيدرآباد.
جپ صاحب امر لعل ۽	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس،	۷۵۰	لٿو	۳۲	هڪ آنو ٦ پايون،

گرونانڪ صاحب جو		١٨٩٨ع				پوڪر پريس شڪارپور.
ڪٿاست نارائڻ (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٨ع	٧٥٠	لٿو	٦۴	۴ آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
ڪرشن ليلا	---	حيدرآباد: پرمانند ميوارام، ١٨٩٨ع	٦٠٠	ٽائيپ	١١	مفت، قيصريه پريس حيدرآباد.
گيتا جو ارڙهون اڌياءُ (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٨ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون، پوڪر پريس شڪارپور.
ڦول مالا	ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي	حيدرآباد: قيصريه پريس، ١٨٩٨ع	؟	ٽائيپ	١٠٠	٥ آنا.
مهايرڪ باني (گرمکي)	رامچند مهاديو	شڪارپور: ليکڪ، ١٨٩٨ع	٣٠٠	لٿو	٥٥	٥ آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
امر پاٽي (گرمکي)	سوامي ڪلاچند	حيدرآباد: ڌرمداس بيلارام، ١٨٩٩ع	٢٠٠٠	ٽائيپ	٢٠٠	۴ آنا، قيصريه پريس حيدرآباد.
پوٿي ناسڪيت جي (ديوناگري)	مولوي محمد عثمان	لاهور: ليکڪ، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون، مفيد عام پريس لاهور.
پورن پگت سنڌي	ليکراج	لاهور: ليکڪ، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٢۴	ٻه آنا، مصطفائي پريس لاهور.
پورن پگت ۽ موتيرام (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٧٠	ٻه آنا ٦ پايون، پوڪر پريس شڪارپور.
پريچا (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٢۴	هڪ آنو، پوڪر پريس شڪارپور.
پچن دکا (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪاپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٦۴	ٻه آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
جپ صاحب	نولراءِ شوقيرام آڏواڻي	لاهور: ليکڪ، ١٨٩٩ع	٥٠٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو، اسلاميه پريس لاهور.
سکمني صاحب مول	---	لاهور: مصطفائي پريس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	١٢۴	٥ آنا.
سرگيتا (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	١٦	٦ پايون، پوڪر پريس شڪاپور.
سلوڪ ادو (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو، پوڪر پريس شڪارپور.

سلوڪ سنڌاس	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	١٢	پوڪر پريس شڪارپور.
سلوڪ سنڌما پڳت جا	دلبومل	لاهور: ليڪ، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٨	٦ پايون، مصطفائي پريس لاهور.
گرب گيرتا (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	١٦	٦ آنا، پوڪر پريس شڪارپور.
گرو اپديش (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوڪرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	١١٢	؟، پوڪر پريس شڪارپور.
ناسڪيت (ديوناگري)	پوڪرداس ٿانورداس	شڪارپور: پوشرداس، ١٨٩٩ع	٧٥٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو ٦ پايون، پوڪر پريس شڪارپور.
اوم سنگيت سنڌاڪر	ڏيومل گاگنمل	حيدرآباد: ليڪ، ١٩٠٠ع	٢٠٠٠	ٽائيپ	٣٠	٦ پايون، قيصريہ پريس حيدرآباد.
پريم مالا	ڪوڙومل چندنمل	حيدرآباد: قيصريہ پريس، ١٩٠٠ع	٢٠٠٠	ٽائيپ	٣٢	٦ پايون.
رامائڻ	وسٽمل جيرامداس	حيدرآباد: ليڪ، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٢٣۴	هڪ رپيو ۴ آنا، وديا ساگر پريس حيدرآباد.
رامائڻ (ديوناگري)	وسٽمل جيرامداس	حيدرآباد: ليڪ، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	ٽائيپ	٣١٦	هڪ رپيو ڏهہ آنا، وديا ساگر پريس حيدرآباد.
سک ساگر	پڳت هاسارام	ڪراچي: سنڌير سنگ ولد پڳت هاسارام ١٩٠٠ع	٥٠٠	لٿو	٨٠	٨ آنا، دبدبہ حيدري پريس ڪراچي.
سلوڪ سوامي حصو پهريون ۽ ٻيو (ديوناگري)	ٿهلرام مينگهراج گياني	لاهور: ليڪ، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	لٿو	۴٩۴	؟، پنجاب اڪناميڪل پريس لاهور.
شري ڀڳوت گيتا مهاتم سميت	هيمن داس	لاهور: ليڪ، ١٩٠٠ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	٣ پايون، بالموڪند پريس لاهور.
وشنو سها سر نام (گرمکي)	سوامي ڪلاچند	حيدرآباد: ڌرمداس بيلارام، ١٩٠٠ع	١٠٠	ٽائيپ	٣٢	٦ پايون، قيصريہ پريس حيدرآباد.

(ت) عيسائيت

بائيبل	---	سيرامپور: ؟، ١٨١٩ع	٢٧۴	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر Or 71.
سينٽ منيٿو (ديوناگري)	جارج استئنڪ	بمبئي: ؟، ١٨٥٠ع	؟	؟	١٣۴	؟، برٽش ميوزيم نمبر ١۴١٦۴/۴٧.

گاسپل آف جان	اي - برن	ڪراچي: ؟، ١٨٥٩ع	؟	لٿو	١٥٠	؟، برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٥.
خداوند يسوع مسيح تنهن جو انجيل ٺاهيل مرقس جو	---	(لنڊن) هرٽفورڊ: ؟، ١٨٦٨ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٦ (٣).
خداوند يسوع مسيح تنهن جو انجيل ٺاهيل لوقا جو	---	(لنڊن) هرٽفورڊ: ؟، ١٨٦٩ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٤٦/٤٦ (٤).
خداوند يسوع مسيح تنهن جو انجيل ٺاهيل يوحنا جو	---	(لنڊن) هرٽفورڊ: ؟، ١٨٦٩ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٦ (٦).
خداوند يسوع مسيح تنهن جو انجيل رسولن جا ڪم	اي - برن	(لنڊن) هرٽفورڊ: ١٨٧٠ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٦ (٦).
خداوند يسوع مسيح تنهن جو انجيل پنج حصا	اي - برن	(لنڊن) هرٽفورڊ: ١٨٧٠ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٨.
خداوند يسوع مسيح جو انجيل تنهن جو هي پولس رسول جو رومين ڏي خط	---	(لنڊن) هرٽفورڊ: ١٨٧٤ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٦ (١).
سچو واپار (ديوناگري)	جارج شرٽ	ڪراچي: چرچ مشنري سوسائٽي، ١٨٧٥ع	٥٠٠	لٿو	١٢	٣ پايون، مفرح القلوب پريس ڪراچي.
	ڇوٿون ڇاپو	١٨٨١ع				٦ پايون، وديا ونود پريس ڪراچي.
گاسپل آف جان (گرمکي)	اي - برن	آڪسفورڊ: ؟، ١٨٧٧ع	؟	؟	١١١	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٢.
سوال جواب	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٧٧ع	١٠٠٠	لٿو	٣٦	هڪ آنو.
سچي ساهمي	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٧٨ع	٢٠٠٠	لٿو	؟	ٻه آنا.
سچي ساهمي	جيمس شيلڊن	ڪراچي: چرچ مشنري سوسائٽي، ١٨٧٨ع	٥٠٠	لٿو	١٨	٦ پايون، وديا ونود پريس ڪراچي.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٣ع	٢٠٠٠		١٦	

دانود جو زبور	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٧٩ع	١٠٠٠	لٿو	٣٩٠	٨ آنا.
پراڻي بولي	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٧٩ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	ٻه آنا.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٣ع				٣ پايون.
	ٽيون ڇاپو	١٨٨٥ع	٢٠٠٠			
	چوٿون ڇاپو	١٨٩١ع	٢٠٠٠			٦ پايون.
پراڻي بولي (ديوناگري)	جيمس شيلڊن	ڪراچي: پنجاب رلجس سوسائٽي، ١٨٨٠ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	ٻه پايون، ودياونود پريس ڪراچي.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٣ع	٢٠٠٠			
عادل امير	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٠ع	١٠٠٠	لٿو	١٦	٦ پايون.
جوان سنڌين ڏي خط ١	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٠ع	١٠٠٠	لٿو	٢٢	٦ پايون.
خط بنام جوانان هند	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	١٠٠٠	لٿو	٣٢	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند٢	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند٣	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	١٠٠٠	لٿو	٣٠	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند٤	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	١٠٠٠	لٿو	٣٠	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند٦	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٨	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند٧	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٢ع	٥٠٠	لٿو	٢٤	هڪ آنو، ٻيهر ڇپيو.
خط بنام جوانان هند١١	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٣ع	٥٠٠	لٿو	٣٨	هڪ آنو، ٦ پايون، ٻيهر ڇپيو.
طرحدار پڳڙي	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨١ع	٥٠٠	لٿو	٣٤	هڪ آنو.
قيمتي روح ٽيون ڇاپو (ديوناگري)	جارج شرٽ	ڪراچي: چرچ مشنري سوسائٽي، ١٨٨٢ع	١٠٠٠	لٿو	١٠	٣ پايون، ودياونود پريس ڪراچي.
مسيحي مسافر جو احوال	–	لڌيانه: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٢ع	٥٠٠	ٽائيپ	٣١٦	٨ آنا.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٩ع		لٿو	٣١٢	٦ آنا. امرتسر مشن پريس.
قيمتي روح	جارج شرٽ	لڌيانه: آمريڪن مشن	٤٠٠٠	لٿو	١٢	٣ پايون، ٻيهر ڇپيو.

		پريس، ١٨٨٤ع				
نصيحت نامو خداوند يسوع مسيح جو	بال	ڪراچي: پنجاب بائيبل سوسائٽي، ١٨٨٤ع	٤٠٠٠	؟	٢٣	هڪ پائي، ودياونود پريس ڪراچي.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٥ع	٢٥٠٠	ٽائيپ	٢٦	ڪمشنر جو ڇاپخانو.
	ٽيون ڇاپو	١٨٨٧ع	٥٠٠٠	لٿو	؟	بـ پايون، سنڌ پرنٽنگ پريس ڪراچي.
نصيحت نامو خداوند يسوع مسيح جو (ديوناگري)	بال	ڪراچي: پنجاب بوڪ سوسائٽي، ١٨٨٤ع	١٠٠٠	لٿو	٢٣	هڪ پائي، ودياونود پريس ڪراچي.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٥ع	٢٠٠٠	ٽائيپ	١٤	٣ پايون، ڪمشنر جو ڇاپخانو ڪراچي.
تعليم جو منڊ	جارج شرٽ	لڌيانہ: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٥ع	٢٠٠٠	لٿو	٣٦	٦ پايون.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٥ع				
هڪڙي شيدي نينگر بابت	جارج شرٽ	لڌيانہ: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٥ع	٢٠٠٠	لٿو	١٢	٣ پايون.
	ٻيو ڇاپو	١٨٨٥ع				
سليمان جو ڪتاب	---	لڌيانہ: پنجاب رليجس سوسائٽي، ١٨٨٦ع	٥٠٠	لٿو	١٠٣	٣ آنا، مشن پريس لڌيانہ.
خداوند يسوع مسيح جو انجيل (ديوناگري)	---	ڪراچي: پنجاب بوڪ سوسائٽي، ١٨٨٧ع	٥٠٠	لٿو	١٧٥	بـ آنا، ڪمشنر جو ڇاپخانو ڪراچي.
راڳ	ريڊمنن جي	لڌيانہ: آمريڪن مشن پريس، ١٨٨٧ع	١٠٠٠	لٿو	٦٣	هڪ آنو.
يسوع مسيح جو انجيل باب چوڏهون	---	ڪراچي: چرچ مشنري سوسائٽي، ١٨٨٨ع	٥٠٠	لٿو	٤	مفت، سنڌ پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
نئون عهدنامو اسان جي خداوند يسوع مسيح جو	---	لنڊن: ؟، ١٨٩٠ع	؟	؟	؟	برٽش ميوزيم نمبر ١٤١٦٤/٤٩.
اڇي پوٽي	---	لڌيانہ: آمريڪن مشن پريس، ١٨٩١ع	٢٠٠٠	لٿو	٢٠	٣ پايون.
	ٻيو ڇاپو	١٨٩٤ع				
انبن بابت دلپسند	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن پريس، ١٨٩١ع	٢٠٠٠	لٿو	١٨	٦ پايون.
چا مان چا ٿي پيو	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن پريس، ١٨٩١ع	٢٠٠٠	لٿو	١٩	٣ پايون.
عجيب ڪتاب	---	لڌيانہ، آمريڪن پريس، ١٨٩١ع	١٠٠٠	لٿو	٢٨	٩ پايون.
	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	٥٠٠	لٿو	٢٦٠	٨ آنا.

يسوع مسيح جو ڪتاب

عجيب دان		پريس، ۱۸۹۱ع				
	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۲۰۰۰	لٿو	۴۰	۶ پايون.
		پريس، ۱۸۹۲ع				
هڪڙي ڪوڙهڻي جو	پيو ڇاپو	۱۸۹۳ع			۶۰	
بيان	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۲۰۰۰	لٿو	۱۵	۳ پايون.
بي بها موتي		پريس، ۱۸۹۲ع				
	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۲۰۰۰	لٿو	۱۱۲	۹ پايون.
تعليم نامو		پريس، ۱۸۹۳ع				
	جارج شرٽ	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۲۰۰۰	لٿو	۲۴	۳ پايون، پيھر ڇپيو.
توريت جو قصو		پريس، ۱۸۹۳ع				
	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۱۰۰۰	لٿو	۱۳۶	۴ آنا.
سچا مٿيا		پريس، ۱۸۹۳ع				
	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۱۰۰۰	لٿو	۲۰	۳ پايون.
هڪڙي شيديءَ جي		پريس، ۱۸۹۳ع				
ڳالھہ	---	لڌيانہ، آمريڪن مشن	۲۰۰۰	لٿو	۲۰	۳ پايون.
استاد جي شاگردن کي		پريس، ۱۸۹۳ع				
مت	---	حيدرآباد: چرچ مشنري	۱۰۰۰	ٽائيپ	۲۲	مفت، قيصريہ پريس
پريو يسوع مسيح جو		سوسائٽي، ۱۸۹۶ع				حيدرآباد.
منگل سنيچر لوڪا جو	---	لاهور: پنجاب رليجس	۲۰۰۰	لٿو	۱۵۴	هڪ آنو، مفيد عام
(گرمکي)		بوڪ سوسائٽي،				پريس لاهور.
		۱۸۹۷ع				
	پيو ڇاپو	۱۹۰۰ع	۵۰۰۰	لٿو		۶ پايون، مسيحي
راڳ ۽ ڀڄن						پريس لاهور.
	---	لاهور: پنجاب رليجس	۱۰۰۰	لٿو	۹۹	۶ پايون، مفيد عام
		بوڪ سوسائٽي،				پريس لاهور.
پيپ آف دي (سنڌي)		۱۸۹۷ع				
	---	حيدرآباد: مس ڪلٽري،	۱۰۰	ٽائيپ	۱۸۶	ٻہ آن ۶ پايون، قيصريہ
سنڌي ڪاپي بوڪ ۱		۱۸۹۸ع				پريس حيدرآباد.
	ريڊمئن ج	لڌيانہ: آمريڪن مشن	۵۰۰	لٿو	۲۸	۳ آنا.
سنڌي ڪاپي بوڪ ۲		پريس، ۱۸۹۹ع				
	ريڊمئن ج	لڌيانہ: آمريڪن مشن	۵۰۰	لٿو	۲۸	۳ آنا.
		پريس، ۱۸۹۹ع				

نوٽ: هن ڪان پوءِ ادب جي معروف صنفن جهڙوڪ ناول، ناٽڪ، شعر ۽ ڪهاڻي سان گڏ متفرقہ مضمونن تي ۱۹۰۰ عيسوي تائين ڇپيل سنڌي ڪتابن جو تذڪرو پيش ڪيو ويندو.

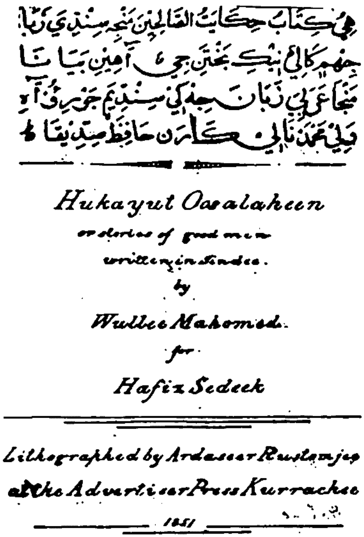
Hukayut Oosalaheen
or stories of good men
written in Sindee.
by
Wullee Mahomed.
for
Hafiz Sedeek
Lithographed by Ardaseer Rustomjee
at the Advertiser Press Kurrachee
1851

توحيد نامو

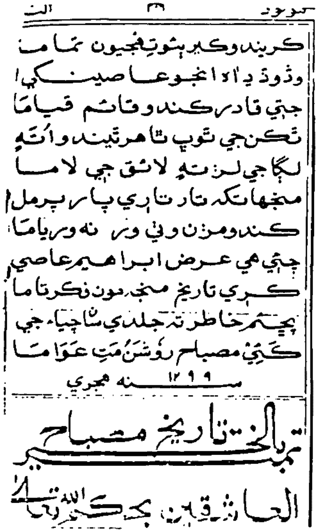
ڪرينده وڪير پٿو تي ڦجيون تمامَ
جتي قادر ڪندو قائم قيامَا
جتي هي عرض ابراهيم عاصي
ڪئي مصباح روشن مت عواما
سنه ١٢٩٩ هجري
تم التاريخ مصباح

ومن يتوكل على الله فهو حسبه
فرائض الاسلام

مصباح العاشقين
يعني
مولود النبي

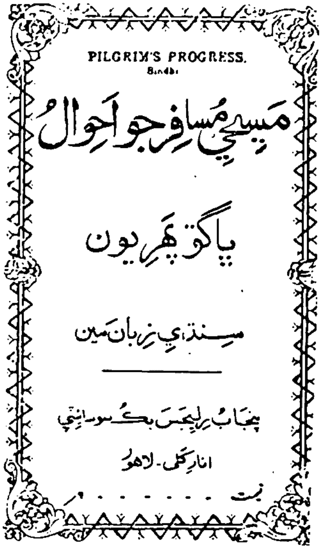
PILGRIM'S PROGRESS.
Sindhi
مسيحي مسافر جو احوال
ڀاڱو پهريون
سنڌي زبان ۾
پنجاب رليجس بڪ سوسائٽي
انارڪلي - لاهور

ومن يتوكل على الله فهو حسبه
حقوق الزوجين
رضي الله عنها
جو

ان الدين عند الله الاسلام
بناء الاسلام

دستاويزن ۽ مخطوطن جي مرمت جا طريقا

بحالي (Restoration) هڪ اهڙو عمل آهي. جنهن جي وسيلي ڪنهن دستاويز تي وقت ۽ انساني استعمال جي باعث ٿيندڙ تباهيءَ ۽ نقصان کي درست ڪرڻ ۽ ان کي اهڙيءَ طرح مضبوط ۽ پائدار بڻائڻ آهي جو انهيءَ جي اصل هيئت (originality) برقرار رهي. هر تحرير هڪ پيغام رکي ٿي. انهيءَ پيغام کي محفوظ ڪرڻ سان گڏوگڏ انهيءَ ڪاغذ کي به محفوظ ڪرڻ ضروري هوندو آهي جنهن تي تحرير هجي. ڇاڪاڻ جو تحرير ۽ ڪاغذ به تاريخ جو اهم حصو هوندا آهن. ڪاغذ جو قسم، انهيءَ جي بناوت، انهيءَ تي ناهيا ويندڙ نقش ۽ تصويرون، طرز تحرير، استعمال ڪيل مس ۽ ڪاغذ جي هلڪڙائي وغيره اهڙا عنصر آهن، جن جو مطالعو تاريخ ۾ نوان رستا کولي ڇڏي ٿو ۽ تحرير تيل پيغام کان سواءِ مورخ کي اجان به وڌيڪ ڪجهه ٻڌائي ٿو.

بحاليءَ جا ڪجهه بنيادي اصول آهن، جن کي ڪنهن حال ۾ به نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي. اهي اصول هيٺينءَ ريت آهي.

(الف) بحاليءَ دوران تحرير جو ڪوبه حصو لڪائڻ يا ضائع ڪرڻ نه گهرجي. تحرير جو هڪ هڪ لفظ واضح هئڻ گهرجي.

(ب) بحاليءَ ۾ استعمال ٿيندڙ شيون اهڙيون هئڻ گهرجن، جن جي باري ۾ يقين هجي ته اهي دستاويز کي اڳتي هلي نقصان نه پهچائينديون. مثلاً مرمت جي لاءِ استعمال ٿيندڙ ڪاغذ ۾ تيزابيت نه هئڻ گهرجي. لئي اهڙي هجي جيڪا ڪيڙن ماڪوڙن جي خوراڪ نه بڻجي سگهي ۽ دستاويز جيتن جي حملي کان محفوظ رهي.

(ٻ) بحالي اهڙي طرز جي هجي جنهن مان دستاويز جي اصل هيئت تبديل نه ٿئي ۽ انهيءَ جي اصليت برقرار رهي.

(پ) گذريل/ اڳوڻي بحالي يعني اڳوڻا مرمت ۾ استعمال ٿيل جزا دستاويزن تان لاهي ڪري ريسٽوريشن يا بحاليءَ جو ڪم ڪرڻ گهرجي. نئين بحالي دستاويز تي واضح هئڻ گهرجي.

بحاليءَ کان اڳ دستاويز جو تفصيلي معائنو ضروري هوندو آهي، انهن ۾ هيٺيون ڳالهيون شامل آهن:

(الف) دستاويز جو نالو، نمبر، ڳٽ، سائيز، صفحن جو تعداد.

(ب) دستاويز جي تاريخ، قدامت ۽ اهميت.

(ٻ) دستاويز تي موجود سابقه / اڳوڻي بحالي ۽ انهيءَ جي طبعي حالت.

(پ) دستاويز جي ڪاغذ ۽ مس جو معائنو.

بحالي ڪرڻ واري لاءِ آخري به ڳالهيون وڌيڪ اهم آهن. دستاويز تي موجود سموري بحاليءَ کي جدا ڪرڻ ضروري هوندو آهي. انهيءَ بحاليءَ کي جدا ڪرڻ ۾ مختلف ڳارا (solvents) استعمال ڪيا ويندا آهن. ڪاغذ جي طبعي حالت ۾ انهيءَ جي ٿولهه، مضبوطي، رنگ وغيره جو معائنو شامل آهي. هڪ تجربي ڪار ماهر بحال ڪندڙ، انهيءَ جو اندازو سولائيءَ سان ڪري سگهي ٿو. بهرحال ڪجهه آزمائشون (test) اهڙيون به آهن جيڪي ڪاغذ ۽ مس جي باري ۾ وڌيڪ معلومات مهيا ڪن ٿيون. انهن مان چند ضروري آزمائشون هيٺينءَ ريت آهن.

(الف) ڪاغذ سازيءَ دوران ان کي وزني ۽ سٽيو بڻائڻ لاءِ انهيءَ ۾ ڦٽڪي (Alum)، Rosin يا جيلاٽين

(Gelatin) استعمال ڪئي ويندي آهي. اهڙو ڪاغذ پاڻيءَ ۾ پُسڻ کان پوءِ ڪمزور ۽ هلڪو ٿي پوندو آهي. بحال ڪرڻ کان پوءِ ڪيس ڪلف (size) ڪرڻو پوندو آهي. ڪاغذ ۾ مرڪبن جو پتو ڪيئي سگهجي ٿو. انهن بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. ايلومينين (aluminon) جي ڳلري جو هڪ قطرو جيڪڏهن دستاويز تي وجهبو ۽ اهو گلابي رنگ اختيار ڪري وٺي ته اهو ڪاغذ ۾ ايلم ۽ روزن (Rosin) بابت ڄاڻ ڏئي ٿو. ڪاغذ جيڪڏهن ڪاٺ جي ٻُوري (ground wood) مان تيار ڪيو ويو آهي ته پوءِ فلورو گلوسينول (phloroglucinol) جي ڳاري جو هڪ قطرو ڪاغذ تي وجهڻ سان اهو ڳاڙهو رنگ اختيار ڪري وٺندو. جيڪو وري ڪاغذ ۾ لگنين جي ڄاڻ ڏيندو آهي. اهو ڪاٺ جي ٻوري ۾ گهڻي مقدار ۾ موجود هوندو آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو مفيد ڳارو هيزبرگ جو ڳارو (Helberg's Stain Solution) آهي. هن ڳاري جو هڪ قطرو ڪاغذ تي وڌو وڃي، جيڪڏهن ڳاڙهو رنگ اچي ته ڪاغذ ۾ ڪاٽن ۽ لينن (cotton/linen) آهي ۽ جيڪڏهن ان جو رنگ پيلو/هئڊو ٿي پوي ته ڪاغذ ڪاٺ جي ڪيمياڻي ٻُوري مان تيار ڪيو ويو آهي. غرض ته انهن ٽيسٽن (spot tests) وسيلي ڪاغذ بابت معلومات حاصل ڪري سگهجي ٿي.

(ب) جيتري قدر مس جو تعلق آهي، بحاليءَ دوران هيءَ ڳالهه گهڻي اهميت رکي ٿي ته مس ڪهڙن ڳارن ۾ حل پذير آهي. مثلاً ڪچي ڪاري يا نيري مس پاڻيءَ ۾ حل ٿئي ٿي/ڳري وڃي ٿي، تنهن ڪري ڦهلجي وڃي ٿي. اهڙيءَ مس کي فيوجيٽيو (fugitive) ٻه چوندا آهن. جيڪڏهن اسين دستاويز جي تحرير تي هڪ ڪنڊ ۾ پاڻيءَ جو ڦڙو وجهون ۽ ڪجهه دير کان پوءِ سفيد بلاٽنگ ڪاغذ انهيءَ تي رکي ڪري دٻايون/ زور ڏيون ۽ بلاٽنگ ڪاغذ کي هاڻي ڪٽي ڪري ڏسنداسين ته جيڪڏهن بلاٽنگ تي مس جو نشان هجي ته مس ڪچي آهي ۽ ڪيس بحاليءَ دوران پاڻيءَ کان بچائڻ ضروري ٿيندو. اهڙيءَ ريت بال پين جي مس کي ڊائيميٿائل فارمامائيڊ (Dimethyl Formamide) کان بچائڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ جو اها انهيءَ ڳاري ۾ حل ٿي وڃي ٿي. مس کي محفوظ ڪرڻ لاءِ انڪ فڪسنگ جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ نهايت ضروري آهي.

بحالي هڪ اهڙو علم آهي جنهن ۾ عملي ڪم کي گهڻي اهميت حاصل آهي، تنهن ڪري بحاليءَ جي ڪم لاءِ هڪ سٺي تجربي گاهه نهايت ضروري آهي. بحاليءَ جي ڪم دوران عڪس بندي (Photography) هن فن جي تدريس ۾ گهڻي مددگار ثابت ٿئي ٿي. انهيءَ ڪري دستاويزات کي بحال ڪرڻ کان اڳ انهيءَ جي عڪس بندي ڪري وٺڻ گهرجي.

مرمت جا طريقا (Repair methods)

دستاويزات کي عام طور تي جن طريقن وسيلي درست (Repair) ڪيو ويندو آهي، انهن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

١- روايتي پاڻيءَ وارو طريقو (Traditional Wet) repair

٢- خشڪ طريقو (Dry repair)

روايتي طريقا: (Traditional Repair)

روايتي طريقن ۾ هيٺيان طريقا شامل آهن:

١- سادي مرمت (Simple backing)

٢- فريمنگ (framing)

٣- سلڪ ريپيئر (Silk repair)

۴- ٽشو ليمينيشن (Tissue Hand Lamination)

١- سادي مرمت: سادي مرمت ۾ جيڪڏهن دستاويز جي پٺيان تحرير لکيل نه هجي ۽ دستاويز گهڻو ڪمزور ۽ ڀُرڻو هجي ته انهيءَ جي پٺيان مناسب قسم جي ڪاغذ (Repair paper) کي ميدي جي لئيءَ جي مدد سان

چنبڙاني ڇڏيو ويندو آهي. چنبڙاني ويندڙ ڪاغذ ۾ تيزابيت نہ هئڻ ڪري جي ۽ دستاويز جي تيزابيت بہ ختم ڪرڻ گهرجي.

٢- فريمنگ (framing) ۾ عام طور ڏڳهن تندن وارن تيزابيت کان پاڪ هلڪي وزن جي ڪاغذ کي استعمال ڪيو ويندو آهي. مثلاً

- بوڊلين ريپيئر ڪاغذ (Bodelian)
- ڊوور ريپيئر ڪاغذ (Dover)
- گيمپي ريپيئر ڪاغذ (Gampi)
- ڪوزو ريپيئر ڪاغذ (Kozo)
- هاڊو مورا ريپيئر ڪاغذ (Hodomura)

اهي ڪاغذ هلڪي زرد، ڪريم، سليٽي ۽ هلڪي خاڪي رنگن ۾ ملندا آهن. ڪاغذ کي ضرورت پوڻ تي رنگ بہ ڪري سگهجي ٿو. رڱڻ لاءِ ڊائيلان (dylon) رنگ استعمال ڪرڻ گهرجن. مٿي ذڪر ڪيل ڪاغذ قديم دستاويزات ۽ مخطوطن جي مرمت لاءِ گهڻا مناسب آهن. بدقسمتيءَ سان ڪاغذ جا اهي سڀئي قسم پاڪستان ۾ نٿا ملن. اُهو ٻاهرين ملڪن يعني برطانيہ، جرمني يا جپان کان گهرائڻو پوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو ملڪ ۾ پهچڻ کان پوءِ اهي گهڻا مهانگا پوندا آهن. ضرورت هن ڳالهہ جي آهي تہ مرمتي مواد (repair material) جن ۾ اهي ڪاغذ بہ شامل آهن، اسان جي ملڪ ۾ تيار ڪيا وڃن يا انهن جا متبادل تيار ڪيا وڃن.

دستاويز جي "فريمنگ" ۾ دستاويز کان هڪ انچ وڏا ريپيئر ڪاغذ جا بہ مساوي/برابر ٽڪرا اهڙيءَ طرح ڪٽيا وڃن جو انهن جي ريشن/تندن جو رخ هڪ طرف هجي. ڪاغذ کي جيڪڏهن مس طرف رکي ڏسندا تہ اسان کي متوازي لائينون ۽ انهن کي ڪاٽيندڙ مفاصلن تي زنجيري لائينون (chain lines) نظر اينديون. ڪاغذ جي ٻنهي ٽڪرن جون لائينون هڪ ئي طرف هئڻ گهرجن. ڪاغذ کي دستاويز تي رکڻ کان اڳ هلڪڙو آلو ڪيو وڃي.

دستاويز کي هڪ پاليٿين جي ٽڪر تي ابتو (reverse) رکي مرمت جي ميز (repair table) تي رکي هلڪڙو آلو ڪري ونڻ گهرجي. دستاويز جي مڙيل حصن کي کولي سڌو ڪجي ۽ جيتري قدر ممڪن ٿي سگهي گُهنجن کي ختم ڪرڻ گهرجي. اهو عمل ڪاغذ کي ٿوري پاڻيءَ وسيلي هلڪڙو تر ڪرڻ کان پُسائڻ گهرجي. هن ڪم ۾ ربڙ جي رولرن (rubber rollers) کان مدد وٺي سگهجي ٿي.

دستاويز تي هڪ پاليٿين جو ٽڪرو رکي ريپيئر پيپر کي اهڙيءَ طرح رکيو وڃي جو اهو پوري دستاويز کي مڪمل طور ڍڪي ڇڏي. ڪاغذ کي پيسل اسفنج سان چڱيءَ طرح لسو ڪيو وڃي. هاٿي مرمت جي ميز ۾ لڳل بجليءَ جي بلب کي روشن ڪيو وڃي تہ جيئن دستاويز تي موجود تحرير چڱيءَ طرح واضح ٿي پوي. هاٿي هڪ سئي (needle) ڪٺي ڪري دستاويز جي پٺ جي تحرير جي چئني پاسن کان ٽريسنگ (tracing) ڪئي وڃي. ٽريسنگ وقت سُئي دستاويز سان گڏ ٣٠ درجي واري ڪنڊ ناهيندي هجي. سُئيءَ تي داب نہ ايترو وڌيڪ ڏجي جو ڪاغذ ڪٽجي پوي ۽ نہ ئي ايترو گهٽ جو وري ٽريس ڪيل حصي کي ڦاڙي ڪڍڻ بہ مشڪل ٿي پوي. ٽريسنگ چڙو هڪ پيرو ڪرڻ گهرجي. ٻٽيون لائينون هرگز نہ ڪڍڻ گهرجن. ٽريسنگ ڪرڻ وقت لائين لهر (Wave) وانگر هئڻ گهرجي. ٽريسنگ کان پوءِ ڪاغذ جي سُڪڻ کان اڳ ٽريس ڪيل ڪاغذ جي اندرئين حصي کي اهڙيءَ طرح ڦاڙي ڪڍڻ گهرجي جو ڪاغذ جا ريشا ڦاٽل حصي جي اندرئين طرف هجن. هاٿي پاليٿين ۽ ٽريس ڪيل ريپيئر پيپر کي ڪٺي وٺو ۽ انهيءَ کي اٿلائي ميز تي رکو ۽ ميدي جي لئيءَ کي انهيءَ تي برش سان پکيڙي ڇڏيو. لئي لڳل ريپيئر پيپر کي دستاويز تي اهڙيءَ طرح رکو جو تحرير جو ڪوبہ حصو ڍڪيل نہ رهي ۽ ريپيئر پيپر دستاويز جي چئني پاسن کان برابر ٻاهر نڪتل هجي. اندرين ڦاٽل ڪنارن تي اضافي لئي (paste) لڳائي، انهن کي فولڊر بون (Folder Bone) سان اهڙيءَ طرح لسو

ڪري ونو جو رينيپر پيپر جا ريشا/تاندورا دستاويز سان چڱيءَ طرح چنبڙي پون. هاٿي پاليٿين جي ٽڪري کي دستاويز سميت احتياط سان کڻي کنهن خالي ميز تي رکي ڇڏيو ۽ ريپيئر ٽيبل تي صاف پرسپيڪس (perspex) جو هڪ بيو ٽڪرو رکو ۽ انهيءَ تي هلڪو پيسٽ برش سان لڳائي ونو ۽ هڪ ٽيرالين (Terralyn) ڪپڙي جو ٽڪر چڱيءَ طرح هموار ڪري لڳائي ڇڏيو. ٽيرالين تي بہ لئي لڳائي ونو ۽ هاٿي پاليٿين جو اهو ٽڪرو جنهن تي دستاويز رکيل هو، نهايت احتياط سان کڻي لئي لڳل ٽيرالين جي ٽڪري تي ابتو ڪري رکي ڇڏيو تہ جيئن ٽريس ڪيل ڪاغذ ٽيرالين سان گڏ لڳي وڃي ۽ انهيءَ تي چنبڙيل دستاويز جو پهريون رخ (front side) مٿين طرف هجي. انهيءَ تي رکيل پالي ٿين کي آهستي آهستي رول ڪري کڻي ونڻ گهرجي ۽ پهرين وانگر ريپيئر پيپر جي بني ٽڪري کي لئي لڳائي دستاويز تي رکي ڇڏجي. ريپيئر پيپر کي مٿان کان بہ آلو هڻڻ گهرجي ۽ انهيءَ جي داڻن (grains) ۽ لائينن جو رخ پهرئين ڪاغذ جي ٽڪري جي متوازي هئڻ گهرجي. ڪاغذ کي چڱيءَ طرح هٿن سان هيٺئين طرف چڪي لسو ڪري ونڻ گهرجي ڪاغذ تي آلو اسفنج ڦيرائڻ گهرجي ۽ پوءِ پهرئين طرف ريپيئر ٽيبل جا هيٺان لڳل بلب روشن ڪري دستاويز جي ڪنارن سان گڏوگڏ 1/8 اندرئين پاسي ڪاغذ کي ٽريس ڪرڻ گهرجي. جڏهن ڪاغذ جي چئني طرف سُئيءَ سان ٽريس ڪيل لائين مڪمل ٿي وڃي تہ ڪاغذ کي احتياط سان وچ مان ڦاڙي کڻڻ گهرجي ۽ ٽريس ڪيل لائين تان ڪاغذ کي هلڪو هلڪو چڪي ڦاڙڻ گهرجي. جڏهن سمورو ڪاغذ وچ کان جدا ٿي وڃي ۽ ڪنارن تي ڪاغذ رهجي وڃي تہ پوءِ اندرين ڪنارن کي فولبربون وسيلي هموار ڪري ڇڏجي. مرمت ڪيل ڪاغذ کي بون جي مدد سان چڱيءَ طرح لسو ڪري ونجي ۽ انهيءَ کان پوءِ پرسپيڪس کي، جنهن تي آلو دستاويز چنبڙيل آهي، عمودي حالت ۾ "خشڪ ڪرڻ جي ريڪ" (Drying Rack) تي رکي خشڪ ٿيڻ لاءِ ڇڏي ڏيڻ گهرجي. دستاويز سڪڻ کان پوءِ ٽيرالين کي پرسپيڪس تان لاهي ونڻ گهرجي. (فولبر بون جي مدد سان مرمت ڪيل دستاويز کي ٽيرالين تان لاهي ونڻ گهرجي). دستاويز جي چئني طرفن کان تقريباً 1/8 انچ ويڪرو حاشيو ڇڏي ڪاغذ کي اسٽيل اسڪيل ۽ تيز چاقو (cutter knife) يا اسڪيل پيل (scal pel) جي مدد سان ڪٽي ونڻ گهرجي. دستاويزن کي فوٽوگرافڪ ڪٽر ۾ بہ رکي ڪري ڪٽي سگهجي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن دستاويز تي ريپيئر پيپر جي پوري شيٽ لڳائڻ بدران ريپيئر پيپر جا ٽڪرا بہ استعمال ڪيا ويندا آهن. هي هڪ فائديمند طريقو آهي. ڇاڪاڻ جو هن ۾ قيمتي ريپيئر پيپر جي بچت ٿئي ٿي. ٽڪرا استعمال ۾ آڻڻ وقت ڪاغذ جي داڻن جو خيال رکڻ ضروري آهي.

ريپيئر دوران ڪاغذ کي خشڪ ٿيڻ نہ ڏجي ۽ اهو خيال رکڻ گهرجي تہ ڪاغذ جي تهن جي وچ ۾ ذري بہ هوا نہ هجي. ريپيئر وچ ۾ فولبر بون وسيلي ڪاغذ تي ايترو وڌيڪ داٻ نہ وجهڻ گهرجي جو دستاويز ۽ ڪاغذ جي وچ تي لڳل سموري لئي ٻاهر نڪري اچي. تمام ننڍڙن تنگن کي ڪاغذ سان هرگز بند ڪرڻ نہ گهرجي.

٢ - سلڪ وسيلي مرمت جو طريقو. (Silk Repair) جڏهن بہ ڪنهن اهڙي دستاويز کي بحال ڪرڻو هجي جيڪو ڳريل ۽ ڪمزور هجي ۽ انهيءَ جي ٻنهي پاسن کان تحرير بہ هجي تہ انهيءَ کي سلڪ يا شيفون سان مرمت ڪرڻ گهرجي. مرمت ۾ استعمال ٿيندڙ سلڪ تمام باريڪ هئڻ گهرجي. ميز تي پرسپيڪس جو ٽڪرو رکيو وڃي، انهيءَ تي اڳئين وانگر لئي لڳائي ٽيرالين جو ڪپڙو پکيڙي ڇڏجي. انهيءَ تي بہ لئي لڳائي وڃي ۽ پوءِ انهيءَ تي پالي ٿين جو ٽڪرو وڇائي ڇڏجي ۽ رولر جي مدد سان لسو ڪري ونڻ گهرجي. انهيءَ تي دستاويز کي ابتو رکجي ۽ پوءِ دستاويز تي سلڪ رکي انهيءَ تي ميدي جي لئي برش جي مدد سان احتياط سان لڳائي وڃي. پوءِ انهيءَ تي ريپيئر ڪاغذ جي هڪ شيٽ رکي ٽريسنگ ڪئي وڃي ۽ لڪائيءَ جي مٿئين ڪاغذ کي احتياط سان ڦاڙي ڪڍي ونڻ گهرجي ۽ ڦاٽل ڪنارن تي لئي لڳائي فولبربون وسيلي هڪ طرف جي مرمت کي مڪمل ڪري ورتو وڃي. پوليٿين کي مٿئين ٻنهي ڪنڊن کان جهلي احتياط سان پرسپيڪس جي شيٽ تان کڻي ونو ۽ هڪ طرف هموار سطح تي رکي ڇڏيو. پرسپيڪس جي شيٽ تي لڳل ٽيرالين تي ڪجهہ لئي وڌيڪ لڳايو ۽ چڱيءَ طرح لسو ڪري ونو ۽ هاٿي پالي ٿين جو

اهو ٽڪرو جنهن تي دستاويز چنبڙيل هو، ابتو ڪري ٽيرالين جي سطح تي پڪيڙي ڇڏيو. هن کي هٿن يا رولر جي مدد سان لسو ڪري ونو ۽ پاليٿين کي رول ڪندي دستاويز تان اهڙيءَ طرح الڳ ڪريو جو دستاويز ۽ انهيءَ جي پٺ تي لڳايل سلڪ ۽ ريپيئر پيپر ٽيرالين سان ئي چنبڙيل رهن.

پڇي مرحلي ۾ دستاويز تي سلڪ جو هڪ ٽڪرو رکو ۽ انهيءَ تي لئي برش سان لڳايو ۽ ريپئر پيپر رکي اڳ وانگر هموار ڪري ونو ۽ سُڪيءَ وسيلي دستاويز جي ڪنارن سان گڏوگڏ ٽريسنگ ڪري ونو. درمياني ڪاغذ کي ڦاڙي جدا ڪري ونو ۽ فولڊر بون وسيلي بحاليءَ جي ڪم جي پڄاڻي ڪيو. دستاويزن کي بحال ڪرڻ کان پوءِ عمودي حالت ۾ سڪائي ونو، اُس ۾ گرم هوا جو استعمال بلڪل نہ ڪرڻ گهرجي. دستاويز سڪڻ کان پوءِ ڪيس ٽيرالين تان جدا ڪري انهن جي ڪنارن کي گهڙي ونو. دستاويز جي چئني پاسن کان ريپيئر ڪاغذ جو ۱/۸ انچ ويڪرو حاشيو ڇڏي ڏيڻ گهرجي.

سلڪ سان مرمت ٿيل دستاويز گهڻا مضبوط هوندا آهن، انهن جي ڦاٽڻ جا انديشا بلڪل گهٽجي ويندا آهن. دستاويز جا چڙوچڙ ٿيل جزا پاڻ ۾ گڏجي هڪ جاءِ تي ٿي ويندا آهن، پر ڏٺو ويو آهي تہ دستاويز ٿلهو ٿي پوندو آهي. سلڪ سان ريپيئر ڪيل دستاويزات کي تهہ (Fold) ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو آهي. سلڪ کي جيڪڏهن تهہ ڪيو وڃي تہ پوءِ دستاويز ۾ ٽٽڻ جا آثار ظاهر ٿي پون ٿا. اهوئي سبب آهي جو بحاليءَ جو هيءُ طريقو هاڻي تقريباً متروڪ ٿي چڪو آهي. سلڪ وسيلي بحال ڪيل دستاويزن جي تحرير معمولي جهيٽي يعني هلڪي ٿي پوندي آهي. بعض محافظ گهرن ۾ سلڪ وسيلي بحال ڪيل دستاويزن جي رنگ ۾ تبديليءَ کي بہ نوٽ ڪيو ويو آهي. انهن مشاهدن ۽ تجربن جي روشنيءَ ۾ جديد ٽشوز (tissues) استعمال ڪيا ويندا آهن.

۴ - ورق بندي (ليمينيشن). هيءُ هڪ اهڙو طريقو آهي جنهن ۾ دستاويزن کي مختلف قسمن جي ٽشوز مان مناسب ترين ٽشو وسيلي بحال ڪري سگهجي ٿو. هن ۾ جيئن تہ دستاويزن کي آلو نٿو ڪرڻو پوي، تنهن ڪري هيءُ طريقو پاڻيءَ ۾ حل پذير مس وسيلي لکيل دستاويزن لاءِ گهڻو مفيد ثابت ٿئي ٿو. هٿ سان لکيل دستاويزن کي عام طور تي ليمينيٽ نٿو ڪيو وڃي، پر هن طريقي کي دستاويزن جي جزوي مرمت (partial repair) ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو.

جديد طريقا (Non-Traditional Repairs)

دستاويزات جي مرمت جا خشڪ طريقا (Dry Repair)

دستاويزات کي گهٽ ۾ گهٽ ڳلو ڪري يا سواءِ آلو ڪرڻ جي مرمت جي طريقن کي گهڻي اهميت حاصل آهي. انهيءَ جو سبب هيءُ آهي تہ دستاويزات پاڻيءَ جي اثرن کان محفوظ رهندا آهن ۽ انهيءَ تي موجود تحرير کي مرمت دوران ڪنهن بہ قسم جو خطرو نٿو رهي.

خشڪ مرمت جي طريقن ۾ هڪ طريقو فلورينٽائين ريپئر (Florentine Repair) سڏبو آهي. ڇاڪاڻ جو هن طريقي کي پهريون ڀيرو اٽليءَ جي شهر فلورنس ۾ اپنايو ويو هو. هن طريقي ۾ دستاويزن جي ضايع ٿيل حصن کي ڏگهن ريشن واري ڪاغذ جي مدد سان درستِ ڪري ورتو ويندو آهي. تحرير کي تہ واپس آڻڻ مشڪل آهي پر دستاويز جو ڪاغذ پنهنجي مڪمل طبعي حالت تي اچي وڃي ٿو. هن مرمت جي هيءُ بہ خوبي آهي ت هن ۾ سڄي دستاويز کي مرمت جي مرحلي مان نٿو گذرڻو پوي. اهوئي سبب آهي جو مرمت جي هن طريقي وسيلي ڪتاب کي منتشر ڪرڻ کان سواءِ انهيءَ جي صفحن جي مرمت ڪري سگهجي ٿي.

هن طريقي ۾ استعمال ٿيندڙ شيون هيٺين ريت آهن:

(۱) ڏگهين تندن/ريشن وارو جاپاني ٽشو (Jap. Tissue)

(ب) ليميٽيڪ ٽشو (Lamatec Tissue)

(ب) پينٽ برش (Fine Paint Brush)
(ڀ) ڊرافٽ مين پين (Draftsman Pen)
(ت) سي. ايم. سي (C.M.C, (paste
(ٿ) گرم چري ڪپ (Heated Spatula)
(ٽ) پرسپيڪس/ميلنڪس (Perspex/Melinex)

دستاويز جي ڦاٽل يا ضايع ٿيل حصي تي جاپاني ٽشو جي هڪ مناسب سائيز جو ٽڪرو رکو ۽ ڊرافٽ مين قلم کي پاڻيءَ مان ٻوڙي ڪاغذ تي انهيءَ لائين کي ٽريس ڪريو، جتان کان دستاويز جو حصو ڦاٽي ضايع ٿي چڪو آهي. لائين لڳائڻ کان پوءِ ريپيئر پيپر (ڪاغذ) کي ميز تي رکي ڪري پڳل ليڪ کان مخالف ڏسن ۾ ڇڪيو، اهڙيءَ طرح جو ڪاغذ جا ريشا ٻاهرين طرف نڪري اچن. ڪاغذ جي ريشن کي ڦاٽل حصن جي ڪنارن جي مٿان اهڙيءَ طرح رکو جو سمورا ريشا دستاويز تي افقي حالت ۾ هجن. هاڻي هڪ سنهڙي پينٽ برش جي مدد سان ريشن ۽ دستاويز جي ڪنارن تي C.M.C جي لئي لڳائي وٺو ۽ تنهن کان پوءِ جوڙي ڪري ليميٽڪ ٽشو جي پٽيءَ جي وسيلي ڍڪي ڪري گرم چري وسيلي هلڪو هلڪو دٻايو. هاڻي دستاويز کي اهنو ڪري ليميٽڪ ٽشو جي اهڙي ٽڪري سان ليميسٽ ڪري وٺو جو ضايع ٿيل حصي ۽ جوڙ کي مڪمل طور تي ڍڪي ڇڏي. گرم چري ڪپ ڪاغذ تي استعمال ڪرڻ کان اڳ ميلينيڪس جي شيٽ يا ريليز پيپر (Release Paper) ضرور رکي وٺڻ گهرجي ته جيئن دستاويز سڌو سنئون گرمي جي اثرن کان محفوظ رهي.

ضايع ٿيل حصن جي پرائي (Grafting/Lamination)

دستاويزن جي ضايع ٿيل حصن جي جڳهه تي مناسب ٿولهه ۽ رنگ جي ريپيئر پيپر کي لڳائي دستاويزن کي درست ڪرڻ گرافٽنگ (Grafting) سڏبو آهي. گرافٽنگ ۾ عام طور تي سنهڙو ڪاغذ استعمال ڪرڻ گهرجي. پر وڌيڪ ٿلهي ڪاغذ کي ٿلهي ريپيئر پيپر وسيلي به ٺيڪ ڪري سگهجي ٿو. پر بهتر آهي ته ٿلهي ڪاغذ کي ٻن سنهڙن ريپيئر ڪاغذ سان پريو وڃي. اول هڪ طرف کان پوءِ ٻئي طرف کان، گرافٽنگ دوران لئي صرف گرافٽ ڪاغذ يا انهيءَ جي ڪنارن تي ئي لڳائڻ گهرجي. گرافٽ ڪيل حصي کي هڪ طرف کان يا ٻئي طرف کان به ليميٽ ڪري سگهجي ٿو، پر اهو خيال رکڻ گهرجي ته گرافٽ ڪيل حصي جي ٿولهه دستاويز جي ٿولهه کان وڌيڪ نه ٿي وڃي. گرافٽ کي پائيدار بڻائڻ لاءِ هلڪي ٽشوز جي چونڊ ڪرڻ گهرجي.

خشڪ مرمت جو هڪ ٻيو طريقو انڊيا آفيس لئبرري انڊ ريڪارڊس لنڊن جي مسٽر فريڊرڪ مارش وري جولين ڪلاري سان گڏجي تيار ڪيو آهي. هيءُ طريقو خصوصاً اهڙن مخطوطن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي جن تي تصويرون ۽ نقش اڪريل هجن. هن مقصد لاءِ هنن جن ٽشوز يا ريپيئر ڪاغذ جي چونڊ ڪني، اهي هيٺينءَ ريت آهن:

١- گيمپي (Gampi) [0.04 m.m.]
٢- لينز ٽشو (L-2) [0.05 m.m.]
٣- هوڊو مورا (Hodomura) [0.11 m.m.]

گرمي سان پگرجندڙ ۽ ٿڌو ٿيڻ تي چمبي ويندڙ ڪشونر (Heat-set Adhesives) ۾ هيٺين ريت شيون استعمال ڪيون ويون آهن:

١- ٽسڪرل Texicryl - 13-002
٢- پرائمل Primal- Ac 34
٣- آدمڪو جو تيار ڪيل خاص ليميٽڪ Admeco unsupported Lamatec

مرمت کان اڳ رنگن جي صفائي، لاءِ هيٺين ريت ڳارو استعمال ڪيو ويو آهي:

۱- هائيڊروجن پرآڪسائيڊ ۳۰ حصا (H_2O_2)
۲- ڊائي ايٿائل ايٿر ۳۰ حصا [$(C_2H_5)_2O$]
مرمت دوران هيٺين سامان جي ضرورت ٿيندي آهي.
۱- سوئي (needle)
۲- چمٽو (tweezer)
۳- گرم چري ڪپ (heated spatula)
۴- ميلينيڪس شيٽ (Melinex sheet)
۵- سليڪون ريليز پيپر (Release Paper)
٦- بليڊ اسڪيلپل (scalpel)
۷- ڪاغذ جو پلپ/چورو (Pulp)
۸- پيسٽ برش (گول) (Paste Brush)
۹- عمدو باريڪ برش (Paint Brush)

دستاويز جي سامهون جي ڪمزور حصن تي گيمپي ٽريس ڪرڻ کان پوءِ چُريءَ جي مدد سان لڳائي ڇڏي وڃي. باريڪ سوراخن کي L-2 ٽشو يا پلپ وسيلي پريو ويو. انهيءَ پرانيءَ يا فلنگ کي داٻ جي مدد سان لسو ڪري ورتو ويو. دستاويز کي ٻئي طرف کان "هوڊومورا" ريپيئر پيپر جي مدد سان پريو ويو. اهو ڪم ڪرڻ وقت دستاويز تي ميلينيڪس جي شيٽ رکڻ ضروري آهي. ٽريسنگ جي وقت ريپيئر جي ميز جو بلب روشن ڪرڻ گهرجي ته جيئن دستاويز جي ڦاٽل حصن جي ٻاهرين لائين يا ليڪ (out line) نظر ايندي رهي ۽ ٽريسنگ صحيح ٿئي. ٻنهي پاسن جي مرمت کان پوءِ ريپيئر ڪاغذ جي ڪنارن کي سڪيلپل جي مدد سان نهايت احتياط سان اهڙيءَ طرح هموار ڪرڻ گهرجي جو اهو دستاويز جو ئي حصو نظر اچي. جيڪڏهن دستاويزات مرمت ڪيل صفحن کي جلد ۾ محفوظ ڪرڻو هجي ته سلائيءَ لاءِ ريپيئر ڪاغذ (هوڊومورا) کي هڪ طرف کان پنجاهه ملي ميٽر ويڪرو رکڻ گهرجي. منقش مخطوطن ۽ اهڙن مخطوطن جا صفحا جن ۾ تصويرون هجن، جلد بنديءَ کان اڳ چڪيءَ ريت ترتيب وار ڪيا وڃن ۽ انهن جي درميان باريڪ ٽشو پيپر جيڪي تيزابيت کان پاڪ هجن رکيا وڃن ته جيئن تصويرن جي سطح کي رڳڙ کان نقصان نه رسي. هوڊومورا ڪاغذ بدران ڊوور (Dover) ريپيئر ڪاغذ به استعمال ڪري سگهجي ٿو. اهو ڪاغذ به هٿ سان تيار ڪيل آهي.

ليف ڪاسٽنگ Leaf-casting

مرمت جي جديد طريقن ۾ ليف ڪاسٽنگ هڪ نئون طريقو آهي. ليف ڪاسٽنگ جي پهرين مشين اسرائيل جي نيشنل آرڪائيور ۾ تيار ڪئي ويئي. (۴) هن مشين ۾ بنيادي طور ڪاغذ سازيءَ جي ٽيڪنيڪ استعمال ڪئي وڃي ٿي، يعني پلپ (pulp) جي ذريعي نئون ڪاغذ جوڙيو ويندو آهي. پر هن ۾ خاص ڳالهه هيءَ آهي ته صرف ضايع ٿيل حصي تي ئي ڪاغذ نهندو آهي. پلپ مناسب رنگ ۽ وزن جي ڪاغذ سان علحده مڪسر (mixer) ۾ تيار ڪيو ويندو آهي. پلپ جي مقدار کي دستاويز جي ڦاٽل حصن واري جڳهن جي ماپ ڪري تيار ڪيو ويندو آهي. مشين ۾ لڳل جاريءَ جي هڪ ٽري هوندي آهي. جنهن تي دستاويز رکي ڇڏبو آهي ۽ جاريءَ جي باقي حصن کي ڍڪي ڇڏيو ويندو آهي. ڪاغذ جي پوري/پلپ جو هڪ مقدار ٽري ۾ وجهي ڇڏبو آهي ۽ پاڻي کي خاص گهرائيءَ تائين پريو آهي. انهيءَ ٽري کي جڏهين پاڻيءَ جي سطح کان مٿيرو ڪيو ويندو آهي ته ٽري ۾ پاڻي دستاويز ۾ ڦاٽل حصن مان گذرندو جاريءَ جي رستي هيٺ هليو ويندو آهي. انهيءَ دوران پلپ جا ريشا صرف انهيءَ حصي تي جمع ٿي ويندا آهن، جنهن دستاويز ڦاٽل هوندو آهي. هن طرح ڪاغذ جي هڪ نئين تهه جيڪا پلپ جي ريشن وسيلي نهندي آهي، سوراخن کي

ڊڪي چڙهندي آهي ۽ دستاويز پنهنجو پاڻ مڪمل حالت اختيار ڪري وٺندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن پلپ ۾ ڪو مناسب ڪلونر بہ شامل ڪري وٺبو آهي. بعد ۾ مرمت ٿيل دستاويز کي بلاٽنگ ڪاغذ وچ ۾ رکي خشڪ ڪري وٺبو آهي.

ليف ڪاسٽنگ مشينون مختلف ملڪن ۾ تيار ٿيڻ لڳيون آهن. انهن ۾ گھڻيون تہ وري ساديون آهن ۽ ڪوڙ ساريون وري خودڪار آهن. مثلا "Recurator" ۽ "Vinyector" وغيره. هن مشيني طريقي سان دستاويزن جي مرمت گھڻي آسان ٿي وئي آهي. هن ۾ وقت بہ گھٽ صرف ٿئي ٿو ۽ ماهر ريشورر جي بہ ضرورت نٿي پوي. هڪ عام شخص جنهن کي مشين هلائڻ جي تربيت ڏني وئي هجي، هيءَ ڪم ڪري سگھو ٿو. ليف ڪاسٽنگ وسيلي دستاوزن کي مرمت ڪرڻ کان پوءِ نائيلون جا چاريءَ ۽ بعد ۾ "Multisorb" مس چوسيندڙ ڪاغذ تي رکي خشڪ ڪري ورتو ويندو آهي. هن طريقي سان صرف اهڙن دستاويزن کي ٺيڪ ڪري سگھجي ٿو، جن جي مس پڪي هجي. اهڙن دستاويزن کي جن تي پاڻيءَ ۾ حل ٿيندڙ مس استعمال ڪئي وئي هجي، خشڪ مرمت جي طريقي وسيلي بحال ڪرڻ گھرجي. بهرحال اهڙين ليف ڪاسٽنگ مشينن جي تياريءَ تي بہ ڪم ٿي رهيو آهي. جيڪي پاڻيءَ ۾ حل ٿيل مس وارن دستاويزن کي بہ بحال ڪري سگھن.

تازو ئي هڪ نئين ليف ڪاسٽنگ مشين ڊينمارڪ ۾ تيار ڪئي وئي آهي جنهن جي ذريعي وڏي پيماني تي شڪستہ/ڀُريل قيمتي ڪاغذن کي ڏِگھن ريشن واري ڪاغذ جي تيار ٿيل ڳاري وسيلي گھٽ وقت ۾ مرمت ڪري سگھجي ٿو. هن مشين تي مسلسل گھڻن سارن ڀُريل ۽ ڦاٽل ڪاغذن کي جلد بحال ڪري سگھجي ٿو. اميد آهي تہ هن مشين جي تياري جلد ئي وسيع پيماني تي ڪئي ويندي ۽ هن طرح روايتي ليف ڪاسٽنگ مشين جي جڳھہ تي مستقبل قريب ۾ نئين ليف ڪاسٽنگ مشين حاصل ڪري وٺندي. جنهن وسيلي وسيع پيماني تي متاثر مواد جلد بحال ڪري سگھبو.

ورق بندي (ليمينيشن) (Lamination)

ورق بندي (ليمينيشن) هڪ اهڙو طريقو آهي جنهن ۾ ڪمزور ۽ ڀُريل ڪاغذ کي استعمال جي قابل بڻائڻ لاءِ انهيءَ جي هڪ يا ٻنهي طرفن اهڙو ڪاغذ يا ٽشو چنبڙايو ويندو آهي جنهن مان تحرير يا ڇپائيءَ کي سولائيءَ سان پڙهي سگھجي. هن طرح اصل دستاويز، سنهڙي باريڪ ڪاغذ يا ٽشو جي ٻن تهن جي وچ ۾ محفوظ ٿي وڃي ٿو. ٽشوءَ کي چنبڙائڻ لاءِ ميدي جي عام لئي يا ٻيا مناسب قسم جا مادا استعمال ڪري سگھجن ٿا. بنيادي طور تي ليمينيشن هڪ اهڙو عمل آهي، جيڪو احتياطي تدبير لاءِ اختيار نٿو ڪيو وڃي، پر ان کي علاج طور استعمال ڪيو وڃي ٿو، تنهن ڪري هر ڪمزور دستاويز کي ليمينيٽ نہ ڪرڻ گھرجي. هيءَ طريقو صرف انهن دستاويزن لاءِ مخصوص هئڻ گھرجي جيڪي باهہ، ڪيڙن ماڪوڙن ۽ تيزابيت جي سبب ڪري ايتري قدر خراب ٿي ويا هجن جو ڪين وري ڪنهن ٻئي طريقي تحت محفوظ ڪرڻ ممڪن نہ هجي. غرض تہ دستاويزن کي ليمينيٽ ڪرڻ کان اڳ فيصلو نهايت سوچي سمجھي ڪرڻ گھرجي. تمام گھڻي تيزابيت وارن دستاويزن کي ليمينيٽ ڪرڻ کان اڳ انهن جي تيزابيت کي دور ڪرڻ بہ نهايت گھڻو ضروري هوندو آهي.

ليمينيشن جي مقصد لاءِ مختلف شين جا ٽشو استعمال ڪري سگھجن ٿا. عام ٽشو هيٺينءَ ريت آهن.

١- باريڪ ڳنڍي ڪاغذ (Tap Tissue)

٢- پاليٿين (Polythene)

٣- نائيلون (Nylon) (Polyamide)

٤- سيلولوز ايسيٽيٽ وغيره (Cellulose Acetate)

اهڙي قسم جا ٽشو استعمال ڪيا وڃن جن ۾ هيٺين ريت خاصيتون هجن:

١- هن مان عام روشني ۽ بنفشي ڪرڻا (U. V. rays) گذري سگھن تہ جيئن تحرير کي پڙهي سگھجي.

۲- ليمينيٽنگ ٽشو گهڻو ٿلهو نه هئڻ گهرجي ۽ نه ئي انهيءَ جي استعمال سبب دستاويزن جي وزن يا ٿولهه ۾ واڌارو ٿئي.

۳- ٽشوءَ جي تيزابيت ۵ء۸-۵ء۵ P.H جي وچ ۾ هجي.

۴- ٽشوءَ کي سولائيءَ سان دستاويز کان سواءِ ڪنهن نقصان رسائڻ جي لاهي سگهجي، يعني هن ۾ واپس آڻڻ (Reversibility) ابت سبت ڪرڻ جي خاصيت هجي.

۵- ٽشو ڪيميائي طور تي ڪاغذ ۽ تحرير جي مس تي اثر انداز نه ٿئي.

دستي ورق بندي وارو عمل (Hand Lamination)

ليمينيشن جو هيءُ طريقو نيشنل آرڪائيوز آف پاڪستان ۾ ۱۹۷۴ع تائين استعمال ڪيو ويندو رهيو. هن ۾ جاپاني باريڪ ڳُڏيءَ وارو ڪاغذ ۽ ميدي جي لئي کي چنبڙائڻ جي مادي طور استعمال ڪيو ويو. هيءُ طريقو سستو هئڻ سان گڏوگڏ سولو به هو. هن طريقي تحت عام طور تي ڇاپيل مواد کي، مثلاً قديم اخبارن کي، محفوظ ڪيو ويو. اهي دستاويز جن جي مس پختي هجي، هن طريقي تحت محفوظ ڪري سگهجن ٿا. هن ۾ استعمال ٿيندڙ ميدي جي لئيءَ جو هڪجهڙو گهاٽو هئڻ ضروري آهي. هن کي عام طور تي نيم پاڻياٺي حالت ۾ هئڻ گهرجي ۽ هن ۾ نوس يا نيم نوس مادي کي استعمال نه ڪرڻ گهرجي. انهيءَ مقصد لاءِ لئيءَ کي چڱيءَ طرح پچائڻ کان پوءِ باريڪ چاريءَ مان گهٽ ۾ گهٽ به پيرا ڇاڻڻ ضروري هوندو آهي. لئي ۾ ٿورڙو ٿائيمول (Thymol) جيوڙن کان بچاءَ لاءِ استعمال ڪرڻ ضروري آهي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن لئيءَ ۾ ٿورڙو ميگنيشيم اسيٽيٽ (Magnesium Acetate) شامل ڪري ورتو وڃي ته تيزابيت کي گهٽ ڪرڻ ۾ به مدد ملندي آهي.

لئيءَ کي نرم وارن واري برش جي مدد سان دستاويز تي لڳايو وڃي ۽ پوءِ ٽشوءَ کي دستاويز تي آهستي آهستي اهڙيءَ طرح رکيو وڃي، جو هوا جو ڪوبه ڦوڦلو بلبلو دستاويز ۽ ٽشوءَ جي وچ ۾ نه رهجي وڃي. ٽشوءَ جي سائيز، دستاويز کان ٿورڙي مٿيري هئڻ گهرجي. ٽشوءَ کي هلڪڙو، ربڙ رولر (Rubber Roller) جي مدد سان دٻايو وڃي. هاڻي دستاويز کي ابتو ڪري انهيءَ تي به مٿيون عمل دهرايو وڃي ۽ ڪنهن لسائين سطح تي رکي ڪري ڇانو ۾ خشڪ ڪيو وڃي. ٻن ليمينيشن کان اڳ دستاويزن جي ضروري مرمت ڪرڻ گهرجي ۽ ضروري هجي ته گارڊ (Guard) به لڳائي وٺڻ گهرجن. هن مقصد لاءِ اهڙيون ميزون (repair tables) استعمال ڪيون وڃڻ گهرجن جن جي سطح تي شيشو لڳل هجي ۽ لائيٽ باڪس (Light Box) روشنيءَ واسطي مهيا ڪيل هجي.

محلل/ڳاري واري ليمينيشن (Solvent Lamination)

هيءُ طريقو نيشنل آرڪائيوز آف انڊيا ۾ دريافت ٿيو. هن ۾ صاف ۽ شفاف پتلي، سيلولوس ايسيٽيٽ جي فلم (Cellulose Acetate film) استعمال ڪئي وڃي ٿي. دستاويز کي سيلولوس ايسيٽيٽ فلم جي ٻن ٽڪرن جي وچ ۾ رکيو وڃي ٿو ۽ پوءِ انهن جي ٻنهي پاسن کان ٽشو ڪاغذ جا به ٽڪرا رکي ڪري پنجن تهن تي مشتمل هڪ سنبوسو/سئنڊوچ تيار ڪري ورتو ويندو آهي. هاڻي ان کي ميز تي رکي واري واري سان ٻنهي طرفن کان ايسي ٽون وسيلي ڳلو ڪيو ويندو آهي. ايسي ٽون ٽشو ڪاغذ جي پورن مان گذري ڪري سيلولوس ايسيٽيٽ (Cellulose Acetate) فلم تائين پهچي ويندو آهي ۽ انهيءَ کي حل ڪري نرم ڪري ڇڏي ٿو ۽ ٽشو ڪاغذ دستاويز سان چنبڙي پوندو آهي. ايسي ٽون جي خشڪ ٿيڻ تي سيلولوس ايسيٽيٽ فلم دستاويز جي ريشن تائين پهچي ويندو آهي ۽ دستاويز کي مضبوط بڻائي ڇڏي ٿو. ايسي ٽون هڪ سنو ڳارو آهي، تنهن ڪري اهو ڪاغذ کي صاف به ڪري ٿو.

لوهه جي داب ۾ ٿورڙي دير رکڻ کان پوءِ ان کي ڪڍي ونبو آهي. هن طريقي ۾ دستاويزن کي تمام گهٽي گرميءَ جي درجي ۽ داب مان گذرڻو نٿو پوي، جهڙوڪ وري مشيني طريقي ۾ ليمينيٽنگ پريس (Lamination Machine) ۾ ٿيندو آهي. هيءُ طريقو گهڻو گهٽ وقت وٺي ٿو ۽ ليمينيشن جڙو هڪ ٻن منٽن ۾ مڪمل ٿي پوي ٿي.

ڪتابن جي صفحن ۽ ورقن کي بہ هن ريت ليمينيٽ ڪري سگهجي ٿو. فائل دستاويزن کي بہ جوڙي سگهجي ٿو. مس وسيلي تحرير ٿيل دستاويز هن طرح بحال ڪري سگهجن ٿا. اهي دستاويز جن تي مهرون (seal) لڳل هجن، هن طريقي تحت صحيح ڪري سگهجن ٿا. ڇاڪاڻ جو هن طريقي ۾ مهر تي وڌيڪ داٻ نٿو پوي ۽ ضرورت پوڻ تي ليمينيشن کي ايسي ٽون ڳاري کان جدا ڪري سگهجي ٿو ۽ دستاويز کي پنهنجي اصل حالت تي ٻيهر آڻي سگهجي ٿو. انهن سڀني خوبين سان گڏوگڏ هن طريقي ۾ هڪ وڏو نقص هيءُ آهي تہ مرمت ٿيل دستاويز جو وزن ڇڪو خاصو وڌي وڃي ٿو.

مشيني ليمينيشن (Machine Lamination)

ليمينيشن جي هن طريقي ۾ هڪ اهڙو ٽشو استعمال ڪيو ويندو آهي. جنهن جي هڪ طرف هڪ اهڙو مادو لڳل هوندو آهي جيڪو عام گرميءَ جي درجي تي ٺوس حالت ۾ رهي ٿو. پر گرم ڪرڻ تي پگهربو آهي ۽ ڄمڻ جي صلاحيت رکندو آهي ۽ ٿڌو ٿيڻ تي وري ڄمي ڪري ٺوس حالت ۾ واپس اچي ويندو آهي. اهڙي ئي هڪ ٽشو کي ليميٽڪ (Lamatec) چوندا آهن. جنهن جي ايجاد جو موڙ برطانيہ جي مسٽر ٽي. جي ڪولنگز (T. J. Collings) ۽ مسٽر ايف مارش جي مٿي تي آهي. ڪمبرويل اسڪول آف آرٽس انڊ ڪرافٽس لنڊن جي تجربي گاهہ ۾ اهڙا "پاليمر" (Polymer) مرڪب دريافت ڪيا ويا جيڪي ٽشو جي ڪوٽنگ (Coating) لاءِ استعمال ٿي سگهن ٿا. انهن ۾ پرائمل جا بہ قسم (Primal AC 34 ۽ Primal AC 73) ذڪر جي قابل آهن. مسٽر ڪولنگز وري انهن ٻنهي جي جڳهہ تي وري پرائمل اي سي ٦١ (Primal AC 61) بہ تجويز ڪيو آهي.

برطانيا جي هڪ فرم ميسرس آدمڪو (M/s Ademco) وري ڪوٽڊ ٽشو (Coated Tissue) يعني ليميٽڪ (Lamatec) کي تجارتي پيماني تي تيار ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ٻہ ڪيترن ئي قسمن جا ٽشو تيار ڪيا جيڪي برطانيہ کان ڪمرائي سگهجن ٿا. اهي ٽشو دنيا جي گهڻن ئي آرڪائيوز ۾ ليمينيشن لاءِ استعمال ٿي رهيا آهن. انهن کي دستاويزن تي لڳائڻ لاءِ بجليءَ وسيلي گرم ٿيندڙ هڪ داٻ ٺاهيو ويو آهي. جيڪو هارڊ بيڊ پريس شڪل (Hard Bed Laminating Press) سڏبو آهي. هن ۾ ٢٦" × ٢٢" سائيز تائين جي ليمينيشن ڪري سگهجي ٿي، پر ضرورت پوڻ تي انهيءَ سائيز کان وڏا دستاويز، مثلاً نقشا يا چارٽ وغيره حصن ۾ واري واري سان ليمينيٽ ڪري سگهجن ٿا. هن قسم جو هڪ داٻ (Manual Press) ماڊل نمبر ٢٢٢٦ نيشنل آرڪائيوز اسلام آباد ۾ استعمال هيٺ آهي.

دستاويز کي ليمينيٽنگ ٽشو جي ٻن هڪ جيترن ٽڪرن جي وچ ۾ اهڙيءَ طرح رکيو وڃي جو دستاويز جي چئني طرف تقريباً هڪ سينٽي ميٽر ٽشو ٻاهر نڪتل هجي. هاڻي هن کي هڪ خاص قسم جي سٽبي ڪاغذ (Release Paper) ۾ رکي پريس ۾ افقي حالت ۾ داخل ڪرڻ گهرجي. داٻ جو گرميءَ جو درجو ٨٥ ڊگري سينٽي گريڊ جي ويجهو هئڻ گهرجي. داٻ جي ڦيٿي/چڪري کي ٻنهي هٿن سان کابي طرف ڦيرايو وڃي تہ جيئن داٻ جو مٿيون حصو آهستي آهستي هيٺ اچي ۽ داٻ بند ٿي وڃي. هڪ يا ڏيڍ منٽ کان پوءِ داٻ کي کولي (ساڄي پاسي ڦيرائي) دستاويز کي ڪڍي ورتو وڃي ۽ ڪنارن کان بچيل ٽشوءَ کي اهڙيءَ طرح ڪٽيو وڃي جو دستاويزن جي چئني طرف ڪٽ ۾ گهٽ ٢ ملي ميٽر جو حاشيو باقي رهي. مختلف ليمينيٽنگ ٽشوءَ لاءِ مختلف گرميءَ جا پدَ گهربل هوندا آهن. جيڪي هيٺ درج ڪجن ٿا:

نائيلون = ٨٥ سينٽي گريڊ
ليمينڪ = ٩٠ سينٽي گريڊ
پولي ٿين = ١١٠ سينٽي گريڊ
سيلولوس ايس ٽيٽ = ١١٠ سينٽي گريڊ

ميشرز آدمڪو وري ڪيترن ني قسمن جا ٽشو تيار ڪيا آهن جيڪي مختلف مقصدن لاءِ استعمال ٿين ٿا. انهن مان ڪجهه هيٺين ريت آهن.

1. Unglazed Lamatec Tissue
2. Area Bonded Fibre Tissue (ABF)
3. Crompton Coated Tissue
4. Unsupporte Lamatec
5. Double Sided Heat-Seal Film

پهرين ٽن قسمن جا ٽشو دستاويزن، اخبارن ۽ نقشن جي ليمينيشن ۾ ڪم ايندا آهن. جڏهن ته نمبر ۴ ليمينٽڪ ريسٽوريشن جي ڪم ۾ ڪئونز طور استعمال ٿئي ٿو ۽ بحال ڪندڙ شخص جي پسند مطابق ڪنهن ڪاغذ تي به منتقل ڪري سگهجي ٿو. هن جي مدد سان ڪجهه مس يا رنگن وارن مخطوطن تي بحالي، جي ڪم ۾ گهڻي سولائي ٿئي ٿي. ڊبل سائيڊ فلم (Heat Seal Film) فوٽوءَ جي مائونٽنگ (mounting) ۾ استعمال ٿئي ٿي. ميشرز آدمڪ جي تيار ڪيل ٽشو ۾ ڪيترائي بيا مختلف قسمن جا ٽشو به آهن جيڪي مختلف شين جي ليمينيشن ۾ ڪم اچن ٿا. دستاويزن کي عام طور بنهي پاسن کان گڏوگڏ داب ۾ رکي ليمينيٽ ڪيو ويندو آهي. هن کي ڊبل ليمينيشن چيو ويندو آهي، پر گهڻو ڪري جيئن شروع ۾ بيان ڪري چڪا آهيون ته سنگل ليمينيشن يعني صرف هڪ پاسي جي ليمينيشن به ڪئي ويندي آهي. مثلاً ٿلهي ڪاغذ جا چارٽ، نقشا وغيره. ڊبل ليمينيشن ۾ به هيءُ خيال رکڻ گهرجي ته ليمينيٽنگ ٽشوءَ جي ريشن جو رخ اهڙيءَ طرح هجي جو اهي هڪ ٻئي جي قائم ڪيل ٽڪنڊي ني بچائي ڪن. ٻين لفظن ۾ اسين هن ريت چئي سگهون ٿا ته هڪ دستاويز جي ٻنهي پاسي جيڪڏهن لڳايل ٽشو جي ريشن جو رخ متان ڪان هيٺانئين طرف آهي ته دستاويز جي سامهون لڳايو ويندڙ ٽشوءَ جو رخ ساڄي ڪان کابي طرف هئڻ گهرجي. هن طرح ٿيندڙ ڊبل ليمينيشن ۾ دستاويز مڙي نئو ۽ رول به نئو ٿئي. سڌو يا لسانون رهي ٿو. چاڪاڻ جو دستاويز تي ليمينيٽنگ ٽشوءَ جي ڇڪ هڪ جهڙي يا برابر ٿئي ٿي. ليمينيشن ڪان اڳ جيڪڏهن دستاويز جي ضايع ٿيل حصن جي جڳهه تي مناسب ڪاغذ لڳائي ليمينيشن ڪئي وڃي ته دستاويز گهڻو خوبصورت نظر ايندو. انهيءَ لاءِ هڪ ماهر بحال ڪندڙ جو هئڻ ضروري آهي. اهڙيءَ طرح ڪتابن جي صفحن کي ليمينيٽ ڪرڻ وقت سنگل يا ڊبل ڪاغذ وسيلي گارڊ (Guard) به ڪري سگهجي ٿو ته جيئن جلد سازيءَ جي وقت ڏکيائي پيش نه ٿئي. هن ڪم کي انجام ڏيڻ ۾ گرم چري ڪپ (Tacking Iron) جي مدد ورتي پوي ٿي،تنهن ڪري هن جا ڪيترائي ماڊل ۽ قسم مهيا ٿيل آهن. هن ۾ هڪ اهڙو ماڊل به آهي جنهن جو گرميءَ جو درجو گهٽ ۽ وڌ به ڪري سگهجي ٿو. ليمينيشن جي ميدان ۾ ويڪيوم داب (Vacuum Press) ميشرز آدمڪو جي جديد ترين ايجاد آهي. هن داب جو هيءُ فائدو آهي ته هن ۾ مختلف ٿولهه وارين شين کي به هڪ ئي وقت ليمينيٽ ڪري سگهجي ٿو. ليمينيشن داب (ماڊل نمبر ٦٠٤٠) ۾ ٤٠" × ٦٠" سائيز تائين دستاويز ۽ نقشا رکي سگهجن ٿا. هن ۾ گرميءَ جو درجو ٢٥٠ وات جا ڏهه انفراريڊ (Infrared) بلب پهچائيندا آهن. دستاويزن کي ڍڪڻ لاءِ لٽيڪس ربڙ (Latex) جي نهيل هڪ شفاف شيٽ هوندي آهي. انهيءَ کي دستاويز تي رکي ويڪيوم پمپ هلائي چڏيو ويندو آهي. گرميءَ جي درجي ۽ وقت کي سيٽ (set) ڪري ڇڏيو آهي. مقرر ٿيل وقت ۽ گرميءَ جي درجي تي پهچڻ کان پوءِ گهنٽي وڄندي آهي. تنهن ڪري داب کي کولي دستاويزن کي ڪڍي ورتو ويندو آهي. هيءَ مشين خودڪار (Automatic) آهي ۽ انهيءَ جي وڌيڪ سار سنڀال جي ضرورت به نئي پوي.

ليمينيشن جي مشينن ۾ هڪ قسم هائيڊرالڪ داب به آهي. هيءَ هائيڊرالڪ داب (Hydraylic Press) باٿيات جي دباءَ جي اصول تي ڪم ڪندا آهن. هن قسم جي هڪ مشين يوگوسلاويه جي ٺهيل آهي. Masino-

Impex جيڪا پشاور جي صوبائي آرڪائيوز (Record Office) ۾ استعمال هيٺ آهي، هن ۾ اخبارن جا صفحا ۽ آسانيءَ سان ليمينيٽ ڪري سگهجن ٿا. مٿيءَ ذڪر ڪيل مشينون "Flatbed Laminators" سڏجن ٿيون، يعني انهن ۾ ليمينيشن جو عمل هڪ لساٿين سطح تي سرانجام ڏنو وڃي ٿو. انهيءَ جي برعڪس گهمندڙ/ ڦرندڙ ليمينيٽر (Rotary Laminators) ۾ استعمال ٿيندا آهن، جن ۾ ليمينيشن جو عمل ڪاغذ کي ٻن ڦرندڙ گرم رولرن (Rollers) مان گذارڻ سان سرانجام ڏنو وڃي ٿو. اهي رولر دستاويز تي داٻ وجهڻ سان گڏوگڏ گرمي ۾ رسائين ٿا ۽ اهڙيءَ طرح ليمينيشن جو عمل پڄاڻيءَ تي رسي ٿو.

ليمينيشن هڪ مشيني عمل آهي، تنهن ڪري هن ۾ گهٽ وقت ۾ گهڻو سارو ريڪارڊ محفوظ ڪري سگهجي ٿو، پر جيئن اسان شروع ۾ بيان ڪري چڪا آهيون ته دستاويزن کي ليمينيٽ ڪرڻ جو فيصلو گهڻي سوچ ويچار بعد ئي ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو دستاويز کي هڪ ڀيرو ليمينيٽ ڪرڻ کان پوءِ جيتوڻيڪ ڪيس اصلي حالت ۾ واپس آڻي سگهجي ٿو، پر نڌهن به دستاويز جي ريشن ۽ مس کي ڪجهه نه ڪجهه نقصان ضرور رسي ٿو. ليمينيشن دوران دستاويز کي گهڻي داٻ ۽ وڌيڪ گرميءَ جي درجي کي برداشت ڪرڻو پوندو آهي، جنهن سبب ڪاغذ جا نازڪ ريشا متاثر ٿين ٿا. وري اهو به ڏٺو ويو آهي ته وقت گذرڻ سان گڏ ٽسو هنڌبو تي وڃي ٿو. اهوئي سبب آهي ته هن طريقهءِ ڪار کي هڪ سؤ يا پنجاهه سالن کان وڌيڪ پراڻي دستاويزن تي نه استعمال ڪرڻ گهرجي. اخبارن ۽ جديد ريڪارڊ جي تحفظ لاءِ هيءُ طريقو نهايت مناسب آهي. جيڪڏهن ضرورت پوي ته ليمينيٽ ڪيل دستاويزن کي هيٺينءَ طرح ذڪر ڪيل ڳارن وسيلي لاهي سگهجي ٿو.

١- باريڪ ڪاغذ جي هٿ جي ليمينيشن -- گرم پاڻيءَ ۾، ٦٠ سينٽي گريڊ تي

٢- آدم ڪو ليميٽڪ ٽشو -- نيم گرم پاڻي / اسپرٽ

٣- پالي ٿين -- ٽرائي پرڪلورو ايٿلين، ٥٠ سينٽي گريڊ

٤- پالي مائيڊ (نائيلون) -- گرم الڪوحل

٥- سيلولوس ايسيٽيٽ -- ايسي ٽون.

ليمينيشن لاهڻ جو ڪم صرف تربيت يافته ماهرن کي ئي ڪرڻ گهرجي. ليمينيشن ۾ اهڙو مواد استعمال ڪرڻ گهرجي جو دستاويز ۾ اکين کي خراب لڳندڙ چمڪ پيدا نه ٿئي ۽ اصل تحريري مواد جو وزن ۽ ضخامت وڌيڪ نه ٿيڻ گهرجي.

دستاويزن جي ڪيسي بنديءَ وارو طريقو (Encapsulation)

دستاويزن جي بچاءَ جو هيءُ هڪ اهڙو طريقو آهي جنهن ۾ دستاويز کي ٻنهي طرفن کان ٻن شفاف فلمن ۾ رکي چنبي پاسن کان بند ڪري ڇڏيو ويندو آهي. هيءُ فلم ميلينيڪس (Malinex)، پالي ٿين (Polythene)، پولي ايسٽر (Polyester) يا سيلولوس، ايسيٽيٽ جي ٿي سگهي ٿي. هيءُ فلم پلاسٽڪ (plastic) جي هرگز نه هئڻ گهرجي. دستاويزن کي محفوظ فلم ۾ بند ڪرڻ جو هيءُ طريقو پهريون ڀيرو لئبرري آف ڪانگريس ۾ شروع ڪيو ويو. پولي ايسٽر فلم جي ٺهيل لفافن ۾ هڪ هڪ دستاويز کي رکي چنبي پاسن کان اهڙيءَ طرح سيل (seal) ڪيو ويو جو هڪ طرف کان هوا جي نيڪال جي جڳهه باقي رکي ويئي. هن ريت ڪمزور ترين دستاويز کي به محفوظ ڪيو ويو ۽ ان جي استوريج ۽ استعمال ۾ ڦاٽ ٽٽ جا خطرا ختم ٿي ويا. هن طريقي ۾ دستاويزن کي تيزابيت کان پاڪ هئڻ گهرجي ۽ نه ئي انهيءَ ۾ ڪو اهڙو مادو هئڻ گهرجي جيڪو اڳيان وڃي دستاويزن کي نقصان رسائي. لفافا جوڙڻ لاءِ مائيلر (mylar) يا ميلينيڪس (Malinex) جي شيٽ استعمال ڪري سگهجي ٿي ۽ سيل ڪرڻ لاءِ ٻنهي پاسن کان چنبڙندڙ ١/٢ سينٽي گريڊ ويڪري شفاف ٽيپ استعمال ڪئي ويندي آهي. ٽيپ جي هڪ طرف ڪاغذ هوندو آهي. اول پولي ايسٽر جي هڪ شيٽ ميز تي رکي وڃي پوءِ انهيءَ تي وچ ۾ دستاويز کي اهڙيءَ طرح رکيو وڃي جو چنبي

طرفن کان گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ انچ يا تقريباً اڍائي سينٽي ميٽر جو مفاصلو هجي. هاڻي ٽيپ کي دستاويز جي چئني پاسن کان ۱ سينٽي ميٽر جو مفاصلو ڇڏي ڪري لڳايو وڃي ۽ هڪ طرف اڌ سينٽي ميٽر خالي جڳهه ڇڏي ڏني وڃي. ٽيپ جي مٿان لڳل ڪاغذ کي لاهي وٺڻ گهرجي ۽ پولي ايسٽر جي بيءِ فلم کي دستاويز تي رکي ڪري اسفنج سان هلڪي داٻ سان لسو ڪري ورتو وڃي. هن ريت ڪمزور کان ڪمزور ترين دستاويز کي به انهيءَ قابل بڻائي سگهجي ٿو ته انهيءَ کي جهڙيءَ طرح مرضي هجي استعمال ڪريو. هن ريت نهايت ڳريل دستاويزن، نقشن، اخباري تراشن/ڪٽنگس وغيره کي به محفوظ ڪري سگهجي ٿو. ٽيپ بجاءِ مشين وسيلي چئني پاسن کان سيبو ڏيئي دستاويز کي محفوظ ڪري سگهجي ٿو. هن طريقي ۾ دستاويز جي اصل حالت تي واپسي (Reversal) گهڻي آسان ٿيندي آهي. لفافي کي هڪ طرف کان ڪٽي دستاويزن کي ڪڍي سگهجي ٿو. ڪوڙ سارن ماهرن ويجهو هيءُ طريقو نهايت ڪمزور دستاويزن لاءِ ابتدائي طبي امداد (First-Aid) جي حيثيت رکي ٿو. هن ريت دستاويزن کي ڪيستائين رکڻ گهرجي ۽ ڪهڙو طريقو انهن جي مستقل تحفظ لاءِ اپنائڻ گهرجي؟ انهن سوالن جو جواب نهايت گهريءَ تحقيق تي دارومدار رکي ٿو. بحال ڪندڙ جيستائين انهن سوالن جي جوابن تائين نٿو پهچي، تيستائين دستاويزن کي ڪيسي بند ڪرڻ ني بهتر آهي.

هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ضروري اُپاءُ:

باهه ۽ پاڻيءَ کان متاثر ٿيل مواد جي بحالي ۽ حفاظت جو طريقو:

هنگامي حالت لاءِ منصوبي بندي:

محافظ گهر يا ڪتبخانا ننڍا هجن يا وڏا، موسمي ۽ آسماني حادثن سان ڪنهن به وقت سامهون ٿي سگهن ٿا. تنهن ڪري نگران عملي جو هيءُ فرض آهي ته هو پنهنجي تاريخي ۽ تهذيبي دولت جي حفاظت لاءِ هر وقت تيار رهن. هر حالت کي منهن ڏيڻ لاءِ مختلف ٽيمون تيار ڪرڻ گهرجن، جن کي واسطو رکندڙ ادارن ۾ سول ڊفينس جي تربيت ڏياري وڃي. اسٽوريج ايريا کي باهه وسائڻ لاءِ سمورن ضروري ساز ۽ سامان سان مڪمل هئڻ گهرجي. اڪثر اهو به ٿيو آهي ته عمارت جي ڇت يا درين مان پاڻي وهي ڪتابن جي ڪمرن ۾ هليو ايندو آهي. پاڻي ٻوڏ جو هجي يا پائيپ لائين جو، انهيءَ کان متاثر ٿيندڙ ڪاغذي مواد کي بحال ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. تنهن ڪري نگران عملي کي هڪ اهڙو منصوبو تيار ڪري رکڻ گهرجي جنهن تي هنگامي حالتن ۾ جلد کان جلد عمل ڪري سگهجي.

ٻوڏ کان جيتري قدر جاني ۽ مالي نقصان ٿيندا آهن، انهيءَ جو اندازو لڳائڻ نهايت مشڪل آهي. جڏهن به اهڙي نقصان کان اسان جا علمي مرڪز، تحقيقي ادارا، عجائب گهر ۽ ڪتبخانا متاثر ٿين ٿا، انهيءَ جو اندازو محقق ۽ قارئين حضرات ئي لڳائي سگهن ٿا.

هيٺ جنهن پهلوءَ تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي، انهيءَ ۾ ٻوڏ وگهي پهتل نقصان يا باهه تي قابو حاصل ڪرڻ دوران عمارت ۾ پاڻيءَ جي بي پناهه استعمال يا ڪاغذن ۽ ڪتابن جي ڪمرن ۾ ڪنهن پائيپ لائين وغيره جي اوچتو ڦاٽي پوڻ سان جيڪا صورتحال پيدا ٿي سگهي ٿي، انهن جي اثرن کان قيمتي قلمي نسخن، ڪتابن ۽ قومي ريڪارڊ کي محفوظ ڪرڻ جي طريقن جو جائزو ورتو ويو آهي.

ڪتبخانن، عجائب گهرن ۽ دستاويزي مرڪزن کي جڏهن به ٻوڏ ۽ باهه وگهي نقصان سهڻو پوي ته پوءِ مرڪز جي عملي کي گهرجي ته فوري طور ئي ڪتابن ۽ ڪاغذن کي بچائڻ جون تدبيرون اختيار ڪري ۽ ڪتابن ۽ فائيلن وغيره کي خشڪ ۽ صاف جڳهه تي منتقل ڪرڻ شروع ڪري ڏي. ائين نه ٿئي ته انهيءَ جڳهه تي مواد گهڻي دير تائين جڏهن سان انهيءَ تي نظر نه ايندڙ جيوڙا، ساڳي ڪائيءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿي پون ۽ اهي ڪتابن ۽ فائيلن کي وڏيڪ نقصان رسائي ڇڏين. گرم ملڪن ۾ جتي گرمي ۽ پوسل جو تناسب وڏيڪ هوندو آهي، اتي بچاءَ جي طريقي کي اجا به جلد عمل ۾ آڻڻ ضروري هوندو آهي. انهيءَ کان پوءِ ٻيهريون عمل هيءُ هئڻ گهرجي ته نقصان جو تفصيلي جائزو ورتو

وجي ۽ متاثر ٿيل مواد جي بحاليءَ لاءِ منصوبي بندي ڪري وٺجي. بحاليءَ جي منصوبي ۾ سموريون ضروري تدبيرون، فني اوزارن ۽ مهارت وغيره جا انتظام ڪري ورتا وڃن. جهڙيءَ طرح آپريشن لاءِ ڊاڪٽر صاحب مريض بابت سمورا ضروري تفصيل ۽ انهن جي واسطي اپاءُ پيشگي طور طئي ڪري وٺندا آهن، اهڙيءَ طرح قيمتي دستاويزن ۽ قلمي نسخن جي بحاليءَ جي ڪم کان اڳ سمورا اپاءُ ڪرڻ ضروري آهن.

ٻوڏ يا باهه وسائڻ دوران پاڻيءَ ۾ ٻڏل مواد کي ڪڍڻ سولو ڪم هرگز نه آهي. انهيءَ لاءِ هوشيار باهه وسائيندڙ عملي ۽ عمارت جي رستن کان واقفيت رکندڙ ماڻهن، تنهن کان سواءِ اهم ڪاغذن ۽ ڪتابن جي المارين جي سڃاڻپ ڪندڙ منتظمين جو سهڪار ضروري آهي. جڏهن پاڻي ۽ غير ضروري رڪاوٽن کي پمپن ۽ ڪرينن وسيلي دور ڪيو وڃي ته هيءَ ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته سڀ کان اول قيمتي تحقيقي مواد بچايو وڃي ته جيئن وڌيڪ دير تائين پاڻيءَ ۾ رهڻ سبب وڌيڪ خراب نه ٿي پون. بعد ۾ ڇپيل مواد جي حفاظت جا بندوبست ڪيا وڃن. جاڪاڻ جو جيڪڏهن جديد ڇپيل ڪتاب خراب ٿي به وڃڻ ته ڪين ٻيهر مهيا ڪري سگهجي ٿو. متاثر ٿيل عمارت يا جتي ٻُسيل سامان کي آندو ويو وڃي، اتي گرميءَ جو درجو ۽ پوسل جو تناسب وڌيڪ نه هئڻ گهرجي نه ته وري ڪتابن جي جلدن تي فوراً ناميا تي جيوڙا پيدا ٿيڻ شروع ٿي ويندا، جنهن ڪري وڌيڪ نقصان جو انديشو پيدا ٿي پوي ٿو. تحقيقي مواد کي اهڙيءَ جڳهه تي ڇڏڻ، جتي جو گرميءَ جو پد ٧٠ فارن هائيٽ ۽ پوسل جو تناسب نه ٧٠ سيڪڙو هجي، اتي جيوڙن ۽ ناميا تي جسمن جي افزائش يقيني آهي ۽ اهڙيءَ طرح قيمتي مواد جي بحاليءَ ۾ وڌيڪ محنت ۽ بي انداز مالي نقصان برداشت ڪرڻو پوندو.

مٿي ذڪر ڪيل ماحول ۾ جيڪو مواد وڌيڪ متاثر ٿيندو، انهيءَ ۾ جديد ڪاغذ تي ڇپيل ڪتاب، ويلم ۽ نفيس ڪلن تي لکيل ڪتاب ۽ چمڙي جا جلد وغيره جلد خراب ٿيڻ لڳن ٿا. جڏهن ته جلدن ۾ استعمال ٿيندڙ ڪلف لڳل ڪپڙو، ريڪسين، سريش وغيره نسبتاً دير سان خراب ٿئي ٿو. شيلف ۾ رکيل ڪتابن اندر جيوڙن جو حملو اندرين صفحن بجاءِ ٻاهرين جلدن ٽي سولائيءَ سان ٿئي ٿو. هن صورت ۾ ڪتابن کي الماڙين مان ڪڍي، ڪين کولڻ ۾ هرگز تڪڙ نه ڪرڻ گهرجي.

دستاويزاتي فائيل به جيڪي انهيءَ طرح باڪس ۾ ۽ بند الماڙين ۾ رکيل هوندا آهن، پاڻيءَ وسيلي پيدا ٿيندڙ نقصان کان گهٽ متاثر ٿيندا آهن. عام طور تي اهو ڏٺو ويو آهي ته گهميل ۽ گرم جڳهه تي جتي هوا جو ڪنهن به قسم جو گذر نه ٿئي، اتي پُسيل ڪتابن ۽ ڪاغذن تي پاڻمرادو ٿي جيوڙن جي افزائش تيزيءَ سان شروع ٿي ويندي آهي. جڏهن نه دستاويزاتي فائلن ٽي اهو حملو جلد نٿو ٿئي. اهڙيءَ طرح اهي ڪاغذ ۽ فائل جيڪي گهٽي پاڻيءَ ۾ ٻڏل آهن يا پاڻي سان تر آهن، سينور/ڪائيءَ جي حملي کان گهڻو وقت تائين محفوظ رهن ٿا ۽ جيئن جيئن ڪين پاڻيءَ مان ڪڍي ٻاهر رکيو ويندو آهي، ته ڪتابن جي ڪنارن تي ساوڪ جي افزائش جا آثار نظر اچڻ لڳندا آهن. خاص طور تي انهيءَ وقت جڏهن ته اتي جي فضا گرم هجي ۽ هوا جو گذر مشڪل سان هجي، اتي رکيل دستاويزاتي مواد جي برعڪس جديد ڪاغذ تي (جيڪو ڪنئور، لاک ۽ ٻين چيزندڙ جزن مان تيار ڪيو ويندو آهي) ڇپيل ڪتابن کي انهيءَ گرم گهميل فضا ۾ سڪايو وڃي ته پوءِ انهن جا صفحا هڪ ٻئي ۾ اهڙيءَ طرح لڳي پوندا آهن جو ڪين جدا ڪرڻ به محال ٿي پوندو آهي.

ڪتاب ۽ ڪاغذ پاڻيءَ کان ڪيتري قدر متاثر ٿين ٿا؟

پاڻيءَ ۾ جذب ڪرڻ جي صلاحيت ڪاغذ ۾ استعمال ٿيندڙ جزن جي ساخت ۽ انهيءَ جي بناوت تي دارومدار رکي ٿي. متاثر ٿيل ڪاغذن کي بچائڻ وارن کي اندازو هئڻ گهرجي ته ڪهڙي جلد جي ڪاغذ ڪيتري حد تائين پاڻي جذب ڪري ورتو آهي ۽ انهيءَ کي گهٽائڻ يا خشڪ ڪرڻ ۾ ڪيترو وقت ۽ محنت گهربل ٿيندي. اندازو هيءُ آهي ته قلمي ۽ ڇپيل ڪتاب جيڪي ١٨٨٠ع کان تيار ڪيا ويا، پنهنجي اصل وزن کان ٨٠ سيڪڙو پاڻي جذب ڪرڻ جي

صلاحيت رکن ٿا. پر جيئن تہ اهي مضبوط ڪاغذ تي تيار ڪيا ويندا هئا. تنهن ڪري سندن جلد جي خرابي، جو انديشو گهٽ هوندو آهي.

جديد دور جي ڪاغذ تي تيار ٿيندڙ ڪتاب پنهنجي وزن کان ٦٠ سيڪڙو پاڻي جذب ڪن ٿا. پر جيوڙن جي پيدائش کي جلد دعوت ڏين ٿا ۽ ڪتابن جو ڪاغذ پاڻيءَ مان ڪڍڻ جي ڪجهہ ڪلاڪن بعد ئي خراب ٿيڻ شروع ٿي پون ٿا. ڪتاب جو جلد ڏسندي ڏسندي ڦنڊجي سموسي جي شڪل اختيار ڪري وٺي ٿو ۽ ڪيس بہ پنهنجي اصل حالت ۾ آڻڻ گهڻو ڏکيو هوندو آهي.

البت سورهين ۽ سترهين صدي عيسويءَ ۾ لکيل ڪتاب جيڪي نفيس کلي "ڪان لدر" سان جلد ٻڌل هوندا هئا. پاڻيءَ جي اثرن سبب وڌيڪ ڦنڊجي نہ ٿا پون ۽ کين محفوظ ڪرڻ گهڻي قدر سولو هوندو آهي. کين آهستي آهستي خشڪ ڪري ڪنهن ماهر محافظ (Conservator) جي هٿن يا تجربي ڪار ڪاريگر جي موجودگيءَ ۾ کين مرمت جو ڪم ڪرايو وڃي، جن جي وري اسان جي ملڪ ۾ کوٽ آهي.

سردخاني وسيلي قيمتي مواد جي بحالي:

آمريڪا ۽ ڪجهہ ٻين ترقي يافتہ ملڪن ۾ پاڻيءَ سبب متاثر ٿيل ڪاغذن کي سردخانن ۾ فوري طور منتقل ڪري ڇڏيو ويندو آهي، تہ جيئن انهيءَ مواد جي بحاليءَ جي طريقي ڪار تي سوچي سمجهي عمل درآمد ڪري سگهجي، ۽ ڪاغذن کي پاڻي وسيلي پيدا ٿيندڙ وڌيڪ نقصانن کان بچائي سگهجي. دستاويزن کي ڄمائڻ، ٿڌو ڪرڻ جي هن طريقي مان مراد نہ ئي خشڪ ڪرڻ آهي ۽ نہ ئي جيوڙن کان رسيل نقصان کي ختم ڪرڻ، پر هن وسيلي جيوڙن جي وڌيڪ پيدائش جي انديشن کي روڪڻ ئي آهي. البت خشڪ ڪرڻ جو طريقو جيڪو بعد ۾ اختيار ڪيو ويندو آهي. انهيءَ وسيلي ڪاغذن کي لڳل جيوڙن کان پاڪ ڪرڻ ۾ مدد ڏيڻ آهي. ڄمائڻ جي طريقي جو هڪ فائدو هيءُ ٻڌايو وڃي ٿو تہ بحاليءَ جو ڪم ڪندڙ ماهرن کي انهيءَ سبب ايترو وقت ملي ويندو آهي جو اُهي متاثر ٿيل مواد جي علمي ۽ تحقيقي حيثيت کي مقرر ڪري انهيءَ جي بحالي جي ڪم کي صحيح ڏس تي شروع ڪري سگهن.

دستاويزن جي ماهرن جو هيءُ خيال آهي تہ ١٩٦٦ع ۾ فلورينس جي قومي ڪتبخاني ۾ ٻوڏ وڪهي جيڪو نقصان پهتو، جيڪڏهن انهي ڪاغذن ۽ ڪتابن کي ڄمائڻ جي طريقي کي ڪم آندو وڃي ها تہ پوءِ هزارن نسخن کي محفوظ ڪري سگهجي ها. يا وري کين گهٽ ۾ گهٽ نقصان کان پوءِ محفوظ ڪري سگهجي ها.

فلورنس جي هن ڪتبخاني ۾ ٻوڏ وسيلي جيڪا تباهي ٿي، انهيءَ جو اندازو هن ڳالهہ مان لڳائي سگهجي ٿو تہ اوڻيهين ۽ ويهين صدي، جا ڪتاب نهايت بري، طرح خراب ٿيا. انهيءَ کان سواءِ جيڪا ڪتاب جن جو پاڻي خشڪ ڪيو ويو هو. انهن جا صفحا هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح ڳنڍجي ويا جو بعد ۾ ڪنهن بہ طرح الڳ نہ ڪري سگهيا ويا. ۽ انهن جي شڪل سخت پٿر ۽ ڪاٺ جي بلاڪن کان گهٽ نہ هئي. ڄمائڻ جي طريقي جو هڪ فائدو هيءُ آهي تہ هن طرح پاڻيءَ کان متاثر ٿيندڙ شيون، مثلاً مس، رنگ وغيرہ جيڪي وري عام سڪائڻ جي طريقي تحت خراب ٿي سگهيا ٿي، انهن جو امڪان گهٽجي وڃي ٿو. جمبل مواد تان ويڪيوم فريز ڊرائنگ (Vacuum Frecz Drying) جي طريقي وسيلي پاڻيءَ کي اهڙيءَ طرح خارج ڪيو ويندو آهي جو انهيءَ مان مس ڌوپجي وڃڻ جا امڪان بلڪل گهٽجي وڃن ٿا. ڄمائڻ جي پندرهن سالن جي تجربي هيءَ ڳالهہ ثابت ڪري ڇڏي آهي تہ متاثر مواد کي جيتري وقت تائين چاهيو تہ ڪيس رکي محفوظ ڪري سگهجو ٿا. هيءُ طريقو متاثر ٿيل ڪتابن، قلمي نسخن، نقشن، ڊرائنگ ۽ ٻئي تاريخي مواد کي ڄمائڻ ڪري بحال ڪرڻ ۾ گهڻو مددگار ثابت ٿيو. البت ڄمائڻ کان اڳ، اهو بهتر ٿيندو تہ ڪاغذن تان مٽي ۽ گند کي صاف ڪيو وڃي.

اهو ڪم ماهرن جي نگرانيءَ ۾ ڪرڻ ضروري آهي تہ جيئن قيمتي مواد وڌيڪ نقصان کان بچائي سگهجي. اهڙا ڪاغذ جن جي لکت پاڻيءَ جي وڌيڪ استعمال سان متاثر ٿيندي هجي، جهڙوڪ مس، واٽر ڪلر (Water colour)

نقشن ۾ استعمال ٿيندڙ ڪجھہ رنگ، اهڙي قسم جي مواد کي هرگز صاف نہ ڪيو وڃي، نہ تہ انهن جي ڌوپ سبب انهن جي ضايع ٿيڻ جو انديشو رهي ٿو. سردخاني ۾ متاثر ٿيل ڪاغذن ۽ ڪتابن کي موڪلڻ کان اڳ، بنڊل جلدن، مومي ڪاغذ يا سليڪون پيپرز ۾ ويڙهي رکيا وڃن. اهڙيءَ طرح اڻ بنڊل دستاويز جن ۾ قلمي نسخا، ريڪارڊ، تصويرون، ڊرائنگ وغيره هجن تہ انهن کي بہ اهڙيءَ طرح ميڻ لڳل ڪاغذ ۾ ويڙهي پلاسٽڪ جي ڪوڪن ۾ رکڻ بهتر آهي. بنڊل وڏيڪ ٿلها هئڻ نہ گهرجن. هر بنڊل تي انهيءَ ۾ رکيل ڪاغذن جي سڃاڻپ، انهيءَ جي اڳوٽي جڳهہ ۽ انهيءَ تي ٻين ضروري هدايتن بابت لکڻ ضروري آهي. سردخاني ۾ رکيل مواد جو گرميءَ جو درجو ۲۰ ڊگري فارن هائيٽ تائين هئڻ مفيد آهي. سردخانن ۾ منتقل ڪيل ڪاغذن کي Vacuum Drying جي طريقن تحت خشڪ ڪيو ويندو آهي. تنهن کان پوءِ ايٿلين آڪسائيڊ (Ethylen Oxide) کي ڪاربان ڊائي آڪسائيڊ ۾ ملائي ڪري انهن ڪاغذن مان سنيور يا ڄاري کي دور ڪيو وڃي. تنهن هوندي بہ جيڪڏهن ڪيميائي طريقي وسيلي متاثر ٿيل ڪاغذن کي سينور کان محفوظ رکڻ جو انتظام نہ هجي تہ اهڙيءَ صورت ۾ خشڪ مواد کي کليل شيلف تي ايئرڪنڊيشنڊ ڪمري ۾ جدا رکڻ گهرجي ۽ وقتاً فوقتاً انهيءَ جو جائزو وٺڻ گهرجي، تہ جيئن متاثر مواد سينور جي اثرن کان ڪيتري قدر پاڪ ٿي چڪو آهي. بحالياتي ڪمري ۾ مواد کي ڇهن مهينن تائين رکي انهيءَ جي طبعي اثرن جو جائزو وٺڻ مناسب آهي، تہ جيئن مڪمل يقين جي صورت ۾ ڪاغذن کي اصل ذخيري سان گڏ آراستہ ڪري سگهجي. اهو خيال رهي تہ جتي پاڻيءَ کان متاثر ٿيل ڪاغذن ۽ ڪتابن جي بحاليءَ جو ڪم ڪيو پيو وڃي، اتي گهم/پوسل جو تناسب ۳۰ کان ۴۰ سيڪڙو ۽ گرميءَ جو درجو ٦۵ ڊگري فارن هائيٽ تائين هجي، تنهن هوندي بہ انهن ۾ ضرورت مطابق تورڙي گهڻي ردوبدل بہ ڪري سگهجي ٿي. تنهن هوندي بہ سردخاني جو گرميءَ جود رجو جيترو گهٽ هوندو، اوترو ئي ڪاغذ جي عمر وڌيڪ ٿيندي. اهڙيءَ طرح ڪاغذ ۾ جيتري وڌيڪ گهم/پوسل هوندي اوتري قدر خرابي بہ وڌيڪ پيدا ٿيندي. گرميءَ جي درجي کي منفي ۳۰ سينٽي گريڊ تي ڪاغذن کي ٽن کان ستن ڏينهن تائين رکي جيوڙن کان پاڪ ڪري سگهجي ٿو. برٽش ميوزيم ۾ هيءَ طريقو ڪاميابيءَ سان جاري آهي.

ڪتابن ۽ ڪاغذات کي سڪائڻ جو ٻيو طريقو:

مٿي ذکر ڪيل خشڪ ڪرڻ جي طريقي کي تجربيڪار عملي جي مدد سان اختيار ڪري سگهجي ٿو. جتي خشڪ ڪرڻ جو ڪم ڪيو وڃي اهو وري پنل ۽ متاثر ٿيل مواد کان هتي ڪنهن ڇڱي مفاصلي تي هئڻ گهرجي. خشڪ ڪرڻ واري ڪمري جي گرميءَ جو درجو وري خودڪار طريقي تحت هجي. جڏهن هوا جي ضرورت ٿئي تہ انهيءَ جو بہ انتظام ڪيو وڃي. ڪمري ۾ جڏهن وڌيڪ گهم محسوس ٿئي تہ دريون ۽ دروازا کولي ڇڏجن. متاثر ٿيل جڳهہ کان ڪتاب ۽ ڪاغذن کي پلاسٽڪ يا پولي ٿين جي ٿيلن جي مدد سان خشڪ جڳهہ تي منتقل ڪيو وڃي. جن ڪتابن ۽ فائلن تي گند يا مٽي لڳل هجي، انهن کي وهندڙ صاف پاڻيءَ سان ڌوئجي. هن ڪم لاءِ سڄي ڪتاب کي پاڻيءَ ۾ ٻوڙي فوم جي نرم اسفنج کي ڪم ۾ آڻي سگهجي ٿو. پر خيال رهي تہ کليل ڪتاب جا ڇڙوڇڙ پنا، ڊرائنگ يا تصوير کي اهڙيءَ طرح نہ ڌوئڻ گهرجي جو مس وغيره بہ ڌوپجي وڃي. اهڙيءَ طرح ڪاغذن کي رڱڻ يا اُنهن مٿان تيل جي داغن کي بہ هٽائي نٿو سگهجي. اهڙيءَ صورت ۾ جلد بنڊل، چيپل ڪتابن کي صاف ڪرڻ جي غرض ڪارڻ صاف پاڻيءَ ۾ وڌيڪ دير تائين رکي سگهجي ٿو. غير ضروري تيل جا داغ يا ٻوڏ جي پاڻيءَ سان پيدا ٿيل داغن کي ڌوئڻ جي غرض سان گرم وهندڙ پاڻيءَ ۾ ڪجهہ دير رکي سگهجي ٿو. هن ريت وڏيءَ حد تائين نہ صرف ڪتابن ۽ ٻين ڪاغذن تان سينور پيدا ٿيڻ جي انديشي کي ختم ڪري سگهجي ٿو پر ان سان گڏوگڏ ڪوڙ ساري مَرَ ۽ مٽيءَ جي داغن کي بہ دور ڪري سگهجي ٿو.

ڪتابن کي پاڻيءَ جي گهٽڻ ٽين مان گذاري بہ صاف ڪري سگهجي ٿو. هن طريقي وسيلي ڪتابن کي چڱيءَ طرح بند ڪري هڪ پاڻيءَ جي ٽب مان گذاري آهستي آهستي اسفنج وسيلي لڳل مٽيءَ، گند، گپ وغيره کي صاف

ڪري ٻئي وهنڊڙ صاف پاڻيءَ جي حوضن ۾ نيو وڃي ۽ بهترين طريقي تحت لڳل گند ڪچري کي صاف ڪيو وڃي. ايستائين جو ڪتاب چڱيءَ ريت صاف ٿي وڃن. انهيءَ کان پوءِ هٿ جي هلڪي داٻ وسيلي ڪتاب جي وڌيڪ پاڻيءَ کي نچوڙي ڇڏجي. البت اهو خيال رهي ته پاڻيءَ کي نچوڙڻ لاءِ ڪنهن آهني يا لوهي داٻ ۾ ڪتاب کي نه رکيو وڃي. اهڙءَ طرح نرم ڪاغذ تي جيڪڏهن ڪٿي مٽيءَ جا ذرڙا باقي رهجي وڃن ته اهي وري ڪتاب ۾ داخل ٿي ڪتاب کي اڳ کان وڌيڪ نقصان رسائي سگهن ٿا. ڪتابن جي صفائيءَ جو هي ڪم وڏيءَ احتياط سان ڪرڻ گهرجي. تجربي ڪار فردن جي غير موجودگيءَ ۾ ڪتابن کي صاف نه ڪيو وڃي ته بهتر آهي. ڀُريل ۽ نازڪ ڪتابن کي به هن ريت صاف ڪرڻ کان پرهيز ڪرڻ ضروري آهي. جلد ٻڌل ڪتابن کي مٿي ذڪر ڪيل طريقي موجب صاف ڪرڻ کان پوءِ ڪنارن پر بيهاري ڇڏڻ گهرجي. جڏهن ته اڻ جلد ٻڌل ڪتابن کي ڪنهن پاٽي يا هارڊ بورڊ جي مدد سان بيهاري خشڪ ڪيو وڃي.

صاف ٿيل ڪتابن کي خشڪ ڪاغذ تي بيهاري ڪرو سڪايو وڃي. انهيءَ لاءِ اخباري ڪاغذ سستو ۽ پاڻيءَ کي جذب ڪرڻ ۾ وڌيڪ مددگار ثابت ٿئي ٿو. انهيءَ کان سواءِ اڇو مس چوسيندڙ/مسچٽو (بلاٽنگ پيپر) به استعمال ڪري سگهجي ٿو. پر هيءَ خيال رهي ته اخباري ڪاغذ تي ڪتابن کي سڪائڻ وقت وقفي وقفي بعد ڪيس اٿلائڻ ضروري آهي.

انهيءَ کان پوءِ ٿائيمول (Thymol) جيڪو وري ديسي دوائن ۾ اجوائن جو ست سڏيو ويندو آهي. سنيور يا چاري جي پيدائش کي روڪڻ ۾ مدد ڏيندو آهي. جيڪڏهن انهيءَ جو ١٠ کان ١٥ في سيڪڙو ڳارو (هڪ گيلن الڪوهل يا ايٿونول يا ايسي ٽون ۾ هڪ پائونڊ ٿائي مول آسانيءَ سان حل ٿي سگهي ٿو) الڪوهل ايسي ٽون يا ايٿونول ۾ ملائي ڪري تيار ڪري ورتو وڃي ته انهيءَ ڳاري ۾ ڪتابي سائيز جي ڪاغذ جي شيٽ (sheet) ٻوڙهي ڪري متاثر ٿيل ڪتاب جي صفحن جي وچ ۾ رکي ڇڏي وڃي ته انهيءَ سان چارو/سنيور ۽ ٻين خورد جيوڙن جي افزائش کي ختم ڪري سگهجي ٿو، پر جيئن ته هيءَ ڳارو نشي آور ۽ باهه کي جلد پڪڙي وٺندو آهي، تنهن ڪري اهو ڪم ٻاهر ۽ عام ذخيري کان هٽي ڪري ڪرڻ ضروري آهي. وڌيڪ احتياط هن ڪم جيءَ ڪئي وڃي ته هٿن ۾ ربڙ جا دستانا، اکين تي گاگل يا چشمو ۽ ساهه کڻڻ لاءِ ماسڪ جو استعمال ضرور ڪيو وڃي. هن عمل کي ڪليل فضا ۾ انجام ڏيڻ سان اهو ٿيندو ته ڪتابن جي وچ ۾ ٿائيمول مان تيار ڪري رکيل صفحا ته جلد ئي خشڪ ٿي پوندا ۽ انهن خشڪ ٿيل پرچين کي جمع ڪري ڪنهن ٿڌيءَ جڳهه تي رکيو وڃي ته جيئن انهن مان پيدا ٿيندڙ بوءِ کي روڪي سگهجي ۽ ضرورت پوڻ تي انهن پرچين کي ٻيهر استعمال ۾ آڻي سگهجي.

پُسيل ورقن کي جدا ڪرڻ جو طريقو:

اهڙا ڪتاب ۽ ڪاغذ جيڪي ٻوڏ جي پاڻيءَ کان بُري طرح متاثر ٿي چڪا هجن، انهن جي ورقن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ ڏکيو هوندو آهي. اهڙيءَ صورت ۾ اهڙي مواد کي دستاويزن جي ماهرن جي آخري راءِ معلوم ٿيڻ تائين. اهڙن سردخانن ۾ ڇڏي ڏنو وڃي جتي انهن تي سينور يا چاريءَ جا انديشا ممڪن نه رهن، ۽ جن ڪاغذن تي سينور پيدا ٿي چڪي آهي، انهن کي دور ڪرڻ جي فوري ڪوشش هرگز نه ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ جو خشڪ ٿيڻ تي انهيءَ کي سولائيءَ سان دور ڪري سگهجي ٿو. تنهن هوندي به پسيل ورقن کي پولي اسيٽر فلم جي مدد سان الڳ ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ لاءِ پولي ايسٽر جي هڪ شيٽ پسيل ورقن مٿان ڦهلائي ڇڏڻ گهرجي ۽ پُسيل ورقن کي هڪ هڪ ڪري پولي ايسٽر فلم جي مدد سان ڪاغذ جي ڪنڊن کي جهلي ڪري مٿي کنيو وڃي ۽ انهيءَ کي ميز تي پولي ٿين جي شيٽ تي اهڙيءَ طرح ڦهلايو وڃي جو پولي ايسٽر جو رخ پولي ٿين جي طرف هجي، انهيءَ کان پوءِ هڪ ٻيو خشڪ پولي ايسٽر جو ٽڪڙو پسيل صفحن جي مٿان ڦهلائي ڪري انهيءَ جو پاسو بدلائي ڇڏجي ۽ انهيءَ کان پوءِ پولي ايسٽر فلم کي هٽائي ورتو وڃي ۽ انهيءَ جي مٿان پولي ايسٽر جو ٻيو ٽڪرو وڇائي ڇڏيو وڃي. اهڙيءَ ريت باقي ورق به

پولي ايسٽر فلم ۽ خشڪ پولي ايسٽر جي ٽڪڙي جي مدد سان جدا ڪري انھن کي خشڪ ڪرڻ لاءِ ميز تي پکيڙي ڇڏيو وڃي. اھڙيءَ طرح پنجاھ يا سٺ ورق ڦھلائڻ تي اسين ڏسنداسين تہ پھريون ورق پولي ايسٽر جي مدد سان خشڪ ٿي چڪو آھي. ھن ڪم ۾ گرم ھوا جو گذر صفحن کي خشڪ ڪرڻ ۾ وڏيڪ مددگار ثابت ٿيندو. انھيءَ کان سواءِ، پيدا ٿيندڙ پوسل جي نيڪال لاءِ ايئرڪنڊيشنڊ يا نمي يا پوسل کي گھٽائڻ وارن اوزارن جو استعمال ھن ڪم کي وڌيڪ سولو بڻائي ڇڏي ٿو.

مائيڪرو فلم يا فوٽو اسٽيٽ جي وسيلي پسيل مواد جي بحالي:

پاڻيءَ کان متاثر ٿيل مواد جڏھن ٿورڙو بہ خشڪ ٿيڻ لڳي ۽ انھيءَ ۾ جاري يا سنبور جي سبب ڪري ڪجھ ساوا ۽ پيلا نشان محسوس ٿيڻ لڳن تہ اھو بہ ڪري سگھجي ٿو تہ مواد کي ٿورڙو گھڻو مٿي ذڪر ڪيل طريقن وسيلي خشڪ ڪري فوري انھيءَ جي مائيڪرو فلم تيار ڪري ورتي وڃي يا پُسيل صفحن کي الڳ الڳ ڪري پلاسٽڪ جي شيٽ يا مينڻ لڳل ڪاغذ تي ڦھلائي فوٽو اسٽيٽ ڪجي. اھڙيءَ طرح مائيڪرو فلم ۽ فوٽو اسٽيٽ ٺھڻ جي صورت ۾ انھن جا نقل حوالي لاءِ استعمال ۾ آڻي سگھجن ٿا. جڏھن تہ گھربل مواد جي فلم وڌيڪ سولائيءَ سان تيار ڪري وڌيڪ متاثر ٿيل مواد کي تلف بہ ڪري سگھجي ٿو.

فوٽو گرافڪ مواد جيڪو بوڏ جي پاڻيءَ کان متاثر ٿي چڪو آھي ۽ انھيءَ ۾ مٽي لڳي چڪي ھجي. تڏي، صاف ۽ وھندڙ پاڻيءَ ۾ ١٤ ڪلاڪن لاءِ ڇڏي ڏيڻ گھرجي. پوءِ کيس کليل ھوا ۾ سُڪائجي. باھرين ملڪن ۾ ايسٽ مين ڪوڊڪ ڪمپني ۽ ٻيون فوٽوگرافيءَ جو سامان ٺاھيندڙ ڪمپنيون سلولائيڊ جي ريڪارڊ کي محفوظ ڪرڻ لاءِ مائيڪرو فلم، مائيڪروفش ۽ ٻيو مشين تي پڙھيو ويندڙ مواد/ادب کي فوري طور تي فوٽو گرافڪ ليبارٽرين ۾ پھچائي ڇڏيو ويندو آھي. جتي تجربيڪار ۽ ھنرمند محافظ دستاويزن يا مائيڪرو فلم آفيسر جي مدد سان متاثر ٿيل فلمن کي خودڪار پروسيسرز (مشين) وسيلي ٻيھر پڙھڻ جي قابل بڻائي سگھجي ٿو. البت ڪوشش ھيءَ ڪئي وڃي تہ جيستائين مائيڪرو فلم ۽ ٻين سلو لائيڊ تي محفوظ ادب کي مناسب ليبارٽريز تائين نہ پھچائي ڏنو وڃي، تيستائين سڄي مواد کي ٿڌن دٻن يا ٿڌيءَ جڳھ تي احتياط سان رکيو وڃي تہ جيئن گرميءَ جي سبب انھن کي طبعي منفي اثرن کان محفوظ رکي سگھجي.

قدرتي آفتن تي جينوٽيڪ انسان جو اختيار نہ آھي، تنھن ھوندي بہ جيڪڏھن دستاويزن ۽ ڪتب خانن جا محافظ ھيٺيان چند اپاءَ ذھن ۾ رکن تہ پوءِ تاريخي ۽ ثقافتي ورثي کي بچائڻ ۾ چڱي خاصي مدد ملي سگھي ٿي.

١- عمارت مضبوط بنيادن سان گڏوگڏ پائيدار پلرن/پيل پاون تي تعمير ڪئي وڃي ۽ کيس زلزلن جي جھٽڪن کان بہ محفوظ بڻائي ورتو وڃي.

٢- عمارت ۾ حادثاتي طور تي باھ لڳڻ جي صورت ۾ انھيءَ کي موثر طريقي سان وسائڻ جا انتظام موجود ھجن. جنھن ۾ باھ وسائڻ لاءِ ڪاربان ڊائي آڪسائيڊ گئس جا سلينڊر ھجن، يا وري خشڪ پائوڊر جا سلينڊر، باھ وسائڻ لاءِ نھايت ضروري آھن، تہ جيئن باھ تي قبضو حاصل ڪرڻ کان پوءِ بچيل مواد کي وڌيڪ نقصان کان بچائي سگھجي. اسان وٽ عموماً ڪتبخانن ۽ علمي مرڪزن ۾ باھ لڳڻ جي صورت ۾ فائر بريگيڊ کي طلب ڪيو ويندو آھي، جنھن وسيلي بچيل ڪاغذ ۽ علمي جواھر پارا بيدرديءَ سان پاڻيءَ جي گھڻي استعمال جي سبب ضايع ٿي ويندا آھن.

٣- سوڊا جو پائوڊر، صابڻ ۽ پاڻي وغيره سبب ڪري وڌيڪ نقصان ٿي سگھي ٿو. چاڪاڻ جو انھن جا نشان وري پينٽنگ تان ھٽائي نٿا سگھجن. انھيءَ لاءِ باھ وسائيندڙ مادو CO2 BCF يا Halon Extin-guisher وڌيڪ مناسب آھن. پر باھ وسائيندڙ ادارن سان ھن سلسلي ۾ رابطو رکڻ وڌيڪ فائيمند ٿئي ٿو.

۴- اهڙين عمارتن ۾ پاڻيءَ جي پائيپ لائين ڪمرن جي وچ مان نہ گذاري وڃي، جتي ڪتاب ۽ فائل رکيا ويا هجن.
۵- قيمتي دستاويز ۽ قلمي نسخا تہ خاني ۾ نہ رکيا وڃن.
٦- انهيءَ ڪان سواءِ اسان جا علم ۽ دانش جا بي بها انمول خزانا ويمن جي فائيدن کان بلڪل اڻ واقف آهن. پوڙ، زلزلن ۽ بي آسماني آفتن کان انهن ذخيرن کي پهچندڙ نقصانن جي تلافي، جيئوٽيڪ نٿي ڪري سگهجي، پر ويمي وسيلي ملندڙ رقم مان يقيناً اهڙي تحقيقي مواد کي ٻيهر حاصل ڪرڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي، جيڪا فوري طور تي سرڪار بجيٽ يا عوامي عطين وسيلي ڪنهن بہ ريت پوري نٿي ڪري سگهجي.

انهيءَ کان سواءِ اسان جن وڏن وڏن ڪتبخانن ۽ علمي مرڪزن ۾ ۽ هزارين رپيا تحقيقي مواد کي مهيا ڪرڻ ۾ خرچ ڪيا وڃن ٿا ۽ اهڙيءَ طرح بلاشڪ انهن ۾ بيش قيمت مطالعي جو مواد مهيا ڪيو ويندو آهي. پر حيرت جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ انهن مرڪزن ۾ انهن نادر قلمي نسخن ۽ تاريخي ڪتابن جي حفاظت ۽ سار سنڀال لاءِ مناسب انتظام نٿا ڪيا وڃن. انتي نہ چڙو ڪوبہ تربيت حاصل ڪيل ڪتابن جي محافظ جو تصور آهي ۽ نہ ئي وري جديد ڪتاب جي مرمت ۽ بحالي وغيره جو سامان موجود هوندو آهي.

مددي ڪتاب

(۱) اشرف علي، "تحفظ دستاويزات و ڪتب خانہ"، اسلام آباد: مقتدره قومي زبان، باب ۱۲، ص ۱۸۳-۱۹۰.
(۲) ڪليري، جولين (Clare, Julion): "اي دراني ريپيئر ميٿڊ فار اسلامڪ، مينو اسڪرپٽس لبوز، فريولرڪ مارب (اين آرٽيڪل) ص. ۳-۷.
(۳) دراصل هيءَ طريقو بين ملڪن ۾ گهڻو اڳ ۾ اختيار ڪيو ويو آهي. جهڙوڪ پولينڊ جي قومي دستاويز جي محڪمي ۾ اهڙي ئي هڪ مشين موجود آهي. جيڪا موجوده ليف ڪاسٽنگ مشين جي ابتدائي شڪل آهي.
(۴) دزاسٽر پلاننگ اينڊ ايمرجنسيءَ ٽريٽمينٽس ان ميوزيم، آرٽ گيلريز،، لئبريريز، آرڪائيوز اينڊ الائيڊ انسٽيٽيوشن.

نصير مرزا

ڇهه ڇهه پئسا ٻ ٻ پايون

(ڪشنچند "بيوس" جي ٻارن لاءِ شاعري)

ٻارڙن جي عظيم گيت ڪار، شاعر ڪشنچند تيرٿداس کتري (بيوس) ۲۵ فيبروري ۱۸۸۵ع تي لاڙڪاڻي ساهه سيباڻي جي هوائن ۾ پنهنجي زندگيءَ جا پهريان ساهه کنيا. سندس پتا جو نالو حڪيم تيرٿداس هو. بيوس سائينءَ وارا پاڻ ۾ ٽي ڀائر هئا. هڪ ڀاءُ ٽولارام انگريزي ماستر هو ۽ ٻيو موتي رام ڪورٽ ۾ ڪلارڪ هو. ٽيئي ڀائر اڃان پڙهندا هئا، جو سندن پتا حڪيم تيرٿداس لاڏاڻو ڪري ويو. ان ڪري بيوس سائينءَ لاءِ جلد نوڪري ڪرڻ ۽ گهر جون ذميداريون سنڀالڻ نهايت ضروري ٿي پيون. بيوس جي پِتا جي پرلوڪ پڌارجڻ کان پوءِ، سائين بيوس جي ماتا گهر ۾ حڪمت ڪرڻ لڳي، ڇاڪاڻ ته بيوس جي ناناڻن مان حڪيم 'ڪوڙومل' هڪ مشهور حڪيم هوندو هو ۽ بيوس سائينءَ جو والد به هڪ سٺو يوناني حڪيم هو. اُنهن جي تربيت هيٺ رهندي بيوس جي ماتا به گهڻو ڪجهه پرايو هو. حڪمت جو ڪم چاڻڻ ڪري، ڪيس ٻارڙي اوڙي وارا 'ڏاهي' ڪري به چوندا هئا. ڪنهن جو ڪاڪڙو ڪٽڻ، ڪنهن کي مالش ڪرڻ، ڪنهن کي سُٽيون ڦڪيون وغيره تجويز ڪري ڏيڻ.... مطلب ته هر نموني ٻارڙي جون ڀينر ۽ ڀائر ٻارن کي کڻي وٽس دوا ۽ ڏس پتي وٺڻ لاءِ ايندا هئا.

پنهنجي عظيم پورهيت ماءُ جي خرچ تي 'بيوس سائين' جڏهن پرائيمري ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج ۾ پڙهندڙ هو، تِن ڏينهن ۾، هڪ رات جو هاسٽل جو سپريڊنٽ جيئن هاسٽل جو چڪر ڏئي رهيو هو ته بيوس جي ڪمري ۾ بتي ٻرندي ڏٺائين. هن ڏٺو ته سورهن سالن جي نوخيز ۽ خوبصورت نوجوان 'بيوس' ڪي ڪرسيءَ تي ويٺي ئي ننڊ ڪٽي

ويتي هئي ۽ سندس پاسي ۾ هڪڙو ڪاغذ جو ٽڪرو پيو هو، جنهن تي هن نظم ۾ پنهنجي پهرين تخليق لکي هئي.
پٽ تان ڪٿي، هن جڏهن اهو پڙهيو ته نهايت متاثر ٿيو. ٻئي ڏينهن هن صاحب 'بيوس' جي ڪلاس ٽيچر کي مبارڪون ڏينديءَ اڳڪٿي ڪئي ته، هڪ ڏينهن هو اوس هڪ "مهانُ شاعر" بنبو. اهو ۱۹۰۱ع جو سن هو ۽ ان کان پوءِ ۱۹۲۵ع کان ۱۹۴۰ع تائين وچ واري عرصي ۾ 'بيوس' پنهنجي اندلي ذات ۽ مورَ جي پرن جهڙي پنهنجي موهيندڙ شاعري سبب سنڌي ٻوليءَ جو بهترين شاعر بنجي چڪو هو. وري ان ئي مهانتا سبب، هُن ۱۹۴۱ع جي ۲۸- ۳۰ مارچ تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيندڙ عظيم الشان "سنڌي ساهتيه سميلن" جي سرواڻي به ڪئي ۽ مؤرخ لکن ٿا ته سندس تقرير، پڙندڙن ۾ وڏي روشني پکيڙي ڇڏي هئي ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان بي پناهه پيار ڪندڙ شاعر ان تقرير ۾ چيو هو ته: "سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن کي پنهنجي عاليشان ورثي جي حفاظت ڪرڻ ۽ سنڌي ساهت ۾ نيون راهون ڳولڻ گهرجن" '

پنهنجي شاگرديءَ واري زماني ۾، بيوس سائين، انگريزي ٻوليءَ سان به ايتري واقفيت پيدا ڪري ورتي هئي جو 'ٽئگور' جا انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل نظم آسانيءَ سان مطالعو ڪري ۽ لاڙڪاڻي جي 'گيان باغ' ۾ ۱۹۴۰ع کان مئي ۱۹۴۷ع تائين هفتيوار ادبي ڪلاس هلائي، ٽئگور جي شخصيت ۽ شاعريءَ کان سنڌ واسين کي باخبر ڪندو رهندو هو.

بيوس سائينءَ جي بي بها ادبي خدمتن جي واکاڻ ته سنڌ جي عظيم دانشورن، محققن ۽ ليکڪن به دل کولي ڪئي آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي، شمس العلماءُ علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي، ميران محمد شاهه ۽ ٻين اسڪالرن بيوس سائينءَ کي اعليٰ درجي جو سرموڙ شاعر سمجهندي، نمرتا سان هن جي ادبي خدمتن کي مڃيو آهي ۽ کُليو ڪلايو چيو آهي ته هن انقلابي شاعر اسان جي شعر وشاعري جي دنيا ۾ اٿل پٿل آندي ۽ اسان کي سمجهه ڏني ته 'شاعري معنيٰ سرشتيءَ جي سرور جي ترجماني.' ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جا لفظ آهن ته 'خاص خوبي جا بيوس سائين جي شعر ۾ مون کي نظر اچي ٿي، سا هيءَ آهي ته مضمون ۽ عبارت 'ٻئي اصلي آهن ۽ نه نقلي ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جن جي راءِ آهي ته 'مان بيوس کي سنجيدو ۽ فهميدو شاعر ڪري ليکيان ٿو.' ميران محمد شاهه جن جي راءِ به نهايت سهڻي آهي. لکن ٿا: 'بيوس جي شعر جي طاقت قوي ۽ فطري آهي. سندس ڪلام نهايت رقت آميز ۽ دلڪش آهي.' سرموڙ ڪماٿيڪار آسانند مامتوراءِ، جو چوڻ آهي ته بيوس جي شاعريءَ سان سنڌي نظم جي نئين پرڀات ڦٽي آهي ۽ بيوس سائين انهيءَ پرڀات جو 'وهانو تارو' آهي. ٻرک نقاد سڳن آهوجا جو چوڻ آهي ته بيوس سائين نه سنڌي ٻوليءَ جو اهو پهريون شاعر آهي جنهن جديد سنڌي شاعريءَ جو بنياد وڌو آهي. هتي اهو ٻڌڻ آهي ته نه فقط جديد شاعريءَ جو بنياد بيوس سائينءَ رکيو هو، پر انگريزن جي دؤر ۾ ۱۸۴۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين، سنڌي ٻوليءَ ۾ باقاعده ٻاراڻي ادب جو بنياد جن شاعرن رکيو، انهن سڀني ۾ ڪشنچند بيوس جو نالو مٿاهين جڳهه والاري ٿو. وقت گواهه آهي ته ٻارن جون اهي پيڙهيون، جن ٻالڪ اوستا ۾ بيوس سائين جا ٻارن لاءِ لکيل نظم پڙهيا آهن انهن جي ذهن ۾ هن جا نظم ننڍپڻ جي ڪنهن انتهائي خوبصورت ياد وانگر اڄ به محفوظ آهن. سنڌ جي هر نئين نسل لاءِ، انهن جي ذهني اوسر، ونڊر ۽ وروهن ۽ اخلاقي سکيا لاءِ بيوس نه فقط سدا بهار جي گلن جهڙا نظم ۽ گيت ئي سرجيا آهن، پر انهن سان گڏو گڏ سهڻا ۽ دلچسپ ناٽڪ پڻ لکي، سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي ادب کي وڏو ذخيرو مهيا ڪري ڏيڻ جي ڪوشش به ورتي هئي.

دادا شيوڪ ڀوڄراج ،جيڪو بيوس سائينءَ جي ٻاراڻن ناٽڪن ۾ ڪردار ادا ڪندو هو، لکي ٿو ته جتي بيوس سائين رهندو هو، انهيءَ گهر جي ٻاهران ئي پٽر ۾ ٻالڪن جي ٻاريءَ جا ميڙ ٿيندا هئا. ان ۾ بيوس سائين پاڻ ئي هدايتون به ڏيندو هو، ۽ ناٽڪ ۾ جنهن طرز تي، ڪنهن گيت جي ضرورت پئي ٿي ته انهيءَ موضوع تي، اني جو اُني

نهہَ پهہَ گيت تيار ڪري ڏيندو هو. ٻارن لاءِ ٻاراڻا گيت ۽ وڏن لاءِ وري سُريلا گانا.

لاڙڪاڻي ۾ سنڌ جي فرشتہ صفت ننڍڙن معصوم ٻارڙن جو پهريون وڏو شاهي ميڙ ڪوٺائڻ ۾ بہ، بيوس سائين جو وڏو هٿ هئو. جنهن ۾ رانديون راڳ، پروليون، آکاڻيون ۽ شيل شُغل، سيني ۾ بيوس سائين اڳيان اڳيان هو. ٻارن جي کاڌي پيتي لاءِ اناج، ميون، ڀاڄيون، ۽ کير وارن کان پاڻ وجي امداد وٺي ميلي ۾ آيل ٻارن جي مهماني ڪيائين. ۽ هن جي ئي ڪوشش سان ميلي جي ميدان ۾ ڦرٽيون ۽ چوڏول لڳا. رانديون ۽ ناٽڪن جو بندوبست ٿيو ۽ رهائش لاءِ اسڪول ميسر ٿيا. ميلي جي پڄاڻيءَ تي، ميلي لاءِ سڄي سنڌ مان پهتل اٽڪل اٺ سؤ ٻارڙن کي بيوس سائين بس ۾ چاڙهي 'موهن جي دڙي' جو سير بہ ڪرايو ۽ ائين هر طرح سان، هنن جي وندر ۽ ذهني سکيا جو پورو پورو بندوبست ڪيو.

بيوس سائينءَ جو اصلوڪو گهر 'نانؤ' جي پڙ ۾ هوندو هو. ١٩٣٥ع ڌاري هُن ڊاڪٽر گوبندرام دادلاڻي سان گڏجي 'نانؤ جي پڙ' لاڙڪاڻي ۾ هڪ اسپتال کولي هئي ۽ ان جو نالو رکيائين. 'بيوس شفا خانو'. ١٩٣٨ع ڌاري

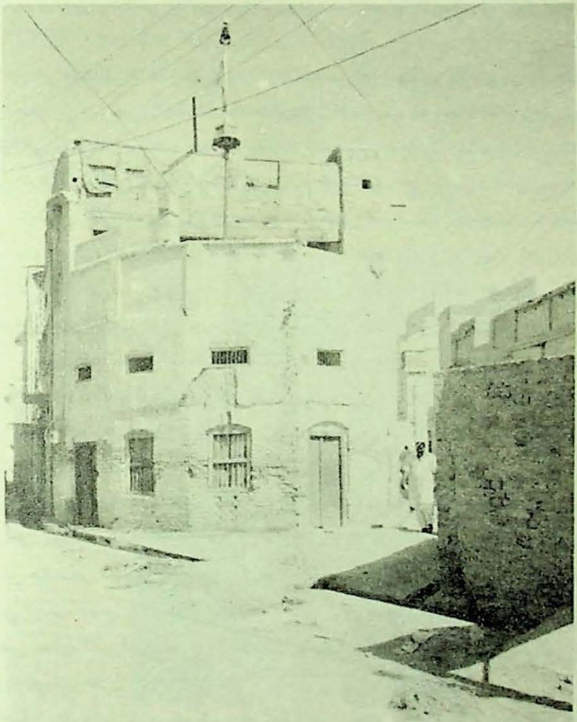

"بيوس شفاخانو" جتي بيوس صاحب ويهي مطب هلائيندو هو.

'نانءُ جي پڙڏَ وارو اهو گهر چڏي، ڪجهہ وڏيرڙي ۽ بهتر گهر ۾ وڃي ويٺو، جيڪو امام بارگاهہ جي پرسان سنڌ جي اڳوڻي چيف منسٽر خان بهادر محمد ايوب کهڙي جي بنگلي پويان هو. پنهنجي پوڙهپ جي 'موڙيءَ مان بيوس سائينءَ جيڪو نئون گهر اڏيو هو، اُن جو نالو رکيائين 'جشن خانو'، يعني خوشيءَ جو گهر. سنڌس ملڻ وارا جڏهن سائنس

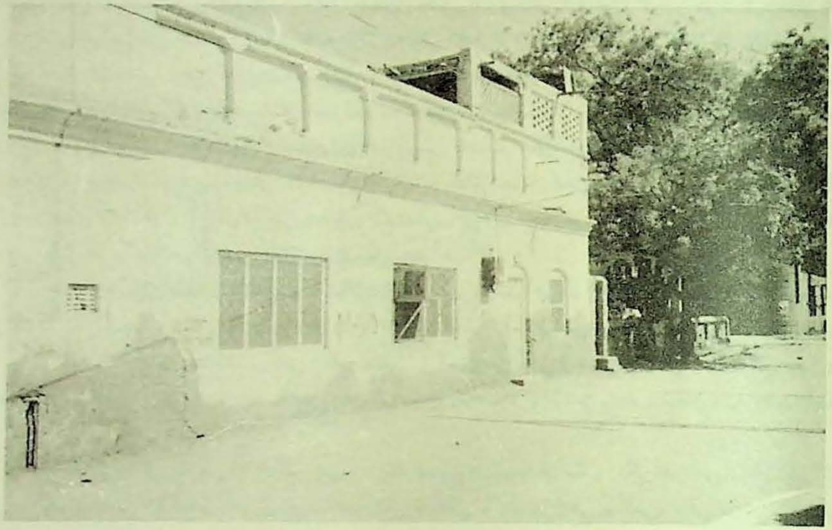

"جشن خانو" بيوس صاحب جو گهر (لاڙڪاڻو)

ملڻ لاءِ سنڌس جشن خاني ۾ ايندا هئا تہ هو قرب مان پنهنجي مهمانن جي ڪير ڏڏ ۽ مکڻ سان مهمان نوازي ڪندو هو ۽ اهي شيون ڪبس پنهنجي ڍڳين مان ملنديون هيون، جن کي هو نهايت خبرداريءَ سان تاتيندو هو. بيوس سائينءَ جي نياڻي 'پورن ديوي' لکي ٿي تہ 'ڳئون' هن کي بي حد وڻنديون هيون. اُنهن جي سار سنڀال ۾ ڏاڍي خوشي محسوس ڪندو هو. هڪ ڳئون جو نالو رکيائين 'پولي'. پاڻ ان سان بي حد پيار ڪندو هو.' ٻارن سان بہ بيوس سائينءَ جو پيار بي انتها هوندو هو. ٻارن جي وچ ۾ پاڻ جهڙو ٻار. سدائين مشڪندو رهندو هو. ٻارن سان ڳالهيون ڪندي اهڙا خاصا چرچا ڪهبا ويٺو ڪندو هو جو اهي کِلي کِلي ڪيرا پيا ٿيندا هئا. برک شاعر هري دلگير، سنڌس نک نقشي ۽ هڏ ڪاٺ جو عڪس چٽيندي لکيو آهي تہ: بيوس سائين، سدائين سادا ۽ صاف سٿرا ڪپڙا پهريندو هو. سادو پاجامو ۽ قميص ئي سنڌس پوشاڪ هوندي هئي. موسم مطابق ڪوٽ بہ پائيندو هو. پيرن ۾ چمپل يا سليپر پائيندو هو. سنڌس قد پورو پنو ۽ اکين ۾ عجيب روشني هوندي هيس. سنهيون مڇون ۽ ڏاڙهي صاف. سڀاوَ ۾ نهايت لڄارو ۽ شرميلو، گرونانڪ جي اثر هيٺ نهايت ٻاجهارو، نماڻو ۽ نوڙت وارو انسان. مٺو، مشڪندڙ ۽ نهايت مٺيادار شخص هو ۽ فوٽو ڪڍائڻ کان تہ اصل ونءُ ويندو هو."

پنهنجي ٻالپڻ ۾ ڪشنچند بيوس اسڪول توڙي ڪاليج جي هوشيار شاگردن ۾ شمار ٿيندو هو ۽ سدائين

پهريون نمبر ڪٺندو هو. زندگيءَ ۾ هن پنهنجي لاءِ 'استاد' جهڙي معزز پيشي جي چونڊ ڪئي ۽ آخرڪار ١٩٣٧ع ۾ وليدن پرائمري اسڪول جي هيڊماستريءَ تان جڏهن رٽائر ڪيائين ته ڪيس سنڌس تعليمي خدمتن جي موٽ ۾ ميونسپالٽيءَ جي اسڪول بورڊ جو صلاحڪار بنايو ويو. ننڍڙن معصوم ٻارڙن جي پيار صدقي ئي هن ٻالڪن جي ٻاريءَ جو ڊسٽرڪٽ سپرنٽينڊنٽ ٿيڻ به قبوليو هو ۽ ان ئي ناتي سان پاڻ لاڙڪاڻي ۾ ٻارڙن جا سوين ميڙ سڏائي سندن خاطر خواهه بندوبست به ڪيو هو. ١٩٣٥ع ڌاري جڏهن هن پنهنجو شفاخانو کوليو هو ته شفاخانو هلائڻ سان گڏوگڏ ان زماني ۾ هن ٻارن لاءِ اتي ويهي نهايت وڏو تخليقي ڪم به سرانجام ڏنو. هن کان اڳ ٻارن لاءِ باقاعده شعر چئڻ ته بنهه ڪين هو. هن ان جي گهرج پوري ڪئي ۽ سندن ونڊر لاءِ خوب مال موجود ڪيو. ١٩٢٩ع ۾ بيوس سائينءَ جو شعري مجموعو 'شيرين شعر' ۽ ان سان گڏوگڏ محمد صديق مسافر جي سهڪار سان سهيڙيل شاعريءَ جو ڪتاب ' ساموندي سپون' ان زماني ۾ اسڪولن لاءِ 'درسي ڪتاب' طور منظور ۽ مقرر ڪيا ويا. فقط ان سطح تي ئي نه، ان دؤر ۾ يونيورسٽيءَ لاءِ درسي ڪتابن ۾ پڻ سنڌس نظم نهايت فخر ۽ اعزاز سان شامل ڪري شاگردن کي پڙهايا ويندا هئا. ١٩٣٥ع ۾ بيوس سائين جو ٻارن لاءِ بهترين شعري مجموعو 'مؤجي گيت' پڌرو ٿيو، جنهن ۾ چار گيت هري دلگير جا ۽ چوڏهن گيت ۽ نظم بيوس سائين جا آهن.

"مؤ جي گيت" تي تبصرو ڪندي برک ليکڪ تاج جويي لکيو آهي ته "بيوس جا سمورا گيت ۽ نظم جيڪي 'مؤجي گيت' ۽ 'شيرين شعر' ۾ ڇپيا آهن، اهڙا ته عام فهم ۽ آسان آهن جو ٻارن کي پڙهندي سمجهندي ۽ ياد ڪندي ڪابه ڏکيائي محسوس ڪانه ٿي ٿئي. انهن نظمن ۽ گيتن جي ٻولي رسيلي، سادي ۽ ٻارن جي ذهن ۽ فهم ۾ اچڻ جهڙي آهي. اهي گيت ٻارن جي معصوم مُرڪن جهڙا موهيندڙ ۽ سندن پاڪ ۽ اوجل دلين جهڙا اُجلا ۽ نرم آهن."

دادا هوندراج بلواڻي ڪنهن هنڌ لکيو آهي ته: هڪ سٺي ٻال گيت جو مکيه انگ اهو آهي ته ٻار نظم کي نه رڳو سمجهي سگهي، پر ان مان ڪيس رس پڻ اچي ۽ هو ڳائي سگهي يا سُر ۾ پڙهي سگهي. ٻولي سَولي ۽ سلوڻي هجي. وزن ننڍا ۽ سولا، قافيا نرم ۽ تشبيهون ٻاراڻي مشاهدي مطابق ... ۽ اهڙي سرل شاعري ئي ٻار لاءِ ڪشش جو سبب بنجي سگهي ٿي.

مٿينءَ ڪسوٽيءَ تي پرکيندي مجموعي 'مؤجي گيت' بابت ته يقين سان چئي سگهجي ٿو ته بيوس سائين اهي گيت ٻارڙن لاءِ ئي لکيا آهن. پنهنجي ان ڪتاب لاءِ ڪوشش ڪري هن اهڙا موضوع چونڊيا آهن، جيڪي ننڍي کان ننڍي ٻار لاءِ به دلچسپيءَ جو سبب بنجن ٿا. مثال طور 'پنپيوري' ، 'بدڪ' ، 'ڪتو' ، 'ڦوڪٽو' ، 'گهوڙو' ۽ 'پينگهه' وغيره. انهن نظمن ۾ معصوميت پنهنجي پوري زور سان موجود نظر ايندي ۽ ترنم به. شاگردن لاءِ جيڪي نظم بيوس لکيا آهن اهي به نصابي ڪتابن ذريعي نوجوان شاگردن ۾ گهڻا مقبول ٿيا. انهن مان موضوع جي اعتبار سان ڪي آهن قدرتي نظارن تي، جهڙوڪ 'برسات' ، 'بهار' ، 'ڪاري گهٽا' ، 'سهاني راتڙي' ڪي آهن هلندڙ وقت جي معاملن تي، جيئن 'اسڪائوٽ' وغيره. بياني ڪوتائن ۾ 'آگريون ۽ منڊي' ، 'تڏ ۽ ماڪيءَ جي مک.' ڪي وري آهن اتساهه ۽ امنگ واريون ڪوتائون، جيئن 'محنت' ، 'ڪرمي' ۽ 'ملڪي پيار' وغيره.

اِهي مـانـر پـلي مَـرڪـن، جـي ٻـاروتـڻ ۾ لـولـي ڏيـن
تـه صدقي ديس تان تن من، ڪرڻ جهڙي نـه ٻي خدمت.

هي شعر بيوس ١٩١٦ع ۾ لکيو هو، جنهن وقت پهرين مهاڀاري لڙائي شروع هئي. ان وقت بيوس جي هن شعر کي 'لڙائي پڌري ڪميٽي' انعام به ڏنو هو.

جتي سوَ مان نوي گڏجي، چون ڪنهن ڳالهہ کي پنهنجي،
اُتي 'بيوس' وطن حب جي، وڃي ٿي واهہ جي نوبت.

بيوس سائينءَ جي 'مؤجي گيت' مجموعي وارن نظمن تي تبصرو ڪندي شريمان هري دلگير لکيو هو تہ بيوس جون ڪي ڪي ڪوتائون، دنيا جي بهترين نرسري نظمن ۾ شماري سگهجن ٿيون. جڏهن تہ شاگردن لاءِ لکيل نظمن تي تبصرو ڪندي هري دلگير ڪيڏي نہ صحيح ڳالهہ لکي آهي تہ ان قسم جون رنگارنگ ڪوتائون سنڌيءَ ۾ فقط بيوس ئي لکيون آهن ان ڪري ٻئي ڪنهن شاعر سان هن جي ڀيٽ ڪرڻ جو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي.

ٿيم نخمو
مرزا قليچ بيگ جي
لائق پوٽي ۽ اديب
دوست نصير مرزا لاءِ
هري دلگير 4-9-91

مؤجي گيت

Rs 1

17, Maitri/Ward 3-A,
Adipur Kachchh 370205

ييٽا ٥٠ پيسا

Rs. 1 -

١٩٦٤

سڀ حق واسطا قائم

ڪشن چند (بيوس)
هري درياڻي (دلگير)

Printed by Mellaram M Vaswani at The
Sunder Press Kaiser Guuj, Ajmer.
& Published by Shree Hundraj Dukhayal
Bevas Vani Mandir Adipur (Kutch)

انگريزن جي دؤر ۾ سندن ئي ترغيب تي جڏهن ٻارڙن لاءِ نرسري نظم لکڻ جي ابتدا ٿي ته ڪاڪو ڀيرومل، شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ، محمد صديق مسافر، جمع خان غريب ۽ ڪشنچند بيوس سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي شاعريءَ جي پيڙهه جا پٿر ٻڌا. دنيا جي ڪنهن به ادب ۾ سنجي ۽ فڪري ارتقا جي لاءِ ٻاراڻي ادب جي اڻٽري ئي ضرورت هوندي آهي، جيتري ڪنهن به اڏاوتي ڪم ۾ مضبوط بنياد جي. جو ته مضبوط بنياد تي ئي مضبوط عمارت ڪجي سگهندي آهي. انهن مٿين سرموڙ شاعرن بيشڪ ته ٻارن لاءِ پنهنجي ذات جا رنگارنگ گل، ادب جي ايوان ۾ ورڪايا، پر انهن سڀني مانوارن نالن مان ٻاراڻي شاعريءَ جي سرواڻ طور فخر سان جي ڪنهن جو نالو وٺي سگهجي ٿو ته اهو فقط ۽ فقط ڪشنچند بيوس جو ئي نالو ٿي سگهي ٿو. ۱۹۲۵ع ۾ جڏهن حيدرآباد مان ٻارڙن جو رسالو 'گل ڦل' جاري ٿيو ته بيوس سائين نهايت سنجيدگيءَ سان پنهنجي ذات جي انوکي سوغات ٻارن کي ڏيڻ شروع ڪري ڏني ۽ جڏهن باقاعدگيءَ سان سندس ٻاراڻا گيت 'گل ڦل' ۾ اچڻ لڳا، تڏهن ٻارن ۾ جڻ خوشيءَ جي ڪاني سُريلي لهر دوڙي ويئي. وري جو ٻارن لاءِ ڪراچيءَ مان 'گلستان' مخزن جاري ٿيو نه ان کي به سينگارڻ ۾ بيوس جون ٻاراڻيون ٻوليون بيحد مددگار ثابت ٿيون.

بيوس سائينءَ جي ڌيءَ 'پورن ديوي' لکيو آهي ته: بابا سائينءَ جا جيڪي به 'ٻال گيت' آهن، سي هن پنهنجن ٻارن سان گهر ۾ راند روند ڪندي، ٻارڙن جي موڃ مزي ۽ سکيا لاءِ لکيا آهن. اُهي مزني گيت هڪ 'آدرشي سنيهه پتا' جي تصوير آهن، جن جي لفظ لفظ مان 'پتا' جو پيار ڇلڪي رهيو آهي. دادا هري دلگير گواهي ڏني آهي ته بيوس سائين شاعري جمي ويهي نه پر ڳالهائيندي ڳالهائيندي، گهمندي ڦرندي، نهايت سولائي سان ۽ منٽن ۾ تيار ڪري وٺندو هو. ٻاءُ تاج جويي جو انومان آهي ته هن جا 'مؤجي گيت' ۾ شايع ٿيل سمورا گيت ۽ نظم، محسوس ٿئي ٿو ته هن گهر ۾ يا گهٽين ۾ ٻارڙن سان ڊوڙون پائيندي ۽ رانديون رهندي لکيا آهن ۽ سچ پچ لڳي ٿو نه آهي به ائين ئي!. سندس ٻاراڻا نظم پڙهو ته جهڙا آرسين ۾ ٻار رانديون ڪندي نينگ ٽپا پيا ڏين ۽ هٿ ۾ هٿ ڏيو، دائري ۾ وينا ڳائن ۽ خوش ٿين. بيوس جي انهن نظمن جي حيرت انگيز ڳالهه هي به آهي ته ٻاراڻن نظمن ۾ هن نوان نوان ۽ دلچسپ موضوع متعارف ڪرائي، منجهانئن رنگ ۽ خوشبو سميٽي جيڪو گلدستو ڪالهه جوڙيو هو، ان مان ٻاراڻي ادب کي اڄ به سگند ۽ نئون ساهُ ملندو ۽ ان مان هر نسل جي ٻار جو وات جڻ کنڊ پتاشا ٿيندو رهيو آهي.

چون ٿا: بيوس سائين ڪنهن به موضوع تي نظم ان وقت لکندو هو، جڏهن سمورو مواد، موضوع جوحسن ۽ مشاهدو هن جي ذهن ۾ مڪمل طرح سان گڏ ٿي ويندو هو ۽ ان کان پوءِ اُهو نظم هن جي ڪاغذ تي ائين هوندو هو جئن ميوو رسي راس ٿي ڌرتي تي پنهنجو پاڻ ڪري پوندو آهي. مثال طور 'ريل' وارو نظم پڙهو ته انجڻ جي هلڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو. جڏهن ٻار پڙهي ٿو ته: "ڇڪ ڇڪ پڪسا، ٻه ٻه پايون...." تڏهن لڳي ائين ٿو ته راند ئي راند ۾ سگنلس جي رنگن بابت معلومات ته بس هو ائين ئي پيو ڏئي: نظم جو اصل مقصد ته آهي رڳو ٻار کي خوشي ڏيڻ.

ڳاڙهي جهنڊي ربل بهاري
سائي جهنڊي جڏهن نهاري
ڪُوڪ ڪندي ٿي ڇُٽي لڳايون
ڇڪ ڇڪ پڪسا، ٻه ٻه پايون.

پکيڙن ۾ مور، ڪبوتر، طوطا، جهرڪيون، ڪڪڙ، ڪڪڙيون، ڪبريون ۽ جيتن ۾ پوپٽ، پنبوريون ۽ جانورن ۾ ڪُتا، ٻليون، گڏهه، گهوڙا، هاٿي، هرڻ، رڍون، ٻڪريون وغيره ٻارن کي پنهنجا دوست ڀاسندا آهن. خاص ڪري ڪتن ۽ ٻلين جي ٻچن کي ڪڇ ۾ ويهاري انهن جي نرم نرم بدن تي هٿ ڦيرائڻ يا ڪنهن محل کين پيچ کان وٺي ڇڪ

ڏين، ٻارن لاءِ وندر جو من پسند وسيلو هوندو آهي. ڪڪڙن ڪي هڪلڻ لاءِ ٻار جو من ڪيڏو نه اڇلون ڪائيندو آهي.
ٻيوس سائينءَ ٻارن جي انهن من پسند جانورن، پکين ۽ جيتن جو "راڻي باغ" ڪيڏي نه ذهانت سان لفظن جي پڃرن ۾ بند ڪري، ڪاڳرن تي قائم ڪري ڏيکاريو آهي. وري هتي وڏي ڳڻ ڀري ڳالهه هي به ته انهن ني جانورن ۽ پکين جي عادتن ۽ خصلتن کي موضوع بنائي، ٻارن لاءِ عجب عجب پيغام رکيا آهن ته اهي سندن سياوَ مان سبق پرائين. مثال طور پنهنجي نظم "ڪُڪڙون ڪون" ۾ هن ٻارن ۾ وقت تي اٿڻ سمهڻ ۽ وقت تي ڪم ڪرڻ جو سنيهو، ڏسو ڪيئن نه ذهانت سان رکيو آهي.

تــارن ۾ تــو لــئـــــہ گــهــــڙيـــال
وقت جـو جنهن مان، جاچين حال
جــاڻين پــهـــر بــجــا پــلــڪـــون
ڪــڪــڙون ڪــون ۽ ڪُــڪــڙون ڪُـون.

ٻيوس جي هن نظم جو آهنگ ڏسو ته محسوس ائين پيو ٿيندو، ڄڻ ڪڪڙ اسان جي ڪنن جي ويجهو ڪٿي ٻانگون پيو ڏئي: ڪڪڙون ڪون!! وري اڳتي هلي، ڪهڙيءَ نه مهارت سان، راند روند ۾ ٻيوس ٻارن کي پکين جي اهميت ڪان ڪيئن نه ڳالهين ني ڳالهين ۾ آگاهه ڪندو ويو آهي.

ڳــائـي ڪُـــڪـــڙون ڪُـون جـــو راڳ
ســتــلــن کــي ٿــو ڪــريــن ســجــاڳ
جـــاڳـــيــن ۽ جـــاڳـــائـــيـــن نـــون
ڪُـــڪـــڙون ڪــون ۽ ڪـــڪـــڙون ڪــون.

هوائن مان پکين ۽ جيتن جا آواز جهٽڻ ۽ چرندڙ تصويرن کي لفظن ۾ ڏيکارڻ، ٻيوس سائينءَ جي ٻاراڻن نظمن جون زوردار خوبيون آهن. مثال طور، ٻارن کي چند تارا ڏاڍا وڻندا آهن ۽ رات جو آڪاس ۾ پيا نهاريندا ۽ چند ستارن بابت وڏڙن کان سوال پيا پڇندا آهن ۽ فطرت جي اها جهرمر ٻارن کي ڪيڏو نه وڻندي آهي. نظم 'تارن ڀري رات' ۾ ٻار جي تارن سان هيءَ گفتگو، هي مڪالمو ٻڌو ۽ معصوم ٻار ۽ چنچل ستاري کي تصور ۾ آڻي ڏسو، ڇا نه مزيدار منظر آهي:

آءُ لـــــهـــــي تـــــون تـــــارا آءُ
مـــون ســـان گـــڏجــي مـــانـــي ڪـــاءُ
ڇـــو مـــچـــڪـــائـــيـــن خـــالـــي وات
تـــمـــڪ تـــمـــڪ تـــاريـــلـــي رات

اوهان ڏٺو نه هي دلچسپ لقاءُ. هيٺ اجهو ٻار ماني پيو کائي ۽ مٿان آسمان تي ستارا وات مچڪائي رهيا آهن. ٻار ستارن کي چوي ٿو ته هيٺ لهي، مون سان گڏجي ماني کاءُ. هري دلگير هن نظم بابت ڪيڏي نه سهڻي راءِ ڏيندي لکيو آهي ته اهي خيال ني ٻار جي جذبات جي سچي ترجماني ڪن ٿا.

آءُ تــہ لــڪ چــپ رانــد رچـــايـــون
گـــڏجـي هـــڪ ٻـــئـي کـــي ونـــدرايـــون
تون ڪر جـهــات ڪريان مـــان هـــات
تـــمـــڪ تـــمـــڪ تـــاريـــلـــي رات

نظم ' ڦوڪڻو ملوڪڻو' تہ ٻيوس سائينءَ جي بهترين نظمن مان هڪ آهي. ايڏو لسو، ايڏو سنگيت ساں ڀريل، جئن ڀُسي مٺي ٻاڻيءَ يا انگور رس سان ڀريل هوندو آهي. نظم جو ذائقو سچ پچو تہ ٻار لاءِ "اگلو آئسڪريم" يا چوڪ بار کان وڌيڪ مزيدار آهي.

ٿورو تصور ڪيو. ڦوڪيل، مٺولا، گول گول وڏا ڦوڪڻا، ٻارن لاءِ ڪيڏي نہ ڪشش رکندڙ هوندا آهن. رنگارنگي ڦوڪڻن جا ڌاڳا هٿ ۾ جهليندي ٻار ٻنهہ ائين خوش ٿيندا آهن جڻ ڪين سڀ رنگ هٿ اچي ويا هجن. هي نظم، بقول تاج جويي جي، ٻار جي جذبات جي بهترين عڪاسي ڪري ٿو. هڪ ننڍڙو ٻارڙو ڪيسي جي خرچيءَ مان ڦوڪڻو خريد ڪري ٿو ۽ ڀيو وڏو ٻار ڪانئس ڦوڪڻو وٺي ڪيس ڦوڪي ڏئي ٿو. ان وقت ننڍڙي ٻار ڪي سپاويڪ طور ڏپ ويڙهي وڃي ٿو تہ متان سندس ڦوڪڻو گهڻي ڦوڪجڻ سان ڦاٽي نہ پوي. ٻار جي ان بي قراريءَ ۽ اتاولائي کي ٻيوس ڪيڏي دل بهار انداز ۾ چٽيو آهي.

ڦاٽي پوندو سڀي نہ سگهبو
ڪونئر لئي سان لنبي نہ سگهبو
ٽنڪر ڏيندي ٽوٽڻو
ڦوڪي ڦاڙ نہ ڦوڪڻو
منهنجو آهي ملوڪڻو.

هتي وري اسان جي رهنمائي هڪ دفعو ٻيهر دادا هري دلگير جا هي لفظ بہ ڪن پيا تہ هڪ سٺي ٻاراڻي نظم جي خوبي اها آهي تہ ٻار ان نظم کي سمجهي سگهي، ان مان ڪيس رس اچي ۽ هو ان کي ڳائي بہ سگهي.

"منڙا گهوڙا اوري آءُ" ۽ "هل تہ ڀنيوري پٽون بزار" تہ ٻيوس سائينءَ جي بهترين نظمن ۾ شماري سگهجن ٿا. وقت جي لٽ ۽ اڌ صديءَ جي چمار بہ هنن نظمن جي معصوم مک جي ڪشش، رنگ ۽ خوشبوءِ تي اثر انداز نہ ٿي سگهي آهي. منڙيءَ سنڌ جو ڪهڙو پڙهيل لکيل سپوت هوندو، جنهن جي نظر مان هي عاليشان نظم نہ گذريو هوندو.

منڙا گهوڙا اوري آءُ
خوب خوشيءَ سان داڻو کاءُ
پنهنجي منهن تان لاهہ لغام
تازو گاهہ هلي چر جام
جڏهن شام جا وڄندا پنج
توتي وجهندس سهڻا سنج
ٻالڪ چوندا ڊوڙو ڊوڙو
ڏسو ڪڪي جو سهڻو گهوڙو

ٻاراڻن نظمن ۾ جانورن سان ڪهل ۽ محبت جو جهڙو منو مثال، هن نظم جي هنن سٽن ۾ سمايل آهي، شايد ئي ٻئي ڪنهن نظم ۾ اهڙو اثردار هوندو.

توڙي هٿ ۾ چهبڪ ڪٺندس،
منڙا توکي مور نہ هٿندس.

ٻيوس سائين جا نظم محض وندر وروندهن لاءِ ئي ڪونہ آهن، هر موضوع تي لکندي ان ۾ هن جانورن، پکين ۽ جيتن جون خصوصيتون ۽ گڻ بيان ڪري، انهن ڏانهن ٻارن کي نہ فقط باخبر ڪيو آهي پر ان مان سبق حاصل ڪرڻ

جو اڻ سڌي طرح سنيهو بہ ڏنو آهي.

ڏينيوءِ جهڙو سونو رنگ
پر نہ هٿين ٿي ڪنهن کي ڏنگ
تنهن لئہ توسان آهي پيار
هل تہ پنيوري پنٽون بزار

انهن بہ ناهي تہ بيوس سائين ٻارن کي رڳو ڪي سنجيده سپاو وارا نظم ارپيا آهن ۽ رڳو هدايتون ۽ سمجهاڻيون ئي ڏنيون آهن، پر گڏوگڏ ٻارڙن ۾ ڪل خوشيءَ وارا جذبا بيدار ڪرڻ لاءِ پڻ سنديس ڏنا آهن.

ڪريو راند ۽ روند ٺهہ ٺهہ ڪري
غمن ۾ گهڙي پي نہ گهارڻ ڪپي.

ٻارن جو پيار نڪرن نوٻرن سان بہ ذرا زياده ٿيندو آهي، تہ انهن ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو:

ڪوڏ نڪر ۽ ڪاڳر ڪانا
خاصا تو لئہ خاص خزانا

ٻالڪ آننده جو ابو آهي، تنهن جي مني مهاندي، پيار ڀري دل، ٻالي ٻولي صورت ۽ منڙن ٻولن، استاد بيوس جي دل ۾ گهري ڇاپ ڇڏي آهي. ان ڪري ٻالڪ کي پڪاري چوي ٿو.

ٻالڪ ننڍڙا تون گل ڦل
رهين سپن سان ٿي رل مل
منو مهاندو ڇا من مهٺو
ڏوتل گل کان سندر سهٺو
صورت تنهنجي ٻالي ڀولي
ڇا ٻاتلي تنهنجي ٻولي

ٻارن ۽ شاعرن لاءِ ازل کان "چنڊ" ڪشش جو وڏو ڪارڻ رهيو آهي. اسان جو بيوس، جو شاعر بہ هو ۽ ٻار جهڙي معصوم دل رکندڙ انسان پڻ، تنهن ڏسو "چنڊ" کي ڪهڙي نہ سادي ۽ سلوڻي انداز ۾ ۽ اسان جي اکين اڳيان آڻي بيهاريو آهي.

چمڪ چمڪ تون چنڊ مشعال
چوکي تنهنجي چنچل چال.

اڳتي هلي نظم "چنڊ" ۾ ڏسو تہ هن ٻارن جي معلومات ۾ ڪهڙي نہ آسان انداز ۾ اضافو ڪيو آهي.

اُڀ ۾ اُڀري نو لک تارو
تو راجا بن آهي انڌارو
تارن جي توسان نہ مجال
چمڪ چمڪ تون چنڊ مشعال

هن ني نظم جي ٻين مصراعن ۾ معلومات ڏيندي بيوس سائينءَ ٻارن کي ٻڌايو آهي تہ چنڊ کي پنهنجي ڪائي جوت ڪانهي. اها ان کي سورج وٽان اڌاري ملي ٿي يا چنڊ جڏهن پهرين تاريخ تي اڀري ٿو تہ اهو "لاٽ" وانگر ٿئي ٿو ۽ چوڏهين تاريخ تي سندس چوڏاري چمڪاٽ ٿين ٿا. هن نظم جي حوالي سان هري دلگير ڳالهہ لکي آهي تہ هي نظم

"بيوس" يقينن ٻارن جي سکيا ۽ انهن جي معلومات ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ ئي لکيو آهي.

۽ هاڻي ٿورو ٻارن جي پينگهه 'Sea-Saw' جو ڏيک ڏسو جنهن ۾ هڪ ساهيڙي ٻي ساهيڙي، کي سڏي چوي ٿي:

آءُ تـــــ ادڙي رانـــــد کـــــڏون
تختـــي واري پـيـنـگـهــــ لـڏون
هـڪـڙي هيـٺ مـٿي ٻي ٿيـنـدي
پينگهه مـزي سـان لوڏا ڏينـدي.

هن نظم جي وچ ۾ بيوس چيا تہ مزيداري رکي آهي جو ان ۾ ڪتي جي موجودگي، سان نظم جي منظر ۾ ڏسندي 'Sea-Saw' جي جهولڻ جو مزو بہ اچي ٿو ۽ ڪتي جي ڪنڌ ڌوڻ تي کل بہ نڪريو وڃي.

هـڪـڙي هيـٺ مـٿي ٻي ٿيـنـدي
پيـنـگـهـ مـزي سـان لوڏا ڏيـنـدي
ڪـتـو بـہ وچ تي پيـو واجـهـائـي
ٿـــورا ٿـــورا لـــوڏا کـــائـــي

وري "بدڪون ۽ ڪتا" واري گيت ۾ ڏسو تہ ڪيئن نہ همدرد دل واريون ٻولڙيون ٻوليون اٿس:

نہ وڏ منهنجي بدڪن سنين ڏي ڪتا
هجن شل هي قائم سدا اي ڪتا
مون پاليون نپايون جي پابوهہ سان
نہ جهل تن کي دوڙي اچي دوهہ سان.

ٻار جڏهن اهڙا گيت ۽ نظم ڳائيندو، جنهن ۾ قرب، پيار، همدردي، سچ ۽ سونهن سان گڏ روزانہ واري زندگيءَ ڏانهن بہ اشارا هوندا تہ ازخود ٻارن تي سٺا اثر پوندا ويندا. پکين پسن جي عادتن ۽ انهن جي جيوت جي باري ۾ ٻارن کي همڙي ونڊر ورونهن ۾ سيکارڻ، ڪيڏو نہ سٺو ۽ اثرائتو طريقو آهي. وري سون تي سهاڳو اهو جو جيڪي ٻار هي نظم هڪ دفعو پڙهن ٿا، پوءِ سڄي زندگي انهن جو هنن نظمن سان چڻ رت جو رشتو جڙيو وڃي.

آيـــو پـــاڻـــي لـــيـــٽ کـــري
کـــاغـــذ جـــي هـــي ٻـــيـــڙي تـــري
کـــاريـــگـــر جـــي کـــاڻ نـــہ کـــائـــي
مـــون هـــي پـنـهـنـجـي پاڻ بـنـائـي
ڦـوڪ ڏيـڻ سـان لـهـرون ٿـيـنـديـون
ٻـيـڙيءَ کـي سـي اڳـتـي نـيـنـديـون
ڪـيـن کـمـانـي پـــاڙو ڏيـنـدي
مـفـت ۾ ايـنـدي مـفـت ۾ ويـنـدي.

اها تہ اسان بيوس سائين جي انهن معصوم ۽ موهيندڙ نظمن جي جهلڪ ڏني، جيڪي لڳ ڀڳ پنجن ستن سالن جي ڄمار وارن ٻارن لاءِ هن لکيا هئا. ٿورن وڏيرن يعني چوڏهن پندرهن سالن جي ڄمار وارن شاگردن لاءِ لکيل بيوس سائين جا نظم پڻ پنهنجي وجود ۾ انوکا موضوع ۽ انوکو سنگيت رکندڙ نظم آهن. هر موضوع تي نظم

جوڙبندي هن نهايت مهارت سان لفظ لفظ ۾ موسيقي، جا مينهن وسايا آهن. اهوئي نه، سٽن ۾ موسيقيءَ جي لهر روان دوان رکڻ لاءِ هن هر هڪ مصرع جي اندر قافين سان قافيا ملائي پنهنجي فن جي وياڪتا بہ ڪئي آهي.

آيا مڙي، بادل ڪڙي، آيا تڙي ٿانگر بہ خوب
پڻ چڙي ناري تڙي گهر ۾ گهڙي ٽڏڪار ۾.

بيوس پنهنجو اهو نظم "برسات" ١٩٠١ع ۾ لکيو هو، جڏهن هو سورهن سالن جو چوڪرو مس هو. نقادن هن جي ان ئي نظم کي هن جي پهرين "بالغ ڪوتا" بہ ڪري سڏيو آهي. نظم جي فني گهڙت جو جائزو وٺبو تہ بيوس ان جي هڪ هڪ مصرع ۾ پنج ڇهہ قافيا ائين ويهي جڙيا آهن جو پڙهندڙ تي مستيءَ جو خمار چڙهيو ٿو وڃي ۽ نظم پڙهندي برسات جي بوندن جي رم جهم ۽ ڪڪرن جا گوڙ گڙڪا بلڪل چٽا ٻڌڻ ۾ پيا اچن:

رعد رڙڪا، گوڙ گڙڪا خوب ڪڙڪا ٿو ڪري
پڻ تنبورا ساز سُرندا سارنگن جي سار ۾
پي پپيهو خوب پاٺي، ڏؤ منجهان ڊاپيو گهمي
بلبليون جيها چٽون آهن لڳا للڪار ۾.

نظم نديءَ ۾ وري نديءَ جي آتم ڪٿائي آهي. هي نظم بہ بنهہ نديءَ ني وانگر رنگا رنگ ڪنول جي گلن سان ٽمٽار نظر اچي ٿو. سُر سان جهونگاربو تہ فضا ۾، نديءَ جي ڏيرج پري وهڪري جو آواز چوڌس پُرندو پيو پاسندو.

ڪيٽن ۾ جي خوشيءَ سان، ڪنهن وير پيير پايان،
پندار برڪتن سان سرسبز سي بٺايان
گلزار ۾ گلن جا ڪي رنگ ٿي رچايان
ڌرتيءَ جي فرش تي ٿي، تهہ مخملي وڇايان
منهنجي ڦڙي ڦڙي ۾ جلوو ۽ جان آهي
هر جيو جي رڳن ۾ منهنجو نشان آهي.

نظم "آسمان" بہ اسڪولي شاگردن لاءِ لکيل آهي. هن نظم ۾ بہ "ندي" نظم وانگر روانيءَ جو مست مهراڻ مؤجزن آهي.

اي آسمان نيلا
تارن سندا وسيلا
سهٺا لغڙ سدائين، ٿو اندلٺ مان ڏاهين
بادل مٿان اڏائين، ڇا راند ٿو رچائين
ڇا صبح سون-ڏنگي
ڇا شام لعل-رنگي.

اندلٺ جي رنگن مان سهٺا لغڙ اڏائڻ، بادلن جي اڏامڻ کي راند رچائڻ سان پيٽ ڏيڻ، بيوس جو ئي فني ڪمال آهي. هن نظم ۾ عام رواجي خيال نہ پر هڪ تخليقي سوچ سمايل آهي جيڪا ٻار جي ذهن کي محدود نہ ٿي ڪري، پر ان کي اعليٰ خيالن جي هندوري ۾ لوڏي منجهس اتم خياليءَ کي جنم ڏئي ٿي. هن ئي نظم ۾ "آسمان" جي وسعت ۾ رهندڙ سج ۽ چنڊ جي موجودگيءَ کي بيوس اپ جون اکيون سڏي، ڪيڏي نہ تخليقي انداز ۾ انهن کي شاعريءَ جو موضوع بنائي ڇڏيو آهي.

تيزي نظر نهارين
ڌرتيءَ تي باهه ٻارين
مائي نگهه سان ناريِن
ٿو هيٺ ڪير هارين
تنهنجا ٻه نيڻ نيارا
سچ چنڊ ناتو وارا.

"مڪڙيءَ جي بيتابي" پڻ بيوس سائين جو شاگردن لاءِ لکيل هڪ لافاني نظم آهي. منجهس ڏيکاريل آهي ته ننيڙي مڪڙي بيتاب ۽ اُتاولي آهي ته جلد از جلد گل ٻڄي پوي ۽ سنسار کي وقت کان اڳ سرهاڻ ڏئي. پر شاعر کيس چوي ٿو ته مڪڙي اجائي تکڙ نه ڪر. وقت اچڻ تي پاڻ ئي کِلي ٽڙي پونديءَ. هن نظم ۾ ٻه پڙهندڙن لاءِ وڏو سنيهو رکيل آهي ته تکڙ اجائي شيءِ آهي. نظم جو پهريون ۽ آخري بند پڙهي ڏسو.

سُرهي سڳنڌ آهيان
ٻاهر اچڻ ٿي چاهيان
هي ڪوٽ ڪيئن ڊاهيان
پردي جو پند لاهيان
ڪڏهين بهار ايندو
ڪويو خلاص ٿيندو

—

جيسين اجا ڪچاڻي
بيوس اندر سماڻي
تيسين تکڙ اجائي
مڪڙيءَ ڪٿي مچائي
اندريون اُڇل جي ڏيندو
پهريون نه سَٽ جهليندو.

"اسڪائوٽ" ڪي موضوع ٻڌائي لکيل، بيوس سائين جو هي نظم اڌ صديءَ کان به اڳ جو لکيل هجڻ جي باوجود به جهڙوڪر اڄ جو لکيل ٿو لڳي. ڪالهه وانگر "اسڪائوٽ" اڄ به شاگردن لاءِ ساڳيءَ ريت سماجي راند ۽ خدمت جو درجو رکي ٿي ۽ ان جو منتو اڄ به اهوئي آهي جيڪو هن نظم جي سٽ سٽ ۾ سمايو پيو آهي. هن راند ۾ شاگردن جون مشغوليون ڪهڙيون ڪهڙيون هونديون آهن ۽ انهن جو مقصد ڇا هوندو آهي، ان جو تت بيوس سائين اجهو هيئن ڏنو آهي:

آهه بيوس هن تحرڪ ۾ ڏريل جادو اثر
ٿو ڪري ٻارن کي ڦيري شير بانڪو تيار رهه!

اسڪول ۾ پلڪار هڪ عام رواجي اوزار هوندو آهي جو جاميٽري ۽ ڊرائنگ ۾ ڪم ايندو آهي. ان جو مثال ڏيئي، ڏسو بيوس جهڙو مفڪر شاعر ڪيڏو نه سولائيءَ سان وڏو فڪر شاگرد کي ڏيندي چوي پيو ته:

پير هڪ پلڪار وانگر جي رهي مرڪز مٿي

پير ۾ئي سان پڙ ڦرڻ ۾ ڪانہ اوڪاتي اڇي.

"سنڌ سونهاري" نظم ۾ وري سنڌ جي پوري جاگرافيائي حدن ويندي سنڌ جي مشهور پوکن جو نهايت وڻندڙ انداز ۾ ذڪر سمائي، شاگردن کي وڏي معلومات هڪ هنڌ هٿيڪي ڪري ڏني ويئي آهي ۽ فقط اهوئي نہ، بيوس سائين اها معلومات بہ شاگردن لاءِ فراهم ڪئي آهي تہ سنڌ جو ڪهڙو طبعي پاڳو ڪهڙي پوک ۽ ڪهڙي جنس ڪان مشهور آهي.

ڪڻڪ جؤ جابجا داليون ۽ تيلي ٻج بہ ڪٽ ڪٽ ٿين،
سرو ٿر، ٻاجهري، جُونر، وچولي لاڙ ۾ ساري.
ڪيامـاڙي عجب واري، منهوڙي تي مزيداري،
ڪلفـٽن جي برج پـاري، ڏياري ياد ڪوئـاري.

سنڌ ۾ ڪڙميءَ جي پوئتي هجڻ جو ڪارڻ سندس علم ڪان دوري ئي آهي. بيوس سائين ڪڙميءَ کي پنهنجي حالت سڌارڻ لاءِ ڪهڙو نہ وقتائتو ۽ اهم پيغام ڏنو آهي.

علم سـان پاڻ سـڌاري تي اگـر چـاهـ رکين
هوند حالت نہ رهي تنهنجي نماڻي ڪڙمي.

سندس نظم "محنت" بہ اهڙن ئي جيءَ جيارينڌڙ ۽ همٿ ڏيارينڌڙ جذبن سان ڀرپور آهي.

ڪر ڪـوشـش سـان ڪـيـتـي واڙي
وڃ جـهـنگ ڪـڻ تون ڪوڏر ڪهاڙي
محنت جنهن جي آهي اڳـيـاڙي
سـرهـي تـنـهـن جي آهي پـڇـاڙي
منـد مـٿـي تي پـوک تيـار
محنت ڪر تون محنت يار.

سچ جي واکاڻ ڪندي، ان جي خوبين جو تت ڪڍي، شاگردن کي ترغيب پيو ڏئي تہ:

سـچـو بيـوس رڳـو رهـو تـہ پـيـا ڳـڻ دوڙندا ايندا
سچو چِتُ چاهہ مان ازخود وجي پوندو سچائيءَ تي.

نظم "ڪتن جي ويڙهہ" ۾ شاعر، ابوجهہ ماروئڙن کي سنڌ ۾ وڏيرن جي چالبازين ڪان آگاهہ ڪندي، سمجهائي ڏئي اهو ٻڌايو ۽ سجاڳ ڪيو آهي تہ ڪنهن زورآور ۽ زردار جي چُرچ تي اسان مسڪين ماڻهن کي پاڻ ۾ وڙهڻ نہ ٿو جڳائي، ڇو تہ ائين ڪرڻ سان غريب ماڻهوءَ کي پلئہ پوندي آهي رڳو خلق خواري ۽ ٻيو ڪجهہ بہ نہ.

ڏسـو ڪـتن جي لـڳـي لـڙائـي
خـلـق تمـاشـو ديـکـڻ آئـي.
ڳـڳـدامـن ڪـيَ سـاسُ پـيـارو
ڪـاسـايـن ڪـي مـاس پـيـارو
مـروان مـوت مـلوڪـان شـڪـار
الـتـو دنـيـا جـو وهـنـوار

شاگردن لاءِ لکيل بيوس سائينءَ جا ڪجهہ نظم وري اهڙا آهن جو اهي رڳو شاگردن لاءِ ئي ڪونهن پر جڏهن هو

گھر ۾ وڏڙن اڳيان زور زور سان اُهي پڙهن ته انهن نظمن مان گھر جي وڏن ڀاتين کي به ڪا نصيحت ڪار رهنمائي ۽ ڪو سبق حاصل ٿئي ٿو. مثال طور نظم "ٻار جي سنڀال" جا هي ٻه بند ڏسو.

جنهن ٻار کي نپايو، پرهيز ۽ هنر سان
صورت سواءِ سهڻي ۽ باجمال ٿئي ٿي
گدلي رهڻ جي عادت هاڃو ڪري ٿي ڪيڏو
پيءُ ماءُ لئه انهن جي جنڊڙي وبال ٿئي ٿي.

مطلب ته ننڍڙن ٻنڪڙن ٻارڙن ۽ شاگردن لاءِ بيوس سائينءَ جو هي خزانو ڄڻ پارس کاڻ مثل آهي. ٻاراڻن نظمن ۾ ته هو بجنسي ٻارن سان گڏ راند ۾ مشغول ٿو نظر اچي. جنتي جنتي ٻار کيڏڻ ۽ ڳائڻ ٿا ته هو به انهن سان کلڻ شروع ٿو ڪري. جنتي سوچن ٿا اتي هو پاڻ به سوچي ٿو. شاگردن لاءِ لکيل نظمن ۾ به موضوعن جي بيحد رنگارنگي جابجا نظر ايندي. غربت جا هاڃا ڏسڻ لاءِ هن جو "غريبن جي جهوپڙي" وارو نظم ڏسي سگھو ٿا. شاگردن جي ذهن ۾ سجاڳيءَ جو سنيهو پرڻ ۽ غلاميءَ کان ذڪار لاءِ "پڃرو ۽ پکي" جهڙو نظم هن لکيو آهي. قدرت ۽ فطرت جا عڪس ۽ منظر چٽڻ لاءِ هن جي قلم "بهار" ، "برسات" ، "ڪاري گھٽا" ، "سهاڻي راتڙي" ۽ "نديءَ" جهڙا نظم تخليق ڪيا آهن. ڪهاڻي انداز ۾ ڪي نصيحتون ۽ سمجھاڻيون ڏيڻ لاءِ وري هن "ماڪيءَ جي مک" ۽ "آڱريون ۽ منديءَ" جي عنوان سان نظم لکي ٻارن کي ارپيا آهن. "آڱريون ۽ مندي" نظم ۾ هٿ جي پنجن ئي آڱرين جو جهيڙو آهي ته "سوني مندي" ڪير پائي؟ هر هڪ آڱر پنهنجو پاسو ٿي پيش ڪري ته هو ئي منديءَ جي حقدار آهي. آخر چيچ پنهنجو مؤقف هن طرح ٿي پيش ڪري.

ايري ننڍڙي نار مان، هيٺي ۽ هيٺان،
بهاريندي جاءِ کي، بوهر بُڪ پرپان،
هر هر ڌرتيءَ سان، پاڻ گسايان پانهنجو.

منديءَ جي حقدار آخر چيچ ئي ٿئي ٿي ۽ اها چو ٿي ٿئي، ان جو جواز به بيوس سائينءَ وٽ ڪيڏو نه ملهائتو آهي ته بهاريءَ سان صفائي ڪرڻ وقت چيچ ڌرتيءَ سان گسجندي آهي. ان ريت سندس نهنائي ۽ نياز جي ڪري چيچ کي سون جي منديءَ سان نوازيو وڃي:

ميڙي منڙي ٿي لڳي پيرن پاڪ پٽي
هلندي جتيءَ هوت جا پيني چار چٽي
مون کي ٿهل ٺڪور جي، وڏيڪ واٽ وٽي
منجهان خاڪ کٽي، سرهو ڪجو سون سان.

ٻارن ۾ وطن جي مٽيءَ لاءِ محبت ۽ پيار جو جذبو اڀارڻ لاءِ به بيوس سائين جا ڪيترائي گيت، نظم ۽ بيت آهن. "پکيءَ جي پڪار" ، "وطن ۽ ملڪي پيار" وغيره ان موضوع تي بهترين نظم آهن.

اهي مانر پيلي مرڪن، جي ٻاروتڻ ۾ لولي ڏين
ته صدقي ديس تان تن من، ڪرڻ جهڙي نه ٻي خدمت.

۱۹۳۷ع ڌاري، بيوس هيڊ ماستريءَ تان رٽائر ٿيو ته ميونسپالٽيءَ ۾ ڪيس اسڪول بورڊ جو صلاحڪار ڪري ڪنيو ويو. تعليم جي ڪيتر ۾ بي پناھ خدمتون سر انجام ڏيڻ ۽ سپاوَ جي سڀاجهاين باعث، رٽائر زندگيءَ ۾ به هرڪو ڪيس پيار، عزت ۽ نمرتا وچان "سائين، سائين" ڪري پيو سڏيندو ۽ سندس احترام ڪندو هو. اڄ به هو سنڌي

ادب ۾ "سائين بيوس" جي نالي سان مشهور آهي، جھڙيءَ ريت مھاڪوي، ٽئگور کي "گرديو" جي نالي سان بنگالي ادب ۾ سڃاتو وڃي ٿو.

پنهنجي ماستريءَ واري سروس دوران ني بيوس سائين ١٩٣٢ع کان ١٩٣٥ع تائين ڪلڪتي هوميوپيٿڪ ڪاليج مان هوميوپيٿڪ ڊاڪٽريءَ جي تعليم به حاصل ڪري ورتي هئي. چون ٿا ته هن جي هٿ ۾ شفا ۽ چهري تي هڪ عجب نمرتا هئي، جنهن ڪي بطور هوميوپيٿ وڏي شهرت ڏني هئي. ڊاڪٽر گوبند رام دادلاڻي لکيو آهي ته پنهنجي بي پناه اڀياس ۽ طبي ڪتابن جي مطالعي ۽ لڳاتار تجربي جي ڪري هو ڏکين بيمارين جو بي ڌڙڪ علاج ڪري

"گيان باغ" لاڙڪاڻي جو اُهو ٿلهو، جنهن تي ويهي بيوس سائين ليڪچر ڏيندو هو.

ويندو هو. جمار جي آخري ڏهاڙن ۾ "ڪوي بيوس" لاڙڪاڻي جي "گيان باغ" ۾ گيان گفتگو ڪندو هو ۽ چون ٿا ته اهڙي گفتگو ڪرڻ مهل هن کي پنهنجي سرير جي ڪا به سڌ بڌ ڪا نه رهندي هئي. ١٩٤٦ع ۾ "گيان باغ" ۾ "ست سنگ" ڪندي ڪين ڪنهن جيت چڪ پاتو جنهن سبب ڪيس پهرين خارس ۽ مَلو ٿيو ۽ آخرڪار ان سبب ٽنگون، پيٽ ۽ پنا ونبا ويا. بيوس سائين پاڻ خود حڪيم هو، پر پاڻ لاءِ هو بيوس! نيٺ اها بيماري وڌي دل ۽ ڦڦڙن تائين آئي ۽ ٢٣ سيپٽمبر ١٩٤٧ع تي شاعر، ناٽڪ نويس، مضمون نگار، هيڊ ماستر، ڊاڪٽر، سماجي ڪارڪن ۽ ٻارن جو بيحد عظيم دوست ۽ شاعر نئن هميشه لاءِ وڇڙي ويو.

بيوس سائين جديد سنڌي شاعريءَ جي باني‌ڪارن مان ته هو ني، پر ٻاراڻي ساهت ۾ به هن جو نالو سڀ کان مٿانهين جڳهه والاري ٿو. لاشڪ ته مرزا قليچ بيگ ۽ ڪاڪي ڀيرومل جون ان ڏس ۾ خدمتون نهايت مٿانهيون آهن پر بيوس سائين به پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سندس لکيل ٻاراڻن گيتن ۽ نظمن جو درجو ٽئگور جي ٻال ڪوتائن کان ڪنهن به طرح گهٽ ڪونهي. شاعريءَ جا ٻرک نقاد چون ٿا ته شاعريءَ جو موسيقيءَ ۽ سُر سان لاڳاپو ازلي آهي. بنگالي

شاعريءَ ۾ "ٽئگور" نئون آهنگ، نئين موسيقي ۽ نئون سُر ڏنو هو، جنهن کي "روبندر سنگيت" جو نالو ڏنو ويو هو. جديد سنڌي شاعريءَ ۾ اڄ هي جيڪو نئون چلن آهي، جيڪا نئين ترنگ، نئين موسيقي ۽ نوان سُر پيا ٻُرن، ان کي بيوس سائينءَ جي ئي ڏِين سمجهندي ان کي "بيوس سنگيت" چئجي ته وڌاءُ ڪونه ٿيندو.

بيوس سائينءَ جا سنڌ جي ٻارڙن لاءِ لکيل گيت، نظم ۽ بيت، سدا بهار جي گلن واري باغ جيان ئي آهن. هن جي نظمن جي ويجهو وڃو ته گلن وارا سڀ گڻ ڏسڻ ۾ ايندا. مهڪ، تازگي، ڪشش ۽ نرمي.... ها، بيوس سائينءَ جي نظمن ۽ گلن ۾ فرق صرف ايترو آهي جو گل جلدي مرجهائنجي ويندا آهن، پر بيوس سائينءَ جي نظمن جو واس سدا امر ۽ سدا بهار آهي. هن جا هي نظم ڪالهوڪي نسل لاءِ به "چارمنگ" هئا ۽ لڳ ڀڳ مني صدي گذرڻ کان پوءِ اڄ به هن نسل جي ٻارن لاءِ وڏي وٿ بڻيل آهن ۽ اهو به طئي آهي ته مستقبل ۾ به انهن جي عظمت ۽ امرتا قائم ۽ دائم رهندي.

بيوس سائينءَ جي شاعريءَ بابت خود بيوس جي شعر سان مان هن اپياس کي پڄاڻيءَ تي پهچائيندس.

آهه هر هڪ لفظ اندر، قيمتي رت جو ڦڙو

ڪير چوندو شعر بيوس، شاخ انگوري نه ٿي.

(اهو مٿيون اپياس، ڪرشنا پمياڻي، پورن ديوي، فتح واسواڻي، جناب انيس انصاري، دادا هري "دلگير" ۽ تاج جويي جي لکيل مضمونن جي آڌار تي جوڙيو ويو آهي.)

هر ناول ۾ جن جذبن جو ذڪر هوندو هو، اُهي سڀ مون پنهنجي اندر ۾ ڳولي ورتا ۽ سيني ڪردارن ۾، پوءِ ڀلي اُهي هيرو هجن يا ولين، مون پنهنجي صورت ڏسي ورتي، جيئن ڪو حساس انسان طبي ڪتاب پڙهڻ وقت محسوس ڪندو رهندو آهي تہ سموريون بيماريون مون ۾ موجود آهن. انهن ناولن ۾ جيڪي ڳالهيون پسند هئم، اهي هيون سندن عيارانہ خيال ۽ اشتعال ڏياريندڙ جذبا ۽ سچا ڪردار. سٺا ماڻهو نهن ڪان چوٽيءَ تائين سٺا هئا ۽ ساڳي طرح خراب ماڻهو نهن ڪان چوٽيءَ تائين خراب هئا. پنهنجي نوجوانيءَ جي شروعاتي دور ۾ ماڻهن جي باري ۾ بلڪل اهوئي اندازو هو.

— ليو ٽالسٽاءِ

ڪهاڻيون

اهڙيءَ ريت موضوع سان گڏ ئي ڪهاڻيءَ جو پلاٽ تيار ٿئي ٿو. پلاٽ ۾ ٽي شيون اهم آهن: شروعات، وچ ۽ پڇاڙي: ڪهاڻي جي شروعات انهن لفظن ۽ جملن سان ڪرڻ کپي، جنهن ۾ پڙهندڙ کي ڪشش محسوس ٿئي. انهيءَ ڏس ۾ آءٌ عرض ڪندس ته اسان جي نون ليکڪن کي روايتي جملن ۽ مشڪل لفظن سان ڪهاڻي جي شروعات ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت فطري انداز ۾ ڪهاڻي کي اڳتي وڌڻ کپي. عام طرح جڏهن ڪهاڻي پنهنجي وچ واري حصي ۾ پهچندي آهي تڏهن اڪثر ان ۾ جهول پيدا ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي. ان وقت ڪهاڻيڪار کي گهرجي ته ڪهاڻي جي ٽيمپو کي نه سست ٿيڻ ڏئي ۽ نه ئي گهڻو تيز: ائين ڪرڻ سان ڪهاڻي ۾ جهول پيدا نه ٿيندو. ان طرح پڇاڙي به فطري انداز ۾ هئڻ کپي. محض ڇرڪائيندڙ پڇاڙي لاءِ غير فطري انداز، ڪهاڻيءَ جي اثر کي زائل ڪريو ڇڏي. ڪوشش ڪجي ته ڪهاڻي کي اتي ختم ڪجي، جتي پڙهندڙن جي ذهن ۾ خود اڳتي لاءِ سوچ پيدا ٿئي ۽ جيڪا ڳالهه ڪهاڻيڪار ڪهاڻي جي انجام متعلق سوچي ٿو. اها بنا ڪهاڻيءَ ۾ ڄاڻائڻ جي خود پڙهندڙ جي ذهن ۾ پيدا ٿئي.

ڪهاڻي لکڻ جي سلسلي ۾ هڪ ٻي اهم شيءِ ڪردار نگاري آهي. ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار سچا پچا هئڻ گهرجن. ٻين لفظن ۾ جيئرا جاڳندا ڪردار ڪهاڻيءَ جي جان هوندا آهن. اسان جي چوڌاري هوائي جهاز اغوا ڪندڙ کان وٺي شهرن ۾ رستن تي دهشتگردي جو نشانو بنجي ويل ۽ خون ۾ ٻڏل لاشن تائين ڪيترائي ڪردار پکڙيا پيا آهن. پنهنجي ڪهاڻي ۾، جنهن ۾ ڪردار يا ڪردارن کي اسان کڻون ته انهن ۾ حقيقي روح هجڻ کپي. اسان کي نه صرف انهن ڪردارن جي هلت چلت، عادتن ۽ حالتن جي ڀرپور ڄاڻ هئڻ گهرجي پر ان سان گڏ ان ڪردار يا ڪردارن جي نفسيات ۽ انهن جي اندروني جذبن ۽ احساسن جي پليءَ پٽ پروڙ هجڻ کپي. تڏهن اسين ڪهاڻي انهن جي مختلف ڪردارن ۾ حقيقي رنگ ڀري سگهنداسين. -- **"ساحر" پريمي**

سيد ماڪن شاهہ رضوي

ڪجل بنا نيڻ

ڏرتي مٿي جيئن تيز هوائن جي زور تي چٽيل ۽ سڪل پن اڏامندا آهن، تيئن وقت جي تيز واچوڙن ۾ انسان بہ اڏامندو ۽ گردش ڪندو رهي ٿو. وهندڙ پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ بند ٻڌبو آهي ۽ ويندڙ مسافر کي وري جبل جيڏي دل ۾ وسندڙ اڻ ميي پيار جي ڌاڳي سان قابو ڪبو آهي، سو وقت جي طوفانن هٿان چٽيل پن جيئن پٽڪندڙ سانوڻ کي بہ ڪاڪي فضل قُرب جي ڏور ۾ اهڙو تہ ٻَڌي قابو ڪيو جو هن جي رولاڪ من ۾ مانار اچي وئي.

لڄ ڪان ٻارنهن سال اڳ جڏهن سانوڻ جي ڄمار بہ ٻارنهن ورهيہ هئي، تڏهن هن وڏي ڀاءُ جي ڀادرن کان بيزار ٿي پنهنجو ڳوٺ ڇڏيو هو. ماءُ پيءُ تہ ڇنيءَ ۾ ڇورو ڪري ويا هئس ۽ ڀاڻس، ڀاءُ ٿورو ۽ مُلهہ ڳَڏل غلام گهٽو سمجهندو هئس. سڄو ڏينهن مال ۾ رُلڻ، جهنگن ۾ ڏڪا ڪانڻ ۽ واهن جا ڪپ پيرن هيٺان ڪيڻ پڄاڻان بت سور سان پرجي ويندو هئس. مٿان وري لڪڻ سان مالش ۽ پنن تي ڪمروهٽ بہ ڦيرايو ويندو هئس، سو هو بلڪ بيزار ٿي پيو.

انسان بيزار ٿئي تہ دنيا ڇڏيو ڏئي، پر سانوڻ رڳو ڀاءُ جو گهر ڇڏيو ۽ پوءِ پورا ٻارنهن سال هن جي ٽڪل جنگهن ڌرتي جي سيني تي هلندي گذاري ڇڏيا. ڪٿي بہ چار ڏينهن ترسي ڪنهن جي ٻني مان وڙٿانيون وڍيائين، ڪٿي ڪنهن هوٽل ۾ چار ڏينهن چانهہ ڪاڙهيائين. ڪٿي ڪنهن جي پُريل پيٽ کي ميٺن ڪان اڳ راڳو ڏنائين. مزور کي مزوريون گهٽيون. اڄ هتي سُڀان هُتي.

پر جڏهن ڪاڪي فضل سندس حقيقت کان واقف ٿي، وساڻي واري ڪاچ مان هن کي پاڻي پرڻ جي ڪنواڻي ڇڏاڻي گڏ وٺي آيو، تڏهن هن کي هي ڳوٺ ۽ ڳوٺ وارا ڏاڍو وڻي ويا ۽ هو اڪِيتي وک بہ نہ چريو ۽ پوءِ هن ڪاڪي فضل کي بادشاهہ پير جو هٿ ڏنو تہ هاڻي هو سندس در مري ڇڏيندو.

ڪاڪي فضل سانوڻ جي اچڻ کان مُرڳو بہ مهينا اڳ ننڍي نيٽي نازو سان نڪاح ڪري ٿيون گهر سڄو ڪيو هو. نازو جو پيءُ حاجن پوڙو بہ ڇاڻي ڄمر ڪان ٿوٽي هوندو هو. جواني ۾ جُوا جي پٽ هوندي هئس ۽ هاڻي پيري ۾ پيٽ لاءِ پريشان هو. تنهن وڏي ڳڻ ڪري، ارڙهن ورهين جي نازو کي ڪاڪي فضل جي ڪنوار ڪندي ويرم ني ڪانہ ڪئي ۽ پنهنجي پر ۾ هن ڪاڪي فضل جي گهر تڙ ۽ ٻني ٻاري ڪان وٺي ٻڪرين نڪرين ۾ بہ پنهنجو حصو ڳنڍي ڇڏيو ۽ اتي لٿي جي فڪر ڪان آجو ٿي ويو هو. جيتوڻيڪ هو فضل جي ڳوٺ ڏيءَ وٽ گهٽو ڪونہ ايندو هو پر جماٽي جنڊاٽي پيرو پيو پڄندو هو. ڪاڪي فضل بہ زالون اڳ ني پنهنجن هٿن ۾ سُرهيون ڪيون هيون، پر انهن مان ڪو اولاد ڪونہ ٿيس. هاڻي تہ سانيڪو ورهيہ جيتوڻيڪ ڳڙڪاڻي ويو هو تہ بہ سندس يقين انهيءَ ڀاڪي تي پختو هو تہ مرد ۽ گدوڙو ڪڏهن پوڙهو نہ ٿئي، ۽ پاڻ کي جوان ظاهر ڪرڻ ڪان ثبوت طور هن پنهنجي ڏهتيءَ ڪان بہ ننڍي نازو سان لانئون لهي راڄ وارن کي انهيءَ ڀاڪي جي سچائي ثابت ڪري ڏني هئي.

بي اولاد ۽ پوڙهو ماڻهو جي مال ملڪيت وارو هجي تہ گهڻين لالچي نگاهن جو نشانو بڻبو آهي، سو حاجن پوڙي بہ انهيءَ نشاني تي بندوق جوڙي هئي.

پوڙهو ماڻهو جوان زال جي پر ڇڏڻ تي وسنئون راضي نہ ٿيندو آهي، پر پيٽ پاپيءَ خاطر ڪاڪي فضل کي بہ نہ چاهيندي گهر ڇڏڻو پوندو هو. سانوڻ جي اچڻ کان اڳ هو سارو ڏينهن ٻڪرين چارڻ لاءِ ڏن سان گڏ رلندو هو. تنهن

کي سانوڻ اصل جيئاري ڇڏيو. هاڻي ٻڪريون سانوڻ جي ٻلي ڪري هو سارو ڏينهن بي فڪرو ٿيو گهر ۾ ويٺو هوندو هو.

سانوڻ لوڙهي جي گهٽيءَ تي ٻڪرين جي واڙ اڳيان بينل پپر جي وڻ هيٺ سمهندو سهڙندو هو. ڏينهن جو مال سان ۽ رات جو اها پيٽي اها پٽ. سانوڻ کي بخشيل پراڻي واڻ واري کٽ ڏينهن جو ڪاڪي فضل جي آرام لاءِ ڪتب ايندي هئي ۽ رات جو سانوڻ ان جو ڏٿي اچي ٿيندو هو. هونئن به هن کي گهر ۽ ڇت جي ضرورت به ڪهڙي؟ سُجو سِر هو. سياري جي ٿڌي رات ۾ ٿُلهي سوڙ ۽ ٻه رليون سيءَ جهل هونديون هيس ته گرمي ۾ گُهلنڊڙ هير ۽ ستارن جي چادر مٿي ڇانءُ. وقت وهندڙ پاڻيءَ جيئن وهندو پئي ويو.

ڪاڪو فضل پنهنجي وَهي وقت ۾ ڦنڌار مڙس هو. ڇورن ڇڪارن ۽ ڪاٽڪن سان سينڌ سلامت رکيو آيو. سموريون مڙساڻيون خصلتون هڏ ۾ ويٺل هئس. گهڙن مُنهان غيرت رڳ رڳ ۾ رچيل هئس. پر وقت وقت جي ڳالهه آهي. پيريءَ ۾ سؤ عيب هوندا آهن ۽ هو ته پيري ۾ به گهڻو اڳتي نڪري آيو هو. نظر به جهڪي ٿي وئي هيس ته مُڇن، ڏاڙهي ۽ مٿي جا وار به گهڻا کُسي ويا هئا ۽ جيڪي بچيا هئا سي به ماهٺي ڪير جهڙا اڇا ٿي ويا هئا. ويندي ٻانهن جا وار به اڳي جهڙا ڪارا نه رهيا هئا. ڏند به ڪو هيڪڙ ٻيڪڙ اصل هو، نه ته ڇوس ڏيئي ڇاڙهڻ وارا پٽر جا جڙيل ڏند وات جي لج رکيو پئي آيس. هن شادي تائين رهيل وارن کي ميندي هئي سُنت پوري ڪندو هو. سڀ شوق هن ۾ هئا پر هن پنهنجو اصلي ويس نه ڇڏيو هو. ڇوندو هو ته ويس ۽ ديس ڇڏڻ مڙساڻو شان ڪونهي. اهاني صدري، گوڏواڙ سُٿڻ ۽ پٽڪو. ميگهواڙ ڪان هٿراڌو ڇاندي مڙهيل جتي نهراڻي، تيل ۾ جهڙا ٻوڙ ڪري پوءِ پائيندو هو. اڳ ته ڪڏهن ڪماڙي هٿ مان نه ڪڍيائين پر هاڻي پڻائين ٻُج چڙهيل لٺ ڪماڙي جي جاءِ والاري هئي. مڙس ڪرڙي اک وارو پاڻياٺو هوندو هو. اڄ ڪلهه جي وات ڳاڙهن ڇورن جي چرچي تي جهٽ چڙي پوندو هو ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو. هي نازو سان جيڪا شادي ڪيائين سا به انين ني ڪچهري ۾ عوٺو جي ٽوڪر تي جوش ۾ اچي.

ٿيو ائين جو ڪاڪي وٽ ڪي مزمان آيا. ڪا پراڻي سنگت هئي. آيل مڙس به جيتوڻيڪ پيرسن هئا ته به جڙد مڙد ٿي لڳا. ڪاڪي جي گهر جا سونهان ڪونه هئا سو عوٺو کين گڏ وٺي ڪاڪي جو گهر ڏيکارڻ آيو.

اڳ ته ڪاڪي فضل جي اوطاق گهر کان ٻه ايڪڙ پري هوندي هئي، سدائين آيو ويو پيو ٽُڪر پور لاءِ لڙندو هو. پر ڪاڪي جو پويون گهر به پڇي پيو. گهر واري وڃي هُن جهان. جمار به ٻه ٽي ڏاڪا چڙهي آئي. پراڻي ياري به هاڻ نه اچڻ جهڙي ٿي آئي. ڇو ته سندس ٽُور جا ڪي ته رهجي ويا. اٿڻ ڪان آزرُت. ته ڪي وري پيالو پي ويا هئا.

عام مزمان مڙي لاءِ وڏيري علڻ جي اوطاق هوندي هئي، سو ڪاڪو فضل اجايو اوطاق ڇا لڻ رکي؟ رڳو لوفرن ۽ ڳاڙهه واتن ڇورن لاءِ اوطاق رکڻ کان رهيو. جن کي نه نند وڏائي جي ساڃهه نه پنهنجي پراڻي واري سُڃاڻو اک. جنهن جو ڪانن گلا به ان جي ڪن. اهي سڀ ويچار ڪري، هن اوطاق واري لانڍي ڊاهي ڇڏي ۽ گهر جهلي ويهي رهيو. سو هاڻ جو عوٺو ڪاڪي جي ساٿاري يارن کي هٿ ڏس ڪري وٺي آيو ته ڪاڪو ڏاڍو ڦِڪو ٿيو.

سؤ قرب هجن. گهر ۾ زال هجي يا نه، پر دوست کي گهر جي پردي ۾ ته ڪونه وٺي وجبو؟ اهوني ته مڙد جو شان آهي. گهر جا 'ڪايا' ته ڪونه ڳڻائبا؟ سو يارن لاءِ کٽ کٽي ٻاهر آيو ۽ پپر جي وڻ هيٺ کين وهاريائين. مزمانن لاءِ ماني سومار جي گهران پڇرائي ورتائين. سومار اينرو ڏاريو ڪونه هو. ڇڏاٽنو ور وراڪي مانٺ هوس. جواڻ جماڻ هو سال کن اڳ پرڻيو هو. هڪڙو پٽڙو به خدا ڏنو هئس. لوڙهو لوڙهي ۾ ڏيو ويٺو هو. سو اهڙين معلن ۾ ڪاڪو هن کان حجاب ڪونه ڪندو هو. اوير سوير سومار جي زال جنان ماني ٽُڪر پڇاڻي ڏيندي هئي.

سو مزمانن مان هڪ جهوني ڪاڪي فضل جي تڪليفن کي ڏسندي ڪل پوڳ ۾ ٽين شادي جي ڪٽي صلاح

ڏنيس. ڪاڪو ننائڻ لڳو تہ عوثو ٺوڪر هٿي ڪيي، چي: "ڪاڪي فضل جا هاٿي ڏک پيا ودجن، اٿڻ ويهڻ ۾ هلاک سو ٺو شادي ڪري" . ڇورا بي افعالا، ڇا جاٿن ننڍ وڏائي مان؟ سو اهڙن جي ڳالهہ ڪٿي ٺو ڪاڪو فضل ٻڌي. سو هن اتي ئي فيصلو ڪري ڇڏيو.

"بس ڪر، ڙي ڇورا! مون کي پٺهين جي ڇٺي بہ ياد آهي. پر اڄ بہ ٻانهن ۾ هٿ وجهنين تہ ڇڏائي ڪونہ سگهندين. پوڙهو اُٺ بہ ڪنواٽ لهي عوثو خان!"

"برابر ڪاڪا! پر شادي.... سا بہ هن ڄمار ۾، ڪير سنگَ ڏيندءِ؟ ماٺهن وٽ ڪي ڏيٺون گهٺيون تہ ڪونہ ٺيون آهن." عوثو وري بہ ڦوک ڏني ۽ ڪاڪو باهہ ٿي ويو.

"اي انهيءَ ڳالهہ تي ٺو اچين تہ ڏس تہ ڪيئن ٺو پرٺجي ڏيکاريان،. ٻُڪيو پينگيو ڪونہ آهيان. لُنب لوفر ڪونہ آهيان، جو سنگَ نہ ملندم" ڪاڪي نقلي ڏندن کي زبان سان سنڀاليندي چيو.

پوءِ تہ ڳالهہ آئي ويئي ٿي ويئي. عوثو بہ وڃي پنهنجي ڪِرت سان لڳو تہ ڪاڪي جا مزمان بہ سندس وٺو پاٺي جو پي وڃي پنهنجي پنهنجي گهر رسيا. پر ڪاڪو فضل شادي جي شوق ۾ اڌ چريو ٿي پيو. هن پنهنجي ڳوٺ کي تورڻ تڪڻ کان پوءِ پر واري ڳوٺ ۾ بہ ڪوشنون شروع ڪيون ۽ پوءِ ڪاڪي جي جاڪوڙ هٿي وڃي هنڌ ڪيو. حاجن پوڙي ڪاڪي کي نازو جو سنگَ ڏيڻ قبوليو. اپرو سيرو پٽ ٿيو. ڪارڪون ۽ پتاشا ورهايا ويا. ملان عبدالله نڪاح پڙهايو. ڳوٺ جا ڪي ٻنڪي ور ڪاڄ ۾ وينا ۽ ڪاڪو نازو کي وٺي پنهنجي ڳوٺ ان گهر ۾ آيو جتي ڪاڪي جي ٻن مرهيات زالن جا روح اڳ ئي واڪا ڪري رهيا هئا. نازو جي بہ قسمت جو سُنهن ڪٺجي. ماءُ ٻنڏٺ ۾ ئي ڇڏي وڃي خدا کي پرتي. پٺس اڳ ئي جوناري نڪمو. اوطاقن جو ٻانڏاٺي. جتي سٽيو ٺڪر سُجهيس ات پڙ ڪڍيو ويهو رهي.

نازو سدائين پراين درن جا ڌڪا جهليا ۽ وندڙ جا لولا ڪائي.وڏي ٿي. ساري ڄمار اوبرون پلٽہ پيس. پر خدا جي قدرت جو بکن، مارُن، ڌکن ۽ دڙڪن هوندي بہ جواني ۾ پير پائي هو حسن جو پتلو بڻجي پيئي. پورو پنو پريل بت، ڪجليون اکيون، لال لب، موتين جهڙا ڏند، رنگ اهڙو جهڙو کير ۾ گلاب جو ڳاڙهو شربت. بس ڏٺي هٿ سان ويهي جوڙيو هٿس. جواني آهي ئي خوابن جي موسم. هرڪو جاڳندي ذهن سان خواب ڏسندو آهي. دل ئي دل ۾ تمنائن جا محل جوڙيندو آهي. پوءِ جي اهي محل وارييءَ- گهرڙن جيئن ڊهي پون تہ ڪنهن جو ڪهڙو ڏوهہ؟ سو نازو بہ دل ۾ ڪئين شيش محل جوڙيا هئا. رنگن ساڻ رهاڻ رچائي هئي. ناني سڤوران جڏهن ڏهئين پوٽين کي ڳالهيون ٻڌائيندي هئي تہ نازو بہ وڃي پر وٺي وهندي هئي.

هن کي ان غريب ڇوڪري جي ڳالهہ ڏاڍي وڻندي هئي، جيڪا سُور سهندي مارون ڪائيندي وڏي ٿي هئي. پوءِ هڪ ڏينهن هڪڙو شهزادو گهوڙي تي چڙهي آيو ۽ ان غريب ڇوڪري کي پَٽ راڻي بنائي سامونڊي گهوڙي تي سوار ڪري وٺي ويو اتي جتي پرستان ۾ هن جو موتين جڙيل محلات هو. ناني سڤوران جي اها ڳالهہ ننڍپڻ کان نازو جي دل ۾ گهر ڪري وٺي هئي ۽ هو دل ئي دل ۾ اڻ ڄاتل سامونڊي گهوڙي واري شهزادي جو انتظار ڪندي هئي. پٺس ڪڏهن وال ڪپڙي جو بہ يادگيري ۾ وٺي ڪونہ ڏنس. هن جڏهن کان هوش سنڀاليو هو تڏهن کان ڦٽين جا چوندا ڪري، ڪٺڪن جا لابارا ڪري يا پاڙي وارن جي ٻارن کي راند ڪرائي، ٻهارا ڪڍي، ٽانو ملي، انگ ڪاڻ اڌوراٽي اڳڙي حاصل ڪٺي هئي. هن کي ياد نہ هو تہ ڪڏهن سندس گهر ۾ عيد برات تي بہ چلهہ ٻري هجي. خدا ڪارڻ جا لولايا اوبر سوبر سندس پيٽ پريندا هئا. سکن جي ڪابہ تصوير هن جي نگاهن ڪانہ ڏني هئي.... ۽ پوءِ ٻالڪپڻ ساٿ ڇڏي هن کي جواني جي بسنت رُت حوالي ڪري ڪيڏانهن گم ٿي ويو.

۽ اجا هن تمنائن جي نہ تہ پوري فهرست ئي پڙهي هئي ۽ نہ چانديءَ جهڙا خواب پورا پڙهيا هئا. جو پٺس هن

ڪي انهن ڀُري اُٺ جو گھوگھيٽو ماسات وارو سنگَ ڳنڍي ڪاڪي فضل جي ڪنوار بڻائي ڇڏيو. اوڙي ٻاڙي جي عورتن ڪي هن نڪ تي آڱر رکي توبه توبه ڪندي ڏٺو. ڪيترين اکين ۾ هن ٻاڻ لاءِ همدردي جا ٻاڇا به پسيا. پر ڪا زبان هن جي لاءِ حق جو ڪلمو ٻڌڻ لاءِ ڪانه کلي ۽ نازو بي زبان ڳُڪدام جيان ڪاڪي جي ڪلي تي اچي ٻڌي. هن سپنن جي تعبير صفا ابتڙ ڏٺي. سامونڊي گھوڙي تي چڙهيل شهزادي بدران ڏاڏي جيڏو ڪاڪو فضل، موتي محل جي جاءِ تار لوڙهي اندر مٽي ۽ ڇيڻي سان راڳيل گھر، لوڙهي جي گھٽي تي، ٻڪرين جي واڙي ۽ ان واڙي اڳيان پپر جو وڻ.

ڪاڪو فضل روايتي مڙس ماڻهن جيان هو، ان ڪري ڳوٺ جي ٻين گھرن ڪان هن جو گھر مڙيئي چڱائنو ۽ پنهنجي ٻنيءَ ۾ ٺهيل هو ۽ سواءِ سومار جي گھر ڪان ٻيو ڪو ويجھو گھر به نه هو. ان ڪري نازو جي پهرين واقفيت ادي سومار جي زال جنان سان ٿي ۽ پوءِ ڏينهن اندر ٻنهي ۾ گھاٽي سنگت ۽ محبت به ٿي ويئي.

جنان به سانوري رنگت ۽ ملوڪ منهن مهانڊي واري ڇوڪري هئي. سال کن ۾ ني هن پهرين زال ۽ پوءِ ماءُ ٿيڻ جو تجربو ماڻيو هو. ڪاڪو فضل ڏينهن جو ٻڪريون چارڻ ويندو هو، ان ڪري نازو گھر ۾ اڪيلي هوندي هئي. مٿان جهونو زال ذات کي ضابطي ۾ رکڻ جو قائل هو ان ڪري نازو کي سواءِ ادي سومار جي گھر وڃڻ ۽ جنان سان ملڻ جي ڳوٺ ۾ وڃڻ جي موڪل نه هئي. رهيو سندس ڳوٺ ته اتي ٻلا نازو جو هو ني ڪير. جنهن لاءِ هو وڃي؟ انهيءَ ڪري جنان ني هن جي ساٿي سهيلي مائٽياڻي سڀ ڪجھ ٿي پئي. جنان به هن جيان ٻني ڪنهن ڳوٺ مان پرڻجي آئي هئي. پويان جيتوڻيڪ وڏو ڪٽنب ڇڏي آئي هئي تڏهن به هتي ته سواءِ نازو جي هن جو ٻيو ساٿ نه هو. ان ڪري ٻنهي ۾ محبت ڏاڍي گھاٽي هئي.

ڪاڪو فضل شادي ته ڪري آيو، پر پوءِ به اوطاق ڪانه نهرايائين. شادي جا ڪجھ ڏينهن خير جا گذريا. ڪاڪو ٻالڪ ٻار زال ڏسي ڪپڙن ۾ نٿي ماپيو. پر نازو جو من خبر ناهي ته ڇو هن سان نه پريو. ڪاڪو فضل هن کي ٻنهه نٿي وڻيو. شادي کان پوءِ ڪاڪي به شوق ۾ ڪجھ تبديليون آنديون. ميندي ڇڏي جوڪر ڇاپ خضاب سان مٿو مڇون ۽ ڏاڙهي سينگارڻ لڳو هو ۽ پوءِ مهيني سوا کان پوءِ حاجن ٻوڙي به هڪ اڌ چڪر لڳايو ٿي ۽ پنهنجي پر ۾ ڪاڪي کان به ٿي ڏوڪڙ به ٿي ورتا. هن جي وڃڻ ٻڇاڻان ڏينهن جا ڏينهن نازو کي ڪاڪي فضل جو ڪُرڪو ٻڌڻو ٿي پيو.

ٻن اڍائن مهينن پڇاڻان ڪاڪو فضل سانوڻ کي وٺي آيو، ڏُونهاٽيل سانوري رنگ واري جوان جماڻ ۽ ٻي افعالي سانوڻ ڪي، جيڪو نه ته ڪپڙا ني سولا پائي ڇاڻندو هو ۽ نه هٿ منهن به وس هوندي ڌوئيندو هو. ميري سُٿڻ جا پٽي ور ڪٽيو لٺ هٿ ۾ جهلي سارو ڏينهن ٻڪرين پويان چنگ وڄائيندو وتندو هو.

پر خبر ناهي ڇو نازو هڪ به ٻيرو لڪي لڪي سانوڻ کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ڪاڪي جي گھر ۾ ڇا وَهي ڇا واپري، سانوڻ کي ان سان ڪابه غرض ڪانه هئي. هونئن ته ڪاڪو هن کي گھٽو ني پائيندو هو. هڪ ٻيرو هن ڪيس خاڪي رنگ جا ٿلها ڪپڙا به سبائي ڏنا. جُتي به وٺي ڏني. ماني ٽڪي به وقتائتي هٿ سان ڪٽي اچي ڪارائيندو هئس. باقي ڪنهن ڪنهن ويل ڪرڪو ڪرڻ ۽ جھڳي هڻڻ جي ته ڪاڪي کي پراڻي عادت هوندي هئي، ان ڪري هو ان جي نه ڪا ميار ڪاڪي کي ڏيندو هو ۽ نه دل ۾ ني ڪندو هو.

پوءِ انهن ني چار پنج مهينا لنگھي ويا، تڏهن پهريون ٻيرو هن نازو کي ڏٺو هو. ان ڏينهن ڪاڪي فضل کي تپ آيو هو. مڇرن وارو تپ ته جواڻن کي به جھولايو ڇڏي، هي ته ويچارو مَڙهو مڙس هو. اصل شيڪجي ويو. ڏندن کان سواءِ باقي سڄو پٽي ڏڪيو. ڏند به ان ڪري ڏڪٽي کان بچي ويا هئا جو وهاڻي هيٺ سيرانديءَ کان پيل هئا. ان ڏينهن ادو سومار به جنان کي وٺي ساهرن ويو هو.

تڏهن نازو سانوڻ کان چانهہ لاءِ کير کاڻ ٻڪري ڏهڻ جو چيو هو، جيئن هو ڪاڪي کي چانهہ سان تپ واري گوري کاراڻي سگهي.

نازو هن سان پهريون ڀيرو ڳالهايو ۽ سانوڻ هن کي پهريون ڀيرو ڏٺو هو. اڌ لوڙهي اندران لڪل، اڌ گهٽي مان ظاهر ٿيل نازو... چنڊ ڪڪرن پويان لڪي به چنڊ ئي هوندو آهي. جواني پردي پويان لڪي به جواني هوندي آهي. پنهنجي هر حال پاڻ پسائيندا آهن.

سانوڻ به نازو کي اڌ ڏٺو نہ ڏٺو، پر هن جي حسن ۽ جواني کي محسوس ضرور ڪيو هو. ٻئي ڀيري هن نازو کي تڏهن ڏٺو هو جڏهن نازو مڙس سان گڏ الهوراڻي جي ڌيءَ جي شادي ۾ وڃڻ لاءِ گهران نڪتي هئي. سانجهي ويل اجرڪ ۾ ويڙهيل نازو پنن ڍڪيل گلاب جيان. لهندڙ سج جي آخري ڪرڻ به هڪ ڀيرو هن جي چهري کي شايد چمڻ چاهيو هو. سانوڻ کي ائين لڳو هو، جڻ نازو آڏي اک سان هن کي ڏٺو هو. ان ويل هن ٻڪرين کي واڙ ۾ پوري واڙ جي گهٽي تي ڍينگهر پٺي ڏٺو ۽ هن کي پهريون ڀيرو ساجن سواڻي جي ميڙي ۾ ڳائيل ڳايل ڪلام ياد آيو هو.

نيڻن جي نشاني سان قتلام ڪيو تو ڪيئن.

ڪانيون رڳو ٽانڊي تي رکي ڄڏجن ۽ ڦوڪ ڏيئي ٻارجي نہ تہ هنن مان رڳو ڌونهن نڪرندو آهي. اهو دونهن ڪانين جو احتجاج هوندو آهي تہ رڳو ٻاٻدن جي تپش ڇو؟ اسان تہ شعلن ۾ سڙي روشني ڪرڻ ٿيون چاهيون. پر رڌ مغز سانوڻ نيڻن جو احتجاج ڇا سمجهي؟ ۽ پوءِ هڪ رات سانوڻ ۽ نازو جي وچ ۾ تنگيل پردو گهٽو هٽي ويو.

ان رات سانوڻ سانباها ڪيا هئا. آڌي رات جو مينهن بي مهلي مزمان وانگر اچي ڪڙڪيو هو. وڏ ڦڙي وسڪارو لاتو هو. سانوڻ مينهن کان بچڻ ڪاڻ پير جي وڻ هيٺ رکيل کٽ هيٺ گهڙي ويو هو، پر پُسيل هنڌ جا ڄُناڪا هن تي وسي وسي چٽي رهيا هئا. پُٽ سانوڻ!... "اوهيرن کان پلا ڪيئن بچندين؟"

تڏهن ڪاڪي فضل جو سڏ هُن جي ڪن تي پيو هو.

"سانوڻ... س ...ا...ن...و...ڻ... هو..هہ... و... هو..."

ڪاڪي فضل جو بلغم ۾ ٻڏل آواز مينهن جي شپڪي ۽ هوائن جي گهوگهٽ سان وچڙندو هُن تائين پهتو.

پهرين تہ هن سمجهيو تہ سندس ڪن پيا وڄن، پر سڏ وري به ٿيو تہ هُن کيڪ پڪ ٿي.

"هُو.. هُو" هُن جواب ڏنو.

"گهر هليو آ.. گهر هليو آ... اي ٻاهر پُسي ويندين." ۽ هو پُسيل رلي اوڍي سيرانديءَ کان رکيل کهاڙي کٽي گهٽيءَ جو ڍينگهر پاسي ڪري اندر لنگهي آيو.

"ڪاڪا... او ڪاڪا...!" اگڻ ۾ بيهي سڏيائين.

"ها ها... هليو آ"

۽ هو گهر ڏانهن وڌيو. هُن جا پير ڳرا ٿيندا ويا. لانڍي اڱيان نهيل ڇني ۾ پهچي هو بيهي رهيو. ڪاڪو ۽ سندس زال اندر لانڍي ۾ هُئا، جتي گاسليٽ جي بتي پنهنجي بي سَتي روشني پکيڙي رهي هئي.

"اتي ڇني ۾ کٽ تي سمهي پئو. ٻاهر مينهن آهي. آءٌ تولاءِ رلي ڪٽي ٿو اچان" ڪاڪي فضل اندران چيو. ۽ ويرم کان پوءِ سڪل رَلي ۽ وهاڻو آڻي هن کي ڏنائين. سانوڻ بُت سان ويڙهيل آلي رَلي لاهي رکي. قميص به سڄي پُسي ويئي هئس. هن اها به لاٿي ۽ آلي سُٿڻ سميت سڪل رلي اوڍي کٽ تي سمهي پيو. ڪاڪو وري اندر هليو ويو.

"رَلي ڏنئيس؟" نازڪ نازڪ سُريلو آواز سانوڻ جي ڪن پيو.

"هائو" ڪاڪي وراڻيو.

"چگو ڪيئن، نه ته ڇورو سڄي رات پُسي تپجي پوي ها" آواز ۾ همدرديءَ جو اظهار هو.
سانوڻ جي دل جي ڌڪ ڌڪ وڌي ويئي.
"ڪيڏو خيال اٿس مونجو" دل ئي دل ۾ سوال اُڀريس.
"سارو ڏينهن وٽن ڪمايان ٿو، ايترو خيال به نه ڪن ته..." اندر ئي اندر ۾ جواب به اُڀريو.
"ويچارن کي شاباس هجي، نه ته اڄ ڪلهه ڪير ڪنهن جو آهي. سڌ نه ڪن ها ته ساري رات ٻاهر مينهن ۾ پيو پُسان ها..." دل ئي دل ۾ هن ڪاڪي فضل سان گڏ نازو جو به ٿورو مڃيو.
۽ پوءِ هو الائي ته ڪيتري دير اندر ئي اندر ۾ پنهنجو پاڻ سان ڪچهريون ڪندو رهيو. لانڍي مان ڪوبه آواز ڪونه ٿي آيو. بس ڪيڏي ڪيڏي ويل اڻ لڪا چوڙين جا ڇڻڪاٽ يا ڪپڙن جي هلڪي هلڪي سَر سَر اُڀري وري گم ٿي ويئي ٿي.
سُريلي آواز جو انتظار دل جي ڪنهن خاني ۾ اُڀريو ٿي... پر پوءِ ڪوبه آواز ڪونه آيو. ۽ خبر ناهي ته ڪهڙي ويل نيٺن ۾ ننڊ پرجي ويس.
فجر جو ڪاڪي فضل ٻانهن کان وٺي ڌونڌاڙي اُٿاريس.
"اي اُٿي ڇورا!.. ڏينهن اچي اُڀريو آهي. اُٿي ٻڪريون ڌِهي وٺ ته چانهه چُڪو چاڙهيون..." تڏهن هن رلي منهن تان لاٿي ۽ آرس ڀڃي اُٿيو. خبر ناهي ڇو پهرين نظر لانڍي جي در ڏانهن کڃي ويس. گاسليٽي بتي جيان چمڪندڙ چهرو هڪ پل لاءِ نظر اچي ويو. مرگهه جهڙيون ڪجليون اکيون هن کي تڪي رهيون هيون ۽ هن جي نظر پوڻ سان اهي نيڻ اٿين جهاتي پائي لڪي ويا جيئن ڪنوڻ ڪڪرن مان جهاتي پائي لڪي ويندي آهي.
"اُٿي ٻيلي! اسان وٽ به جواڻي آئي هئي، پر حرام جو ڪا ڳَهر هجي. ڪڪ جي ڪڙڪي تي به ڇرڪ ڀري اُٿيا ٿي ويندا هئاسون. اڃان به رهيا ڪونه آهيون، تو جهڙو جوان ته اڄ به آهيان. پر توسان ته يار پليان پلي لڳي پئي آهي. ايڏي دير! صفا ڪو موڳو آهين." ڪاڪي فضل سانوڻ جي جواني سان پنهنجي جمار جي ڀيٽ ڪندي آڏي اک سان لانڍي جي در ڏي ڏٺو، جڻ ته هو پنهنجي ڦڙتاني سان ڪنهن ٻئي کي قائل ڪندو هجي.
پيري هميشه جواني تي ڪُرڪي، ڪوڪلا دليل ڏيئي پاڻ پڏائيندي آهي. پر حقيقت کي ڪير به ۽ ڪڏهن به ڪوڪلن دليلن سان مٽائي نه سگهيو آهي. سو ڪاڪو به حقيقت جي پاڙ اُکيڙڻ جي ناڪام ڪوشش ۾ ڪُرڪندو ۽ ڪنگهندو رهيو ۽ سانوڻ قميص پائي ٻاهر نڪري ويو.
خبر ناهي ڇو اڄ جهنگ ۾ ٻڪريون چاريندي به هُن جو ذهن سوچن جي اڻ کٽ جار ۾ جڪڙيو رهيو. رکي رکي ملوڪ مهاندو اکين آڏو پئي ڦريس. هن ڪاڪي فضل جي ليمڪ کي لڄائڻ نٽي گهريو. گهڻو ئي پاڻ تي ڦِٽ لانت ڪيائين، شيطان کي گاريون ڏنائين پر نازو جي تصوير کان جند ڇڏائڻ ۾ ناڪام رهيو.
جن کي من ۾ اڇِٽو هوندو آهي، اُهي ڇُپ چاپ ٻنا موڪل صفا مان ميٽ ۾ اکين ۾ ڪُپي ۽ دل ۾ ڇُپي ويندا آهن ۽ دل ۾ ڇُپيل ڪندو ڪيڻ ناممڪن هوندو آهي. سو هو به اکين رستي هن جي دل ۾ ٻاٻري ڪندي جيان ڇُپي ۽ ڇپي ويئي هئي. هن جيترو هُن جي صورت کان پاڻ بچائڻ ٿي گهريو هو اوتروئي من مندر ۾ چِٽي ٿيندي پئي ويئي.
"ٻيلي سانوڻ! الله هر ڪنهن جي لڄ رکي، پاڻ کي ڪاڪو گهڻيئي ٿو ڀانئي. خدا سان ڪم پوندو، مُڙس جو ليمڪ ڪاڻو اٿئون.رب ڪري شل رهجي اچي. مولا پت رکندو..." هو دل مان وهمن ۽ وسوسن کي ٽڙڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندو رهيو.

* * *

دل جو چور همیشه اندر ئي اندر ڪاٺ هڻندو آهي ۽ هن جي دل ۾ به ڪو چور ڪاٺ هڻي ويو هو. هر هر، آرسي ۾ پاڻ کي ڏسي دل ئي دل ۾ سوال اُڀرندا رهيس.

"انِي مُنِي نازو! هي لال رتول چپڙا، هي پورا پورا ڳِتول ڳل، هي سوٽ سخت جسم، هي ڪارا ڪارا نيڻ... گهوڙا، هنن جو ڏٺي فضل پوڙهو؟... هي ته نسورو ناحق چنبو. مُنو ڏاڏي ڪان به وڏو. سڄو سر سر، جهڙو ڏوتل ريشمي ڪپڙو. دم، سهڪ، ڪانگهارا.. سڀ تنهنجي نصيب ۾... پَري جا مُک هٽجيس ته منو ڦِسي پئي." اندر ئي اندر ۾ خار پريل سوچ.

"پر چا ڪريان؟... ابي وٽ کهڙو ڏن ڪاٺي ويني هيس. يا ڳوٺ جا سڀ جيڏا مري ويا هئا، تڏهن هي منو پيڻ پيم ڳچي ۾..."اڻ لکي ميار... پر ڪنهن تي؟

"ابي کي به حيف هجي. پيري ۾ ٿو مُنو شاهوڪار ٿئي. مُني فضل جو ڪو پرٿي جو هي وخت آهي. هي ته منو مري ته نهي... ابي پانيو ته هي قبر ۾ پير لڙڪايو سگهو مرندو ته سڀ مال ايندم هٿ. جيسين امان حياتي هئي ته چون ٿا ته اُها پورهيا ڪري ڪارائيندي هيس. انهي مري جند ڇڏائي ته ننڍي لاڪئون مون کان پرايا گولپا ڪرايائين. وڏي ٿيس ته لالچ ۾ پيءُ جيڏي سان پرٿاني ڇڏيائين. کهڙو لجايو هومانس؟... سڙ اکيون گهورڻ واريون هيون. پر چيم گريب آهيان. پچاڙي جو راڄ ۾ ٽڪ لانت جو طوق پوندم ڳچي ۾. ڪبر آهي جو مون تي اگڙي وجهي، سو ڪنڌ ڪونه ڪنيم ڪنهن سامهون. پوءِ به...؟" پنهنجو پاڻ سان ڪچهري. ڏک ڏورايا.

"پهرين ته اُبي کي هن به ڳاڙها نوٽ ئي ڏنا. ابي به پانيو ئي ته سدائين پيو اٿين مال ڳڙڪائيندس... پر هاڻي جي چار پهر ٽڪي ٿو ته مُني جو بُوٽ به ڦٽيو وڃي... هاڻي ته ابي کي به ڪبر ته پئي... سڄو ڏينهن مُنو پهرو ڏيو وينو آهي. بثيمان. جهڙوڪر...؟ هونئن زال ذات پنهنجيءَ ئي اڇي ته چا نٽي ڪري سگهي؟ مُنا اکين ۾ سُرمو وجهو هليو وڃن. هر ڪنهن کي پنهنجو مرم ماري. شرم پلي." پيءُ ئي مياروڻ ڪنڌي مڙس ئي خار اڇڻ لڳس. جيڪو انئي پهر ڏندو ٽيڪيو گهر ۾، يا گهٽيءَ واري پير هيٺ وينو هوندو هو. گهر جو وکر وانو به ادي سُومار هٽان گهرائيندو هو. جهنگ جي خيال سان اُٿندو هو ته لانڍي جي پويان وڃي ويهندو هو. گهر ۾ نازو ري ٻيو هو به ڪير؟ سو اتان ئي وينو زال سان ڳالهائيندو هو.

. هونئن به نستي ۽ نبل جسم ۾ سواءِ شڪ جي ٻيو باقي بچي به چا ٿو؟

"اي کهڙا پئي سينگار ڪرين؟... هيڏانهن اچ، ته ئي زور ته ڏينم. جنگهن ۾ سُور اٿم"، ڪاڪي فضل زال جي هٿ ۾ ٽڪ ڏسي هکل ڪئي ۽ نازو جي سوچن جي سنگهر ڇڇي پئي.

"مني کي منهنجي سينگار جو به وڏو سُور آهي. اهو سُور ته قبر ۾ به ڳڏ ڪٽي ويندو." دل ۾ چيائين.

"ڪانه ٿي ڪريان سينگار، اچان ٿي." ورندي ڏيئي ٽڪ جاري ۾ رکي ٻاهر نڪري آئي، جتي چني ۾ جهونو ڪٽ تي ليٽيو پيو هو. هو ڪٽ جي ايس تي ويهي سُريل ڪانين جهڙن جنگهن کي آهسته آهسته زور ڏيڻ لڳي. هن کي لڳو جڻ جنگهن بجاءِ چمر چڙهيل لٺ کي زور ڏيندي هجي.

"زور ٿي ڏئين يا راند ٿي ڪرين؟ مُکون هٽيم" جهوني کي زور ڪونه وڻيا.

"منا، هي هٿ ته اهڙا آهن جو لاش کي لڳن ته به چڱو ڀلو ٿي پئي پر.... دل ئي دل ۾ چيائين ۽ مان ڪري مُکون هٽڻ لڳي.

هڪ لڱا من ۾ آيس ته هڪ مُک مَڙهي جي گنجي مٿي ۾ وهاني ڪيڍي. پر هو مجبور هئي. ٿوري ويرم ۾ جهوني جي اک لڳي ويئي. پر ڪانگ واري ننڊ جهٽڪي جي. جهوني جا اونگاٽ ۽ کُونگهرا، نازو جي ڪن پيا.

ٻوڙهي جو وات پٽجي ويو. اکيون اڌ کُليون هيون. هو هن زندهہ لاش کي ڏسڻ لڳي ۽ خيالن ۾ وري ميلا مچڻ لڳس.

* * *

هن جي ٻُت ۾ رت جي گردش تيز ٿيڻ لڳي جڻ سڄو ٻُت ٻيڙجي رهيو هئس. اکين ۾ جڻ ته ٽانڊا ٿي ٻريس. دل چيس ته اڄ جيڪر پَهڻ به پاڪر ۾ اچي وڃيس ته ڪر ان کي ڀيهي پٽي ڪري ڇڏي. هن تي بيخودي جي ڪيفيت ڇانئجڻ لڳي ۽ هن جون سخت آڱريون لسن لسن وارن ۾ ڦرڻ لڳيون... جيئرو وجود ٻانهن جي گهيري ۾ اچي ويو. پاڪر جو گهيرو تنگ ٿيندو ويو... اوچتو دانهن... هڪ ٻرڙاٽ ٿيو ۽ هن کان ڇرڪ نڪري ويو. اڇي رنگ جو ٻڪر هن جي پاڪر مان نڪري ويو.. ۽ پري کان بيهي هن کي عجيب و غريب حيواني نگاهن سان ڏسڻ لڳو. سانوڻ کي کل اچي وئي. هن ان ڇيلي کي پاڻ سان هيرائي ڇڏيو هو. هو جڻ ته سندس گهاٽو دوست هو. جڏهن ٻيون ٻڪريون ٻيرن ۽ ڪاهمون جي وڻن تي لڙڪي لڙڪي چرنديون هيون ته هي اچي ڇيلي سان رهاڻيون ڪرڻ لڳندو هو. ٻيرن مان پلڙا پٽي ۽ ڪنڊين مان سڱريون چني هن کي کارائيندو هو. آڱر ڏارائيندو هئس.·. ڇيلو به مٿس ٽپ ڏيئي پيو چڙهندو لهندو هو.

"اي سانوڻ!.... اي ٻڪريون پرائي ٻني ۾. ٻچ ٻيٺيان مار ٿو ڪائين." پربان لڪاني هڪل ڪيس. لڪانو به هن جو يار هو، هن جهڙو ٻڪرار هو. گڏ گڏ ٻڪريون چاريندا هئا.

هن لٺ کڻي ٻڪرين ڏي رومڙ ڪئي، جيڪي سندس غفلت سبب سامهون ٻروچن جي ٻني ۾ وڃي پهتيون هيون. شام ٿي ته اُتران وري ڪڪرن جا ڪارونيار چڙهڻ لڳا. هن به ٻين ڌراڙن وانگي پنهنجو ڌڻ واپس واريو. مال واڙي ۾ پوري بس ڪيائين ته بوندون برسڻ لڳيون.

"ميان: ڪا ايري سيري پُونگي ناهي وڃهين ته به مينهن پاٽي کان بچي پوين" ڪاڪي فضل چيو ۽ تڪڙيون وِکون کڻي گهر ڏي هلڻ لڳو.

"ڪاڪا! سارو ڏينهن خفي ۾ آهيان، واندڪائي ملي ته...." سانوڻ ورندي ڏني.

"نهيو هاٿي گهر هليو آ.. پُسين ٿو"، ڪاڪي چَني ۾ پهچي چيو.

۽ هو سِگهو سِگهو اندر هليو آيو.

نازو اڄ لانڍي ٻدران چني ۾ چُلهہ تي مانيون پئي پچايون. هن کي ڏسي ٿورو پاسيرو ٿي وئي. چُني جو پلئہ ڇڪي ڇڏيائين. ٻرندڙ باهہ ۽ وسندڙ مينهن ۾ ڀڪندڙ حُسن جو روپ ئي نرالو هوندو آهي.

ٻاهر مينهن پئي وٺو اندر باهہ پئي ٻري ۽ نازو جي منهن تي پگهر ڦُڙا ائين پئي چمڪيا جڻ اُڀرندڙ سج جي روشني ۾ گلاب جي پنکڙي تي ماڪ جا موتي. پر سانوڻ کي انهن شاعرانہ خيالن جي کهڙي خبر؟ هن کي ته بس ڪا خبر ڪانہ هئي سواءِ انهي جي ته نہ چاهيندي به ڪيڏ ي ڪيڏي مهل اک هن کي ڏسڻ لاءِ کڄيو ٿي وئي.

"پيٽسان مينهن به يڪي ناڙي آهي. نہ وِهڻ جو مزو نہ وري سُمهڻ جو مزو" ڪاڪي فضل مينهن تي ميار ڪئي ۽ اجرڪ جي ڪانپ ڪڍي زال ۽ ڌراڙ جي وچ ۾ ويهي رهيو.

هر پيري گهٽو ڪري پنهنجي جواني جا ورق وساري ٻن جوانين جي وچ ۾ ديوار ٻڌجي ويندي آهي ۽ انهي ديوار کي غيرت جو نالو ڏيئي پَهري کي جائز قرار ڏيڻ لاءِ سؤ سؤ جتن ڪندي آهي. پر جوان نگاهون ته پٿر جي هُن پار به هڪٻئي کي جانچي وٺنديون آهن.

سانوڻ کاڌ جي ٻورين مان ناهيل گاهہ واري چادر وڇائي ان تي وينو هو. ڪنڌ جهڪيل ۽ اکيون ڌرتي ۾ کُتل هئس پر پوءِ به رکي رکي بي اختيار نگاهہ هن ڏي کڄي ٿي وئي. دانگي مان نڪتل گرم ماني ڪاڪي هٿن سان کڻي

هن کي ڏني.

"اڇي ڪوسي ڪاڻ. نرڻ کان پوءِ ماني جو مزو ئي نڪريو وڃي. هي وري جيڪو هاڻ نئون بچ نڪتو آهي، سو تہ وري اهڙو جو نرڻ کان پوءِ اٽو جهڙو رڳو، چپاڙيندي حال آهن." ڪاڪي پنهنجي ڏندن جي غير حاضري ۾ چاڙين جي نستاني کي نظرانداز ڪندي سارو ڏوهہ نئين جنس جي ڪڻڪ تي اڇلائي ڇڏيو.

ڪاڪو يخي هٽندو رهيو ۽ سانوڻ پيندين جي پوڙ سان ماني کائيندو رهيو. هر گرهہ ۾ هن کي نازو جي هٿن جي سُرهاڻ پئي محسوس ٿي. ماني کائي هن پاسي ۾ پيل گهڙي مان پاڻي جو وٽو پريو ۽ چڪي اندر ئي ٻيهي ٻاهر وسندڙ مينهن ۾ گُرڙي اڇلائي.

پوئتي وريو تہ نازو هڪدم منهن ٻئي پاسي ڦيري ڇڏيو. ساڻون کي لڳو چڻ نازو هن کي چور نظرن سان ڏسندي رهي هئي. هن نازو جي منهن ڦيرائڻ سان پنهنجون اکيون ڦيرايون تہ هڪ لحظي لاءِ هن جي اکين ڦيٿي چولي جي ڪليل گلي جي اندر اهو ڪجهہ ڏسي ورتو جيڪو جواني جي نظر ۾ سڀ کان قيمتي ڌن آهي. جواني انهي ڌن کي دل کولي خرچ ڪرڻ چاهيندي آهي ۽ پيري ان کي سو پردن ۾ ويڙهي رکڻ جي ڪوشش ڪندي آهي.

رات گذرندي رهي. مينهن وسندو رهيو. باهہ ٻرندي رهي. جيءُ جلندو رهيو. هن جي اکين کان ننڊ رُسي ويئي هئي. هن جا ڪن لانڍي مان ايندڙ سُرٻاٽن کان سواءِ ڪو ٻيو آواز ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا. راتوڪي ساڳي کٽ تي ليٽي هو ننڊ جي انتظار ۾ سوچيندو رهيو هو تہ هي اندر ئي اندر ۾ ٻج ڌاهہ ڇو شروع ٿي ويئي آهي.

"هونئن، هونئن... ٻري ٿي سُمهہ." اندران مٺي آواز ۾ ڪارو لهجو هن جي ڪن پيو.

"ڪوهَ... " جهوني جي سهڪندڙ آواز جو جملو هن پورو ڪونہ سمجهيو.

"ها... جُهتيو پيو آهين... ڪو... " سُريلي آواز جو چيل پويون جملو بہ سمجهي نہ سگهيو.

"ڪميتي نخرو ٿي ڏيکارين..." اوچتو ڪاڪي فضل جي ڪاوڙ ڀري هڪل ٻُڌي ساڻون ٽپ ڏيئي کٽ تي ويهي رهيو.

"ڪميٽيون هونديءَ پنهنجون، مُنا مرو!" نازو بہ تيز لهجي ۾ چيو.

"تنهنجي تہ... " ڪاڪي فضل جي گار ۽ چمات جو ٺڪو گڏجي ساڻون جي ڪن تائين پهتا. اهو ٺڪو پڪ نازو جي منهن يا ٻُت تي ٿيو هو.

"مُنا ڪُتا سوئر ڪڳ ڏڪ ٿو هڻين. ڪا قبدياتي آهيان ڇا؟" نازو رڙ ڪندي چيو ۽ وري ٻيو ٺڪو ٿيو. پر پهرين کان مختلف. ائين لڳو ڄڻ ڪو کٽ تان هيٺ ڪريو هُجي.

"ٻيهہ تہ رن گڏهہ لتون هڻيو ٿي ڪيرائين." ڪاڪي فضل هڪل ڪئي.

"اڙي گهوڙا ڙي... نڌڪي ٿيو پئي مارجان..." نازو رڙ ڪئي. ساڻون کي ائين لڳو ڄڻ هو هن کي مدد لاءِ سڏيندي هجي ۽ پوءِ خبر ناهي ڇو بنا سوچ سمجهہ جي هو لانڍي ۾ گهڙي پيو. ڪاڪو فضل ترپون ڪوڙي پٽ تان اُٿي رهيو هو ۽ نازو کٽ جي ٻئي پاسي ٻيهي رڙيون ڪري رهي هئي.

ڪاڪو فضل ساڻون کي ڏسي وڏيڪ پيڙ ٿي ويو.

"ڇا سمجهيو اٿئي ڪميتي. آءٌ ڪو ٻنهہ پوڙهو آهيان ڇا. اڄ بہ تو جهڙين ڪُنين جا ساهہ گهُٽي ڪڍڻ جي سگهہ اٿم." ڇاڇي ٿُڙتائي سان کٽ جي پيراندي کان ڦرندي نازو، جي ڳچي ڏي هٿ وڌائي رومڙ ڪئي. پر ساڻون وچ ۾ اچي ويو.

"ڪاڪا، ڪاڪا، ڌيان ڪر. ٻنوري جو ماڻهو ٿو ڪلائين. ڳالهہ ٻاهر پيو ٻُڌجي."

سانوڻ ڪاڪي جي ٻانهن جهليندي چيو.

"تون بس ڪر. ڏس ته اڄ ڪيئن ٿو هڻ .... جو ساهه ڪڍان." ڪاڪي زور لڳايو پر جلد ئي پڪ ٿي ويس ته ٻانهن ڇڏائي ڪونه سگهندو . تڏهين هو ٿورو ٺڏو ٿيو.

"نه ڪاڪا نه... ماٺهو ڇا چوندا." سانوڻ ڪاڪي کي وڏيڪ ٺڏو ڪندي چيو.

"ماٺهو وڃي ڏوڙ پائن... پر... پر" ڪاڪي جو ساهه پرجي پيو. سينو اندر ٻاهر پئي ٿيس ۽ چتين وحشي اکين سان نازو کي گهوري رهيو هو.

سانوڻ هن جو هٿ ڇڏي ڏنو ۽ ٻاهر نڪري پنهنجي هنڌ تي اچي ويٺو... ڪجهه گهڙيون هو ائين ئي ويٺو رهيو. پوءِ ليٽي پيو. مينهن شايد بند ٿي ويو هو. اندر ٻاهر چپ چپات لڳي پئي هئي. فضا ۾ رڳو آر جي چر چر ۽ ڏيڏرين ٽانءِ ٽانءِ پکيڙي پئي.

سانوڻ کي رکي رکي ڪاڪي تي خار پئي آيا.

"پيشان چتو ٿي پيو آهي، اهڙي ماٺهو کي ٿو ماري؟ ويچاري رڙيون ته ڪيئن ٿي ڪيون. آءٌ نه هجان ها ته پڪ مسڪين مارجي وڃي ها. منهنجو وس پُڄي ته ڪر نيوڙي ساهه ڪڍي ڇڏيانس." سوچ ذهن جي پردي تي ترڻ لڳي.

"ڪهڙي خبر بيقدرن کي، پيٽ اٽي پريل تڏهن پيا...؟"

"پر آءٌ ڇو پيو دل من هٿان؟ مونجو وڃي ڇا؟ آءٌ ته نه هنن جو عزيز نه قريب. ميان جا فقير سانوڻ! ڪو ڌيان ڪر. هو زال مڙس ڄاڻن پاڻ ۾. تون ڇو اچي اجايو چتو ٿيو آهين؟" پاڻ کي پنهنجي پَرِ ۾ سمجهايائين.

رات جون گهڙيون گذرنديون رهيون. اندران لانڍي مان ڪاڪي جي ڪونگهرن ۽ اونگهاٽن جا آواز اچڻ لڳا. چوڌاري سانت هئي، پر ننڊ سانوڻ جي نيڻن کان اڄ صفا موڪلائي ويئي هئي.

هن جي ذهن ۾ ڪيئي خيال اچڻ وڃڻ لڳا. هو پاسا ورائيندو رهيو ۽ پوءِ رات جي ڪاري چادر چڪجڻ لڳي. اُجري اُجري پرهه ڦُٽڻ لڳي. ڪُڪڙن ٻانگون ڏنيون، پرَ سانوڻ هنڌ تي پيو ئي رهيو. هن دل اٿڻ ئي نه پئي ٿي. تڏهن لانڍي اندران ڪاڪي فضل ڏيگهه سان ڪلمو پڙهي کنگهڻ شروع ڪيو. پوءِ گهڻ دير کنگهڻ کانپوءِ ڪاڪي پهرين پاءُ کن جيترو کانگهارو لانڍي جي گهٽي مان چني ۾ اڇلايو ۽ پوءِ پاڻ نڪري آيو.

سانوڻ اُٿڻ گهريو پر ڪيس ائين لڳو ڄڻ سندس انگ انگ ۾ پيڙا پرجي ويئي هجي. هن ڪٿڻ جي ڪوشش ڪئي ته مغز ۾ سور جون سوئون اُڀري پيس.

"ميان! اڄان ڌانداريو پيو آهين.." ڪاڪي ڇڙٻ جهڙي لهجي ۾ چيو.

"ڪاڪا! اڄ مڙيئي جوڙ ڪونه آهيان" سانوڻ آهسته ورائيو.

"هان؟... وري ڇا ٿيو؟" ڪاڪي هن جي بُت تي هٿ رکيو.

"اڙي توکي ته تپ آهي. هي مند ئي اهڙي آهي. رات جو ڪانءِ مڇر ۽ ڏينهن جو پيسو جهَڻ، تپ نه ايندو ته بيو؟ٻيلي! هُونئن به نالي جا جوان آهيو. اسين جُواڻي ۾ ته نهيو پر اڄ اجوڻي ٽانئين انهي تپ ٽاءَ کي ته پُڇون به ڪونه. پر ڏوهه آنجو ڪونهي. اڄ اهي ڪاڌا ئي ڪونهن. ڌالدا تي ڪهڙي ڪانڪت (طاقت).." ڪاڪو يڪو خُطبو پڙهي ويو.

ان مهل اندران هوءِ ٻاهر نڪتي. پرهه جي مني مني ٿڌي ٿڌي روشني جيان صبح ويل گهُلندڙ نرم نرم هوا جيان. سانوڻ کي لڳو ته ڄڻ پرهه هاڻ ڦُٽي هجي. هن ڪجلين اکين سان هڪ نظر سانوڻ تي وڌي. سندس منهن تي اڻ لکي مُرڪ تري آئي ۽ پوءِ هوءِ چُپ چاپ گهڙي مان پاڻي جو وٽو پري ٻاهر اڱڻ ۾ منهن ڌوئڻ لڳي.

"پوءِ هاڻي تپيو پيو آهين ته ڪو هتي پيو هوندين ڇا؟ هاڻي هل ٻاهر. انهي لاءِ ٿو چوان ته ڪا پونگي ناهي

چڙهه، پر آن کي ڪهڙي گرزَ؟ هڪ ڪن کان ٻُڌي ٻي کان ڪڍيو ڇڏيو." ڪاڪي جي زبان جيڪا زال کي ٻاهر ايندو ڏسي لمحي لاءِ بند ٿي هئي، سا وري چالو ٿي ويئي. ان ويل هوءَ منهن ڏوني اندر مُڙي هئي ۽ سانوڻ کي هن جا ڪجل ڀنا نيڻ دل ۾ چُڀي ۽ جگر ۾ ڪُپي ويا هئا.

"ها ڪاڪا اُٿان ٿو." سانوڻ اکيون جهڪائيندي ۽ نازو جي صورت دل ۾ لڪائيندي چيو.

"ايئن نہ اُٿي سگهين تہ ڪٺي اُٿاريئين" ڪاڪي پنهنجي پانهن جي ڏنوري تي هٿ ڦيريندي چيو، جتان ماس رُڙي ويو هو ۽ چمڙي پُسيل اگڙي وانگر هيٺ لڙڪي پئي هئي. ڪاڪي جي اها آڇ سانوڻ کي ٻٽيجي جيان لڳي ۽ هو ٻي گهڙي کٽ ڇڏي اُٿي بيهي رهيو. ڪيس ائين لڳو جڻ مٿي ۾ لاتعداد ڪنڊا چُڀي ويا هجن. ڪن لاءِ هن کي پنواٽي ٻہ آني ڀر پير جهلي هٿن سان ڪپڙا ڇاهيندو ٻاهر نڪري آيو.

لوڙهي جي گهٽي اڳيان ٻڪرين جي واڙ سامهون پپر جي وڻ هيٺ اچي وينو. وڻ تي وينل ڪوئل مٿي سُر ۾ ڪوڪون ڪري رهي هئي. هن کي ڪوئل جو آواز ڏاڍو وڻيو. هو وڻ جي ٿُڙ کي ٽيڪ ڏيئي پنل پنل ٽٽڙي ٽٽڙي زمين تي ويهي رهيو.

"اي ٻيو تہ نهيو پر اڄ ٻڪرين جو ڇا ٿيندو؟ ڇورو تہ ٽپيو پيو آهي" اندران ڪاڪي فضل جو ايندڙ آواز هن جي ڪنن سان ٽڪرايو.

"تہ پوءِ انهي ۾ ويچارين ٻڪرين جو ڪهڙو ڏوهہ؟ اڄ ڪٺي تون پهراءِ" نازو جو جواب ٻڌائين.

"آءٌ ڪونہ ويندس پلي پيون ڏوڙ پائن" ڪاڪي ڪنگهندي چيو.

"اُڪيون مري وڃن، نہ ڪٺي وڃ، مونجو ڇا؟" نازو وراڻيو.

چپ ٿي ويئي. ڳچ ويل مانار چانئي رهي. پوءِ ڪاڪو جست جو جڳ کڻي کير ڏهڻ لاءِ ٻاهر آيو.

"ترس ڇورا! ٻڪري ڏهي ونان تہ چانهن جُڪو ڪاڙهيون. من کا فرحت ٿيئني" ڪاڪي جڻ تہ هن کي دلاسو ڏنو، پر هو چپ چاپ رهيو.

ڪاڪو واڙي جو ڍينگهر لاهي اندر ويو ۽ ڪاڄڻ ٻڪري کي جهلي ڏهڻ لڳو. ٻڪري ڏهي کير کڻي گهر ويو تہ اُن ويل ڏور اوڀر کان سج بہ عرش تي سڄو سارو نڪري نروار ٿيو. ٿوري دير کان پوءِ ڪاڪو چانهہ جي ڪٽلي ۽ ڪوپ کڻي ٻاهر آيو.

"اڇي هي چانهہ پي." سانوڻ ڇرڪ ڀري خيالن مان جاڳي پيو.

"تون چانهہ پي تہ آءٌ تولئہ منجو گهلي اچان." هتي ٿڌي مٿي تي وڏيڪ اگهو ٿي پوندين." ڪاڪو چانهہ هن کي ڏيئي گهر اندر هليو ويو.

سانوڻ چانهہ جو ڪوپ ڀريو، تہ چانهہ مان اُٿندڙ خوشبوءِ هن جي نڪ سان ٽڪرائي. هن کي اُها سُرهاڻ نازو جي وجود مان ايندي محسوس ٿي. هن چانهہ جو ڍُڪ ڀريو. اڄ تہ چانهہ جو سواد ئي ٻيو هو. نج ڦوٽن جي سُرهاڻ واري گهاٽي چانهہ. اهڙي سوادي چانهہ هُن حياتيءَ ۾ پهريون ڀيرو پيتي هئي. هن چانهہ جا بہ ڪوپ ٻي ڪٽلي ۽ خالي ڪوپ هڪ پاسي رکيا تہ ڪاڪو بہ کٽ گهليندو جڳ پاڻي جو ۽ گلاس هٿ ۾ لوڏيندو اچي پهتو. کٽ ۽ پاڻي رکي وري گهران هنڌ کڻي آيو.

"هاڻي سؤلو ٿي سمهہ." ڪاڪي کٽ تي پٿرائي وڇائي.

سانوڻ اُٿي کٽ تي ليٽيو تہ ڪاڪي مٿانئس چڪي سوڙهہ اوڍي ڇڏي ۽ پوءِ هن جي اک لڳي ويئي. الاءِ تہ ڪيتري دير هو سُتو رهيو. جاڳ تڏهن ٿيس جڏهن ڪاڪي منهن تان سوڙهہ ڇڪي لاٿيس.

”ڇورا! ڪيئن آهين؟“ ڪاڪي هُن جي نراڙ تي هٿ رکيو، جتي جڻ تہ ڪورو ڏکي رهيو هو.

”اڄي هي گوري ڪاءِ من فرحت ٿيندي. ڏينهن مٿي چڙهي آيو آهي، ٻڪريون هاڻ مرن ٿيون. تون ليٽيو پيو هُج تيسين آءٌ ٿو ٻڪريون وڙڪايان. ٻري ڪونہ ويندس، اهو ٻريان ڊوري وٽ ٿو ٻيهان. ڪجهہ سامت ۾ اچين تہ هليو اچجانءِ، نہ تہ ماني محل آءٌ پاڻهي هليو ايندس“ ڪاڪي اسپرو جي گوري سانوڻ جي هٿ تي رکي پاڻي جو گلاس ٻري ڏنو ۽ سانوڻ گوري ڳڙڪائي، ڪاڪي جي تقرير ٻُڌي وري ليٽي پيو.

* * *

”ويچاري کي شاباس آهي، رات مونجي پاران اڄي وچ ۾ پيو، نہ تہ هُن جو مون ۾ وچي ڇا؟ اسين زال مڙس ڇاڻون پاڻ ۾“ نازو جي ذهن ۾ سانوڻ جي راتوڪي ڀلائي جو خيال اُڀريو.

”حيف اٿني مُنھي نازو! اڄ هو ٻَريو اڳهو ٿيو آنجي در تي پيو آهي. هُن جي هِت ڪا امان. ڪا ادي؟ مُنھي بہ وڪون ٻري هُن ڪان پُڇي ايندنين تہ ڪا لهي ڪانہ پوندنين.“ پنهنجو پاڻ کي ميار ڏنائين.

”هونئن، آنون الله لڳ پُڇڻ وڃان ۽ ٻريان ڏسي مُنهو ڪوڳ تہ جلو ٻاري ڏي. مُنهو اهڙو شڪي نہ ڏٺوسين نہ ٻڌوسين.“ پنهنجو پاڻ کي سمجهايائين.

”ڀرين جانچي ڏسان. مڙهو اورياڙ ٻرياڙ ۾ آهي يا رڳو مونجو پيو اجايو هيٺون ڦاٽي.“ هڪ خيال آيس. هو اٿي بيٺي. اڱڻ جي ڪنڊڙي تي بيهي هُن لوڙهي جي چوڏاري نگاهہ ڦيرائي، پر مُڙسس ڪٿي بہ نظر ڪونہ آيس. ٻريان ٻنين ۾ بہ تي مايون گاهہ ڪري رهيون هيون يا ٻري پوئي تي ڪي ٻارڙا ڪنيين ۽ ڏانجوري جي ڳولا ۾ ڊوڙندي ٿي وتيا.

هو ٻنجريءَ تان هيٺ لهي آئي. دل جي ڌڪ ڌڪ وڌي وئي هيس. نہ چاهيندي بہ هن جا قدم گهتي ڏي کڄڻ لڳا، جتي پير جي وڻ هيٺ هو ٽپيو پيو هو. گهتي جي اڳ ڪان سَرن جا وڏا ٻوٽا ڏيڍي ناهيو پردو پناهہ بڻيا بيٺا هئا. اڱڻ ۽ لوڙهي جي گهتي وچ ۾ وچوٽي گهٽي ڪانہ هئي. پر اهو ٻن وِکن جو پنڌ بہ هُن لاءِ ڪوهين ٻري ٿي پيو هو.

* * *

هن جي اک کلي پيئي. ڪيس پيشاب ڏاڍو تنگ ڪيو هو. مجبور ٿي اُٿيو ۽ ٻريان سَرن جي جهنڊ آڏو وڃي وينو. وري اٿڻ ٻڌندي کٽ ڏي وريو، تڏهن هُن جي پيرن اڳتي پنڌ ڪرڻ وساري ڇڏيو.

هو گهٽي ۾ بيٺي هئي. بہ ٽي وکون ٻري. چپن تي هلڪي مُرڪ، اکين ۾ چمڪ، ڳلن تي لالاڻ، سانوڻ کي ائين لڳو جڻ سج هاڻ اُڀريو هجي. اڄ هو سڄي ساري سامهون اچي بيٺي هئي.

”ڪيئن آهين؟ تپ لٿو يا..“ رات مون کي ڇڏايئہ، تو جي ڀلائي.“ هن کي هڪ هڪ لفظ ائين لڳو جڻ ماکي جي ڪنڌي مان ٽمندڙ رس ڦُڙا. هن ڪان سَٽ ڇڏائجي ويو. هن کي ائين لڳو جڻ هو پنهنجو پاڻ ۾ ئي ڪونہ هو، نہ زبان هن جي هئي نہ بُت ۾ ساهہ باقي رهيو هو.

”آءٌ وڃان ٿي. متان مڙهو ڪٿان ڏسي نہ وٺي.“ هن جا ڇيل لفظ وري ڪنن سان ٽڪرايس. پوءِ هن نازو کي واپس مُڙندي ۽ لوڙهي اندر گم ٿيندي ڏٺو. جڻ تہ سج لٿي ويو هو. ڪا گهڙي اُتي ئي بيٺو رهيو. پوءِ آهستہ آهستہ هن پنهنجي پاڻ کي پاڻ ۾ جيئرو ٿيندي محسوس ڪيو ۽ ٿڙندو ٿاٻڙندو کٽ تي اچي ڊٺو.

”شاباس هجيس، ٻيلي ڇڪائي ملهائي وڌائين. ماڻهو جي آهي وات جي جيءَ، ڏکي سکي ۾ مارهو هڪ ٻئي ڪان پُڇي تہ ڪو لهي تہ ڪونہ پوندو. آءٌ آهيان ئي هنن جو نوڪر پيو مونجو آهي بہ ڪير؟“ هن جي ذهن ۾ سوچن جا سلسلا هلي پيا.

”پر ڪاڪي جو حال ڏسو. صبح ڪان وٺي ڪو قربائتو لفظ ڪڍيائين زبان مان؟ ٻڪرين ۾ بہ ٻرندي سڙندي ويو

۽ هن تہ صفا مُلھ وٺي ڇڏيو. زال ذات. اهڙو ڪنو مڙس، جو ڳالھ ڳالھ تي مارڻ پيو اچي. پوءِ بہ هلي آئي. واھ ڀلي واھ"

"پر اهو چو؟ اڳي تہ..."

"الا... ڪيڏي نہ ميناج سان پُڇيائين. يار سانوڻ! ڪو تولو حياءَ جو ائيني تہ هاڻي نئو بنو ٿي پئو. اهڙو ماڻهو هلي اچي پُڇي ۽ پوءِ بہ بيماري رهي؟ صاف ان ٽيٺي..." نازو جي مني لهجي کي محسوس ڪندي پاڻ تي ميار ڪيائين.

"پر ڀيلي سانوڻ! اهڙي بيماري بہ چڱي جو اهڙو ماڻھو منهن پاڻي اچي پُڇي، نہ تہ پنهنجو ڪهڙو روئڻ وارو تہ ڪهڙو پٽڻ وارو." هن کي پنهنجي بيماري تي پيار اچڻ لڳو.

"ڪبر هن اڳهو ڏسي خدا ڪارڻ بہ اکر چيا ۽ آءٌ پاڻ مرادو بتال ٿي پيو آهيان؟ پر خير چا بہ ٿي پوي هاڻي تپ ڪان جند ڇڏائي آهي." هُن کي ائين لڳو ڄڻ سندس بُت مان بخار جي تپش ڪٺي وڃي ۽ انهيءَ ويل ڪاڪو فضل بہ ٻڪريون ڪاهي مٿان اچي پُهتو.

"ڪيئن آهين ڇورا؟" هن کي ڪاڪي جون نگاهون وجود ۾ چڀنديون محسوس ٿيون.

"هاڻي چاڪ آهيان ڪاڪا! تون ڀلي گهر وڃ آءٌ پاڻهي ٿو ٻڪرين سان وڃان" سانوڻ بي ڏڙڪ چيو.

"ها ها، اها گوري اصل اهڙي آهي جو ملِت ۾ انڪور ڪريو ڇڏي." ڪاڪي سندس ڏنل گوري جي واکاڻ ڪئي.

"ها ڪاڪا، گوري اصل انگ انگ مان بيماري چوندي ڪڍي ڇڏي." سانوڻ مُرڪندي وراڻيو ۽ اکين آڏو موتين جهڙا ڏند ۽ گلاب جهڙا چپ ڦري ويس.

* * *

ساين جُهج جارين تي گولاڙي جو ولهيون وچڙيون پيون هيون. لال رتول گولون هار ۾ پوتل مٿين جيان ٿي لڳيون. ڪي ٻڪريون اڳيان پير جارين تي رکي اُڀيون ٿي گولون چري رهيون هيون تہ ڪن وري ڪُرڙا ولھ جي ولھ ۾ ٻيل گرڙ چري اوڳرَ پئي واري. سانوڻ ٻڪرين ۾ اکيون کُپايو، ڪندي جي وڻ سان ٽيڪ ڏيو وينو هو. ڪندي ڪهي پکي ٻُور ۽ سڱرين سان جهنجهہ هني. سانوڻ ۾ تہ ڦوڳ ڦلارجو پون، رڳ رڳ رباب ٻنجيو پوي. سو سانوڻ بہ خوش هو. مينهن جي ميگهہ ملهار مُند ۾. گاهن جا نونر هنا، سانوڻي، مُرٽ، مانڌائي، مکٽي، ڪيھ، ڏنوهيں... ٻڪريون نہ ٻڪريون پر مينهون ۽ ڏڳيون بہ اولڙ ڪريو ٻينيون هيون .سانوڻ بہ جهونڪارڻ لڳو...

مينهن وسي پيا منڙا آءٌ وطن ڏي وري،
تنهنجي جُدائي ڪني، دلڙي منهنجي چري.

اڄ ڪاڪو فضل نورڻ جي پوٽي جي شادي ۾ ويل هو. دعوت رات ڏينهن جي هني، پر ڪاڪو رات جو ڪيڏانهن وڃڻ گناھ سمجهندو هو. وس پڳي تہ ڏينهن جو بہ ڪونہ ويندو هو پر نورن سان ڪهاڻي ياري هنس. نندي هوندي اٿي ڏکر گڏ ڪيڏيا هنا، ان ڪري لاچار وڃڻو پيو هنس. ويندي ويندي بہ هو سانون کي هدايتون ڏيني ويو هو.

"مال پري نہ ڪاهي وڃجانءِ." آءٌ الائي ڪيڏي مغل اچان. ماني ڪاني وڃجانءِ مٿان ٻک مربن."

هاڻي سانوڻ ٻڌتر ۾ هو تہ الائي ماني ڪو هتي ڪٿي ايندو يا ڪيس وڃڻو پوندو. ڪاڪو ڳالھ جني ڪري ڪونہ ويو هو. اگ تہ ڪاڪرسيم ۾ ماني ڪٿي هن کي پهچائي ويندو هو. پر اڄ ٻلا ڪير آڻيندو؟ ادي سومار وارا بہ نہ ٻارس ٻچين شادي ۾ ويل هنا. تہ پوءِ...؟

"ڪٿي پاڻ وڃان." سوچيائين.

"انهي بهاني من کو تجلو پَسي وڻان" اندر مان چور سوچ اُڀريس. هن کان جھونگهار وسري ويئي. سڄي بُت مان سيسڙاٽ نکري ويس.

"توبهه توبهه... مون کي ته الائي ڇا ٿي ويو آهي." پنهنجو پاڻ کي چيائين.

"اڙي حرامي! ليمڪ جي مار به کانه پوندني؟ هروڀرو اچي انڌو ٿيو آهين" پاڻ کي جُٺ کيائين.

"پر رڳو ڏسڻ ۾ کهڙو ڏوهه بُري بجڙي پانجي کانهي" من مان بهانو اُڀريس.

هُن چور سوچ کي اڳتي وڌڻ نه ڏنو.

"پر بُک ته مرڻو کونهي. کاڪو آهي کونه، نه ادي سومار وارا آهن. پوءِ کير کٿي ايندو مساني؟ اُٺ ادا سانوڻ! کر کو پيٽ جو ٻلو. ٻاهران بيهي سڏ کندس. ته.. ته..." من جي چور سوچ اڳ جهلي بيهي رهيس.

هن وڏيک سوچڻ کان پاسو کندي ٻي ذراڙ چوکر کي سڏ کيو، جيکو اُتي ئي پنهنجون ٻکريون چاري رهيو هو.

"اي لکانا! اي منهنجي مال جي ساڄهه کجنين. تيسين آءٌ ماني کائي اچان."

"ها ها... پلي وڃ.." ۽ هاڻي هن وٽ نه وڃڻ جو کو بهانو کونه بچيو هو.

* * *

"شادي ٿي ويو آهي، کو جهنگل جي خيال سان ته کونه نکتو آهي، جو اجهو اچي مٿان کڙکندو. ماني کائيندو، نيٺيند لکائيندو. وري کو پاڻ جيڏو جهونو گڏجي ويس ته پيا لوس جي بيماريءَ واري سال جون خبرون کندا... پر هي خبر ناهي کيڏانهن ويو. ماني کڏهوکي پکي رکي آهي" نازو جي دل ۾ خيالن جا ليکا نهڻ ۽ دهڻ لڳا.

"شت اجان بُک کانه لڳي آهيس. جواٿي ويچاري آهي ئي بيپرواهي. نه بُک جي نه اُڃ جي.

"شت اهوسمجهي ته جهونو ايندو تڏهين لولو ملندم. پر هو ته پاڻ چني ويو آهي ته چورو اچي ته ماني ڏجانس. هروڀرو مُنو ايڏو بي اعتبار به کونهي. پر پيري ۾ کڏهن کڏهن ته مت کي ڏينگهري اچو به وڃي. ۽ آئون هروڀرو ويچاري ٿي... هوننس به مُني ۾ شک ۽ کُرکي کانسواءِ بيو رهيو به ڇاهي؟ ڦُمليار اکين ۾ نه پوندو ته بيو کهڙي کم ايندو؟ پر هي چوروَ ويو کيڏانهن. اچي به گرهه کائي ته به چڱو. مڙهو اهڙي ماني کارائڻ ته نهيو پر جي رڳو ڏسي به وٺي ته باهه ٻاري ڏي." هن گيهه ۽ کنڊ ۾ مهتيل چانورن جي ماني کي چوري کري ڍکي رکيو هو.

"ويچارو اهڙي سٺيي کاڌي لاءِ سِکندو هوندو. عيد برات کان سواءِ ته اسان جي گهران کو چڱو کاڄ کونه ٿو مليس... مال چاري، روز کائين جي پري به آٿي پر پوءِ به ...... اهو ساڳ سان رکو ٽکر يا ٻکري جي کير جو وٽو... پانيان ٿي ته اج به نصيب ۾ هي سٺيو گرهه لکيل کونه آهيس. اجايو وينو ديرون کري. ماڙهو آيو، ماني کاڌي، جند ڇُٽي. هي آهي سو لاٽ صاب ٿيو... خير آهي جو هِن لاءِ ويهي کانگ اُڏاري؟" هن کي سانوڻ تي خار اچڻ لڳا. ۽ تڏهن سڏ ٿيو. تمام آهستہ. جڻ کو بيو نه ٻُڌي.

سڏڻ واري لکي ٿي سڏ کيو.

"کاکا... مر... مر.. ماني" هو بي اختيار ٽپ ڏيئي اڱڻ ۾ نکري آني.

"هلي اچ.. گهر اچي کاءُ.." لکل لکل جهيٹو جهيٹو جواب ڏنائين.

هن چني پاسي کنڌ ڦيريو. کير کونهي، نه اورياڙ نه پرياڙ. پوءِ پير لوڙهي جو در مٿي اندر وڌيا. پوءِ هو هن جي سامهون اچي بيٺو.

"اڄ ويهه، ماني ڪاڻي پوءِ پيو ماڙهو گهمي ڦري." ناز سان اکين جي ڪنڊن مان ڏسي چيائين، انهن جيئن ور پرست وني پنهنجي ور کي پيار مان چوندي آهي. پر هن کان نه اکر به موٽ ۾ ڪونه اُڪليو ۽ هو ڳرا پير کڻي هن جي پويان لاندي ۾ گهڙيو.

"ٻاهر ڪنهن ايندي ته ڪونه ڏٺي." آهسته پڇيائين.

"نه" .. ٺُڪ ڳڙڪائي ڄڙي آلي ڪري چيائين.

تڏهين هو هن ڏي مُڙي صفا ويجهو...

"ڏيان ڪجين، هو ماڻهو اٿئي شڪي، متان لڪائي نه وجهين."

دل جي ڌڪ ڌڪ هن جوسينو ڦاڙڻ لڳي ۽ الائي ڪيئن اوچتو ئي اوچتو هن جا ٻئي مضبوط سگهارا ڪُمرا هٿ نرم نرم ڪُلهن ۾ کپي ويا ۽ هو لوهه جي سُئي جيان مقناطيس جي سخت پٿر سان چنبڙي ويئي... ڳاڙهن چانورن جي پورڙ ماني گيهه ۽ کنڊ ۾ پوري چوري ٿي پيئي هئي ۽ هو وحشي انداز ۾ چوري کائڻ لڳو.

* * *

سڀ ڏوهه ثواب وسري ويا. حجابن جا پردا هٽي ويا. چور جذبا چٽا ٿي پيا. سانوڻ لنگهي ويو. سيارو آيو. اُتر واءُ وريا. سَرنهن جا پيلا گُل سرد هوائن تي جهومڻ لڳا. ڪٽڪن بوڙا هنيا. مچر چارو، ڪُت، مک ماڪوڙي، سڀ لڪي ويا. سيءَ جهل لاءِ سوڙيون نڪري آيون. ٻاٻرن ٽانڊن جا مچ ٻريا. گرم گرم نرم نرم جسمن هڪٻئي جي ضرورت محسوس ڪئي. جواني کي جواني جي ضرورت هئي. وچ ۾ پيري جي ديوار اجائي ۽ اڻ سونهائيندڙ ٿي لڳي. ميناج پريا منا لفظ ٻُڌڻ لاءِ دليون آتيون ٿيون. ڪُرڪي، جهڳي ۽ بلغمي کنگهن ڪُڙڪن کان بيزار من ويتر بيزار ٿيڻ لڳا. اجا بي سَتا وار، خضاب جي رنگ سان ڪارا ٿيل وار، اڇين پاڙن وارا وار. گندا گندا سوگ جهڙا، پر مجبورين جي سنگهرن ۽ رواجن جي هٿڪڙين ۾ جڪڙيل انگ انگ.

ڪماند جي نار فصل ۾ هو سندس انتظار ۾ ڪڏهوڪو وينو هو. اوڪڙون ويهي ويهي چنگهون ٿڪجي پيون هئس. پر پوءِ به اڻ جانس رسن ۾ ٻڌو پيو هو. سج وچينءَ کان به لڙڻ لڳو هو. مال جي پارت لڪائي کي ڏيئي ڪنهن محل کان هٽي پُرڙيو پيو هو. ٿوري ٿوري ڪُڙڪي تي هن جي اندر اُچل ڪاڏي. سُڪل ڪُوري ۾ ڪو ڪوئو ٿي دوڙيو يا ڪا ساندي ٿي ڦري ته ڪماند ۾ تڙڪات پنجي ٿي ويو .هوائن جي گهوگهٽ پنن ۾ هلچل ٿي مچائي جڏي.

"الائي چو دير ڪئي آهيس مڙهو شت جهليو وينو آهس ويچاري سان مُنو ڪريو ظلم وينو آهي. ساري رات ڪُرڪو سارو ڏينهن يَخي ڪاوڙ ڪروڌ. اها زال آهي، جو ايترو ٿي سهي. ٻي ڪا هجي ته ڪر..." هن کي ڪاڪي فضل تي ڪاوڙ ۽ نازو تي رحم اچڻ لڳو.

"ڏني نه پڪ هنائين پوءِ به هيڏي دير؟..." ۽ تڏهن ڪماند ۾ تڙڪات پنجي ويو. پڪ ٿيس ته ڪماند ۾ ڪو ماڙهو گهڙيو آهي. هن به بن ٽن ڪانن کي لت هڻي ته ڪڙڪو اُڀريو. ايندڙ کي به پڪ ٿي ته ڪهڙي پاسي وڃڻو آهي. ۽ پوءِ هو ساون پنن مان تازي گلاب جيئن ظاهر ٿي.

"مون سمڌو ته تون هاتي ويو هليو هوندين" ناز مان مُرڪي چيائين.

"ويندس مرڻ کان پوءِ جيئري ڪيئن ويندس؟" پاڪرن ۾ پريندي چيائينس.

"الائي سچ ٿو چوين يا رڳو ٿو وندرائيم."

"مُڙساڻو اقرار اٿئي. مري تنهنجو در ڇڏيندس." جذبات ۾ آواز پرجي ويس.

"مُنو هينئر ڇڏي ني نه. ڪيڏانهن ني وڃين. چو ٿي وڃين؟.. ساڳ پٽڻ جو بهانو ڪري آئي آهيان."

"اهي توجا ٽورا، نہ تہ آءٌ ڪو اينرو لهان. اُنين ڏٺي آءٌ آنجو پورهيت"

"پڌو اٿئون تہ سياري ۾ جهونا نوڙي ڪُنرايو وڃن، پر هي جهونو تہ ٻيو سيارو بہ پير پڪا ڪريو پيو مٿاني."

چرچي طور مُرڪندي چيائين.

"گهٽئي ٿا چولا ڪٿي پٽيونس پر جڏهن ڇُوٽا ڪُنس." .. پانهن جا گهيرا سوڙها ٿي ويا ۽ هو سَوڙ وانگر هڪبئي کي سيءَ کان بچائڻ لڳا.

* * *

پيار حيوان کي بہ جيئڻ جا ڍنگ سيکاريو ڇڏي، سو سانوڻ جهڙو جانور بہ ماڻهو ٿي پيو. اڳي مهينن جا مهينا پاڻي جو منهن ڪونہ ڏسندو هو. مٿئين واءُ وهندو هو تہ اڳئين کي پڳهر جي بدبوءِ ضرور محسوس ٿيندي هئي، پر هاڻي هو روز وهنجڻ لڳو هو. ڪپڙا جيڪي مهينن کان پوءِ ڪجهي پاڻي مان ٻوڙي ڪڍندو هو، سو اهڙو ڪو واءُ وريو جو ڪاڪي فضل هُن کان ڪپڙا وٺي گهر ڌُئارڻ شروع ڪيا. پوءِ جڏهن محمد شاهہ مست جو ميڙو لڳو تڏهن هو ڪاڪي فضل کان سؤ رپيا وٺي ميلو گهمڻ ويو تہ واپسي ۾ لوهہ جي ننڍي پيٽي بہ وٺي آيو. جنهن کي تالو لڳل هو. پيٽي ۾ بہ وڳا ڪپڙن جا، تيل جي شيشي ۽ سرمي داڻي کان سواءِ صابڻ ڏاڙهي ڪوڙڻ جا اوزار ۽ عطر جي شيشي بہ هئي. ڪم ڪار ۽ سستي ڪري هو چار چار پنج پنج ڏينهن ڏاڙهي ڪونہ لاهي سگهندو هو. جي ڏينهن پُڄاڻان لاهيندو هو تہ سَر جي ڪاني کي چيري بليڊ وجهي ڏاڳي سان ٻڌي اچي شروع ٿيندو هو. وارن جيترا وڍ ايندا هئس. پر هاڻي پلاسٽڪ جي سيفٽي ريزر برش ۽ ننڍڙي ٽڪ کان ڪم وٺڻ لڳو هو ۽ تيل سُرما ڪريو پيو هلندو هو. هڪ بہ پيرا ادي سومار ۽ سندس يار لکاني ڌراڙ بہ ٽوڪرون هنيس پر هو لنواني ويو.

پوءِ قرب ٿي قرب ۾ ڊجندي، وڌندي، لڪندي، ملندي ۽ ڪاڪي فضل جي جمار کي دل ٿي دل ۾ پٽيندي ڇهہ مهينا اڪ ڇنڀ ۾ گذري ويا. ڪنهن جي پٽڻ سان ڪو مري تہ ڪونہ ٿو نہ ڪنهن جي دعا سان ڪو مُنل جيئي ٿو. موت حياتي انسان جي وس ۾ صفا ڪونهي. سو نازو ۽ سانوڻ جي گڏيل پاراتن ڪاڪي فضل جو وار بہ ونگو نہ ڪيو.

هو اڄ بہ نازو جي سامهون جوڪر ڇاپ خضاب جي مدد سان جواڻي ماڻڻ جي ڪوشش ۾ رُڌل هو. چيني جي پيالي ۾ ڪيس جي ٻُڙي پُسي رکي هئي ۽ هو ٽِڪ ۾ ڏسندي ڇباڙيل ڏندڻ سان ڪارو ڪارو ڪيس، ڏاڙهي، مڇن ۽ مٿي جي هيڪڙ بيڪڙ وارن کي مکيندو رهيو. جواني ۾ ڪنهن کان ڪا خطا ٿيني ٿي ۽ خطاڪار هيٺو بہ آهي تہ پوءِ ماڻهو ان جو منهن دانگي سان ڪارو ڪري هن کي بدنام ۽ بجڙو بناني سزا ڏيندا آهن. پر پيري ۾ پنهنجي هٿ سان اها ڪارروائي ڪري ماڻهو پاڻ کي سُهڻو بنائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندو آهي، ڪيڏو نہ فرق آهي ماڻهو جي سوچ ۾؟ سو ڪاڪو بہ ڪيس مَکي جوان پني ٿيو. نازو هن جي هر حرڪت کي جانچي ڏسندي رهي. ڪيس هٿڻ کان پوءِ ڪاڪي اڪ جا پن ڏاڙهي ۽ مٿي تي رکي ڪپڙي سان ٻوڪاني ٻڌي ڇڏي. نازو کي ڏاڏي شمن جو لاش ياد اچي ويو، جنهن جي مٿي ۽ جاڙي کي بہ اٿين ڪپڙي سان ٻڌل ڏنو هئائين. انسان شروع کان اڄ تائين ملاوٽ جي مخالفت ڪندو رهيوآهي پر نہ تہ هو ملاوٽ کان باز آيوآهي ۽ نہ وري ملاوٽ واري شين کي واپرائڻ ڇڏيو اٿس. ڪاڪو فضل بہ پيري کي نقلي رنگ ۾ رڱي پيري ۾ جواني جي ملاوٽ ڪرڻ لڳو هو. پر هن پيري ان جوڪر ڇاپ خضاب جي ٻڙي ۾ اڳوات ڪا ملاوٽ ٿيل هئي، سو اوچتو ئي اوچتو هن کي پنهنجي منهن ۽ مٿي تي ماڪوڙيون سُرنديون محسوس ٿيون، پوءِ هلڪي هلڪي خارش ٿيڻ لڳي. هن پهرين تہ ڌيان ڪونہ ڏنو، پر پوءِ ڌيان ڏيڻو پنجي ويس. اوچتو ئي اوچتو هن جي واتان رڙيون نڪرڻ لڳيون. هن زال کي سڏ ڪيو. ڪپڙي جي ٻوڪاني لاهي اُڇلائي.

نازو پاڻي کڻي آئي، هُو ٻنهي هٿن سان مُنهن ڌوئيندو ۽ وات مان سُوسٽ ڪندو رهيو. ڏسندي ئي ڏسندي سڄو منهن ۽ مٿو سُڄي ويس. ڪنن ڪنن وار ٻه ڪُسڻ لڳا. ڪاڪي کي لوچ پوچ لڳي ويئي. هن جو بدن تپ ۾ ونجي ويو. گهر ۾ ڪوبه ڪونه هو. ساڻوڻ پهر سوا پهرين ٻڪريون ڪاهي جهنگ ڏي ويو هو. نازو آتروڻلن ۾ اچي ويئي. ذري گهڙي ڪان ٻاهر ڪو ايندڙ ويندڙ ماڻهو ٿي ڏٺائين ته ذري مڙس جي حالت ٿي جانچڻ لڳي.

نيٺ ادي سومار جي زال جنان کي سڏيائين، جنهن ٻڌايس ته مڙسهنس گهر ڪونهي.

"ڀيلي! هاڻي جيئن چوين تيئن ڪريان..." مڙس ڪان صلاح ورتائين.

"اڙي ساڻوڻ کي سڏ ڪر... اتي...اتي... پڌي تي هوندو..." ڪاڪي ٻنهي هٿن سان ڪاڇي ڪندي چيو.

نازو جو سڄو بدن ڏڪي ويو. ساڻوڻ کي ڀلا ڪيئن سڏ ڪري. ڇا چوي؟

انسان جي فطرت آهي ته جنهن شيءِ کي حاصل ڪرڻ ۾ تڪليفون هجن، مجبوريون جون سنگهرون هجن ته سِر تري تي رکي سموڙا خوف دل مان ترڙي سڀ ڪجهه داءُ تي لڳائي، وڃه ونئي به حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي آهي ۽ جڏهن پابنديون خود هن جي سامهون وڃڻ جي موڪل ڏين ته ماڻهو گهبرانجي ويندو آهي. ڇنو ته دل پاسراٽيون ٽوڙي ٻاهر ٿي نڪري آيس. هو چاهڻ جي باوجود به وِک نه چري سگهي.

ڪاڪو هن تي يا هن جي حالت تي ڌيان ڏيڻ جهڙو ڪونه هو، نه ته سندس چهري جي گهبراهٽ تجربي جي به نظر ڪان لڪي نه رهي ها.

انهي ئي ويل ٻنهي جي پٽ رهجي ويئي. ادي سومار گهٽي مان منهن ڪڍيو.

"ڪاڪا! ڪيئن آهين..؟ " هن ايندي ئي پڇيو.

"ادا ڏس ته تنهنجي ڪاڪي ويچاري کي ڇا ٿي ويو آهي. مون ته توکي سڏيو به سهي پر ادي جنان ٻڌايو ته تون آهين ڪونه"

"ها ادي! مون کي تنهنجي پيڻ ٻڌايو، آءُ پريان ٻنين تي بيٺو هوس. خير ته آهي ڇا ٿيو ڪاڪي کي؟"

ڪاڪو کٽ تي ٻولاٽيون کائي رهيو هو. رنگ لڳائڻ ڪان اڳ ڪارات ڪان بچائڻ ڪاڻ هن صدري به لاهي ڇڏي هئي. سو چم چڙهيل پاسراٽين ۾ ساهه جو گولو هيٺ مٿي ٿيندي چٽو پئي ڏنو ۽ پيٽ جا سر لوهار جي ساندڻ وانگر ڪڏهين ڀريا ٿي ته ڪڏهين خالي ٿي ٿيا. منهن ڪيهه ڀريل وهاڻي جيان سُڄي ٻي ڊؤلو ٿي پيو هو.

"اي ادا! ڪجهه ڪونه ٿيو هوس. ڇگو ڀلو انڪور. اتي کٽ تي ويٺي سونهاري کي ڪيس پئي هنيائين." نازو سربستو احوال ٻڌائيندي چيو.

"پر هاڻي ڇا ڪريون" ادي سومار پڇيو.

"اي... س... سومار.. ابا ...مون کي.. داختر... پيڙو ڪر" ڪاڪي هُنن جي کٽ ڪنن ڏسي چپ پڪوڙي ربه واري انداز ۾ چيو. ۽ وري پنهنجو پاڻ کي پَنڻ ڪنهڻ ۾ لڳي ويو. سومار وڙائتو مڙس هو. لوڙهو لوڙهي سان هو، ڪاڪي سان پري جي آڏي اُبتي مائٽي به هيس. نازو ۽ جوٽس جنان جي وچ ۾ گهاٽي ساهيڙپ به هئي. ڪاڪي جي ٻني به سومار وٽ مقاطعي ۾ هئي، سو سومار به ٻيل گاڏي جوٽيندي دير ڪانه ڪئي. جوٽس جنان کي ونئي نازو وٽ ڇڏيائين.

"نون هتي ادي وٽ ويهه. متان هي هيڪلاڻي ۾ پريشان ٿئي." ڪاڪي کي صدري پاراڻي ڪٺو ويڙهاڻي ڪٺي گاڏي ۾ وڌائين. نازو متاڇري دل سان ڪاڪي سان گڏ هلڻ جو به چيو.

پر ڪاڪي نه قبوليو. ڀلا غيرتي مڙس زال کي شهر ساڻ ڇو ونئي وڃي هزارن اکين جو نشانو بڻائي، سو ڪاڪو

راضي نہ ٿيو. نازو پيتي مان پنسا ڪڍي هن کي ڏنا. سومار ڏڳن جون رسيون ڇڪيون ۽ گاڏي ڊوري وارو موڙ مٽي رستي جي ڇارين پويان گم ٿي ويئي. ٻئي ڄڻيون اوٺي تي چڙهي گاڏي کي ويندي ڏسنديون رهيون ۽ پوءِ ڄڃي ۾ پيل کٽ تي اچي ويٺيون.

سج اڀرڻ تي پهچي ويو هو.

"اٺي مُني جنان! حيف اٿئي، صفا لاڙو ٿي ڪانہ ڪرين" نازو جنان کي پيرو نہ ڪرڻ جي ميار ڏني.

"ادي! پاڻهي خبر اٿئي تہ گهر جو خفو ڪيترو آهي. امان ڳوٺان آيل هئي. تون پاڻ هٿ ڏيڻ آئي هئين، وري ننڍڙو ٻار گهر ۾، تنهنجي ياءُ جي حاضري، آيو ويو مزمان مڙو... سچئين نازو! ايڏو ڪم آهي جو ڇا چوان. اڄ صبح جو امان مون واري ڇوڪري کي بہ گڏ وٺي ويئي. سو اڄ هوندس بہ اچان ها.. تہ وري مٿان..." جنان ڏورانهپي جو جواب ڏنو.

"پر مُني! هي ڪاڪي کي ٿيو ڇا؟"

"الائي ڇا ٿيس، منهن تي ڪيس مکيندي جهڙوڪر سوبٽ ڦري ويس. سُڄي وري ويو آهي، جهڙو ڪکرن ڪاڏو هجي. گهڻئي جهلياس ٿي تہ مُنا هرويرو ڇو ٿو ڪارٽ ٿڦين ان سان ڪو جواڻ تہ ڪونہ ٿيندين، پر تيسين نہ مڃيائين جيسين اڄ..." چوندي چوندي جملو اڌ ۾ ڇڏي ڏنائين.

"هانوڙي ادي! هر ڪاشني وهي وخت سان نهي ٿي. مني! تو وارو مڙس تہ... خير نهيو آءٌ چونديس تہ تون ڪاوڙجي پوندين." جنان رنئيل چرچو اڌ ۾ ڇڏي چيو.

"ڪاوڙ ڇو ٿيندي؟ تون چئين نہ چئين، آءٌ بہ انڌي ڪانہ آهيان، منو ڇيچڙو ٿيو پيو آهي." نازو منهن کي موڙو ڏيندي چيو.

"مني! توکي تہ گهڻئي ٿو پانئي.. خدا سان ڪم پوندو." جنان چيو.

"اهڙي پانئڻ کان ماڻهو انين چڱو..." نازو چيو.

"ها مائي! توکي تہ...." جنان شرارتي انداز ۾ مُرڪيو.

"نهيو مُني! توکي تہ رڳو مشڪري ڪرڻي آهي.." نازو ڦڪي مُرڪ سان شرماڻي چيو.

"اٺي الائي سُون، مشڪري ڪونہ ٿي ڪريان، توسان تہ ويل هوندو" جنان وري بہ شرارت سان ٽوڪر هنيس.

"ڇڏ ڏاڻ! ماڻهو ڪو رڳو انهي ڪري تہ ..." نازو جملو پورو نہ ڪيو. سندس تصور ۾ سانوڻ جو جواڻ جماڻ مُماندو، پٽر جهڙو سخت جسم ڦري ويو. سانوڻ جو تصور ايندي ئي سڄي بُت ۾ سياندو دوڙي ويس.

"ٻُل نہ واهہ جو آهي.. پر جي هو اچي تہ.. پر جي آيو تہ بہ هي مُني جنان جو ويٺي آهي." هن جي دل جنان مان هڪدم ڪٽي ٿي پئي.

"مڙهو تڏهن راضي ڪريو اچنئي، تڏهن پئي ڪلين.. ها.. نہ؟" جنان هن جي چپن تي مُرڪ ڏسي چيو.

"اٺي مائي ڇڏ مشڪري، اڄ تہ رلي ڏيکاريئين. نئين پئي ناهيان" نازو ڳالهہ مٽائيندي چيو.

"اٺي ها... سچ ڏيکار تہ، ڪالهہ هُن ڇوري پناٺي توجي رلي جي واکاڻ پئي ڪئي. گهڻن گُلن تي آهي؟" رلي جو ٻُڌي جنان کان چرچا ڀوڳ وسري ويا.

"انن گلن تي آهي، مومل جو ڪوٽ ڪريو ڇَونس، پر اجان ڪُنگري رهي پئي آهي."

اڄ هٿانس ها، پر مڙهي مٽيون منجهاني ڇڏيون." نازو چيو.

اوچتو سندس نظر اڱڻ ۾ بتي ٽنگڻ لاءِ ڪُنل ٿوٺي جي ٻاڇي تي وڃي پيئي. ٻاڃو اڱڻ جي ڪتهڙي تائين پهچي

ويو هو، ۽ هي ويل هني سانوڻ جي چانهہ تي اچڻ جي. روز هن محل ٻڪريون لڪائي کي ڏيئي هو چانهہ پيئڻ ايندو هو.

"خدا ڪري هي جنان هُن جي اچڻ کان مَهند ٿري.. نہ تہ جي هو آيو تہ؟" دل ئي دل ۾ سوچن جا درياء وهڻ لڳس.

"هَل ڏيکار رلي، وري کهڙن ڀُورن ۾ پنجي وئين" جنان ٻانهن ڏونڏاڙي چيس تہ هو ڇرڪي پئي.

"اٿي چِڏ رَلي کي، چانهہ جي محل ٿي ويئي آهي. اڄ تہ چانهہ ڪاڙهيون. ڏراڙ بہ اچهو آيو، رَلي پوء ڏسجانء." نازو چيو.

"ها سچنين ڇوري! تو وارو ڏراڙ بہ ڳرٽ ورٽ متو مواڙ لڳو پيو آهي. ڪٿي تون تہ.." جنان وري بہ مشڪري شروع ڪئي. هن کان ڇرڪ نڪري ويو. لڳَ ساهہ ڇڏي ويس. هن کي لڳو ڄڻ تہ جنان سندس چوري پڪڙي ورتي هجي. هوء سڄي هارجي ويئي ۽ جنان هن جو متجنڌڙ رنگ ڏسندي رهي ۽ انهيء وقت ٻاهران سانوڻ سڏ ڪيو.

"ڪاڪا.. او ڪاڪا.." نازوء جي دل ۾ ڄڻ تہ ڪا ريل گاڏي هلڻ لڳي... ڌڙ ڌڙ ڌڙ.. رڪي رڪي ڪيس جنان تي خار اچڻ لڳا.

"مٺي ڏائڻ يڪو پڙ ڪيڏي ويهي رهي. ٿري بہ نٿي، هاڻي ورندي ڪيئن ڏيانس؟" سوچيائين.

"ڀانيان ٿي ڏراڙ آيو آهي.. اٿي جنان! ورندي ڏينس، چنو ڪاڪو نيڪ جهڙو ڪونہ هو سو شهر ويو آهي. تون ويهہ چانهہ ملئي ٿي" هن جنان کي سوال ڪيو.

"آء ڇو ڏارني ماڻهوء سان ڳالهايان؟ ڏراڙ آنجو، تون پاڻ نٿي ورندي ڏينس." جنان اک جي ڪنڊ مان ڏسندي چيو.

انهيء ويل سانوڻ وري سڏ ڪيو... هو گهٽي ۾ اچي بيٺو هو. ڪجهہ اندر ڪجهہ ٻاهر.

"تون... تہ تون ويهہ چانهہ ڪڙهي ٿي" نازو ڪاوڙ مان جنان کي ڏسندي سانوڻ کي ورندي ڏني، پر آواز جي ڏڪڻي لڪائي نہ سگهي.

جنان چپ چاپ هن جي هڪ هڪ حرڪت کي ڏسندي رهي. جڏهن کان نازو هنن پرڻجي آئي هئي، تڏهن کان جنان هُن جي سهيلي هئي. اڄ تائين هو هڪٻئي کي تيرَ پتير ٿوري گهٽي هر ڳالهہ ٻڌائينديون هيون، پر الائي ڇو نازو اڄ تائين جنان کي پنهنجي ۽ سانوڻ جي وچ ۾ قربت جي راز کان واقف نہ ڪيو هو. هن سانوڻ جي محبت کي دل جي تجوڙي ۾هر بني بشر ڀڪي پڪڻ کان لڪائي رکيو هو. پر اڄ... اڄ... اڄ؟ هن ڪوپ ڏوتا ۽ هاٿي جُلهہ ۾ ٻاهہ ٻارڻ لاء ڦوڪون ڏيئي رهي هئي. گڏوگڏ هن جي ذهن ۾ خيالن جي ڏي وٺ بہ تيزي سان ٿي رهي هئي، ۽ جنان ڪٽ تي ويٺي ويٺي هن جي اندر جي ڪشمڪش کي پرکڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي.

"ڳچي ۾ ڳرهو وجهي جنان جي پيرن تي ڪري پوان؟ مهيني کان مٿي اچي ڏينهن ٿيا آهن، ٻُل ڪونہ ٿو ملي. جنان اهڙي ڪانهي جا مونجي اڳڙي اگهاڙ ڪري، پر .. ڪاٿ جي پور ۽ ماڻهو جي اندر جي ڪهڙي خبر؟ پاڻ بہ تہ پنهنجي ڪا ڪچي ڦڪي مون کي ڪانہ ٻڌائي اٿس. ڳالهہ دل ۾ نہ رکي سگهي تہ پوء؟ دل ئي دل ۾ پيچ گهڙ ڪندي رهي.

* * *

هن کي بہ ڀڪ ٿي ويئي تہ ڪاڪو گهر ۾ ڪونهي. ڪيڏانهن ويو آهي، سا خبر ڪانہ هيس. گهٽي تي بيل گاڏي جي چاڪن جا نشان ڏنا هئائين، پر سمجهي نہ سگهيو هو.

. مڙهو ڪٿي ڪيڏانهن به ويو هجي پر ديدار جي سهوليت ته پيدا ڪري ويو هو. پر اڳيان جڏهن ڪواشارو ڪونه مليس، ته ڪجھه حيرت ۽ ڪجھه ڏک دل تي تري آيو هئس. نازو جو جواب ٻُڌو هئائين، هن ڪيس ٻاهر وڃڻ لاءِ چيو هو. هڪ ٻه پيرو ڊڄندي ڊڄندي اتاولي مان جهاتي پائي به ڏٺائين. آخر جنان کي ڪٽ تي وينل ڏسي ڪجھه ڪجھه سبب سمجھه ۾ اچڻ لڳو هوس.

"مار پويس راضي شاهه جي، هي وري ڪٿان اچ نيڪيداري ڪرڻ آئي آهي؟ هن ۾ به حال ڪونهي، وڃهي هٿ چوٽ ۾ ڪڍيس ٻاهر" نازو جي ٻي همتي هن کي نه وڻي. "پر جي پوءِ ڳالهه وڃي ڪاڪي فضل تائين پهچي نه...؟" پوائنتو خيال ذهن تي تري آيس.

"نه ته پيرن تي ڪِري ڪريس منٿون. هونئن ته پڪيون ساهيڙيون آهن. باقي... پر شت هُن جي دل ۾ به هاڻي سچائي ناهي رهي. زال ۽ درياءَ جي ٻُور تي ڀلا ڪهڙو اعتبار؟"

دل ئي دل ۾ نازو کي ميارون ڏيڻ لڳو. هن طرف هي هو هُن طرف هوءَ هئي. وچ ۾ جنان ديوار بڻيل هئي. ان ڪري هو ٻئي ان ديوار کي دل ئي دل ۾ پِٽي رهيا هئا. خار کائي رهيا هئا.

* * *

عورت، عورت جي دل جي ترجمان هوندي آهي. هُو هڪٻئي جي دل ۾ متل اُڻ تُڻ ۽ اندر جي اڻ جهپائي کي لحظي ۾ پرکي وٺندي آهي۔سو جنان به نازو جي اندر جي ڇڪتاڻ کي محسوس ڪري رهي هئي. ٻه ٽي ڀيرا چور اکين سان نازو کي گهٽي ڏي جانچيندي به ڏٺو هئائين ۽ آڏي اک سان سانوڻ کي به جهاتي پائيندي پَسيو هئائين. پنهنجي پَر ۾ هو گهڻو ڪجھه سمجهي به ويئي هئي ۽ ٻنهي جي اُتاولي تي دل ئي دل ۾ کلي به رهي هئي.

"اچي چانهه پي.." نازو جنان ڏانهن چانهه جو ڪوپ وڌايو. جنان ڪانئس ڪوپ ورتو ته نازو جي هٿ جي هلڪي ڏڪٽي به محسوس ڪئي. هن کي مٿس رحم اچڻ لڳو.

ويچاري ڪري به ڇا؟ مُئي جنازي جي پلئه پئي آهي. ماڙهو جو ڪهڙو وس.

دل تي ڀلا ڪهڙو زور؟ ائي جنان ويچارن جي حالت ته ڏس. ڇورو به آنترويلن ۾ آهي. ذري بيحي ٿو ذري وِهي ٿو ۽ هي ته جهڙي ڪر چري." نازو سانوڻ جي چانهه جست جي ڪٽلي ۾ وجهي گهٽي ڏي وڃڻ لڳي ته سندس پير صاف ٿڙيا پئي. جنان هن کي ڏسندي رهي ۽ پنهنجي اندر جي درياءَ ۾ لهرون لهرون لُڙهندي رهي. پٿر پرائي سُور هرکو پنهنجا روئي. اهو وڻ ڪهڙو جيڪو واءُ نه لوڏيو هجي. هن کي به يادن جا ڏينهو ڏنگ هڻڻ لڳا. جڏهن ڪنواري هئي. ماءُ پيءُ جي دادلي هئي. ٻن ڀائرن جي ڀيڻ. ڪوهه تان پاڻي ڀرڻ ويندي هئي، ٽارا پچڻ، ٻني مان گاهه ڪرڻ، ساڳ پٽڻ ويندي هئي. پر ڪڏهين به اڪيلي نه هوندي هئي. رضو جون مست ڇريون اکيون ساڻس گڏ هونديون هيون. دل ۾ ڪپنڊڙ، روح ۾ چُڀنڊڙ اکيون سندس رکوالي ڪنديون هيون ۽ پوءِ مهينن جي ڇڪتاڻ کان پوءِ آخرڪار هو اکين جي ڪانپاٽي مان نڪتل نظر جي ڳوڙهي سان جواني جي ٻير مان پڪل ٻير جيان ڪري اچي رضو جي جهولي ۾ پئي هئي.

ٻئي هڪٻئي تي ڇڪن هوندا هئا.

... الا قُرب به قربن جهڙا... سوچن ۾ سُوٽ اُڀريس. خوابن ۽ خيالن ۾ هنن ڪيترا نه سُندر گهر جوڙيا هئا. سرنهن جي گُلن ۾ هنن هڪٻئي جي پيار جي سونهن پسي هئي. هن کي ياد آيو ته ڪيئن نه هڪ ڀيري ماسي حُرمت سان گڏ مريڙو پٽيندي هن رضو کي ڏٺو هو، جيڪو ٽوئر جي تار فصل مان هر هر ڳچي ڪڍي هن کي اشارو ڪري وري لڪي ٿي ويو. هن جي دل ڏاڍي تڙپي هئي. ميهار هن جو منتظر هو، سُمٺي ترڻ لاءِ آتي هئي، پر وچ ۾ ماسي حرمت

ڏمر ٻڌيل هئي. هن ان وقت ماسي حرمت کي دل ۾ ڏاڍو پڄيو هو. پيرن فقيرن ۽ مُرشد کي سڏيو هو. ماسي کي انتو کرڻ جي دعا گهري هئي. پوءِ ماسي حُرمت انڌي ته ڪانه ٿي هئي پر هُو جنان جي دل جو حال سمجهي وئي هئي. سندس روح جي راز کان واقف ٿي وئي هئي. وڏڙين جو نگاهون به وڏيون هونديون آهن.

"جنان! چاهي چوري، هر هر تونر ۾ اک اٿئي؟" ماسي پُڇيو هو ۽ هن جي سرير مان ڇڻ ته ساهه نڪري ويو هو. ٻُت بي سَتو ٿي ويو هئس ۽ هو اتي ئي ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهي هئي.

"آءٌ سڀ سمجهان ٿي امان، مون رضو کي به ڏنو آهي. مون کان ته جيترو خوف به نه ڪريو. اني ڏينڙي پلا دل ٿي به ڪنهن ڀرا هئي ڏنا آهن. آءٌ جانچ ٿي ڪريان تون پلي وڃ..." ماسي چيو هُنس ۽ هو بي اختيار ماسي جي پيرن تي ڪري پئي هئي. دل ئي دل ۾ پاڻ تي ڦٽ لانت به ڪئي هئائين.

"اني مُني جنان! هي ماسي ته ماءُ کان به وڌ آهي. ائي حيف اٿئي جو ماسي کي ٿي پاراتا ڏنئي"

پوءِ ماسي ديوار مان رازدار بڻجي پئي هئي... ۽ پوءِ ڪيترا ڏينهن لهي اُڀريا، اُڀري لٿا. رضو خون جي ڪوڙي ڪيس ۾ جهلجي ويو ۽ پويان هُن کي سومار سان پرڻائي ڇڏيو هئائون. تڏهين هو بي زبان حيوان جيان ٻين اڳيان ته ڪُڇي به نه سگهي هئي پر ماسي حُرمت کي پاڪر پاڻي هوءَ بي انتها رُني هئي. پوءِ سومار ڪيس هت وني آيو هو. پوءِ .. پوءِ الائي ته ڪيترا ڏينهن گذري ويا هئا. هوءَ هڪڙُٽ جي ماءُ به بڻي. تڏهين ٻُڌو هئائين ته رضو جيل ۾ ٿيل جهيڙي ۾ مارجي ويو هو. پر هو ڪيس ساري روئي به نه سگهي هئي. پر هن جي دل رضو کي ڪنهن ويل وساري به نه سگهي هئي. پلا ڪو پنهنجي پهرنين پيار کي به وساري سگهيو آهي؟

اڄ هن کي ائين لڳو هو ڄڻ هُو رضو ۽ جنان جي وچ ۾ ماسي حُرمت جيان ديوار بڻيل هجي، پر نازو ۽ سانوڻ کي ڪهڙي ڪل ته پيار جا پوڄاري پيار تي پهريدار ٿيا بڻجن.

*　　*　　*

"چانهه وٺ" ڏڪندڙ هٿن ۽ مُنل آواز سان چانهه جي ڪٽلي سانوڻ کي ڏيندي چيائين.

"مڙهو ڪيڏانهن ويو؟" هن چانهه وٺندي پڇيو.

"بيمار آهي. ادو سومار شهر کڻي ويو اٿس."

"پوءِ پلا"

"هو جنان وينئي آهي"

"تو جي ساهيڙي آهي، منت ميڙ ڪرينس."

"نه مڃي ۽ ٻڌائي ڏي ته پوءِ..."

"الائي وڏيڪ واقف تون آهينس. توکي به جي اڇٿو هجي ته همت ڪر نه ته..."

"الا دل نٿي جهلجهي."

"ته پلا نهيو، آءٌ وڃان ٿو، ڪا محل ٿي آهي. سڄ وڃڻ کان به هيٺ لڙي ويو. ٿوري ويرم کان پوءِ لڪانو به ڪُوڪرا ڪندو، سڄو ڏينهن ته مال ڪونه جهلينو." هُن جي لهجي ۾ ميار به هئي ته ڪاوڙ به ۽ ويندڙ وقت جو ماتم به.

"تون ٿورو ترس.. آءٌ ڏسان ٿي من..." محبوب جي اکين ۾ رُسامي جي هلڪي جهلڪ ڏسي هن فيصلو ڪري ورتو ۽ گهر ڏي موٽي.

جنان الائي ته ڪهڙن پُورن ۾ ٻڌل هئي. چانهه جو ڪوپ کٽ تي رکئي رکئي ٿڌو ٿي ويو هو. اوچتو ئي اوچتو

جنان کان چرڪ نڪري ويو. نازو جا ٻني هٽ هُن جي پيرن تي هئا ۽ اکين جا لڙڪ ڪجل کي پڇاڻي رهيا هئا. هُو جڻ تہ گونگي هئي ۽ پوءِ جنان هُن کي بي اختيار ڀاڪر ۾ ڀري چُميون ڏنيون تہ هو سُڏڪا ڀري روئي پيئي. ٻنهي جون دليون حال ڀائي ٻڌجي ويون.

"ڇري مون کان ٿي ڊڄين.." جنان هُن جي دل تان خوف جي ڇپ لاهيندي چيو ۽ ڪٽ تان اُٿي ٻاهر اڱڻ ڏي نڪري آئي. نازو سانوڻ کي اشارو ڪري گهر ۾ هلي وئي.

جنان ڏور نيري اُڀ جي ڇاتي تي اُڏامندڙ اڇن ٻگهن جي جوڙي کي ڏسڻ لڳي، جيڪي گڏ گڏ اُڏامندا پئي ويا...

*　*　*

ڪاڪو فضل مرڻ کان بچي ويو هو، پر مُنهن مٿو ڦٽجي پيا هئس. وار ڇٽي پونو ٿي ويا هئس. هن جو سجُيل ٻوٽ چليل ڪدو جهڙو ٿي لڳو. پورو مهينو نازو هُن کي ڇمڇن سان رب پيارينري رهي.

ڪاڪي جي بيماري ۽ جنان جي رازداري سبب ٻنهي جي وچان گهٽي وچوٽي گهٽجي وئي هئي. هو ڏينهن رات ڏور ۾ ٻڌل لغڙ جيان هڪٻئي ڏانهن ڇڪبا رهيا. ڳچ ڏينهن کان پوءِ ڪاڪي فضل بہ ڪٽ جي جند ڇڏي. پيري اڳيئي اُلوڙيو هئس، مٿان بيماري رهي کُهي ڪسر ڪڍي جيئرو لاش بنائي ڇڏيو هئس. چم چڙهيل نيٽ جيان هرهڪ هڏي ظاهر پئي لڳيس. سڄو کُسي روڏ ڪانگ جهڙو ٿي پيو هو، پر پوءِ بہ موت کي ملھ ماري ويو هو. ڏسندي ئي ڏسندي ٻہ مهينا پيا بہ لنگهي ويا. تڏهين نازو کي اوچتو هڪ ڏينهن اُلٽيون ٿيون، مٿي کي چڪر آيا. وري بہ ٻہ ٽي ڏينهن وچ ۾ ڇڏي هن جي دل ڪچي ٿيڻ لڳي. تڏهن ڪاڪي کي نازو جي اگهاڻي مجبور ڪري وڌو ۽ هو هن کي ٻن اجرڪن جو گهونگهٽ ڪڍائي سومار جي بيل گاڏي ۾ شهر وٺي ويو.

ڊاڪٽر هن کي چڱي ريت تپاسيو، حال احوال بيماري جا پار پتا پُڇيا.

"جهونا! تنهنجي نينگريءَ کي حمل آهي. يعني ڇوڪري پيٽ سان آهي."

ڊاڪٽر ڪاڪي فضل کي دوائن جو چِٺو ڏيندي چيو ۽ سومار جي منهن تي مُرڪ اچي وئي.

"هي منهنجي گهر واري آهي داختر صاب" ڪاڪي کي ڊاڪٽر جي اياٽپ ڏسي وضاحت ڪرڻي پئي.

"تنهنجي زال آهي؟... تہ پوءِ... تہ پوءِ هن جي پيٽ ۾ تنهنجو ٻار آهي" ڊاڪٽر جو لهجو حيرت ۾ ٻڏل هو.

"چو آءٌ ڪو صفا ويل آهيان ڇا؟ بس ڙي يار داختر! سُورن کاني ڇڏيا آهيون نہ تہ ڪي ايڏا وڏا بہ ڪونہ آهيون. جنهن سال ڇپني وارو ڏڪار پئي تنهن سال اڃا ٻکي چولي ۾ هئس." ڪاڪي پنهنجي ننڍي ڄمار جو ثبوت ڊاڪٽر آڏو پيش ڪندي چيو. پر ڊاڪٽر جون اکيون وڌيڪ ڦوٽارجي آيون.

پوءِ سڄي واٽ ڪاڪو سومار سان ويل وقتن جون خبرون ۽ نازو سان چونچلا ڪندو پنهنجي خوشي ۽ خوشمزاجي جو اظهار ڪندي آيو.

"ڏٺئي سومار! اهو اٿئي مولا. جڏهن يار راضي ٿئي. ڄمار تي اصل ڪونهي. بہ گهر اڳ پرٿيس پر اُنان سير مٽي جو لڪيل ڪونہ هو. هاڻي جي رب وريو آهي تہ ڏِس دير ئي ڪانہ ٿي. پنهنجون قدرتون ڀاڻ جاڻي."

"ها ڪاڪا! جڏهن ڏاتار ڏي" سومار وراڻيو.

"ڪيئن چوندي هئينءَ تہ پوڙهو آهين، جهونو آهين، هاڻي ٻُڍاءِ . اي مڙد ۽ گهوڙو بہ ڪو پوڙهو ٿيا؟ ها.. ها... ها.. ڪي ڪي ڪي.... " ڪاڪي سومار کان ووٽ وٺڻ کان پوءِ زال کي ڇهنڊڙي هڻندي چيو ۽ کلڻ جي ڪوشش ۾ ڪنگهہ ۾ ٻڏي ويو.

* * *

نازو جي پيٽ سان ٿيڻ جي ڳالهه سڄي ڳوٺ ۾ پکڙجي ويئي.

جن کي خبر نه هئي تن کي ڪاڪي پاڻ هلي وڃي ٻڌايو. پر جنهن به ٻڌو تنهن جو وات حيرت ۾ پٽجي ويو.

"اي نه نه..."

"اي پاوَن شاهه پوري جو سُنهن، ڪالهه ڪاڪو پاڻ پتاشا ورهائيندي ونيو."

"ٻيلي! يا نه ڪاڪو صفا نڪ جو ڏاڍو آهي يا پوءِ مت مارجي ويئي اٿس."

"پر اهو ٿيو ڪيئن؟"

"بس ادا راج ستار آهن، ڪو ماڻهو مري ويا آهن ڇا"

"پر اهو ماڻهو ڪهڙو؟ اها ڳجهارت نه ڳول."

"اي جوان جمان ڏاڍيو ماڻهو ڪُني ساني گڏ، پاڻ مرڻ ڪنڌي تي، تنڌي نيڻي زال. هي نه ننهن تي پاتي جهلتو ٿيو. سو اڄ ڪير ٿو جهلي"

"هان.... انين ڇا...؟"

راز اُن وقت تائين راز آهي جيسين پنهنجي دل جي دروازن پويان آهي ۽ جڏهن دنيا جو ڏيان ٿورو به اُن ڏانهن ڇڪيو ته شڪ جي ڏور چور رشتي جي ٻانهن ۾ ٻڌجي ويندي آهي. ڪنهن شڪ ڏيکاريو. ٻن ٻڌو، ٽن پڪ ڪئي، ته چئن سُنهين ساکين اکين ڏٺي شاهدي ڏني. ۽ ڳالهه وڻ ويڙهي جيان جوٽي چڙهي ويئي. هُن ٻڌي هن ٻڌي.

* * *

ماڻهو دنيا آڏو ڪيترو به پاڻ ٻڏائي، پر پنهنجي اندر جي آئيني ۾ صفا صاف پڌرو هوندو آهي. سو هو به پنهنجو پاڻ کي اندران پاهران پَسيو ۽ پَرکيو وينو هو. پنهنجين اوڻاين ۽ واڌارن جو سڄو حساب هُن وٽ هو.

حساب ڪتاب جو عمل هر من جي ڪورٽ ۾ هلندو آهي. سو هو به پنهنجي اندر جي عدالت آڏو ڏوهاري بڻيو بيٺو هو. پنهنجي ذات کي پرکڻ لاءِ ضمير جي ڪسوٽي ڪافي آهي. هو پنهنجي ڄمار جي گذريل گهڙين جو حساب ڪرڻ لڳو. هٺ، ڪوڙ، وڏائي جا پردا صرف دنيا لاءِ هوندا آهن، پنهنجو پاڻ لاءِ نه، سو هو به سڀ پردا پاسي پنهنجي پاڻ آڏو بيٺو هو. "هي به ڪا ڄمار آهي، اولاد ٿيڻ جي؟" عقل سوال ڪيو.

"پر اهو نه سڀ قدرت جو ڪم آهي" دل دلداري ڏنس.

"هانو پر مون کي نه اڳماني ۾ مهينو ڪٽ تي گذريو... پوءِ به مهينو سوا نه ٻُت ۾ ست ني ڪونه ساريم، پوءِ پلا." عقل چيو.

"نه پوءِ ڪو هروڀرو انهن ٻن مهينن تي نه ڪونهي. اڳ ۾ به نه" دل وراڻيو.

"پوءِ هو داختر چو پٽي عجب ۾ پيو؟" عقل ورئي پُڇيو.

"اهي اڄڪلهه جا ڇورا به درجا پڙهي بيا نه بس. ڪافرن جو علم پڙهي ماڙهو ڪافر نه ٿيندو نه ٻيو ڇا ٿيندو. رڳو شڪ جي پري. نه قُدرت کي مڃين نه ڏٺي تي يقين. تڏهين نه هيتريون ساريون اڳمايون اڄي پيون آهن. نه نه اڳ اسان جي ساڻير ۾ ڪي اهڙيون اڳمايون هيون ڇا؟ هنين داخترن کي نه اڳماني جي ڪبر ني ڪانه پوي، مڙيئي سونو ٽُنبيو لپ گورين جي ڏيو چڏين پوءِ ڪو مري يا بچي. هنين کي ڪين ڏوکڙ"

"پوءِ هي ماڻهو اجايو جو پيا بڪ بڪ ڪن، ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون پيون ڪنين پون."

"اڄڪلهه ماڻهن جو نه اهو ڏنڊو ٽي ويو آهي. ٻئي جي ڳلا نه ڪن نه ٽُکر ڪونه وڻين. ٻئي جزهي ۾ اصل

راضي نہ ٿيندا."

"مون کي تہ اجايا پيا پُور پَون. زماني جو ماڙهو آهيان، ڪيترا قصا هتي مان متيا آهن. اينتري ڪل آهم تہ گهوڙو ۽ زال ٻني ران سان رکيا تہ ڪرندا ڪونہ ۽ مون تہ سدائين گهر کي اک ۾ رکيو آهي. منهنجي گهر تہ نہ ڪو اچي نہ وڃي. مون وارو سُمرو حاجن بہ سال ڇهين مهيني مس اچي ان تي ڪا جهل ڪانهي. پيو جي سومار آهي تہ هو پاڻ لڄ پرم وارو ٻچڙيوال سو بہ جُماڻي چنداڻي سڌ ڪجي تہ اچي نہ تہ پلي مهينا گُذري وڃن. باقي رهيو سانوڻ.. .سانوڻ ... سانوڻ.. نہ نہ! اڄ ڏيڍ بہ سال اچي ٿيا آهن! هو موڳو مٽر، آءُ پاڻ سارو ڏينهن گهر ۾ وينو آهيان، هو جهنگ حوالي. سمهي سهڙي ٻاهر، ڪنهن مهل سڌيان تہ اچي نہ تہ نهيو. پيو تہ مون هن کي ٻچو ڪري سمڌو آهي. ڏڳو چتو ٿيندو تہ بہ نٿ ڪونہ ڪائيندو. ليمڪ حرامي ڪونهي جو... نہ نہ پار مونجو پانجو آهي، رب منهنجا تو جا لک شڪر"

پنهنجو ٻچو اهو هوندو جيڪو سچ پچ پنهنجو هجي. ڪڏهن ڪڏهن تہ پيٽ جاوا بہ پنهنجا نٿا ٿين. پر هو سانوڻ کي ٻچو سمجهي، نازو جي پيٽ ۾ پلجندڙ ٻار کي نج پج پنهنجو مڃڻ جو فيصلو ڪري چڪو. پوءِ بہ شڪ جو جيڪو ڪنڊو دل جي اونهائي ۾ پچي پيو هو، سو ڪوشش سان بہ نڪري نہ سگهيو.

* * *

ڳالهيون وٺ ڪان متي ذري گهٽ اُپ کي چُهڻ لڳيون. پلا ماڻهن جو رات بہ ڪو جهلجڻ جو؟ مڙدن ۾ بہ اها ڳالهہ تہ زائفائن ۾ بہ اها پچار. شام جو گهيڙ تي جوانين جي جهرمر ٿيندي هئي تہ پاڻي پاڻي جي ماڳ، رڳو نازو ۽ ڪاڪي جو قصو هوندو هو.

"اني ٻُڌني ڙي نازو پيٽ سان اٿئي."

"هائو ادي مُنو ڏاڏو فضل بہ ٿو پُٽن جو پيءُ ٿيئي."

"اني هن ڇوري تہ ٻئي پڙ ڪٽيا. مڙهو هُش ۾ خُش ۽ پاڻ جدا جلان پئي چري."

"پر مڙهي ڪي بہ تہ ويساهہ آهي نہ، نہ تہ جهلي چوٽ مان رکيس بہ ڳن پنن تي تہ سڀ اڄا ڪارا پڌرا ٿي پون."

"اني مُنو اڳ پورو ٿيو پيو آهي، رڳو اک جو پاڻي آهس، نہ تہ ڪر انڌو ڪونهي."

۽ جي وري ڪنهن ڪُني ماني تي چار جهونڙيون پراڻا روح ڪٺي گڏيون تہ بہ اهاني پچار.

"اني حاجاڻي ٻڌني، هو ڇوري پيٽ سان آهي نازان.. اها حاجن واري ڇوري جيڪا مُني ڪاڪي فضل کي ڏني اٿن. آءُ تہ سمجهان ٿي تہ فضل پاڻ ڪان بہ گهٽو وڏو هوندو. پاڻ تہ پوٽن جا بہ پُٽ ڏٺا ۽ هي هاڻ ٿو اولادي ٿيئي. توبهہ الله توبهہ"

"هائو ڙي صابل!اُهي پاڻ وارا ڏينهن ويا. هي تہ ڪاري قيام جا چِٽا آهن. اهو پاڻ وارو سَت سيل وارو وخت ني ويو."

"هائو جيجل! ماڙهُن جا قلب ڪارا ٿي ويا. اکين جو ديد ني مري ويو. پاڻ وارا وخت سنيار. ٻن ٻن سالن جي ارهہ ساجاهہ هوندي هئي تہ بہ هڪ جيڏن سان پيون مال چارينديون هيوسين ۽ واهن ۾ ڪُندرو راند ڪندي پيون ٽُپيون هٽنديون هنيوسين، پر ٻُري ٻچڙي جي ڪا زادگيري ني ڪانہ هوندي هئي."

"هائو ڙي ادي ويا مچ مَچن کي ڪاني."

هر ماڻهو هر دؤر ۾ پاڻ کي سڀ ڪان وڌيڪ پاڪ چالاڪ دلير ۽ عقلمند ڄاڻندو آهي. هر ماڻهو پنهنجين خطائن ۽ غلطين کي دل سان تسليم ناهي ڪندو. انهي ڪري ٻئي جي خطائن ۽ غلطين ۽ ڪمزورين تي دل ڪولي چٽر ڪندو آهي. سو نازو تي ماضي توڙي حال گڏجي تبصرا ڪندا رهيا.

* * *

ڪنهن جي ڦٽ ڪي ڦٽبو آهي ته ڦٽل کي لوچ پوچ ضرور لڳندي آهي. نازو ماڻهن جي وات کي هٿ نٿي ڏيئي سگهي ته ڇا ٿيوهو پنهنجي منهن انهن کي برو ٻچڙو چئي اندر جي باهه ته اُجهائي ٿي سگهي.

"مٺن مروانن کي خدا ٻچڙو ڪندو. اجايو ڇاڙيون هڻندا وتن. خدا مٺن کي ڇاين ۾ لوڙائيندو، ۽ وري رنون ڏسو ڪيئن ٿي زبان هلين. ميون آءٌ ڪا ڪنواري آهيان، رنول آهيان، ڪو مونجو مڙس ڪدڙو آهي جو... مُيون پلي اچي آزمودو ڪن. هنن جي جواڻن کان اجا سگهيرو آهي مڙسن جو مڙس آهي..."

پوڙهي مڙس آڏو جوان زال ويهي هن جي مڙسي جي تعريف ڪري ته مڙس هن پاران جڳ سان جنگ جوٽڻ لئه تيار ٿي ويندو آهي. جي سندس دل ۾ ڪو شڪ به هوندو آهي ته اهي ڳالهيون ٻڌي اُنين لهي ويندو جيئن صابڻ سان ڪپڙي تان داغ لهي ويندو آهي. سو ڪاڪو فضل به زال جي واتان پنهنجي مڙسي جي تعريف ٻڌندي ٽڙي پوندو هو.

"اي پلي پيا پڙوت ڪن. مون کي ڪنهن جي گرز ڪانهي. پريُت ماڻهو پانشاهه کي به پيا گٿو ڳالهائيندا آهن. تون مات ڪريو ويني هج."

* * *

"اي ساٿوڻ! ڏاڍو حرامي آهين ٻيو. وڏو ڏک وجي هنيو اٿئي" لکاني پڇيس.

ڏينهن جو جڏهن سج منجهند ڏي مڙندو هو ته هو ٻڪريون ڪاهي گهاٽن وڻن جي ڇانو ۾ اچي ويهندا هئا. ٻڪريون ويهي يا بيهي پيون اوڳر واريندڀون هيون ۽ ڏراڙ ويهي ڪچهريون ڪندا هئا.

"ڪهڙو ڏک...؟" ساٿوڻ حيرت مان پڇيو.

"هي دنيا ۾ هُل پئجي ويو آهي ۽ تون پيو اجان اسان يارن کان لڪائين."

"الائي سُون مون کي ته ڪبر به ڪانهي. تون ٻڌاءِ ته سهي ته ڳالهه ڪهڙي آهي؟" ساٿوڻ وڏيڪ عجب ڪائيندي چيو. سندس دل جو چور من ئي من ۾ منهن لڪائڻ لڳو.

"اها ڪاڪي فضل واري زال، تو واري مجبرڻ، چون ٿا ته توسان ڪريل آهي، ۽ هن جي پيٽ ۾ تنهنجو ٻار آهي." لکاني ٻڌري پٽ بنا ڪک رکڻ جي چئي ڇڏيو ۽ ساٿوڻ جي بُت مان جڻ ته ساهه نڪري ويو. پر هن منهن جي پڪاڻي ڪئي.

"ميان جا فقير! ڊڄ خدا ۾. توبهن توبهن، پاڻ ته ٻڌون ٿي توڪان پيا." اهو سارو ڏينهن هو موڳو ٿيو وتيو.

"وچ...! سڄي ڳوٺ ۾ اها ڪبر پئي هُلي ۽ آءٌ آهيان سو دلجاءِ ڪريو وتان ته ڳالهه ڍڪي پئي آهي." هو دل من هٿڻ لڳو.

"هاڻي الائي ته ڇا ٿيندو؟" خوف جون لهرون اُيرڻ لڳيون.

"انهن ڪمن ۾ ائين ته ٿيندو. اڪرين ۾ مٺو وجهبو ته مُهرين پر ڪونه ڊجبو. بس يار تان سر قُلبان آهي." دل ئي دل ۾ چيائين.

"يا ته پڇي وڃان. اجان ڪنهن سُئي ڪنهن نه سئي. نڌڪو ماڻهو، نه هٿي ادو نه ابو. اجايو پوان هاڻي ۾ تنهن ڪان ڏيان ڪُڙين تي زور." هڪ لڳا خيال آيس.

"ائين ته سيني کي پڪ ٿي ويندي ،آءٌ ته ويندس ساهه بچائي پر پويان هن سان الائي ته ڪهڙي ويتن ڪن. ڪيئس ڪهاڙين مان، نه نه ائين ڪونه ڪبو. اڪين ڪنهن ڪونه ڏٺو آهي، هرويرو ڪو چوندو ته مجبو ٿوروني." هُن جي اندر جو آواز اُڀريو.

*　　*　　*

چوڻ وارا حجت ۾ خدا کي بہ چئي ويندا آهن. ڪاڪو فضل تہ ماڻهن جهڙو ماڻهو خاڪ جي چپٽي هو. سندس ننڍپڻ جو ساٿاري نورڻ راتوڪو وٽس ترسيل هو. اج بہ نيرن ٻاٽي ڪري واندا ٿي پپر جي وڻ هيٺ کٽ رکيو ڪچهري مچايو وينا هئا.

"ٻڌئي فضل! دنيا ڇا چوندي وتي."

"الائي ڪهڙي ٿو ڳالهہ پڇين" ڪاڪي ٿوال جي ڪانپ ڪڍندي چيو.

"ڳالهہ ٻڌ فضل! پاڻ هڪ جيڏا هونداسين، پاڻ تون مون کان مُٺ سوايو هجين تہ بہ بروبر هوندو. آءٌ هن جمار ۾ هانسيڪار پاڻ گهلي تو وٽ آيو آهيان. نہ تہ هن وهي ۾ گهران نڪري مسافري ڪرڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ آهي." نورڻ ڳالهايو تہ ساهہ پرجي ويس ۽ گهڙي کن لاءِ هو چپ ٿي ويو.

"يلي آئين، جيءَ آئين، جيءُ جي واتن آئين، هاڻي پاڻ واري ٿُور مان بچيا بہ تون ۽ آءٌ آهيون. ٻي سنگت تہ وينءِ وارو وڃائي" ڪاڪي فضل ٿڌو شوڪارو ڀري گذريل وقت ۽ يارن کي ياد ڪيو.

"ها، اج ڪلهہ جي يارن کي ڏسين پيو. منهن تي مِٺ مِٺ، پر پٺ گلا. لولو بہ اُتي ڪانئن نہ ..." ڪاڪي نورڻ اج ڪلهہ جي ياري تي تنقيد ڪئي.

"هانو يار... اج مڙس ڪو تو پارو هڪڙو هوندو باقي تہ رنن مثال پيا هلن" ڪاڪي فضل ڪنگهندي نورڻ جي ڳالهہ جي تائيد ڪئي.

"زاد اٺني جڏهين سيٺ وشني مل سان منهنجي پل پاڻي ياري هجي" نورڻ جواني جو واقعو بيان ڪرڻ کان پهرين ڪاڪي فضل کي ياد ڏياريو.

"هانو، ڪالهوڪي ڳالهہ آهي. سيٺ سان بروچن جو بني تي تڪرار ٿئي ۽ تون سيٺ پاران وجي بني جي قنوضي تي وينو هئين. جهيڙي ۾ بہ ماڻهو ماري وڌئي پوءِ ڪاري پاٽي جي سزا وٺي ويو هئين. صفا ڪالهوڪو ڏينهن مون کي ڪين وسرندو."

"هر سُنوائي تي ڪورٽن جا پنڌ گڏ ڪياسين." ڪاڪي فضل پنهنجي ياداشت جو مظاهرو ڪيو.

"ها.. هي مٿي ۾ ڌڪن جا نشان بہ تن ڏينهن جا آهن" نورڻ مٿي تان هيڪڙ پيڪڙ ميندي رنا وار پاسي ڪري مٿو جهڪائي ڪاڪي کي ڏيکاريو.

"هانو هانو" ڪاڪي ڪنڌ لوڏيو.

"ها، سو چيمر ٿي تہ اُهي وخت پيا، اجوڪا وخت پيا. اج ساجهہ صفا لڏي ويئي آهي. ملڪ مان ماڻ محبت سپ ويا موڪلائي، پر تو پارو مڙد اجان بہ آهي جنهن تي لهي اُپري پيو." نورڻ هينتري ديگهہ کان پوءِ اصل ڳالهہ ڏي وريو.

"هانو يار! مُڙسي تہ ڪانہ ڇڏبي، پوءِ حياتي تہ هڪ ڏينهن نيٺ پوري ٿيڻي آهي." ڪاڪي فضل چيو.

"پر آءٌ ڀانيان ٿو تہ يا صفا پوڙهو ٿي ويو آهين يا وري مُڙسي ڇڏي اٿئي." نورڻ ٽوڪر هنيس.

"اهو ڏينهن مرڻ جو ٿيندو، جو مُڙسي ڇڏجي. نہ ڪو پوڙهو ٿيو آهيان نہ ڪو همت ڇڏي آهيم. تون دل کولي ڳالهہ تہ ڪر" ڪاڪو باهہ ٿي ويو.

"تہ پوءِ دنيا جون ڳالهيون ٻڌيو اجان ماٺ ڪيئن ڪريو وينو آهين؟" نورن چيو.

"ڪهڙيون ڳالهيون؟" ڪاڪي حيرت مان پڇيو.

"وج....! ننڍ ۾ آهين ڇا؟.. .اي آءٌ اهي ڳالهيون ڳوٺ مان ٻڌي نڪتو آهيان. تو جي نه ٻڌي آهي ته ٻڌ. ڇون ته تنهنجي گهرواري ڪاري آهي. هن جي پيٽ ۾ توجو ٻار ڪونهي، هاڻي ٻڌني." نورڻ جوش ۾ ڏڪندي چيو.

"ماڻهو وتن.... آءٌ ڪو انڌو آهيان ڇا. تون پاڻ مونجو واقف آهين. آءٌ زال کي وِک ڪڻڻ مان سمي ڪرڻ وارو آهيان. منهنجي ڪاڪٽ جي ڪبر به مون کي آهي. اڄ اهي ڳالهيون ڪرڻ وارا مون کي پرٽائن. جي اُها به پيٽ سان نه ٿي ته مون کي گهروڙي بجو ڏجنين. ايڏي ڪاڪٽ اڄان سنبران پيو، ٻڌءِ نورڻ!" ڪاڪي فضل ڳالهين ڪرڻ وارن کي وڏي گار ڏيندي نورڻ کي پنهنجي طاقت بابت واقف ڪندي چيو. ۽ نازو جي ٿيندڙ ٻار کي نج پنهنجو ڪوٺيو.

"ٺيڪ... جي توکي اڄان بانور آهي پڪ آهي ته پوءِ دنيا جي ٻوٽ ۾ ڇاني. باقي ماڻهو ڪنهن سانوڻ جو نالو پيا وٺن. ڪو تو وٽ ڏراڙ آهي. ته پوءِ ان کي جو وهاريو اٿني. ڪڏي ڇڏينس. نه هوندو ته ماڻهن جا وات پائهي بند ٿي ويندا." نورڻ ڪاڪي فضل جي دعوئ کي مڃيندي ڪيس مفيد مشوري سان نوازيو.

"ها، بروبر... پر انهي ۾ به هڪڙي ڳالهه اٿني. ڏس ڏراڙ سڙ ليپي پوندا، هڪڙو ويو ته ڇا ٿيو. پر اهي ساڳيا گلا خور وري ڇوندا ته ڏنان، اسان جي ڳالهه سچي نڪتي. فضل نيٺ اڪين ڏنو تڏهن ڏراڙ کي ڪڍيائين. پوءِ اهي ڊيڪ ڏيڻ وارا پيٺي خواري ڪندا."

ڪاڪي فضل عقلي دليل ڏيني سانوڻ کي نه ڪيڻ جوسبب بيان ڪيو.

"بروبر.. اها ڳالهه تو ڳڻ واري ڪئي. خير هاڻي پيا ڏوڙ پائن. منهنجو هينئو جاءِ ٿيو." نورڻ چيو ۽ پوءِ پنهي جهونا انهيءَ زماني جي خبرن چارن ۾ لڳي ويا جڏهين نج گيهه اٺين آني سير ۽ سون چوڏهن روپيه تولو هوندو هو ۽ ٻن روپين ۾ وڳو ڪپڙن جو پٽڪي سوڌو ملي ويندو هو.

* * *

هو لوڙهي جي اندران ٻيهي مُڙس ۽ ڏاڏي نورڻ جي وچ ۾ ٿيندڙ سچي ڳالهه ٻڌندي رهي ۽ پوءِ هٽي ڇني ۾ آني، جتي جنان اڳ ئي کٽ تي ويني هٽي. نازو جي منهن تي مرڪ ڏسي پڪ ٿي ويس ته حالتون سازگار آهن.

"ڪر خبر؟" جنان پڇيو.

"مٺي گوڙو چورت سان ڪونه گهٽايو، پر پاڻ وارو جهونو به پير ڪوڙي ٻيٺو جو هُن جي صفا ڪانه هلي. مٺي ڳاڙهه ڏاڙهني کي ارهه تي هٽ هٽي ڇيائين ته ٻار مونجو آهي" نازو نورڻ کي مختلف لقب ڏيندي ٻڌايس.

"ڇڱو ٿيو، مُڙس کي زال تي شڪ نه هجي، باقي پيا ڪهڙو ٺُنيو پٽيندا" جنان نازو کي ڪلهي تي هٽ رکندي چيو.

"مون کي ته خبر ئي ڪانه پئي نه ته اهڙا ڏينهن ڏسڻا ئي ڪونه پون ها" نازو چيو.

"تو واري هُن کي ڏاڍو دَپ هوندو. غريب نڌڪو ماڻهو، نه اوهي نه واهي، ڪٿي ڪري نه دپ کان جُتي چبن ۾" جنان سانوڻ جي پڄي وڃڻ جي امڪاني انديشي جو اظهار ڪيو.

"هو مري وڃي ته به مون کي ڇڏي ڪونه ويندو" نازو ناز ۽ اعتبار سان چيو.

"پوءِ به تون وڃهه ڏسي ڇني ڇڏينس ته دپ نه ڪري" جنان صلاح ڏني.

"وڃهه ڪٿي ٿو ملي. ان ڳالهه کان پوءِ مُنو ڪجو چوڪسي ڪريو وينو آهي. هڪ گهڙي به ويساهي نٿي ملي. تون ڪٿي ڏسينس ته دلاسو ڏجانس" نازو سانوڻ کي تسلي ڏيڻ جو ٻار جنان تي رکندي چيو.

* * *

ڪاڪو فضل اڳ به سانوڻ سان شوخي مان ڳالهائيندو هو، پر هاڻي ته ڪجهه وڏيڪ ڪهرو ٿي پيو هو نه رکو به.

رات جو لانڊي جي در کي قلف هڻي ڪنجي اڳٽ ۾ ٻڌي پوءِ زال سان گڏ سمهندو هو. سانوڻ کي بہ ماني ٽڪي هن سان ڪٽي ٻاهر ڏيندو هو. گهر ۾ اُڙيو ٽڙيو اچڻ وڃڻ بہ بند ٿي ويو هو.

نازو ۽ سانوڻ بہ هوشيار ٿي ويا هئا. مٿان ڪاڪي جو پهرو، سو بہ مهينا گذري ويا پر هو هڪ ٻئي سان هڪ اڌ اکر ڳالهائي بہ نہ سگهيا. ڪڏهن ڪڏهن جنان جي معرفت هڪ ٻئي کي کو دم دلاسو پيا موڪليندا هئا نہ تہ خير.

جڳ جهان جي منهن ۾ ڏينگهر ڏيئي، نازو جي ايندڙ ٻار کي پنهنجو چئي، سانوڻ ۽ نازو تي ڪَرڙي اک رکي بہ الائي ڇو ڪاڪي فضل جو من اجان شڪ جي چار مان نڪري نہ سگهيو هو. ڪجهہ گذريل جواني ۽ ڪجهہ هلندڙ پيري جو تجربو هن جي سمورن هوڏن هنن ۽ ڏاڍ مڙسين کي هارايو بيٺو هو.

هن شڪ جي بنياد تي سانوڻ کي خون ڪرڻ نٿي گهريو ۽ نہ نازو جي رت ۾ هٿ رڱڻ ٿي چاهيا. هونئن بہ پيري جي آخري ڏاڪي تي ويهي جواني کي قتل ڪرڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ آهي. دنيا جي ننول ۽ شڪ کي پختي ڪرڻ جي پڙ ڪان هو سانوڻ کي في الحال ڪڍي بہ نٿي سگهيو. جيتوڻيڪ پنهنجيءَ پر ۾ هو اصل حقيقت کي ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو تہ بہ هن کي اڃا ڪا اهڙي ثابتي نہ ملي هئي جو هن جو شڪ پڪ ۾ بدلجي. پوءِ بہ هن لاءِ سانوڻ جو وجود ناسور بنجي پيو هو. هن دل ئي دل ۾ سانوڻ کي صاف دشمن سمجهي ورتو هو.

پر پيري ۽ جواني ۾ اهوئي تہ فرق آهي، جو جواني ۾ هوش جي صلاح گهٽ ۽ جوش جو حڪم وڌيڪ هلندو آهي. ٻري ٻلي کي پسڻ ۽ پرکڻ جو وقت گهٽ ملندو آهي، پوءِ ڪٿي ياڳ ۽ پيري ۾ تہ جوش رهندو ئي ناهي. هوش بہ گهٽو ڪري اڻ سالم، پوءِ سواءِ پوُر پچائڻ ۽ چالون هلڻ ڏني مان بہ ڏسڻ سواءِ باقي بچي بہ ڇا ٿو؟ سو سچ ۽ ڪوڙ جيٰ سڃاڻپ ڪاڻ هُن پنهنجي دماغ ۾ هڪ رٽ رٽي. رات جو ڪانئي ٻي جڏهن زال سان گڏ اچي سٽو تہ ڳالهہ ڇوريائين.

"آ؛ صبح جو پاسي واري ڳوٺ ويندس. اتي ڪي ماڻهو نوان لڏي آيا آهن، اهي پٽسن تي سنگَ ڏين ٿا. سانوڻ کا انين ۾ نينگري ڏسي آيو آهي، سو صفا چريو ٿي پيو آهي. چئي ڪاڪا منهنجو ابو بہ تون تہ ادو بہ تون. مون کي ڪينٰن بہ ڪري اهو سنگَ وٺي ڏي، نہ تہ اقت مري پوندس. آهي بہ ويچارو نڌڪو سو يانيان تہ سپان ڏوڪڙن جي چٽانيءَ ڪري هن کي بہ ڪريون گهوٽ. لڳيءَ کي لانت آهي. ڇورو ڪمائتو آهي. سپاٽي ٽيئي چريو يا آسرو پلي پڄي وڃي، تنهن ڪان بہ ڏوڪڙ ويا تہ گهوريا. هونئن بہ هو ڪمائي پيو، جي هو ڇوڪري آئي تہ تو وٽ پئي ڏنڌو ڪندي ۽ تنهنجي هيڪلائي بہ لهي پوندي."

ڪاڪي جا لفظ نازو جي دل تي ڪرنٽ بڻجي اچي ڪريا. هو ماٺ ٿي ويئي، پر اندر ۾ اڻ جاتل ٻاهہ ٻري پيس. ڪير ٿو پنهنجي پيار کي ياٽيوار بنائڻ چاهي.

"سانوڻ اها ڇوري ڪينٰن ڏٺي؟" نازو پڇيو. هن جي آواز جي ڏڪٽي ڪاڪي صاف محسوس ڪئي. آخر تہ زمانو ڏسيو وينو هو.

"هي کو ٻڪريون چاريندي پري نڪري ويو هو. ان ويل ڳوٺ جي انهن عورتن کي جهنگ ۾ ڪاٺيون پئي ڪيون. انهن ۾ اها نينگري بہ هئي. جواڻي آهي ديواني، سو ڇورو دل هارائي وينو. پوءِ اتي ڏراڙن کان پڇا ڪيائين تہ اهي ماڻهو ڪير آهن. خبر پئي تہ غريب ماڙهو آهن. ڳوٺ ۾ ڏوڪڙن تي بہ ٽي سنگَ پيا بہ ڏنا اٿن، ان ڪري آسرو سمجهي لڏي اچي اتي وينا آهن. مون کي تہ ڇوري اينرو ٻڌايو وڌ تير پٽير تہ مون ڪونہ پڇيا."

"تہ هاڻي ڏراڙ بہ ٿو عشق ڪري؟" نازو جي لهجي ۾ ڪاوڙ جو اڻ لڪو تاثر هو.

"عشق نہ اڄ ٻار بہ پيا ڪن، هونئن بہ ويچارو ڇڙهو ماڻهو آهي. مون کي چيائين تہ ڪاڪا تون تہ ٻڇڙيوال آهين سياڻي ٻچڙو بہ ٿي پوندئي، هاڻي ڪو منهنجو ڀلو ڪر. مون تہ پنهنجي ڳوٺ ۾ حڪيم وارو گهر هن لاءِ تاڙيو هو. چيم، اهي بہ اپرا ماڻهو آهن. چورين جي چانگ اٿن. بہ ٽي هزار هيڏانهن هوڏانهن تہ مون کي جباب ڪونہ ڏيندا، پر چورو چوي تہ ٻي ڪا حُور پري ڪانہ کپي. پيون سڀ انهيءَ چوريءَ جي پير تان صدقي. مون کي اصل اها ونئي ڏي يا جمار ڪمائيندس." ڪاڪي سانوڻ جي عشق کي ويتر چٽو ڪري ٻڌايو.

"اني گهوڙا! ائين ٿو چوي....؟" نازو هنڌ تي اٿي ويهي رهي. هن جي لهجي ۾ ڪاوڙ بہ هئي تہ ميار بہ. جواني ۾ اهائي تہ خامي آهي جو جوش هڪدم اچي ۽ هوش غائب ٿي وڃي ٿو. ماڻهو ماحول کان بي خبر ٿي عقل جون حدون اورانگهيو وڃي.

"پر توکي ڪهڙي ڪاوڙ لڳي؟" ڪاڪي اوچتو پڇيو ۽ نازوءَ جي ٻت مان ڄڻ تہ ساهہ نڪري ويو.

"مونجو ڇا وڃي، مون کي تہ عجب لڳو جو.... تڏهن پڇيم."

"ڪهڙو عجب؟" ڪاڪي پڇيو.

"ٻيلي! هن رستي هلندي ڪنهن کي ڏٺو نہ ڄاڻ نہ سڃاڻ نہ ڳالهايو نہ ٻولهايو، پوءِ ايترو عشق ڪيئن لڳي ويس." نازو پڇيو.

"هونئن، توکي ڪهڙي خبر، تو ڪو ڪڏهن عشق ڪيو هجي تہ..." ڪاڪي چيو.

"الله پناهہ ڏيندو." بي اختيار چيائين.

"ماڻهو لڳي تہ هڪ نظر ۾ لڳي پوي، بس دل لڳندي ڪا دير آهي. ڪالهہ تہ مون کي چوي تہ ڪاڪا وارو ڪر. هاڻي تہ ڍار جون ڊڍيون ۽ ڳڌهيون اصل نٿيون وڻن." ڪاڪي چيو.

"مارڪا...." آخري جملو ڇڏي ڏنائين. ياد آيس تہ "مون ۾ آهين تون مـتان...." ۽ پوءِ ڪاڪو منهن ڦيري سمهي پيو، ڄڻ تہ هٽ سان نازوءَ کي سوچڻ جو موقعو ڏنائين.

نازو پنهنجيءَ پر ۾ دل جو راز ڪاڪي کان لڪائي ويٺي هئي پر هن کي اها شايد خبر ڪانہ هئي تہ جواني جي ٻهاني ۽ پيريءَ جي تجربي ۾ ڏينهن رات جو فرق آهي.

ماڻهوءَ جي اها نفسياتي ڪمزوري آهي تہ جيڪڏهن هن کي اوچتو ڪو شاڪ لڳي تہ آپي کان ٻاهر ٿي ويندو آهي. خاص طور عام ذهن جو ماڻهو، جنهن وٽ نہ مطالعو هجي نہ مشاهدو، نہ صبر جي فائدن جي ڪل هجيس ۽ نہ قوت برداشت جي خبر. نازو بہ ائين ئي هئي. ڀوري، پرمنٽڙي. هن کي رکي رکي سانوڻ تي خار ٿي آيا. جنهن پرپٺ ڪاڪي وٽ ڍار جي ڊڍين ۽ ڳڌهن جو ذڪر ڏنو هو. ڄڻ تہ هُن اهي نالا هن کي ڏنا هئا. هن سان لنئون لائي. صفا پنهنجو ڪري هاڻي اکيون ٻئي ۾ اٽڪائي وينو هو.

"بيقدرو، بيوفا، شادي ٿو ڪري! واڻ ويندي سان عشق ٿو ڪري. پٽس فضل کي منٿون ڪريو ٿو لاڏو ٿئي. ڊڍ نٿو ٿئي مُنِي جو. حيف اٿئي ڪوڙا، دل ڦري دوڪا ٿو ڪرين. شابس اٿئي." دل ئي دل ۾ هوءَ سانوڻ کي ميارون ۽ ڏوراپا ڏيڻ لڳي. پوڙهي جا اونگاڻ شروع ٿي ڪونگهرن ۾ بدلجي ويا تہ نازو جي اکڙين مينهن وساڻي ڳل پسائڻ شروع ڪيا. هن جي دل کي هي ڳالهہ ٻڌي ڌڪ لڳو هو. من ۾ باهہ پرجي ويني هيس. هو دل ئي دل ۾ سانوڻ سان وڙهندي رهي.

"چو پلا، هاڻي آءٌ نٿي وڻئين؟، منو دغاباز! مون کي چئني 'تو سواءِ نندي پيڻ وڏي ماءُ' ۽ اڄ وري؟ ٻارن لاءِ ٿو پرڻجي؟.... تہ پوءِ پلا منهنجي پيٽ ۾ ڪنهن جو ٻار آهي. اهو بہ تہ تنهنجو. فضل ٻن زالن کي اولادي ڪيو باقي مون

ڪي ڪندو؟" انين روئيندي، دل ئي دل ۾ جھيڙيندي الائي ڪيڏيءَ مھل ننڊ ھن جي اکين ۾ پيرجي ويئي. پر ننڊ جي وادي ۾ بہ ھو سانوڻ ڪي سامھون ڏسندي رھي. ان محبوب ڪي، جنھن جي قرب ۾ ڪُسي ھو ھن حال ڪي پھتي ھئي، جو سڄي راڄ ڀاڳ جي طعنن تُنڪن جو نشانو بڻيل ھئي.

ھن خواب ۾ سانوڻ ڪي گھوٽ بڻجي گھوڙي تي چڙھيل ڏٺو. ھن سانوڻ جي ڪنوار ڪي ڳاڙھي ڪنھبي ۾ ٻھڪندي ڏٺو. اوچتو ھن سانوڻ جي ڪنوار جي منھن تان گھونگھٽ پاسي ٿيندي پسيو. سانوڻ جي زال وڏن ڏندن واري ڏائڻ ھئي. نازو سانوڻ جي گھوڙي جو اڳ جھلي بيھي رھي.

"حيف اٿئي... بيقدرا.... منھنجي قرب جي.... انعام ...... ڪٿي.... واہ سانوڻ..... جاني..... واہ..... فضل.... مري ويندو.... آہ توسان پڇي وڃان..... تون ھن..... ڏائڻ ڪي ماري ڇڏ.... نہ نہ سانوڻ نہ تون منھنجو..... مونجو آھين..." بي ربط اڻپورا جملا ھن جي زبان مان نڪرڻ لڳا. ھوءَ رڙ ڪري جاڳي پئي. خواب ۾ چيل لفظ بي ترتيب جملا ڄڻ تہ برابر ھئا، پر ٻڌڻ ۽ سمجھڻ واري لاءِ تہ ڇتو ڇتو اعلان ھو. اطلاع ھو. سچ ھو. پڪ ھئي.

رڙ سان ھن جي اک کلي پيئي. ھن آڏيءَ اک سان مڙس ڏي نھاريو، جيڪو ھن جي رڙ تي بہ سجاڳ ڪونہ ٿيو ھو ۽ انين ئي ڪونگھرن ۾ ھو. نقلي ۽ اصلي ڪونگھرن جو فرق نازو پرکي نہ سگھي. ھن کي ننڍپڻ کان ئي ننڊ ۾ ورلڻ جي عادت ھئي. مڙس بہ ڪيئي ڀيرا سمجھايو ھئس پر ڪوشش ھوندي بہ ھو پنھنجي ان عادت کي ترڪ نہ ڪري سگھي ھئي.

"گھوڙا! اڄ نہ الائي ڇا پئي چيم. خدا ڪيو مُنو ننڊ ۾ ھو نہ تہ...." دل ئي دل ۾ چيائين. ھن کي وري صبح تائين ننڊ ڪانہ آئي. صبح جو جنان ھٿ سانوڻ ڏي ميار موڪلي ھئائين ۽ شام جو جنان اچي سُڌين ساڪين ٻڌايس تہ اھو نسورو ڪوڙ آھي. ھن تہ اھڙي ڪا ڳالھہ ڪانہ ڪئي آھي. ھن جي دلجاءِ تہ ٿي، پر ھو سمجھي نہ سگھي تہ جھوني اھا ڦوڪ ڏني جو؟

*　　*　　*

ضروري ڪونھي نہ جنھن کي سُتل يا بي خبر سمجھجي، تہ اھو واقعي ستل يا اڻڄاڻ ھجي. نازو تہ ڪاڪي کي ننڊ ۾ سمجھي مطمئن ٿي ويئي ھئي پر ڪاڪو تہ سڄي رات سنو ئي ڪونہ ھو. ھن جيڪو عقل جو ٻج ڇٽيو ھو، ان جو فصل پچندي ڏسڻ لاءِ، ھو ساري رات جاڳندو ۽ سمھڻ جو بھانو ڪندو رھيو ھو. ھن نازوءَ جي چپن مان نڪرندڙ ھڪ ھڪ اکر ڇتو ٻڌو ھو. ھاڻي ھن کي پڪ ٿي ويئي ھئي تہ دل ۾ وينل شڪ جو نانگ ڇو نٿي نڪتو. ھن جو اندر پُتل پاڻ کي لڳل باھہ وانگر دکي رھيو ھو.

غيرت جو دونھون دل جي دنيا ۾ پکڙندو ويو. ھن جو ساھہ گھٽجڻ لڳو ھو، پر ھو جي رھيو ھو. زال ذات تي ڀلا ڪھڙي ميار. ماڪي نہ ڏسي وڻ. زال نہ ڏسي وڙ. پر سانوڻ کي تہ ھن ٻچو ڪري سمجھيو ھو. ٻي آسري کي آسرو ڏنو ھو. ٻي واھي جي واھہ ٿيو ھو ۽ ھن ٻيھي ليمڪ لڄايو ھو. اڄ ھو ٻي پڄت ٻوڙھو ھو. ڪڏھن جوان مڙس کي مارڻ جي سگھہ ھن جي جسم ۾ برابر ڪانہ ھئي، پر غيرت پوڙھي نٿي ٿئي.

ھڪ لڳا سوچيائين تہ ھو سانوڻ کي ڪڍي ڇڏي، پر وري خيال آيس نہ ڪڍڻ وڃھہ وٺي ھو نازوءَ کي پڇاڻي وڃي تہ پوءِ؟ ھن چپ سبي ڇڏيا. ھن کي ھاڻي پيريءَ جو ڀرپور احساس ٿيو ھو. پنھنجن غلطين جو احساس نانگ بڻجي ھن کي ڏنگڻ لڳو.

ھن سوچيو تہ ھو نورڻ سان صلاح ڪري. پر جنھن يار اڳيان ھو ارھہ تي ھٿ ھڻي پڪ ڏيئي سندس ڳالھہ کي

رد ڪري چڪو هو، ان آڏو غلطي مڃڻ گوارا نہ ٿيس.

هاڻي هن کي لڄ جي ويري، سان پاڻ ني منهن ڏيتو هو. پوءِ هو سِنانون سنيندو رهيو. اندر ۾ پڇندو رهيو، پر هلت چلت مان ظاهر ٿيڻ نہ ڏنائين. ڪجھہ مهينا وڏيڪ گذري ويا. هاڻي نازو اڄ سيان ٿي هئي. ڪنهن بہ وقت ننڍڙو ٻالڪ دنيا ۾ اچي ٿي سگهيو. ان ڪري ڪاڪي داني ڪريمان کي اڳوات ني وٺي اچي گھر وهاريو هو. سُنانجي جو سامان، سڄي گيھہ ۽ ڪوئيٽ جي ڪنئور کان وٺي نباتر تائين هر شيءِ وٺي رکي هنائين.

۽ تڏهن پر واري پوني تي سامي فقيرن جو وڏو سرو اچي لٿو هو. پکن جا گھرڙا اڏجي ويا هئا. فقير فقراءِ ڳوٺن ۾ گداني شفاني لاءِ پکڙجي ويا. هنن سامين ۾ جهونو حاجي فقير ڪاڪي فضل جو ڪنهن زماني کان يار هو. جڏهن سڄ ذرتيءِ تي آخري رنگ هاريا تہ ڪاڪو فضل فقيرن جي پکڙن ڏي روانو ٿيو. گھر ۾ داني ڪريمان جي ڪري اڪيلاني ڪانہ هئي ۽ ڪاڪو پري پنڌ لاءِ نڪتو ڪونہ هو.

هو ڊوري وٽ ٻڪريون جهليو بيٺو هو. اڄ شام جي چانڊ تي ويندي بہ اوير ني ويني هئس. هن کي خبر هئي تہ گھر ۾ داني ڪريمان انن ڏينهن کان ويني آهي، پر جڏهن ڪاڪي فضل کي پريان لٺ سوڌو ويندي ڏٺائين تہ دل ۾ اُڏمن پوبان اُڏمان ائڻ لڳس. هن کان پل بہ نہ سري. هو ٻڪريون لکاني جي حوالي ڪري چانڊ بيٺڻ جو بهانو ڪري مٿان ڦري سومار جي گھر پويان ڪماند ۾ گھڙيو ۽ اچي سومار جي لوڙهي وٽان نڪتو. سومار ڪالهوڪو ساهرن پُٽ کي وٺڻ لاءِ ويل هو. جنان گھر ۾ اڪيلي هئي. هن پٽر اڇليو تہ جنان هن کي ڏسي هلي آئي. هو لوڙهي جي ٻاهران هو ۽ جنان لوڙهي جي اندران.

"ادي اڄ مڙهو ڪيڏانهن ويو آهي، خدا جي نالي باتشاهہ پير جي مُهابي اڄ هن جو منهن ڏيکار" سانوڻ جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا.

جنان کي هن تي رحم اچي ويو. هن کي ڪماند ۾ وڃي ويهڻ جو چئي. هو سڌي نازوءَ جي گھر هلي آئي.

"اني نازو!" جنان گهٽيءَ تان بيهي سڏ ڪيو.

"ڇا هي ادي!" نازو اندران ورائيو.

"اني ادي! هيڏانهن اچ، مُنيِ اڳٺ جي تانجي مُنجهي پئي آهي، سا تہ سمجهاني وڃيم." جنان چيو.

هونئن بہ نازو ۽ جنان کي هڪٻئي جي گھر وڃڻ جي ڪا جهل پل ڪانہ هئي. ماسي ڪريمان ستي پيئي هئي، سو نازو جنان سان گڏ هلي ويئي.

* * *

ٻني جهونا ورهين کان پوءِ گڏيا هئا. حاجي فقير ۽ ڪاڪي فضل جي ياري بہ ورهين جي هئي. پر فقير ماڻهو، اڄ هِتي سياڻي هُتي. سالن جا سال سفر ۾. پنڻ ۽ کائڻ، نہ ڪو هڪ هنڌ راڄ نہ ڳوٺ. هونئن تہ نانگ ٻلاٽون پالڻ ۽ واسينگن کي ور وجهڻ جوڳين جو ڪم آهي، پر ڪي ڪي سامي سڄ وڙاءُ بہ هوندا آهن ۽ حاجي فقير بہ انهن مان هڪ هو ۽ اڄ وري پنهنجي پراڻي يار کي ڏسي هو ڪپڙن ۾ نٿي ماپيو. دين مذهب جو ڦير هو سو چانڊ پاڻي جي صلاح رڳو زباني ٿي. پوءِ حال احوال. ويل وقت جون پچارون ڪندي نيٺ ڪاڪو فضل پنهنجي مطلب تي آيو.

"ٻيلي فقير! اڄ تو وٽ ڪم سان آيو آهيان."

"ٻلي ٻلي آئين.... تون پڻ ڦقير جو يار... هي سِر بہ تولاءِ حاجر." حاجي فقير ٻانهون ٻڌي چيو.

"يار! ڳالھہ اها ائني تہ ڪتو ڏاريم، پر ڪتو حرامي نڪتو. ڏٺي بہ نٿو سڃاڻي. ليمڪ بہ لڄاني ڇڏيو آهيس. لڄ ۾ اڪيرن هنيون ائس. مڙس آهيان پوڙهو. ڪتي کي کهاڙيءِ سان مارڻ جي ڪاڪت ڪانہ ائم. مون کي ڪو اهڙو

وڌ کيس جو ڪنو مان مٿ ۾ مري وڃي. نو جا احسان ٻيو ڳانندس." ڪاڪي ٻر ۾ ڳالھ پچاري ۽ فقير ڀُر ۾ سمجھي ويو.

"ٻلي فجُل! نون فقير جو يار. جواڻي ۾ نوسان چار نهڪ. نوڪان ڪيرو ڪال لکو ڪٺن فقير ڪنڌ ڪياڻي. اهڙو شئي ڏيندس جو ڪنو، مارو، ان اصل ٽنگ نہ چوري، نہ ڪو لکي تہ ڪٺن مرُو مري ويو." فقير چيو ۽ ڪاڪي بني هٿ ڪٽي سندس پيرن ني رکيا. فقير اهو بہ ٻڌايس تہ هي زهر ڪنهن نانگ بلا جو نہ پر ڪنهن جابلو ٻُوٽي جو آهي.

* * *

دلين جا وهم، وسوسا، شڪ، شبها سڀ لحظي ۾ لهي ويا. ڪين انهن لکو جن سالن ڪان ٻوء مليا هجن.

جنان جي نڪر لڳي پني هني. پر هنن جو جن جدا ٿيندي هيڻون ٿي فاتو. نازو تہ عورت هني پر سانون مرد هوندي بہ اُن ڏينهن زنن سان هاجا هئي چڏيا. پر وقت جون گھڙيون لڙڪن جي سنڪهرن ۾ ڪٽي ٿيون ٻڌجي سگھجن. نيٺ هر ڪي جدا ٿيڻو پيو.

"منا! دل نہ لاهجانء ماڪ جو ڏونڪر نيٺ لهي ويندو."

"نہ نہ.... دلبر سائين! دل ڪونہ ٿو لاهيان، پر الاني ڇو ائين ٿو لڳيم جڻ اڄ پڇاڙي جو گڏيا هجون." چوندي چوندي هو وري روئي پيو.

"الله خير ڪندو، مرڻ ڪان اڳ وڇڙون اها اڻ ٿيڻي آهي. ڪيي سو پيو زور لڳائي، تون اصل دل وڏي ڪر." نازو هن کي دلاسو ڏيني پونئي موٽي، پر هو اتي ڪيترو وقت بيٺو رهيو.

* * *

"اڇي ماني ڪاڪا، اڄ ٻيو ڳنڍڻ ڪونهي سو کير سان کائي ڇڏ."

ڪاڪي فضل سانوڻ کي رات جي ماني ڏيندي چيو. سانوڻ ماني ۽ کير جو گلاس ڪاڪي ڪان ورتو.

"آءٌ گھر ٿو هلان. پانيان ٿو تہ اڄ رات ني خير جو پارڙو چمندو." ڪاڪي گھر ڏي ويندي چيو ۽ سانوڻ دل ئي دل ۾ نازو لاءِ دعائون گھرڻ لڳو.

جنان جي گھران ايندي ني نازو کي سور شروع ٿي ويا هئا. ڳچ ويرم ڪان پوءِ ڪاڪو فضل بہ اچي ويو هو. ڪاڪي جي گھر ۾ ماني ٽکي جو ڪم اڄ جنان کي سنڀالڻو پيو هو. ادو سومار بہ چوڪري کي وٺي اچي ويو هو، پر ان ڪان اڳ ڪاڪو فضل سانوڻ کي ماني ڏيئي ويو هو.

نازو ۽ داني ڪريمان اندر لانڊي ۾ هيون، باقي سڀ اڱڻ ۾ ويٺا هئا. سومار جو ننڍڙو بہ ماءُ جي هنج ۾ سمهي پيو هو. رات سنجهي کي ڇڏي اڳتي وڌي ويني هني. ادو سومار نند کي ٽارڻ لاءِ ڪچهري جو خيال ڪٽي ٻاهر سانوڻ ڏي نڪري آيو.

"سانوڻ! ڪر خبر ڪهڙا حال ائني؟"

"نيڪ آهن ادا، مڙيئي پيا ڏينهن گھاريون. پر اڄ تہ پيٽ ۾ سُور ٿي پيو آهم." سانوڻ چيو.

"ڪاڏي هوندئي ڪا بادي شئي." سومار چيو.

"توري ويرم اڳ تہ کير سان ماني ڪاڌي اٿم. باقي ٻيهرن جو سو سانڌاٿو برو بر ڪاڌو هنم." سانوڻ چيو پر اوچتو سُور کان ٻيٺو ٿي ويو.

سومار هن جي حالت ڏسي سندس پنا مهتيا. ويچوڙيءَ جي لت ڏني. پر هر گذرندڙ گھڙي سان هن جي حالت

وڏيڪ بگڙندي رهي.

نيٺ سومار ڪاڪي جي گھران اچي پيٽ جي سور جي دوا پڇي. پر ڪاڪي انڪار ڪندي ٻڌايس تہ وٽن اهڙي ڪا بہ دوا ڪانهي. وري سومار زال کي گھر اماڻي ڪجھہ ڦوٽا ۽ جَنوهر جون ٽڪيون گھرايون.

هوڏانهن نازوءَ جي حالت بہ بگڙڻ لڳي هئي. هن جا سور بہ وڌ ڪان وڌ وڌڻ لڳا هئا. انسان دنيا ۾ سور ڪاٺي ۽ ٻين کي سور ڏيئي ايندو بہ آهي تہ ويندو بہ آهي.

نازوءَ جون دانهون هاڻي اڳڻ ۾ بہ ٻڌڻ ۾ پئي آيون.

سومار ٽڪيون ڦوٽا کڻي سانوڻ وٽ آيو تہ ان وقت سانوڻ جي حالت ويتر خراب هئي. هو لُڇي لُڇي کٽ تان هيٺ ڪري پيو هو ۽ ڪُنل ڪڪڙ وانگر ڦٿڪي رهيو هو. وات مان اچي جھڳ پئي وهيس. سومار هن کي سڏ ڪيا پر هو هوش ۾ ئي ڪونہ هو. نيٺ سومار هراسجي ڪاڪي فضل کي سڏ ڪيا، جيڪو بتي کڻي ٻاهر آيو.

"هن کي وري ڇا ٿيو؟"

"الائي ڪاڪا!... پيٽ جي سور جو چيائين، آءٌ ڦوٽا کڻي آيس تہ هن جي هيءَ حالت آهي.....!

"تہ پوءِ هاڻي.....؟" ڪاڪي پڇيو.

"منهنجي صلاح آهي تہ هن کي شهر ڊاڪٽر ڏي کڻي هلون." سومار چيو.

"هن اويري مهل.... گھر جي بہ پاڻهي ڪير اٿني. هن ويل ڪيئن هلجي.....؟" ڪاڪي عذر ڏنو.

"تہ تون کڻي گھر رھہ ڪاڪا! آءٌ ڏيگي گاڏي ۾ هن کي کڻي ٿو وڃان." سومار چيو.

"ڏيگي گاڏي بہ هڪڙي، جي تون اها بہ ڪاهي وڃين تہ پوءِ جي پويان هيڏانهن ڪيئن هوڏانهن، تہ قصو ڪيئن ٿيندو؟" ڪاڪي وري نازوءَ جي تڪليف جو اشارو ڏنو، جنهن کي پڻ گاڏي جي ضرورت پئجي سگھي ٿي.

"تہ پوءِ.... هن کي جي ڪجھہ ٿي ويو؟" سومار چيو.

"الله پناھہ ڏيندو، هر ڪنهن جو خير.... پيٽ جو سور آهي. شت گڙدي جو سور هجيس. گھڙي پل ڏسون پوءِ ڪو ٻلو ڪنداسين، من تيسين فرحت ٿي وڃيس." ڪاڪي چيو.

سومار خاموش ٿي سانوڻ کي ٻاڪر پري کڻي کٽ تي سمهاريو. هن کي سانوڻ جو جسم بي ستو ٿي لڳو.

اوچتو سانوڻ رت جي الٽي ڪئي. هن جو منهن، کٽ، بسترو رت ٿي رت ٿي ويو ۽ هن جي جسم هڪ زوردار جھٽڪو کائي ساھہ ڇڏي ڏنو.

"اڙي.... اڙي... هي تہ...." سومار گھبرائجي ويو.

ڪاڪي اڳتي وڌي سانوڻ جون اکيون بتي جي سوجھري ۾ ڏٺيون. ٻانهن تي هٿ رکيو....

"هي تہ خير.... ڏٺي جي شئي ڏٺي وٺي ويو." ڪاڪي اعلان ڪيو ۽ الائي ڇو سومار جي اکين مان بي اختيار لڙڪ وهي نڪتا. اهڙا لڙڪ جيڪي بيوس مسافر جي موت تي وهائبا آهن، ۽ ان ويل..... ڪاڪي جي گھران ننڍڙي ٻالڪ جي اُوناں اُوناں جو آواز اڀريو ۽ ڪاڪو بتي کڻي تڪڙو تڪڙو گھر ڏي هليو ويو.

مسافر مٺو ڪنهن نہ سُٺو. ازل کان دنيا جو دستور آهي تہ ڪو ويندو آهي تہ ڪو ايندو آهي. ڪاڪي فضل جي گھر جي گھٽي تي سانوڻ موڪلايو ۽ گھر اندر ننڍڙو ٻار آيو. دائي ڪريمان ٻاهر نڪري ڪاڪي کي پٽ ڄمڻ جي مبارڪ ڏني ۽ ڪاڪي ڪيس موٽ ۾ ڪاڇڻ ٻڪري ڏيڻ جو اعلان ڪري خوشيءَ جو اظهار ڪيو.

جن کي جيئري نہ پڇيو آهي، تن کي مٺو ڏسي ماڻهو مڙندا آهن. سانوڻ جي حياتي ۾ جن ساڻس ڪچهري ڪرڻ بہ سٺو نٿي ڄاتو، اهي هن جي مرڻ جو ٻڌي اچي گڏ ٿيا. ڪنهن ڳالهيون، ڪنهن رايا.

"اي ڇا ٿيس؟"

"اي شام جو انڪور ڇڱو ڀلو هو."

"بس ادا، آدم تہ ڪھڙو ڀروسو، دم ڪنهي نہ ڪنهي جھڙو."

"پر ڪو تہ بھانو ٿيو."

"بس ماني کائي وينو پيٽ ۾ سُور پيس ۽ همراه موڪلائيندي دير ڪانہ ڪئي."

"هو بہ الائي ڪٿي جو؟"

"ڪھڙي خبر."

"ڪو وصي وارث بہ هنس الائي نہ."

"ڪاڪي کي ڪل هوندي. توبھن الله سائين توبھن."

ڳالھيون ٿينديون رهيون. جي وات ڪالھہ تائين سانوڻ جي ڳلا ڪندا رهيا هئا، اهي وري نيڪي ڪرڻ لڳا. جيئري جي ڳلا ۽ مُئي جي واکاڻ ڪرڻ پراڻي ريت آهي.

"يار ماڻھو ڇڱو هو."

"هانو صفا ڳوپ، نہ ڪنهن جي لٿي ۾ نہ چڙهي ۾."

"بلي ويچارا ماڻھو."

فجر ويل ملان موسي جنازي کي غسل ڏنو. ڪفن جو ڪپڙو تہ ادو سومار رات ئي ڏُوري ميمڻ جو دڪان کولائي وٺي آيو هو. جنازي نماز ٿي. ڇٽن ڪلھو ڏنو. چار پوئتي وريا ۽ سج اڀريو تہ سانوڻ ڌرتي اندر ۽ سندس ڳالھيون ڌرتي مٿي رهجي ويون. ڪاڪي جي گھر ۾ ننڍڙي ٻالڪ جي اوئان اوئان گونجندي رهي. نازو اڃا پوري، ريت هوش ۾ ڪانہ هئي. نہ ڪيس سانوڻ جي موت جي خبر هئي.

دائي ڪريمان ننڍڙي نينگر کي وهنجاري سُرمو پارائي کٽ تي پيل "مُنهن- رکي" ۾ ليٽائي ڇڏيو ۽ هاڻي نازو کي تيل جي تري هٿي رهي هئي.

ڪاڪو فضل چني ۾ ڪنهن ويچار ۾ ويٺو هو. هن غيرت جي دشمن سان پيري ۾ پلاند ڪري منهن مَرڪندو ڪيو هو. سندس روح اڄ ڏاڍو خوش هو. پنهنجي منهن مرڪي هن وک چوري ۽ لانڊي ۾ داخل ٿي ويو. دائي ڪريمان هن کي ڏسي اٿي. نازو جون اکيون بہ ڪاڪي جي چهري کي ڏسڻ لڳيون. دائي ڪريمان ڪاڪي جي چهري تي خوشي جا تھہ ڏسي "منهن- رکي" مان ننڍڙو کڻي آئي.

"ڏس ڪاڪا، تنهنجي سوڪڙي، الله ۽ مرشد بشڪي بچائي ڏينني."

ڪاڪي دائي ڪريمان جي هٿن تي ڪنيل ننڍڙي ٻالڪ جي چهري تي نظر وڌي.... ۽..... ۽ ڄڻ تہ ڪو شيشو زور سان ڪري پچي پيو...... شيشي جا پور ڪاڪي جي اندر ۾ پري پري تائين پکڙجي ويا.

هن جي آڏو سانوڻ جي صورت هئي. اهڙي آرسي، جنهن ۾ سانوڻ جو عڪس وڏيڪ چٽو بڻجي اڀريو هو.

هو بي اختيار ٻاهر نڪري ويو...... دائي ڪريمان جي چهري تي حيرت جون ريکائون اڀريون. هن ٻارڙي کي واپس سمجھاري نازو ڏي ڏنو.

نازو جي ڪجلين اکين جي ڪُنڊن مان بہ ننڍڙا لڙڪ موتي بڻجي ڦٽي نڪتا هئا، ۽ انهن کان بي خبر ٻاهر ڪاڪو فضل پير جي وڻ هيٺ اڪيلو ڪنڌ جھڪايو ويٺو هو. هو جيتيل بازي بہ هاري چڪو هو. هو سانوڻ کي ماري بہ ماري نہ سگھيو هو.

شاه زمان پنگر

بوسنيا جي ڌيءَ

هُن اڌ کليل ڳڙکيءَ مان ٻاهر نهاريو. هن جي سامهون روڊ هو. روڊ، جيڪو شهر مان مختلف گهرن جي دروازن تي لڳل پٽين تي لکيل نمبر ۽ مالڪن جا نالا پڙهندو ٻاهر پئي آيو. جتي شهر کان ٿورو ٻاهر سرب فوجي شهر جو محاصرو ڪري روڊ تي به قابض هئا. ڪنهن به گاڏيءَ کي شهر کان يا ٻاهر وڃڻ نه ڏيڻ جو قبضو: قبضو، جيڪو هميشہ ڏاڍ سان ڪيو ويندو آهي.

هن وانگر ٻيا به سڀ شهري مسلسل محاصرو هئڻ ڪري گهُٽ ۽ ٻوسٽ واري ماحول، کاڌ خوراڪ جي شين جي کوٽ ۽ ٻاهر نه نڪرڻ ڪري پنهنجي خوف جي محاصري ۾ هئا. جيتوڻيڪ فوجي شهر ۾ ڪونہ گهڙيا هئا.

هُن جي نظر روڊ ۾ ڪتل هئي. شايد روڊ ۾ پنهنجي پيءُ جي رت جا نشان پئي ڳوليائين، جنهن کي گنريل مهيني واري ٽن ڏينهن جي محاصري دوران سرب فوجين گهر مان ڪڍي روڊ تي قتل ڪيو هو. انهيءَ ڏينهن جڏهن فوجي سندن گهر ۾ گهڙيا هئا، تڏهن پٽس کيس ڪٻٽ ۾ ڪپڙن پويان لڪائي ڇڏيو هو، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ڪونہ ٻڌايو هئائين تہ کيس ڪا ڌيءُ به آهي.

"دريءَ کي بند ڪر."

هُن ماءُ جي اوچتو چيل جملي تي ڪنڌ ورائي ڏانهس ڏٺو، هوءَ مسلسل ڏانهس ڏسندي رهي. سندس نهار ۾ ڪيئي سوال هئا. خوف جا، بيوسيءَ جا، لاچاريءَ جا. ڪيئي سوال، جن جو ڪوبہ جواب ماڻس وٽ ڪونہ هو. هوءَ لُڙڪن کي روڪي نہ سگهي.

ماءُ ڪيڏي بہ ڊڄڻي هجي، اولاد اڳيان بهادر هوندي آهي. ماڻس بہ لڙڪ لڪائڻ لاءِ ڪنڌ جهڪائي ڦيري ڇڏيو.

هن ڀت تي لڳل گهڙيال ۾ ڏٺو. ڏيها ڏيهي ميڊيا تي خبرن جو وقت ٿي ويو هو. هن جلدي ڳڙکي بند ڪئي ۽ پر واري ڪمري مان ٽرانسسٽر کڻي. خبرون ٻُڌڻ لڳي. هن پنهنجي سماعتن کي انهن ريڊيو حوالي ڪيو. جيئن ڪنهن پامسٽ اڳيان پنهنجو هٿ جهلي ڪانئس زندگيءَ جا راز پڇيا آهن. بوسنيا بابت خبر ۾ هن انهن دلچسپي ورتي، ڄڻ پامسٽ سندس پيار متعلق پيو ٻڌائي.

بوسنيا بابت خبر اها هئي تہ فوج کي بوسنيائي شهرن جا محاصرا ختم ڪرڻ تي مجبور ڪيو ويو آهي ۽ امن جي عالمي اداري پاران ترت کاڌ خوراڪ جو سامان روانو ڪيو ويو آهي، جيڪو اڄ ئي ڪنهن وقت محصور شهرن تائين پهچي ويندو.

هُن جي لڙڪن هاڻي چهري تي هاڻي خوشيءَ جا آثار نمايان هئا. هن نظر ڦيرائي ماءُ ڏانهن ڏٺو. ماڻس جي مُک تي ڪوبہ خاص تاثر ڪونہ هو. ان ڳالهہ جي پرواهُ نہ ڪندي هوءَ ٽرانسسٽر ٽيبل تي ڇڏي سڌي ڪچن ۾ وئي. ريفريجريٽر مان کاڌي جو رکيل اهو سامان جيڪو انتهائي ڏکئي وقت لاءِ بچائي رکيو هئائون، ڪڍي آئي. اڌ، ماءُ جي اڳيان رکي باقي اڌ مان پاڻ کائڻ لڳي. ماڻس پنهنجو پاڱو ۽ آخري ڪٽيل سلائيس، جيڪو هن لاپرواهيءَ ۾ ٽيبل تي اڇلائي ڇڏيو هو، کڻي واپس ريفريجريٽر ۾ رکيا. هوءَ بي ڌڙڪ کائيندي رهي.

ٻاهران ڪنهن گاڏيءَ جي اچڻ جو آواز ٻڌي هوءَ ٽپ ڏيئي اُٿي ۽ سڌو ٻاهرين دروازي ڏانهن تيز تيز وکون کڻڻ

لڳي. هن سمجهيو تہ امداد پهچي وئي. امن جي اداري بچائي ورتو.

"نہ کول دروازو نہ کولجان."

سندس تيز ۽ خوشنصر زکن کي ماٺس جا چيل لفظ روڪي نہ سگهيا. هن در کوليو. ٻاهر فوجي ٽرڪ ڏسي هيسجي وئي. دروازو ٺڪ سان بند ڪيائين. مگر سرب وحشي اکين سندس مُکڙيءَ جهڙي جوڀن کي تاڙي ورتو هو.

ٿوري ئي دير ۾ ٽرڪ جي واپس ٿيڻ ۽ سندن گهر جي ٻاهران بيهڻ جو آواز ٿيو. لانگ بُوٽن جو آواز- دروازي تي ٺڪ ٺڪ.

هوءَ هراس ۾ بت بڻجي وئي. سندس هرتي جهڙا نيڻ خوف وچان ڏيڏر جي دوڏن جان ڦوٽارجي ويا.

دوازو پڪو ۽ بوٽن جي ٺڪ ٺڪ وڌندو اچڻ لڳي. هن پناهہ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. هر پاسي پٽيون. گهر جو سامان ۽ سندس ماءُ، جنهن جا ٻني هٿ مني هنا. انهن ني نہ ڪيس هيستائين پناهہ ڏني هئي. مگر اج سپ ڪيڏا نہ مجبور هنا. لاچار ۽ بيوس.

باز جي جنبي جهڙو هٿ. انهم بار جي مرڪ جهڙي ٻانهن ۾ ...... هڪ زوردار چڪ. سندس جسم ٻانهن جي شڪنجي ۾ جڪڙيل ۽ ماءُ جا. مني ڪان مني ڪچل هٿ اکين تي ڊرڪي آيل.

مظهرالاسلام

سنڌيڪار: قاضي اياز مهيسر

هڪ ڳُڏيءَ جو زائچو

ڪلهه رات ڳُڏين ناهڻ واري خودڪشي ڪري ڇڏي. پر ماڻهن کي ڪهڙي، دير ڪان پوءِ خبر پيئي. اها به ان وقت، جڏهن ڳُڏين ناهڻ واري جو اڪيلو دوست هن سان ملڻ لاءِ آيو ته هن ڏٺو ته ڳُڏين ناهڻ وارو پنهنجي ڪمري جي ڇت سان لٽڪي رهيو هو. رسيءَ جو هڪ سرو هن جي ڪنڌ جو ڦندو ٺهيل هو ۽ ٻيو سرو پکي جي راڊ سان ٻڌل هو. رسو ايترو ته نئون هو جو يقين ڪري سگهجي پيو ته ڳڏين ناهڻ واري اهو ڪلهه ئي ڪنهن وقت خريد ڪيو هوندو. جتي ڳڏين ناهڻ وارو لٽڪي رهيو هو، ان جي بلڪل هيٺان هڪ اسٽول اونڌو ڪريل هو ۽ لڳي رهيو هو ته ڳڏين ناهڻ واري ان اسٽول تي بيهي خودڪشيءَ جي تياري ڪئي هوندي ۽ پنهنجي ڪنڌ ۾ ڦندو وجهي اسٽول کي پير سان ڪيرائي ڇڏيو هوندو. هيٺر هن جو ڪنڌ هڪ طرف جهڪي ويو هو ۽ هو ڪنهن اهڙي مسافر وانگر لڳي رهيو هو، جنهن کي ٽرين جي ڊگهي سفر ۾ ننڊ اچي ويئي هجي. هن جي منهن تان سفر جو ٿڪ هائي آهستي آهستي ٽٽي رهيو هو ۽ سڪون ڦهلجي رهيو هو. هن جو رنگ به اڇو ٿي ويو هو ۽ هو اڳي ڪان گهڻو خوبصورت لڳي رهيو هو. جي هن جي ڪا محبوبه هجي ها ته يقين سان ان محل هن کي هن تي بي اختيار پيار اچي ها پر ڪمري ۾ صرف ڳڏيون ئي ڳڏيون هيون. بي شمار ڳڏيون. سڀ ڳڏيون ڊنل ڊنل هيون ۽ هنن جي منهن تي اهڙي پشيماني هئي جڻ ڳڏين ناهڻ واري جي خودڪشي جون ذميوار اهي هيون يا جڻ هنن خودڪشيءَ جي عمل ۾ ڳڏين ناهڻ واري جي مدد ڪئي هئي. ڳڏين ناهڻ واري جي دوست جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. هن اڳتي وڌي اسٽول کي سڌو ڪيو ۽ هن کي ڦندي مان هيٺ لاهڻ لاءِ اسٽول تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ان ڪوشش ۾ هو ڪري پيو ۽ جڏهن هن کي يقين ٿي ويو ته هو اڪيلو هن کي هيٺ لاهي نه سگهندو ته هو تيزيءَ سان ٻاهر ڀڳو ۽ آسپاس جي ماڻهن کي گڏ ڪري وٺي آيو.

جڏهن ماڻهن ڳڏين ناهڻ واريءَ کي هيٺ لاٿو ۽ پلنگ تي ليٽايو ته هنن کي احساس ٿيو ته هن رات جي پهرينءَ پهر ۾ ئي خودڪشي ڪري ڇڏي هئي ۽ هن کي ڇت سان لٽڪندي ڪيترائي ڪلاڪ گذري چڪا هئا. هن جون مُٺيون بند هيون، جن ۾ هن پوئينءَ رات جو ڪو ٽڪرو ائين سُڪ جهلي رکيو هو، جيئن ٻار پنهنجي مُٺ ۾ ٽافي پڪوڙي ڇڏيندا آهن.

سڀني محسوس ڪيو ته هن جي منهن تي اهڙو ئي سڪون هو، جيڪو گهڻن مهينن جي محنت سان ڳُڏي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ هن جي منهن تي هوندو هو. پر هن جو جسم ان گفٽ پيڪٽ وانگر هو، جنهن مان ڪنهن ڳڏي ڪڍي پانو ڦٽو ڪري ڇڏيو هو. ڪمري جو منظر به ڪجهه اهڙو هو، جيڪو سالگرهه جي تقريب مان مهمانن جي وڃڻ کان پوءِ هوندو آ. ٽٽل جهنڊيون، ڦٽل رنگ، پري ٽانين وڪريل گفٽ پيپرز، جهنڊين جا پرزا، پليٽن ۾ اڌ کاڌل شيون، مٺ تي ٽانون جو ڍير، اڌ هوا نڪتل ڦوڪڻا، لٽل جوراب، ڊنل ڳُڏيون!

هونئن ته ڳڏين ناهڻ واري جي گهر ۾ خاموشي پهرين به رهندي هئي، پر اڄ خاموشي بدنما ۽ بي سُري ٿي وئي هئي. ڳڏين جو جهنگل بلڪل اڳي وانگر هو، پر اڄ ڳڏين ناهڻ وارو پنهنجي پاڻ کي قتل ڪري پنهنجو لاش ڳڏين جي ان جهنگل ۾ ڦٽو ڪري هليو ويو هو ۽ هاڻي تنهائي ڳڏين جي اکين ۾ لڪي رهي هئي. اداسي لٽل لباس وانگر گهنج گهنج ٿي ڪمري ۾ وکري رهي هئي. شهر اهڙو ئي هو، ظالم ۽ سخت جان. ڳڏين ناهڻ واري کي ائين لڳو، جڻ شهر

هڪ تمام وڏو ٺهڪ هو. ڪنهن ڪٽيل جواريءَ جو ٺهڪ!

اينتري ۾ پوليس جا ڪيترائي سپاهي يڪدم گهر ۾ داخل ٿيا ۽ هنن هر شيءِ قبضي ۾ وٺي ڇڏي. اوچتو تيزيءَ سان اوچنگارن جو آواز اڀريو. سپني هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺو، پر انهن مان ڪير به نه روئي رهيو هو. گڏيون ناهيندڙ جي دوست جي اکين ۾ ڳوڙها هئا، گونگا ڳوڙها. هن محسوس ڪيو نه روئڻ جو اهو آواز ڪنهن گڏيءَ جو هو. پوليس لاش پنهنجي قبضي ۾ ورتو ۽ گڏيون ناهيندڙ جي خودڪشيءَ جو سبب معلوم ڪرڻ لاءِ آسپاس جي ماڻهن کان بيان وٺڻ شروع ڪيا. پر انهن سپني جا بيان تقريباً هڪ جهڙا هئا. ته هو ڪيترن ئي سالن کان گڏيون ناهيندڙ کي ڏسي رهيا هئا: هو گهر کان ٻاهر تمام گهٽ نڪرندو هو: ڪڏهن ڪڏهن علائقي جا ٻار هن وٽ جمع ٿي ويندا هئا ته هو هنن سان گڏ چانهه پيئندو هو. سپني ٻڌايو ته هو شام جي وقت ڏاڍو اداس ٿي ويندو هو ۽ برسات جي ڏينهن ۾ به هن جي اداسيءَ ۾ واڌارو اچي ويندو هو. انهيءَ ڳالهه تي به سپني متفق هئا ته هن جو صرف هڪ ئي دوست هو، جيڪو هن جي لاش جي سيرانديءَ کان وينو هو.

سپني کان بيان وٺڻ کان پوءِ، ڪمري جو نقشو ناهي، پوليس گڏيون ناهيندڙ جي دوست کي وڌيڪ جاچ لاءِ ٿاڻي تي وٺي ويئي ۽ سڀ کان پهريون سوال هي ڪيو:

”توسان هن جي ڪهڙي دشمني هئي؟“

”هو منهنجو دشمن نه، دوست هو.“

”ته پوءِ تو هن جو قتل ڇو ڪيو؟“

”هن خودڪشي ڪئي آ.“

”ڇو ڪئي ٿئين خودڪشي، ڇا هن کي زندگي پياري نه هئي؟“

گڏيون ناهيندڙ جي دوست هڪ دکهو ٿڌو ساهه ڀريو ۽ پوءِ چيائين ”مان توهان کي هن جي ڪهاڻي ٿو ٻڌايان. توهان کي پاڻهي خبر پئجي ويندي ته هن خودڪشي ڇو ڪئي.“

ٿوريءَ دير لاءِ گڏيون ناهيندڙ جو دوست خاموش ٿي ويو ٿو پر جڏهن هو محسوس ڪري ٿو ته ٿاڻيدار هن جي اکين ۾ اکيون ملائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ته چوڻ لڳو:

”ڏاڍو عجيب و غريب ماڻهو هو هُو. زندگيءَ کي به هڪ گڏي ئي سمجهندو رهيو ۽ گڏي به اها جا ڪنهن ٻارڙيءَ جي دل تان لهي ويندي آ ۽ هوءَ وچ سياري ۾ ان جو سوئيٽر لاهي ڪنهن بي گڏيءَ کي پاراني ڇڏيندي آ ۽ هن کي انتهائي بي درديءَ سان ٽيرس تي ڦٽو ڪري ڇڏيندي آ ۽ پوءِ هوءَ تيز برساتن ۽ طوفانن ۾ به ٽيرس تي ئي پئي هوندي آ. هن جي دل جي وسني ڪڏهن به آباد نه ٿي. جڏهن منهنجي ۽ هن جي دوستي ٿي هئي ته هن مون کي ٻڌايو هو ته هو ننڍپڻ ۾ گهر ٿي ويو هو. عيد جي ڏينهن جڏهن هن جي ماءُ هن کي ناني سان ملائڻ لاءِ وٺي وڃي رهي هئي ته ريلوي اسٽيشن تي هو پنهنجي ماءُ کان وڇڙي ويو ۽ پوءِ هو هميشه گمشده رهيو.“ گڏيون ناهيندڙ جي دوست وري هڪ ٿڌو ساهه ڀريو ۽ چيو ”هن جي گهر وارا هن کي ڳوليندا رهيا هوندا پر هن ڪڏهن به پنهنجي ٻاڻ کي ڳولڻ جي ڪوشش نه ڪئي. پر ڪڏهن ڪڏهن مون کي لڳندو هو ڄڻ هو پنهنجي پاڻ کي ڪنهن گڏيءَ ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. هو گڏين ناهڻ جو ڏاڍو ماهر هو. هن بيشمار گڏيون ناهيون، پر هر گڏي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ هو اهوئي چوندو هو ته گڏي اهڙي نه ٺهي سگهي جهڙي هو ناهڻ گهري پيو. مان اڪثر هن سان بحث ڪندو هئس پر هن جو جواب اهو هوندو هو ته هن جي اندر ۾ هڪ گڏي آ ۽ جيستائين اها گڏي ٻاهر نه ٿي اچي هو گڏيون ناهيندو رهندو.“

گڏيون ناهيندڙ جي دوست ذهن تي زور ڏنو. سگريٽ دکايائين ۽ چوڻ لڳو: ”مون کي ياد اچي رهيو آ ته هڪ ڏينهن جڏهن مان هن سان ملڻ آيس ته انهيءَ وقت هو هڪ گڏي مڪمل ڪري وينو هو. پر هن جي منهن تي خوشيءَ جي بدران پريشاني هئي. مون سبب پڇيو ته چوڻ لڳو ته گڏي ته مڪمل ٿي وئي آ. ڏاڍي خوبصورت آ. براؤن رنگ جا وار، ٽڙيل ٽڙيل چهرو، ٺورو مٺي ڪنيل خوبصورت نڪ، پر مون کي هن جي اکين ۾ بيوفائي نظر اچي رهي آ. جيتوڻيڪ مون هن جون اکيون هير جي مزار تي پيل چادر جي ستارن سان ناهيون هيون.“ گڏيون ناهيندڙ جو دوست ڪجهه دير

لاءِ چپ ٿي ويو، پر هن کي احساس ٿيو تہ جب دکهي ٿي وئي آ تہ وري ٺڏو ساهہ ڀري چوڻ لڳو "هڪ دفعو نہ ڪيترا ئي دفعا ائين ٿيو. هڪ ٻئي ڏينهن جڏهن هن گڏي مڪمل ڪئي تہ چوڻ لڳو تہ مون کي هن گڏيءَ جي منهن ۾ چالاڪي نظر اچي رهي آ. جيتوڻيڪ مون هن کي ٺاهڻ لاءِ، معصوم ٻارن جي ڪپڙن جا ٽڪرا استعمال ڪيا آهن."

گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست ٺاڻيدار ڏي ڏٺو ۽ ڳالهہ اڳتي وڌائيندي چوڻ لڳو: "هڪ دفعو هن گڏي مڪمل ڪئي تہ مون کي چيو تہ منهنجو خيال آ تہ هن دفعي گڏي ڏاڍي سٺي ٺهي آ. پر هو اداس ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو: هن گڏيءَ جي دل ميري آ. پر مان ٺٺو ڄاڻان تہ ائين ڇو ٿيو. مون تہ هن کي ٺئين صاف ڪٻن واري ڄڀٽ سان ٺاهيو آ. پر پوءِ بہ هن جي دل ميري آ. ٺاڻيدار صاحب! هن جو ڪمرو گڏين سان ڀرجي ويو پر هو ان گڏيءَ جي تلاش ۾ رهيو جا هن جي اندر ۾ هئي."

"ڇا هو ذهني مريض هو؟" ٺاڻيدار بي چينيءَ مان موضوع مٽائيندي پڇيو.

"نہ، هو بلڪل ٺيڪ هو، پر ضرورت کان وڌيڪ حساس هو. هر ڳالهہ کي شدت سان محسوس ڪندو هو. ازل کان اداس ۽ تنها هو. ڪڏهن ڪڏهن تہ مون کي محسوس ٿيندو هو تہ ڄڻ هو اذيت پسند بہ آ. هن جو خيال هو تہ سندس ٺهيل ڪا گڏي هن جي تنهائي ۽ اداسي ختم ڪري ڇڏيندي، پر ائين ڪڏهن نہ ٿي سگهيو؟" گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست دريءَ کان ٻاهر نظريون ڄمائيندي چيو: "ٺاڻيدار صاحب! ڪڏهن ڪڏهن تہ مون کي لڳندو هو ڄڻ هو پاڻ ڪا گڏي آ جنهن جي ڪنهن بہ شادي نہ ڪرائي آهي: جنهن کي ڪڏهن ڪنهن ڳاڙهو جوڙو نہ پارايو: جنهن جي لاءِ ڪنهن ٻارڙيءَ ڪنيءَ ۾ مٺا چانور نہ پچايا: جنهن جي ڪنن ۾ والين ۽ نڪ ۾ نٿ نہ سڄيو." گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست جو آواز ڳورو ٿي ويو. ائين لڳو ڄڻ ڳوڙها هن جي نڙيءَ ۾ ڪري رهيا آهن. هو ڳوڙها ڳهي چوڻ لڳو:

"هو ڪنهن اڻ پرٺيل گڏيءَ وانگر هو، جنهن جون اکيون ڏوليءَ لاءِ اوسيئڙو ڪندي ٿڪجي ويون هيون. هن جي اکين ۾ ڪا ڄڄ نہ آئي. هن جي هٿن تي ڪڏهن ڪنهن "ميندي نہ لڳائي. هو ان گڏيءَ وانگر هو، جنهن جي مالڪڻ هن کي پرڻائڻ کان پهرين پاڻ ڏوليءَ ۾ ويهي هلي وئي هئي. ان کان پهرين موت ڪيئي دفعا هن کي منڍي پارائڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن گهونگهٽ کان هٿ ٻاهر نہ ڪڍيو. ٺاڻيدار صاحب! هن جي دل جي ڏولي هر دفعي خالي موٽي آئي."

"ڇا هن ڪڏهن خودڪشيءَ جي ڳالهہ ڪئي هئي؟" ٺاڻيدار ٿڪل لهجي ۾ پڇيو.

"هن جي ڳالهين مان اڪثر خودڪشيءَ جي مهڪ ايندي هئي، ائين جيئن کير پياڪ ٻارن جي وات مان ٿڃ جي خوشبو ايندي آ."

"تو پوليس کي اطلاع ڇو نہ ڏنو؟"

"مون کي خبر نہ هئي تہ جيڪڏهن ڪنهن شخص جي ڳالهين مان خودڪشيءَ جي مهڪ اچي تہ انهيءَ جو اطلاع پوليس کي ڏيڻو هوندو آ."

"ڇا انهن آخري ڏينهن ۾ هو ڪجهہ وڌيڪ پريشان هو؟"

"ها ٻمام گهڻو پريشان ۽ اداس هو."

"ڇو؟"

"هن گهڻن سالن جي محنت کان پوءِ اها گڏي ٺاهي ورتي هئي، جيڪا هن جي دل ۾ هئي. هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن سڄي دنيا جون خوبصورت اکيون جمع ڪري ان گڏيءَ جون اکيون ٺاهيون آهن. هن جي اکين ۾ جابلو ڇوڪرين جا ڏکڻ ۽ سچا انتظار سبيا آهن. هن کي ٺاهڻ لاءِ ڳوٺاڻين ڇوڪرين جي واعدن جا پڪي رنگ وارا ڌاڳا استعمال ڪيا آهن. هن پنهنجي ۽ دنيا جي سموري وفا ان گڏيءَ ۾ ڀري ڇڏي آهي. هو ڪيترا ڏينهن روئندو رهيو ۽ پنهنجا ڳوڙها گڏ ڪري گڏيءَ جي اکين ۾ وجهي ڇڏيا. پنهنجو سمورو پيار نيوڙي گڏيءَ جي دل ۾ هاري ڇڏيو. هن مون کي

ٻڌايو تہ هن هيءَ گڏي مڪمل ڪندي هن جي ڇپن ۾ صحرائي ڇوڪرين جي پيار جي سچائيءَ جا ٻول ٽانڪيا آهن. اونهن درياهن جي پاڻيءَ سان گڏيءَ جي مينديا ڪيا. هن کي اميد رنگ چوڙيون پارايون ۽ هن جي نازڪ پيرن ۾ جوتا پارائڻ وقت هن جي جوتن مان سڄو سفر نيوڙي ڇڏيو پر پاڻ مسافر ٿي رهيو. هو ڪيترائي ڏينهن ان گڏيءَ جا هٿ ٺاهيندو رهيو ۽ جڏهن مڪمل ڪري چڪو تہ چوڻ لڳو تہ هن جا هٿ ماءُ جي دل وانگر نرم آهن."

گڏيون ٺاهيندڙ جو دوست وري چپ ٿي ويو ۽ خبر ناهي هو ڪيتريءَ دير ائين ئي چپ ٿي ويو ۽ خبر ناهي تہ هو ڪيتريءَ دير ائين ئي چپ رهي ها، پر جڏهن ٿاڻيدار هن کي چتائي ڏٺو تہ چوڻ لڳو: "اها گڏي ٺاهڻ لاءِ هن جيڪو ڪپڙو استعمال ڪيو هو، ان کي ڪٽڻ لاءِ هن قينچي استعمال نہ ڪئي. هن جو خيال هو تہ ڪپڙو ڪٽي ننڍڻ واري گڏي پنهنجي پيار کي ڪٽي ٽڪرو ڪري ڇڏيندي آ."

پر اها گڏي ٺاهڻ کان پوءِ ٻئي ڏينهن ئي هو بيحد مايوس ٿي ويو تہ مون هن کي ڇيو تہ هاڻي ڇا ٿيو. تو تہ اها گڏي ناهي ڇڏي جا تنهنجي دل ۾ هئي. هن هڪ ڊگهو ٿڌو ساهہ پريو ۽ چوڻ لڳو تہ اڄ مون هن جو هاروسڪوپ ڏٺو آ. جنهن تاريخ تي مون هن کي مڪمل ڪيو ان حساب سان هن جو جيڪو هاروسڪوپ ٺهي ٿو ان ۾ لکيل آ تہ اهڙا ماڻهو جذبن کي تمام گهڻ اهميت ڏيندا آهن.

جڏهن هو اهي ڳالهيون ڪري رهيو هو تہ مون کي ائين لڳو ڄڻ هن جون اکيون درد جي کليل سمنڊ ۾ ٻہ اهڙيون ٻيڙيون آهن جن جا بادبان انتظار جي تيز هوائن جي طرف کليل آهن. اهو محسوس ڪري مان غور سان هن جي اکين ۾ نهاري رهيو آهيان. هن نظرون ڦيري ڇڏيون ۽ چوڻ لڳو.

"گڏي جي هاروسڪوپ ۾ اهو بہ لکيل آهي تہ اهڙا ماڻهو جيڪڏهن ڏيٺر جي اکين ڏانهن نهارين تہ ان کي بہ خوبصورت بڻائي ڇڏيندا آهن. اوچتو هن جي منهن تي خوشيءَ جي ليڪ ظاهر ٿي ۽ هو چوڻ لڳو: هاروسڪوپ ۾ اهو بہ لکيل آ تہ ان سائن جون ڇوڪريون جنهن گهر ۾ هونديون آهن اتي ڪڏهن بہ صاف سٿرن ڌوتل جورابن جي ڪمي ناهي هوندي. ٿاڻيدار صاحب! مون کي خبر هئي تہ هو اهي ڳالهيون مون کي ڇو ٻڌائي رهيو هو. هن کي خوبصورت جوتن ۽ سٺن جورابن جو تمام گهڻو شوق هو. پر وري هو بيحد اڪيلو ٿي ويو ۽ مون کي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي ويو ۽ سگريٽ دکائيندي چوڻ لڳو تہ ڪاش مون کي خبر هجي ها تہ مان ان گڏيءَ کي ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مڪمل ڪريان هان، جيئن هن جو هاروسڪوپ بدلجي ها. ڪا ٻي سائن هجي ها هن جي."

"اهو ڇو"، مون پڇيو.

سگريٽ جو ڊگهو ڪش هڻي چوڻ لڳو.

"ان جي لاءِ تہ هيءَ گڏي مون کي تمام گهڻي عزيز آ." اهائي اُها گڏي آ جا ڪيترن سالن کان منهنجي دل ۾ هئي. مون هن کي وڏيءَ محنت سان مڪمل ڪيو آ، پر خبر اٿئي تہ هن جي هاروسڪوپ ۾ ڇيو ڇا لکيل آ؟"

"ڇا لکيل آ؟" مون پڇيو.

"لکيل آ تہ هن سائن جا ماڻهو جلاد بہ هوندا آهن ۽ هاڻي مان سوچان ٿو تہ هوءَ مون کي ڪيئن قتل ڪندي. هن جي دل ۾ جڏهن مون کي قتل ڪرڻ جي خواهش پيدا ٿيندي تہ هوءَ ان کي ڪيئن پورو ڪندي." گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست نئون سگريٽ دکايو ۽ اکين ۾ ڳوڙها آڻيندي چوڻ لڳو: "مون کي ڪهڙي خبر هئي ٿاڻيدار صاحب! مون هن جي ڳالهہ کل ۾ ٽاري ڇڏي ۽ ڪلهہ رات ان گڏيءَ جي خواهش جي احترام ۾ هن خودڪشي ڪري ڇڏي."

ٿاڻيدار ڪاوڙ ڀرين نظرن سان گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست ڏانهن گهوري ڏٺو ۽ چيو تہ هي بڪواس آ. يقين نٿو اچي تہ ڪو شخص هڪ گڏيءَ جو زائچو مڪمل ڪرڻ لاءِ خودڪشي ڪري سگهي ٿو. گڏيون ٺاهيندڙ جي دوست اکين جا ڳوڙها سُڪايا ۽ ڀريل آواز ۾ چيو تہ 'مان بلڪل سچ ٿو چوان.' يقين تہ ان گڏي کي بہ نہ ايندو جنهن جو زائچو مڪمل ڪرڻ لاءِ، هن خودڪشي ڪري ڇڏي."

◆❊◆

هينري دي ويري اسٽيڪپول

ترجمو: قربان جعفري

نيري ڍنڍ

The Blue Lagoon

نوٽ: هينري دي ويري اسٽيڪپول (Henery de vere Stacpoole) برطانيه جو ناول نويس ١٨٦٥ع ۾ ڄائو. سندس ڪيتريون ڪامياب ڪهاڻيون ڇپجي چڪيون آهن. جن ۾ 'نيري ڍنڍ' (The Blue Lagoon) پڻ شامل آهي. هي ڏاکڻي سمنڊ جي ٻيٽ تي حياتيءَ جي پُر لطف پيار ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ جي آڌار تي ٻه ڀيرا هالي ووڊ ۾ ساڳئي نالي 'نيري ڍنڍ' سان، ۽ هڪ ڀيرو هندوستان ۾ 'نيري پاڻين مٿان' جي نالي سان فلم ٺهي چڪي آهي.

مسٽر بٽن

مسٽر پيٽرڪ بٽن هڪڙي پيتيءَ تي ويهي پنهنجو سُرندو وڄائي رهيو هو. هو وڄائيندي اِيئن ٿي لڳو ڄڻ موسيقي ٻڌندو هجي، جڻ هن کي ان ۾ پنهنجي وطن آئرلينڊ جون عجيب ڪهاڻيون ٻڌڻ ۾ پئي آيون. ٻيا ماڻهو کيس 'ڪاپيڙو پيٽ' سڏيندا هئا ڇاڪاڻ ته هو هر شيءِ غلط ڪندو هو. جيڪڏهن ڪا غلطي ٿيڻ کان رهجي ويندي هئي ته هو اُها ڪري ڇڏيندو هو.

سامونڊي جهاز جو نالو 'نارٿمبرلينڊ' هو. هي هڪڙو جهونو، سڙهن وارو جهاز هو ۽ ان ۾ سوار ماڻهو يورپ جي هرهڪ ملڪ کان آيا هئا. نيواورلينس کان سان فرانسسڪو ڏانهن پنهنجو رستو وٺي ويندي، جڏهن هن ڪيپ هارن جو چڪر ڪاٽيو ته هڪڙي خوفناڪ طوفان کيس وڪوڙي ڇڏيو هو. ٽيهن ڏينهن تائين ماڻهن هوائن ۽ لهرن خلاف جنگ جوٽي هئي، پر هاڻي جهاز ڏکڻ پيسفڪ ۾ شيشي جهڙي لسي ٻي واءُ سمنڊ ۾ پيو هو.

مسٽر بٽن پنهنجو سرندو هيٺ رکيو، پوءِ هن پنهنجو پائيپ ڀريو.

"پيٽرڪ" سندس مٿي کان ڪجهه مٿيان، لوڏ مان هڪڙو آواز آيو. "اِها ڪهڙي ڪهاڻي هئي جيڪا تو گنريل رات پئي ٻڌائي جنهن ۾ ڪنهن چماٽ هڻڙي جو ذڪر هو؟"

"ڇاهو؟" مسٽر بٽن پڇيو. جيئن هن پنهنجو پائيپ دڪايو.

"اِها ڪنهن ساڻي ماڻهوءَ بابت هئي،" هڪڙي ٻئي آواز چيو.

"اوهه! گراٽ منڙو، منهنجي ماءُ جي پيڻ ماسيءَ وٽ آئرلينڊ ۾ هڪڙو هو."

"سو ڪيئن هو؟"

"اهو هڪڙو ننڍڙو ماڻهو هو، تنهنجي آڱر کان مُوڏو ڪين ٿيندو. تون ان کي پنهنجي کيسي ۾ رکي سگهين ها. هوءَ کيس هڪڙي دٻي ۾ رکندي هئي، جڏهن هو نڪري ويندو هو ته ڪڪڙين پنيان ڊوڙندو (وتندو) هو، ٻيڙن کي خراب ڪري ڇڏيندو هو، ٿانو اونڌا ڪري ٻاهر ۾ وڃندو هو. پر جيڪڏهن ڪو هن ڏانهن هٿ وڌائي ته هو ڪڏهن ڪڏهن ان تي هڪڙو سونو سڪو رکي ڇڏيندو هو."

"پيٽرڪ." ٻئي ماڻهوءَ چيو. "تون ڇا ڪرين جيڪڏهن تو وٽ پنهنجي کيسي ۾ ويهه پائونڊ هجن ته جيڪر

تون ڇا ڪرين؟"

"جهاز ۾ ويهن پائونڊن جو ڪمرو ڪم آهي؟" مسٽر بٽن چيو.

"جيڪڏهن تون خشڪيءَ تي هجين ته تون سڌو ويجهي ڪان ويجهي شراب خاني ڏانهن ڊوڙ پائين."

"آهه ڪين ڪيان!" مسٽر بٽن چيو.

"اهو چوڻ سولو آهي. جڏهن ته تون سمنڊ تي آهين پر خشڪيءَ تي...."

"آهه چڱو." مسٽر بٽن چيو. "تون صحيح ٿي سگهين ٿو. منهنجي امڙ مونکي چوندي هئي: "پٽ تون طوفانن کان بچي سگهين ٿو ۽ تون عورتن کان بچي سگهين ٿو پر شراب توکي ٻوڙيندو. مٺا! اها چاليهه سال اڳ جي ڳالهه آهي."

"خير." بني چيو. "هن اڃا تائين ته توکي ڪين ٻوڙيو آهي!"

"نه." مسٽر بٽن چيو. "پر نيٺ ٻوڙيندو."

بينڪ ۾

جهاز جي بينڪ ۾ ٽي مسافر موجود هئا. آرٿر لسيٽرينج ميز وٽ ويهي ڪتاب پڙهي رهيو هو. هو ڏاڍو بيمار هو هن جو منهن ميرانجهڙو ۽ اهڙو سنهڙو هو جو هڏيون چمڙيءَ مان ٻاهر اڀري بيٺيون هيون. هو هن ساموندي سفر تي ان ڪري نڪتو هو جيئن پنهنجي تندرستي ٻيهر ماڻي سگهي.

ايميلاٽين جي عمر اٺ سال هئي، هوءَ سندس هڪڙي دوست جي ڌيءَ هئي جيڪو جنگ ۾ مارجي ويو هو. پر مسٽر ليسٽرينج سندس پرگهور ڪئي هئي ۽ کيس پنهنجو نالو ڏنو هو ۽ هر طرح سان پنهنجي ڌيءَ جيان نڀايو هو. هوءَ هڪڙي گڏيءَ کي هنج ۾ پيڪوڙي ڪنڊ ۾ ويٺي سانت سان جهونگاري رهي هئي جڻ پنهنجي گڏيءَ کي لولي ڏئي سمهاري رهي هجي.

ڊڪ. ليسٽرينج جو پٽ، نون سالن جو هو. هو پنهنجي عمر کان وڏيڪ جاڻو ۽ وڏو ٿي لڳو. هو ميز جي هيٺان هو پر جيئن ئي دروازو کليو ۽ بيگم اسٽينارڊ اندر آئي، هن منهن ڪڍي نهاريو. هوءَ جهاز تي ٻارن جي سار سنڀال ڪندي هئي.

مسٽر ليسٽرينج پنهنجو ڪتاب بند ڪيو. پوءِ هن ميز هيٺان نهاريو. "ڊڪي،" هن چيو. "سمهڻ جو وقت!"

"اوهه. نه! اڃا نه." ڊڪ چيو. "آءٌ سمهڻ نٿو چاهيان."

پر بيگم اسٽينارڊ سندس ٻير پڪڙيو ۽ کيس ڇڪي ٻاهر ڪڍيو. ايميلاٽين اٿي بيٺي ۽ گڏيءَ کي ٽنگ کان جهلي هوءَ مسٽر ليسٽرينج وٽ وئي ۽ پنهنجي رات جي مٺيءَ لاءِ پنهنجو منهن وڌايائين. ڊڪ پنيان آيو. پوءِ هو ٻاهر ويا.

مسٽر ليسٽرينج پنهنجو ڪتاب ٻيهر کوليو. هن اڃا گهڻو ڪين پڙهيو هو ته دروازو کليو ۽ ايميلاٽين اند رآئي.

"بابا. ڏس! منهنجي پيٽي!" هن چيو ۽ اها مٿي کڻي وڌائي. اهو ڏيکارڻ لاءِ ته هن ان کي سنڀالي رکيو هو. هوءَ مسٽر ليسٽرينج کي 'بابا' سڏيندي هئي. هن پنهنجو اصلي پيءُ ڪڏهن نه ڏٺو هو. "رات سلامت. بابا" هن چيو. پوءِ هوءَ ٻاهر هلي وئي.

ايميلاٽين کي اها پيٽي هڪڙي خاتون بوسٽن ۾ ڏني هئي جڏهن هو جهاز ۾ سوار ٿيا هئا. سواءِ ان خاتون ۽ ايميلاٽين جي ٻئي ڪنهن کي خبر ڪين هئي ته ان ۾ ڇا آهي. اهو هڪڙو راز هو! هوءَ ان کي هرهنڌ پاڻ سان کڻي

ويندي هئي پر اڪثر وڃائجي ويندي هئي. هوءَ سموري جهاز ۾ ڀٽڪندي هئي. هرهنڌ ان کي ڳوليندي هئي. هرڪو پيني، جي ڳولها ۾ شامل ٿيندو هو پر اهو گهڻو ڪري پيدي ٻئي هوندو هو جنهن کي اها لڀندي هئي.

مسٽر ليسٽرينج پنهنجو ڪتاب بند ڪيو. هو آهستي هلي ڊيڪ تي ويو ۽ تارن سان ڀريل آسمان کي ڏسڻ لڳو. ڪيپٽن (ڪيپٽن فارج) هن سان شامل ٿيو.

"مونکي خبر ناهي پني ته واءَ ڪيڏانهن هلي وئي آهي." ڪيپٽن چيو. "اسانکي سان فرانسسڪو پهچڻ کان اڳ ۾ گهڻو وقت لڳي ويندو."

"آءٌ سوچيان ٿو، ڪيپٽن،" ليسٽرينج چيو. "ته شايد آءٌ اتي ڪڏهن ڪين پهچندس. جيڪڏهن آءٌ اتي پهچڻ کان اڳ ۾ مري وڃان ته مونکي سمنڊ ۾ دفن ڪجو جيئن ٻارن کي ڪنهن شيءِ جي خبر نه پئي. ڪين موت جي ڪا خبر ناهي. مون هنن سان موت جو ذڪر ڪڏهن ڪين ڪيو آهي ۽ هنن ڪا مثل شيء، ڪڏهن ڪين ڏٺي آهي."

"پر ڪين ان بابت سڪيا ضرور ملڻ گهرجي. ڪڏهن نه ڪڏهن." ڪيپٽن چيو.

"جيڪڏهن آءٌ مري وڃان ته ڪين هن خانون وٽ واپس بوسٽن وٺي وڃجو." هن ڪيپٽن کي هڪڙو ڪاغذ جو پرزو ڏنو. "هوءَ سندن سار سنڀال لهندي."

جيئن هو اتي بيٺا هئا ته هنن قدمن جو هلڪو گهڪو ٻڌو. ايميلائين ڊيڪ تي چڙهي آئي هئي. هوءَ ننڊ ۾ پني هلي. "منهنجي پيني،" هوءَ چئي رهي هئي. "منهنجي پيني مونکان وڃائجي وئي آهي."

مسٽر ليسٽرينج نهايت نرميءَ سان هن کي پنهنجو هنج ۾ کنيو. "سڀ ٺيڪ آهي." هن چيو. "مونکي خبر آهي ته اها ڪٿي آهي." هن پنهنجو منهن لاڙي سندس ٻانهن سان ٽيڪيو.

"ها، بابا، اسان ان کي ڳولهي وٺنداسين."

باهه!

چئن ڏينهن کان جهاز اتي ئي بيٺو هو. هوا ڪين هئي جو ڪيس سوري، سڄ ساڙيندڙ تابش هو. ليسٽرينج ڊيڪ تي ويٺي پڙهيو. ايميلائين جي گڏي سندس ويجهو پئي هئي. ٻي ڊياني سان ڪائنس پنهنجي پيني پڻ دري گهڻ وسري وئي هئي. ڊڪ بيٺو هيٺ سمنڊ ۾ نهاري رهيو هو.

ان وقت سانجهي لڙي چڪي هئي. بيڪمر اسٽينارڊ ٻارن کي سندن ماني تي هيٺ وٺي وڃڻ لاءِ آئي هئي. ڪيپٽن فارج ڊيڪ تي آيو ۽ ليسٽرينج جي ڪرسيءَ پرسان اچي بيٺو. هن سمند مٿان نگاهه وڌي. هڪڙو گهاٽو ڪوهيڙو پاڻيءَ مٿان ورندو پئي آيو.

"سڄ ڪجهه جهڪو آهي." هن چيو. "ڪوهيڙو چڙهي پيو. ڇا اوهان ڪڏهن پيسفڪ سمنڊ ۾ ڪوهيڙو ڏٺو آهي؟"

"نه." ليسٽرينج چيو.

"چڱو، اوهان پيو پيرو ڏسڻ ڪين چاهيندا. اهو اهڙو گهاٽو ڪوهيڙو ٿيندو آهي جو اوهان کي هڪ وال تائين نظر ڪين ايندو. اوهان کي اکين اڳيان پنهنجو هٿ به نظر ڪين ايندو."

هو اوچتو رڪجي ويو." اهو ڇا آهي؟" هن چيو. ڪا شيءِ پئي سڙي. شايد ڪو ماتهو اڳڙيون پيو ساڙي يا ٿي سگهي ٿو ڪا بتي هيٺ ڪري پئي آهي."

ڪيپٽن هيٺ، هيٺين ماڻهن کي هڪل ڪئي.

"هينيان هني! توهان چا پيا سازيو؟"
"مان ڪا شيءِ ڪين پيو سازيان، سائين."
"مونکي ڏپ ٿي اچي!"
"هتي ڪا شيءِ ڪين ٿي سڙي، سائين."
"ڪپتان!" ليسٽرينج چيو. "هيڏانهن اچو، مهرباني ڪري........ مونکي خبر ناهي ته مورڳو منهنجيون اکيون غلط آهن پر هن سڙهه ۾ ڪجهه عجيب ٿو ڏسجي."
ڪپتان ڏٺو. سڙهه چرندو پئي لڳو پر ان جو سبب هيٺان کان مٿي ايندڙ گرم هوا ۽ دونهون هو.
"منهنجا مالڪ!" ڪپتان اڳتي ڊوڙندي رڙ ڪئي. ليسٽرينج آهستي سندس پنيان ويو. هن مڪ ملاح کي ماٿهن کي ڪم لاءِ سڏيندي ٻڌو. هو ڊيڪ تي چڙهي آيا ۽ گودام جي ڍڪ جي چوڌاري ميڙو ڪري بيٺا. اهو ڍڪ ڊيڪ جي ڪليل حصي مٿان ٺهندو آهي جنهن مان مال جهاز جي اندر رکيو ويندو آهي. ڍڪ کوليو ويو ۽ هڪڙو ڪارو دونهين جو ڪڪر ان مان اڀريو.
"ڍڪڻ بند ڪيو!، ڪپتان رڙ ڪئي. "سڀني جٿا پمپن ڏانهن وڃو!"
ليسٽرينج هيٺ بينڪ ڏانهن ڀڳو. بيگم اسٽينارڊ تنهن مهل ٻارن جي ڪمري مان ٻاهر پئي نڪتي.
"ٻارن کي مٿي ڊيڪ تي ڪٺي اچ- هڪدم!" هن چيو. جهاز کي باهه لڳي آهي!"
ان کان اڳ جو بيگم اسٽينارڊ کي جواب جو وقت ملي ڪپتان بينڪ ۾ گهڙي آيو هن جو منهن اچو هو ۽ سندس اکيون ڊپ سان ڀريل هيون.
هنن ٻارن کي تيار ڪري وٺ." هن رڙ ڪئي. "اوهان سڀني تيار ٿي وڃو، ٻيڙيون هيٺ لاٿيون پيون وڃن." هو تڪڙو نڪري ويو.
ملاح سخت محنت سان ڪم ڪري رهيا هئا. هنن کي خبر ڪين هئي ته هيٺ جهاز ۾ ڪجهه آهي سواءِ عام رواجي شين جي جيڪي هو ڪڻندو هو. ٻيڙين تان پردا لاٿا ويا هئا، پاڻي ۽ کاڌو انهن ۾ رکيو ويو هو. ننڍڙي ٻيڙي اڳتي پاسي کان پئي لٽڪي ۽ پيڊي ٻڻ پرسان بيٺو هو. ڪپتان فارج ڊيڪ تي چڙهي آيو. پنيان بيگم اسٽينارڊ ايميلائين کي ڪنيو پئي آئي ۽ مسٽر ليسٽرينج ڊڪ کي اڳيان ڪري پهتو.
"ٻيڙيءَ ۾ چڙهه،" ڪپتان پيڊيءَ کي چيو. "ٻارن ۽ مسٽر ليسٽرينج کي کڻ ۽ جيترو تڪڙو ٿي سگهي جهاز کان پري هليو وڃ."
"ڪپتان: مان پنهنجو سرندو ڇڏي...."
"چڙهه!"
پيڊي ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو. ايميلائين هن جي حوالي ڪئي وئي،اکيون قاتل ۽ پنهنجي ڪوٺ هيٺان ڪا شيءِ سنڀالي جهليل هيس، پوءِ ڊڪ آيو.
"چڙهو، مسٽر ليسٽرينج." ڪپتان چيو. "ٻيڙي اوهان سڀني لاءِ ڪافي وڏي آهي."
"هو جيستائين آهن تيستائين وڏيڪ محفوظ آهن،" هن جواب ڏنو. "۽ مسٽر ٻڻ منهنجي وزن ڪانسواءِ وڌيڪ تڪو ويندو. آءٌ وڏي ٻيڙيءَ ۾ پنيان ويندس. هنن کي وڃڻ ڏيو - ترت!"
جيئن ئي ٻيڙيءَ کي هيٺ ڪري پاڻيءَ تي لاٿو ويو، مسٽر ٻڻ مٿي منهن ڪري ٻن ملاحن کي رڙ ڪئي.
"ڇوڪرو! مونکي اجهو هينئر ياد آيو! اسان بوسٽن ۾ ٻمن جون ڪجهه پيتيون چاڙهيون هيون. پري ڀڄي وڃو جيترو

جلد ٿي سگهي!"

پيڊيءَ ونجهه ڪنيا ۽ ڦڙتيءَ سان هٿ هلائڻ شروع ڪيا. ٻي ٻيڙي اڳيئي لاٿي پئي وئي ۽ ڪجهه ماڻهو جهاز جي پاسي کان مٿان سمنڊ ۾ پئي ٽپيا. گودام مان ڪارو دونهون مٿي پئي چڙهيو، ان جي هيٺان باهه جو ڳاڙهو ٽمڪو ڏکي چڪو هو. نارٿمبرلينڊ جي پنيان ڪوهيڙي جي پٽ بيٺي هئي، اها اڳئي چرندي ٿي لڳي.

پيڊي ٻيڙي ڌڪيندو رهيو. ڪجهه وقت ڪانپوءِ هن چيو، " آءٌ ٿوري ساهي پٽي وٺان."

"جهاز ائين دونهون ڇو پيو ڪري؟" ڊڪ چيو.

"آءٌ ڄاڻان ٿي!" ايميلائين چيو.

"تون ڄجهاڻءَ ڪين، منهنجي مٺي." پيڊي چيو. "اسين هتي سلامت آهيون، ڪافي پري آهيون. ڪوهيڙي ڏانهن ڏسو، ڪيئن پيو اچي. اسين هتي ترسي ٻين ٻيڙين جو انتظار ڪنداسين."

ڪوهيڙو ڪين ويڙهي ويو. هاڻي هو جهاز کي مشڪل سان ڏسي ٿي سگهيا.

هڪڙي وڏي ڌڌڪي سمنڊ ۽ آسمان کي لوڏي ڇڏيو.

"اجهو هو ويو،" مسٽر بٽن چيو. "۽ منهنجو سرندو به ويو. ڊجو ڪين، ٻارو. اها رڳو توب هئي. هاڻي اچو ته سڀ گڏجي ٻين کي سڏ ڪيون، ائين مٿان توهان جو پيءُ اچي .... هيلو! هيلو!"

"هيلو! هيلو!" ، ڊڪ ۽ ايميلائين رڙ ڪئي.

"هيلو!" تمام پريان کان هڪڙو جواب آيو. هو چئي نٿي سگهيا ته اهو ڪوهيڙي مان ڪٿان آيو هو. پوءِ هنن جي چوڌاري سانت پنجي وئي.

"هيلو! هيلو!" هنن ٻيهر سڏ ڪيو، پر ڪو جواب ڪين مليو.

پيڊيءَ ونجهه ڪنيا ۽ ٻيڙيءَ کي اوڏانهن وٺي هليو، جتان شايد پهريون سڏ آيو هو ۽ ٻيهر سڏ ڪيو، "هيلو! هيلو هيلو!"

اتي سانت هئي. ٻيهر - اجان جواب ڪين.

رات مٿان پئي آئي.

پيڊي ونجهه هڻندو رهيو، وقت بوقت واڪا پئي ڪيائين.

روشني پئي وئي: هوا وڌيڪ ٿڌي هئي.

"مسٽر بٽن" ايميلائين چيو.

چاهي، پياري؟"

"مان ڄجان ٿي... ۽ مونکي سيءُ ٿو ٿئي."

"هي وٺ، منهنجو ڪوٽ پاڻ کي ويڙهه."

هن ڪجهه ڪتا ٻاهر ڪڍيا.

"هاڻي هي ڏس! آءٌ هي ڪنو توکي چوڌاري ويڙهيندس ۽ آءٌ وري پنهنجو پراڻو بدبودار ڪوٽ ٻيهر پائيندس."

"مان تنهنجي ڪوٽ ۾ ايترو گهڻو نٿي ڄجان."

"ڏاڍو چڱو، پلي رک. هاڻي، ڊڪ، ڇا توکي سيءُ ٿئي ٿو؟"

"بابا مونکي پنهنجو ڪوٽ ڏنو هو."

"پوءِ آءٌ ڪنو ٿو ڪٺان. ڇا توکي بک لڳي آهي."

"نہ." ڊڪ چيو. "پر مونکي ڏاڍي ننڊ لڳي آهي."
"ٻيڙيءَ جي تري ۾ سمهي رھ ۽ هي ٻيو ڪٽو ڪٽي پنهنجي مٿي هيٺان رک."
هن ايميلائين کي پنهنجي هنج ۾ ڪنيو.
"پنهنجيون اکيون بند ڪر."

"ســـــانـت لــولـــي، ڪـــاڪـــي
ون مــــــشـــــان مـــــاڪـــي..."

"پني سمهي پيا." مسٽر ٻٽن آخرڪار چيو. هن ايميلائين کي ڊڪ جي پاسي ۾ ٻيڙيءَ جي تري ۾ سمهاريو. پوءِ هو ساندھ ونجھ هڻندو وڃو ۽ جيئن هن ونجھ ٿي هنيا، تيئن سندس ونجھ کيس ٻين ٻيڙين کان پري اجان پري ڪنيو پئي ويا جن کي هو ٻيهر ڪڏهن ڪين ڏسي سگهندو.

سوجهرو

"آءَ ستو پيو هئس!" مسٽر ٻٽن اوچتو جاڳندي چيو.
هن هڪ منٽ آرام لاءِ ونجھ ڇڪي رکيا هئا پر هو ڪبني ڪلاڪن تائين ستو پيو هو. ڪوهيڙو لهي ويو هو. هلڪي هوا پئي هلي ۽ چنڊ ٿي چمڪيو.
"مسٽر ٻٽن." هڪڙو ننڍڙو آواز آيو. ايميلائين ٻيڙيءَ جي تري ۾ اُٿي ويٺي هئي.
"چاهي، پياري؟"
"اسين ڪٿي آهيون هاڻي؟"
"هڪڙي ٻيڙيءَ ۾ سمنڊ تي. ٻيو اسين ڪٿي هونداسين؟"
"بابا ڪٿي آهي؟"
"هو هوڏانهن آهي وڏي ٻيڙيءَ ۾. هو هڪڙي منٽ ۾ هتي ايندو."
"مونکي پاڻي کپي."
هن پاڻيءَ جي پيپي مان هڪ ڪوپ ڀريو ۽ اهو کيس ڏنو. پوءِ هن پنهنجو پائيپ ٻاهر ڪڍيو ۽ ان کي دکايو. هوءِ ٻيهر ڊڪ جي پاسي ۾ سمهي پئي جيڪو ڄُريو ڪين هو. مسٽر ٻٽن سمنڊ تي نگاھ وڌي. اني ڪو سڙھ يا ٻيڙي نظر ڪين ٿي آئي.
هو ونجھ هلائيندو رهيو.
چنڊ هيٺ لهي ويو.
باھ جي هڪڙي سنهڙي ليڪ آسمان ۽ سمنڊ جي وچ ۾ ظاهر ٿي. ايرندو آسمان اونهاري جي گلاب جيان هو. سج جي ڪَني سمنڊ جي ڪَنيءَ مٿان نظر ٿي ائي. آسمان نيرو جواهر ٿي پيو ۽ ڇولين جي چوٽين تي روشني، جو چماڙ هو.
"بابا!" اوچتو ڊڪ رڙ ڪئي ۽ پنهنجيون اکيون مهٽيندو اُٿي ويٺو.
"سڀ ٺيڪ آهي، منهنجا مِٺ." پوڙهي ملاح چيو. مسٽر ٻٽن اٿي بيٺل هو ۽ ٻين ٻيڙين جي نشان لاءِ واجهائي رهيو هو: پر اتي ڪجھ ڪين هو. "تنهنجو بابا بلڪل سلامت آهي. هو هتي هڪڙي منٽ ۾ پهچندو. اوھ، سو تون ٻہ جاڳي پئين، ايميلائين؟ هاڻي آءُ اجهو توهانجا منهن سمنڊ جي پاڻيءَ سان ڌوناريان ۽ توهان کي سج ۾ سڪائڻ لاءِ

چڙيان."

"مان نٿو ڏونڻ چاهيان!" ڊِڪ چيو.

"تون ميري منهن سان ته گهمڻ ڦرڻ کين چاهيندين، هانو نه؟" پيڊيءَ چيو.

"پهريان پنهنجو منهن ڌو."

"مان ضرور کندس،" پيڊيءَ چيو. هن هڪڙي ٽانو ۾، جيڪو ٻيڙيءَ مان پاڻي خالي ڪرڻ جي ڪم ايندو هو، ڪجهه پاڻي کنيو. هن پنهنجو منهن ان ۾ اندر وڌو ۽ هوا ٻاهر ڦوڪي، پاڻيءَ ۾ "ٻڙپ ٻڙپ" جهڙو آواز ڪڍيو.

"مان پنهنجو منهن ٽين ۾ وجهي ۽ تو جهڙو آواز ڪڍڻ ٿو چاهيان." ڊِڪ چيو.

اهڙيءَ ريت هنن ٻنهي پنهنجا منهن ڌوتا.

ٻيڙيءَ ۾ هڪڙو وڏو ٿيلهو بسڪٽن جو ۽ هڪڙو ڊٻو مڇيءَ جو هو. پيڊيءَ ڊٻو کوليو ۽ ٻارن کي سنڌن ناشتو ڏنو. جڏهن هنن پورو ڪيو ته هنن پنهنجا هٿ ڌوتا پوءِ هنن کوهو ڪڙو ڪيو ۽ سڙهه مٿي چڪيو ۽ ٻيڙي پاڻيءَ مٿان تڪڙو ڇُرڻ لڳي.

"تون ڇاکي پيو ڳولين، پيڊي؟" ڊِڪ پڇيو.

"پکين کي. ڪوبه نٿو پسجي! آءٌ ڪهڙي پاسي وڃان اتر؟ ڏکڻ؟ اوڀر اولهه. جيڪڏهن آءٌ اوڀر وڃان ته ٿي سگهي ٿو هو اولهه ۾ هجن، ۽ آءٌ اولهه وڃي کين ٿو سگهان چاڪاڻ ته هوا اتان ڪان پئي اچي. آءٌ هوا کي پني ڏئي ٿو هلان ۽ خشڪيءَ جي اميد ٿو ڪيان."

ايميلائين پنهنجي ڳڏي جهلي پيني هئي. سندس پيتي تختي جي هيٺان هئي. هن ڪڏهن ڪڏهن ان کي پني چميو، جڻ پڪ ڪندي هجي ته اها سلامت هئي.

هنن اٽڪل ٻارهين بجي ماني ڪاڌي. منجهند جو پيڊيءَ ٻن پهرن جي گرم سج کان ٻارن کي بچائڻ لاءِ، سڙهه مان تنبو ناهيو. پوءِ هو ٻيڙيءَ جي تري ۾ هيٺ ليٽيو ۽ سمهي پيو.

ويڳاڻو جهاز

پيڊي اٽڪل هڪ ڪلاڪ ستو هوندو ته ڊِڪ جي رڙ تي جاڳي پيو، "ڏس! پيڊي، ڏس!"

مسٽر بٽن اٿي ويٺو. اٽڪل ٽي ميل پري هو هڪڙي جهاز جا سڙهه ڏسي ٿي سگهيو.

"واهه وا!" هن رڙ ڪئي. "جهاز! هو بس اتيئي بيٺو آهي، انتي سڙهه ناهي. هتي، منهنجي مدد ڪر، ڊِڪ سڙهه مٿي چاڙهيان."

"ڇا هو بابا جو جهاز آهي؟"

ايميلائين چيو. ايمالائين پيتي کنئي ۽ ان کي پنهنجي هٿ ۾ پڪڙيو.

جيئن هو ويجهو آيا ته جهاز هنن کي چٽو نظر آيو.

مونکي خبر ناهي.... اسان ان ڏانهن هلون ٿا.

"مونکي جهاز تي ڪو ماڻهو نظر نٿو اچي،" ڊِڪ چيو "بابا هتي ڪونهي."

"اهو ويڳاڻو جهاز آهي،" پيڊيءَ پنهنجو پاڻ کي چيو. "ويڳاڻو جهاز! اهو مدد کين ڪندو!"

جهاز پاڻيءَ ۾ گهڻو هيٺاهون هو. اهو ظاهر هو ته ڇا ٿيو هوندو. ان ۾ ڪاٺ ڇڙهيل هو ۽ ان ۾ سوراخ هو پر ڪاٺ جي سببان هن هيٺ ترو کين ورتو هو.

مسٽر بٽن ٻيڙيءَ کي ڍيڪ جي هڪڙي ٿنڀ سان ٻڌو جيڪو پاڻيءَ کي تمام ويجهو هو. پوءِ هو مٿي چڙهيو. هن پاسي کان پنهنجيون ٻانهون هيٺ ڪيون ۽ ايميلائين کي مٿي ڪٺي ورتو.

هاٿي، مونکي ٻسڪوٽن جو ٿيلهو ڏي، ڊڪ -۽ پاڻيءَ جو پيپو مٿي ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪر. هاٿي ڪاڏي جا ڊبا."

ڊڪ جهاز جي پاسي مٿان مٿي چڙهيو ۽ مسٽر بٽن هر هٽ ۾ هڪ ٻار جهلي، اڳتي هلندو ڊيڪ گهر ڏانهن ويو.

ڊيڪ گهر جو دروازو ڪليل هو. هنن اندر ڏٺو. وچ ۾ هڪڙي ميز پئي هئي ۽ هڪڙي ڪرسي پٺتي ڏڪيل هئي جڻ ڪو تڪڙ ۾ هو. ميز تي ٻچيل ماني پئي هئي. هڪڙي ڪيتلي، ٻه ڪوپ، ٻه ٿالهيون. هڪڙي ٿالهيءَ تي گوشت جو ٽڪر پيو هو، جيڪو ڪنهن ڪاڏو پئي جڏهن ..... ڪجهه ٿيو. هڪڙي ڪوپ ۾ چانهه پئي هئي ۽ کير جو ڊبو رکيو هو. ڪوئي پنهنجي چانهه ۾ کير وجهڻ وارو هو جڏهن ڪجهه ٿيو. اهو ظاهر هو ته جهاز کي ماڻهن جي ڇڏڻ کانپوءِ سڻي هوا ملندي رهي هئي ڇاڪاڻ ته ڊيڪ گهر ۾ هر شيءِ سڻي حالت ۾ هئي.

ٻه دروازا ڪيپٽن ۽ مک عملدار جي ننڍڙن سمهڻ جي ڪمرن ڏانهن ٿي ويا. اتي مسٽر بٽن گهٽيون ڪم جون شيون لڌيون ڪجهه ---- ڪپڙو، هڪڙي ڪارائي، هڪڙو هٿوڙو، ڪجهه مڇيءَ جون ڪنڍيون، هڪڙو ڪماڙو ۽ (سندس لاءِ وڏي خوشي) هڪڙو ڏگ تکو ڪارو تماڪ. عملدار جي ڪمري ۾ ڪيس ڪجهه ڪپڙو ۽ هڪڙو ڊبو لڌو جنهن ۾ سُيون، ڌاڳو ۽ قينچي هئي.

مسٽر بٽن هي سڀ شيون ڪٺي ٻاهر ڊيڪ تي ويو. پوءِ هو هيٺ ذخيري ۾ اهو ڏسڻ لاءِ لٿو ته متان ڪيس ڪو ڪاڌو لڀجي پئي. اهو اڌ پاڻيءَ سان ڀريل هو. هن کي رڳو هڪڙو ٿيلهو پٽاٽن جو مليو. ملاح سمورو لوڻاٺو گوشت کٺي ويا هئا جڏهن هنن جهازن کي ڇڏيو هو.

سڀ پئي لٿو. مسٽر بٽن ٻارن کي ڪجهه ڪاڌو ڏنو.... ٻسڪوٽ ۽ مڇيءَ جو هڪڙو ڊبو؛ پوءِ هنن سان ڊيڪ گهر جي ٻاهران ويٺو ۽ پنهنجو پائيپ ڇڪڻ لڳو.

چنڊ مٿي چڙهيو. اهو چوڏينهن جو چنڊ هو. ذري گهٽ ڏينهن جهڙو چمڪندڙ ۽ سندن پاڇا سندس اڳيان ڪارا ٿيا پيا هئا. ايميلائين پنهنجي ڳڏي ان جو پاڇو ڏسڻ لاءِ مٿي ڪئي ۽ ڊڪ نچيو.

مسٽر بٽن پنهنجو پائيپ پورو ڪيو. "اچو هاٿي،" هن چيو. "هي بستري جو وقت آهي." ايميلائين اٿي بيني ۽ ڊيڪ تي اڳتيان وڏي وئي. هوءِ مسٽر بٽن جي پائيپ جي دونهين کان پرتي نڪري وئي هئي. هن پنهنجو نڪ مٿي جهليو هو، کيس ڪا بوءِ پئي آئي جيڪا مسٽر بٽن پنهنجي پائيپ سان ۽ ڊڪ ان جي دونهين ۾ محسوس ڪين ڪئي هئي.

"مسٽر بٽن!" هن چيو.

"ڇاهي، پياري؟"

"مونکي ڪا بوءِ ٿي اچي."

مسٽر بٽن مٿي ٿپ ڏنو. باهه ڪين؟ پڪ پيهر باهه ڪين هوندي!

"اها ڇا آهي؟" ڊڪ چيو. "مونکي ڪا بوءِ نٿي اچي."

"گل. مان گل ٿي سگهان،" هن چيو.

اڌ ڏينهن کان هوا بدلجي وئي هئي. اها ڪنهن اڻ ڏٺي سرزمين کان گلن ۽ وڻن جي بوءِ ڪنبو ٿي آئي.

"گل؟" پيديءَ چيو. "تون سمنڊ جي وچ ۾ گل ڪيئن ٿي سگھين؟ هلي بستري تي ليٽ."

هن ڊيڪ گھر ۾ هنن لاءِ بسترا ناهيا. پوءِ هو ٻاهر ڊيڪ تي ويو.

"گل؟ گل هتي ڪٿي هوندا؟"

پر جيئن مسٽر بٽن ڪيپٽن جي بستري ۾ ستل هو. هڪڙو ساموندي وهڪرو جهاز کي سانت سان اڳتي ڪٺي هليو. اڳتي ۽ اڳتي، چانڊوڪيءَ مان لنگھندو صبح جي پھرين ڪرڻي سان اچي گڏيو جنهن دريءَ مان ليئو پائي پيديءَ کي جاڳايو.

هو مٿي اٿيو ۽ ٻاهر ڊيڪ تي ويو. هن ڏٺو. پوءِ مٿي ڪوهي تي چڙهيو جيئن وڌيڪ چٽو ڏسي سگھي.

"ٻارو!" هن دانهن ڪئي، "ٻارو! هڪڙو ٻيٽ!"

هو اڳيئي اڌ جاڳيل هئا. هو ڊوڙندا ٻاهر ڊيڪ تي آيا. هنن سمنڊ ۽ آسمان جي ڪنيءَ تي ناسي ليڪ ڏٺي. پيديءَ ڪوهي تان هيٺ لٿو. هو ايميلائين کي ڪٺي ڊيڪ گھر جي چوٽيءَ مٿان چڙهي ويو.

"اهوئي ته مان گنريل رات سنگھيو هو،" هن چيو. "گل. اتي گل ضرور هوندا."

ڊڪ ڪوهي تي ٿورو مٿي چڙهي ويو.

"مونکي اهو چڱيءَ طرح نٿو ڏسجي،" هن چيو. "ڇا اهو اصلي آهي."

"تون لهه ۽ پنهنجي نيرن ڪر، جيئن ڏينهن گذرندو تيئن تون ڏسندين ته اهو اصلي آهي يا نه! جهاز کي وهڪرو ايڏانهن ڪٺي پيو وڃي. اسان منجهند کان اڳ خشڪيءَ تي هونداسين."

ٻيٽ

هو ٻيٽ کي هاڻي چٽو ڏسي ٿي سگھيا جيڪو هڪڙي ڊنڊ ۾ ٻيٺل هو.

"اسان کي اتي ٻيڙيءَ ۾ هلڻو پوندو،" مسٽر بٽن چيو. هن پنهنجو سامان سڙو واپس ٻيڙيءَ ۾ رکيو، پوءِ ڊڪ هيٺ لٿو ۽ ايميلائين جي مدد ڪئي. هن سڙهه مٿي چاڙهيو ۽ جهاز کي اڳتي وڃڻ لاءِ ڇڏي ڏنو.... اڳتي ڪيڏانهن ڪيس خبر ڪين هئي ته ڪيڏانهن.

جيئن هو ڇپن جي وچھو آيا مسٽر بٽن هڪڙو آرپار رستو ڏٺو. لهرون انهن تي پئي ٽٽيون پر هڪڙي هنڌ تي هڪڙو لنگھه هو ۽ سمنڊ ان مان وهندو ڊنڊ ۾ ٿي پيو.

"مسٽر بٽن،" ڊڪ چيو. "اسين ڪٿي آهيون؟"

"مونکي خبر ناهي، منهنجا من، هلو ته خشڪيءَ مٿان ٽا لهون."

هنن ٻيڙي چڪي واريءَ مٿان لاٿي. ڊڪ ايميلائين پٽر ڪڻڻ ۾ مسٽر بٽن جي مدد ڪئي ۽ انهن کي هڪڙي وڻ جي ڇيرن ۾ رکيو. پوءِ ٻار واريءَ تي هيڏانهن هوڏانهن ڊڪڻ لڳا ۽ پنهنجي اڳيان ننڍڙا ڳاڙها ڪيڪڙا ڊوڙائڻ لڳا. ڊڪ هڪڙو ڪيڪڙو پڪڙي، ايميلائين کي ڏيکاريو، پر هن کي ان کان پوءِ پئي ٿيو سو پرتي پڇي وٺي. مسٽر بٽن هڪڙي وڻ هيٺان ويٺو ۽ پنهنجو پائيپ ڇڪيو. هن کي خبر هئي ته هن ٻيٽ تي ڪاڏو ۽ پاڻي تيسين تائين هوندو جيسين تائين هو هتي رهندا... هو سلامت هئا. ڪڏهن ڪو جهاز اچي نڪرندو.

ايميلائين موٽي آئي. هن پنهنجي پيتي ٻاهر ڪئي جتي هن ان کي سامان منجهه لڪايو هو. ڊڪ هنجي پٺيان پيو.

"چڱو،" ڊڪ چيو. "هاڻي ته تون خشڪيءَ تي آهين. بيگم جيمس چيو هو ته تون پيتي کولي سگھين ٿي.

جڏهن تون خشڪيءَ تي پهچين"

"مان ان کي کولڻ واري آهيان." ايميلاٽين چيو. هن مٿيون ڪاغذ لاٿو، پوءِ هن ڊڪ ٺورو مٿي ڪوليو ۽ اندر ڏٺو.

"ان کي کول!" ڊڪ چيو.

پيتيءَ ۾ اندر هڪڙو گڏيءَ جو ٽي - سيٽ هو. هڪ چانهه جو ٿانو، ڪوپ ۽ ٿالهيون.

"اوهه!" ڊڪ چيو. "مون سوچيو ته ا هي شايد فوجي هوندا!"

"تون مونکي ڪنهن وقت چانهه تي ضرور سڏائجانءِ،" مسٽر بٽن چيو. "پر پهريائين اسان کي هلي پاڻي ڳولهڻ گهرجي ۽ تنهن ڪانپوءِ مان اڄ رات سمهڻ لاءِ ڪو جهڙو تهڙو تنبو کڙو ڪيان. پنهنجي پيتيءَ کي بين شين سان گڏ رکي ڇڏ، ايميلاٽين: هتي ان کي ڪٽڻ وارو ڪين آهي.

هو پنهنجي ساڄي پاسي تي ٻيلي ۾ اندر ويا. وڻ هنن جي مٿن مٿيان سائي ڇت پٽي ناهي. سندن هيٺان گهاٽا ٻوٽا اسريل هئا، جنهن جي وچ مان پنهنجو رستو ناهڻ لاءِ هنن کي زور لڳائڻو ٿي پيو يا لتاڙڻو ٿي پيو ۽ هوا گلن جي خوشبوءِ سان ڀريل هئي.

"مٿان، اسان وڃانجي ته نه ويندا سين." ايميلاٽين چيو.

"وڃانجي! هرگز نه!" مسٽر بٽن چيو. "اسين ٽڪر مٿي ٻيا وڃون ۽ اسان کي رڳو اهو ڪرڻو آهي ته وري هيٺ اچون، جڏهن واپس موٽڻ چاهيون."

اوچتو مسٽر بٽن رکيو.

"شش!" هن چيو.

سانت منجهان ... اهڙي سانت جنهن ۾ تمام پري کان ايندڙ سمنڊ جو گيت شامل هو... هن ڪرندڙ پاڻيءَ جو آواز ٻڌو. هو ڪابي ڏانهن وريو. جلد ئي هنن پاڻ کي هڪري ننڍڙي ساوڪ ڀريل ميدان ۾ پاتو. مٿين ٽڪريءَ کان پاڻيءَ جي هڪڙي ننڍڙي ندي چمڪندڙ ڪاري پٿر مٿان پٽي وهي. گل ۽ گلن جا ٻوٽا چوڌاري اسريل هئا. آبشار کان ٺورو مٿي هڪڙو ڪيلي جو وڻ هو جيڪو ميوي سان ڳرو هو.

ايميلاٽين ڊوڙ پاتي ۽ پنهنجا هٿ پاڻيءَ ۾ وڌا. جڏهن ته مسٽر بٽن پٿر تي مٿي چڙهي ويو. ڊڪ ڪيس وڻ ڏانهن ميرو ڪٽڻ لاءِ مٿي ويندي ڏٺو.

"ڏس،" ايميلاٽين چيو جڏهن مسٽر بٽن موٽي آيو. "هتي هڪڙو ننڍڙو پيپو پيو آهي." اهو گاهه سان ڍڪيل هو ۽ رڳو هڪڙي ٻار جون تيزاکيون ئي ان کي ڏسي ٿي سگهيون.

"اڙي ها!" مسٽر بٽن چيو. "ڪنهن جهاز جا ماڻهو ضرور هتي پاڻيءَ لاءِ آيا هوندا ۽ ان کي وساري ويا. مان انتي ويهان ٿو جڏهن ته اسين ماني کائيندا سين."

"جيڪڏهن هڪڙو جهاز هتي آيو هو" ، هن کائيندي چيو. "هتي ٻيهر جهاز ايندا."

"ڇا بابا جو جهاز هتي ايندو؟" ڊڪ چيو.

"چو نه. يقيناً. هاڻي ٻچو ۽ گلن سان کيڏو ته مان پنهنجو پائيپ ڇڪيان ۽ پوءِ اسان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي هلنداسين.

جڏهن هن پورو ڪيو، هن سڏ ڪيو ۽ ٻار ڊوڙندا موٽي آيا. ايميلاٽين جا هٿ گلن سان ڀريل هئا پر ڊڪ هڪڙي وڏي گول سينواريل شيءِ ڪٺي آيو هو.

"ڏس مون ڇا لڌو آهي!" هن چيو. "هن ۾ سوراخ آهن."

"ان کي ڦٽو ڪر،" مسٽر بٽن چيو. "اها توکي ڪٿان لڌي؟ اها مونکي ڏي!"

اها هڪڙي ڪوپڙي هئي. ان جي پٺيءَ ۾ ٽنگ هو، جيڪو ڪهاڙي يا تلوار جو هو. هن پنهنجي پوري طاقت سان ان کي وڻن ۾ پري اڇلائي ڇڏيو.

"اهو ڇا آهي پيدي." ڊڪ پڇيو.

"اها ڪا سٺي شيءِ ناهي." مسٽر بٽن جواب ڏنو.

"اتي ٻہ ٻيون آهن. مان انهن کي کڻي اچڻ ٿي چاهيو،" ڊڪ ڏک ۾ چيو.

"تون انهن جي پچر ڇڏ! هتي گذريل ڏينهن ۾ ڪنا ڪم ٿيندا رهيا آهن. اهو ڇا آهي، ايميلائين؟"

هن پنهنجا گل هن ڏانهن وڌايا. هن هڪڙو کڻي ان کي پنهنجي ڪوٽ ۾ رکيو پوءِ هو اڳيان ٽي ٽڪريءَ تي مٿي چڙهڻ لڳو.

جيئن هو مٿي چڙهندا ويا، وڻ گهٽجندا ويا، پوءِ هو هڪ تمام وڏي ڇپ وٽ آيا. اهو ٻيٽ جو سڀ کان مٿانهون هنڌ هو. هو انتي مٿي چڙهيا، انتي چڙهڻ سولو هو. چوٽي ميز جيان سنئين هئي. اتان هو سمورو ٻيٽ ۽ سمنڊ ڏسي ٿي سگهيا.

ڇپن جي هڪڙي ڇَلي اندر ڊنڊ هئي ۽ ان جي پويان پيسفڪ سمنڊ جي اڻ کٽيل پکيڙ هئي. سندن ۽ نيري پاڻيءَ جي وچ ۾ پيلي جي ساوڪ هئي. چمڪندڙ رنگين پکي ان جي مٿان پئي اُڏاڻا. ٻيٽ پنهنجي ويڪري پکيڙ وٽ اٽڪل ٽي ميل آرپار هو. اتي ڪنهن ڳوٺ يا گهر جو ڪو نشان ڪين هو ۽ سمنڊ ۾ ڪو ٻيڙو نظر ڪين ٿي آيو. اها اهڙي اڪيلي جاءِ هئي جنهن ۾ ٻاهرين دنيا کان ڪا شيءِ ڪين ٿي آئي سوائي سامونڊي پکين ۽ هوا جي ۽ شايد ورهين ۾ ورلي ڪو جهاز پاڻي ڪٽڻ ايندو هوندو.

مسٽر بٽن انهن ڳالهين تي ويچار ڪين ڪري رهيو هو، سندس اکيون تمام پري ڏکڻ - اولهہ ۾ هڪڙي ننڍڙي ۽ پوري شيءِ تي اٽڪيل هيون... هڪڙو ٻيو ٻيٽ. سوائي ان جي سمنڊ خالي هو.

ايميلائين ٻوٽن ۾ ڦرندي پري نڪري وئي هئي. هوءَ آريٺي جي ٻيرن جي ٽاري کڻي واپس موٽي.

"انهن کي هيٺ رک!" مسٽر بٽن رڙ ڪئي. "انهن کي پنهنجي وات ۾ نہ وجهجانءِ!"

"ڇو نہ؟" ڊڪ چيو. "ڇا اهي ڪنا آهن؟"

"جيڪڏهن توهان اهي کاڌا تہ اهي توهان کي سمهاري ڇڏيندا ۽ جيڪڏهن توهان اهي تمام گهڻا کاڌا هوندا تہ توهان ٻيهر ڪين جاڳندا."

هن ايميلائين جو وات کوليو ۽ اندر ڏٺو پر ان ۾ رڳو گلاب جي پتيءَ جهڙي سندس زبان هئي.

"اڇو هلون،" هن چيو. "هاڻي توهان وڃي کي ٻير نہ کائجو جيسين تائين مان نہ چوان."

هو واپس ڪناري ڏانهن موٽي ويا. پيديءَ ٻيڙيءَ جي ٻن ونجهن، ڪجهہ ٽارين ۽ سڙهہ سان هڪڙو تنبو ناهيو.

سج لهي ويو هو پر چنڊ اجان ڪين اڀريو هو. هو تارن جي روشنيءَ ۾ تنبوءَ جي ٻاهران ويٺا هئا ۽ مسٽر بٽن هنن کي گراٺ منڙي جي هڪڙي ڪهاڻي ٻڌائي، جڏهن ڪهاڻي پوري ٿي تہ چنڊ آسمان ۾ هو. پٿرن سان ٽڪرائيندڙ لهرن جي آواز رات کي راڳ سان ڀري ڇڏيو هو. ويڪري ڊنڊ چانديءَ جي ٿالهہ جيان پئي هئي.

"هي بستري جو وقت آهي،" مسٽر بٽن چيو. "توهان اندر وڃو! ۽ پنهنجي ننڊ ۾ هلجانءِ نہ، ايميلائين، نہ تہ تون تنبو هيٺ ڍاهي رکندينءِ!"

بلڪل پڪ! صبح جي سوير گهڙين ۾ هن ائين ئي ڪيو.

ٻيٽ تي حياتي

"اٿو! اٿو! ۽ پاڻيءَ ۾ ٽپ ڏيو!، پيبڊيءَ رڙ ڪئي. هاڻي ان ۾ ڪا ڏکيائي ڪين هئي، جيتوڻيڪ پهرين صبح تي پيبڊيءَ کي ڪين ان ۾ ڏکئو پيو هو. سچ گرم هو. جڏهن هو ٻاهر نڪرندا هئا ته پاڻ کي سج ۾ سڪائيندا هئا ۽ ڪپڙا ڪين پائيندا هئا جيستائين شام جي ٿڌ ٿيندي هئي.

پيبڊيءَ ٻيلي جي ڪناري تي ٿارين سان هڪڙي ننڍڙي جهوپڙي اڏي هئي. هو مڇيون پڪڙيندو هو ۽ پنهنجي آتشي شيشي جي مدد سان باهه ٻاري انهن کي پچائيندو هو. هو ٻيلي مان ميوو ڪٺي ايندو هو ۽ اهڙيءَ ريت ٻار اسري رهيا هئا. اهڙي سادي زندگي گذاريندي جيئن ماڻهو هزارين ورهه اڳ گذاريندا هئا. جڏهن شهر يا قصبا نه چڏ ڳوٺ ـ ڪين هئا. جڏهن ماڻهو غارن ۽ جهوپڙن ۾ رهندا هئا، جيڪو لڀجندو هو کائيندا هئا. ڪپڙا رڳو لڱن کي گرم رکڻ لاءِ پهريندا هئا. سج سان اٿندا هئا ۽ ڏينهن پورو ٿيڻ سان سمهندا هئا. سندس جسم مضبوط، پورا، ۽ سج سان سڙيل هئا. ايميلائين هاڻي وڏيڪ پنهنجي ننڊ ۾ ڪين هلندي هئي ۽ پنهنجا گهڻا ئي ٻاراڻا ڊپ وساري چڪي هئي.

ڏينهن هفتا ٿي ويا؛ هفتا مهينا ٿي ويا. پهريائين هو اڪثر پڇندا هئا. "بابا ڪڏهن ايندو؟" هاڻي هو ذري گهٽ وساري ويو هو. ڪيترن هفتن تائين پيبڊي هر روز جهاز لاءِ نهاريندو هو پر هاڻي هو تمام رڏل هو جو ڪيس جهازن جو خيال اچي. شايد هن پراڻي زندگيءَ ڏانهن ورڻ نٿي چاهيو. هو خوش هو ۽ ٻارن جيان ڏينهن ڏينهن ڪري گذاريندو هو.

پر ڊڪ سياڻي جي سوچ جي شروعات ڪئي هئي.

"پيبڊي." هن هڪڙي ڏينهن چيو. "اسان ڇا ڪنداسين، جڏهن اسان سڀئي ڪا ئي وڻنداسين.

"ٻيو ڪجهه کائينداسين." پيبڊي چيو. "هتي ڪيلا آهن."

ڪيلن تان اسان ڏاڍا ٿڪجي پونداسين. پٽاٽا ڪيئن اُسرندا ٻڃن مان؟"

"نه! نه!"

"ڇگو، ڪيئن؟"

"توکي زمين ۾ کڏون کوٽڻيون پونديون ۽ انهن ۾ پٽاٽن جا ذرڙا وجهڻا پوندا ۽ ذرڙا وڏي بوٽا ٿيندا ۽ پوءِ سڪي ويندا ۽ توکي زمين اندر پٽاٽن جا ڍگ لڀجندا، جتي بوٽا هئا."

ڊڪ هڪڙو لسو پٿر کوٽڻ لاءِ ڪنب آندو. پيبڊيءَ کيس ڏيکاريو ته پٽاٽا ڪيئن ڪٽجن، جيئن هرهڪ ٽڪري ۾ هڪڙي اک رهجي وڃي. اهڙيءَ ريت هنن پنهنجي پهرين پوک ڪئي.

پيبڊيءَ کي ڪم پسند ڪين هو، پر هو ويهي پنهنجو پائيپ ڇڪيندو هو ۽ ڊڪ کي ٻڌائيندو هو ته ڇا ڪجي.

•••

آسمان ۾ هڪڙو ڪڪر هو.

"پيبڊي!"

"جي، منجها من؟"

"ڇا هتي مينهن ڪڏهن ڪين وسندو آهي؟"

"اوهه، ها، سال ۾ ڪي اهڙا مهينا ٿيندا آهن جڏهن سمورو وقت مينهن وسندو آهي ۽ باقي سڄي سال ۾

مشڪل سان مينهن پوندو آهي."

"ڪهڙا مهينا؟" ڊڪ پڇيو.

"جلدي اچڻ وارا هوندا."

"جيڪڏهن مينهن جلدي اچڻ وارا آهن ته اسان وٽ ڪو چڱو گهر هئڻ گهرجي."

"ها." پيڊيءَ جڻ بيزاريءَ سان چيو. ها، اسان کي گهرجي. پر گهر اڏڻ لاءِ گهڻي محنت گهرجي."

"واريءَ ۾ هڪڙي تصوير ناهه." ڊڪ چيو. "۽ مونکي ڏيکار ته اسان ڪهڙي قسم جو گهر اڏي سگهون ٿا."

سو پيڊيءَ ناهي. "تون هو ڏگهيون لنيون هٿ ڪر- بانس... ۽ انهن کي مٿان کان ٻڌ. توکي مضبوط ڏوري استعمال ڪرڻي پوندي ۽ انهن کي پاڻ ۾ ٻڌڻو پوندو، پر اسانوٽ ڏوري ناهي."

"هتي وٽن مان هيٺ وڏندڙ رسيءَ جهڙاا ڏگها ٻوٽا آهن." ڊڪ چيو.

"ها، اسان اهي استعمال ڪري سگهون ٿا، تون اهي هٿ ڪر، جڏهن ته آءٌ بانس ڪٽيان ٿو."

اهو ڊڪ هو جنهن هڪڙي بانس جي پاسي ۾ سوراخ ڪٽڻ جو سوچيو جيئن ٻن کي پاڻ ۾ وڌيڪ مضبوطيءَ سان نمڪاني ٻڌي سگهجي. ٽي هفتا گذري ويا جو گهر تيار ٿيڻ شروع ڪيو ۽ تنهن ڪانسواءِ اجان ڇت لاءِ گهڻو ئي ڪم ڪرڻو هو. پيڊي ٿڪجي پيو هو.

"هاڻي اسان آرام ٿا ڪيون." هن چيو. مان توکي گراٽ منڙي ۽ پرين جي ڪهاڻي ٿو ٻڌايان."

"مونکي ڪهاڻي نه کپي." ڊڪ جواب ڏنو. "اسانکي ڪم ڪرڻ گهرجي." اهڙيءَ ريت ڊڪ پيڊيءَ کي وهائيندو رهيو جيسيتائين جو گهر راس ٿيو.

ايميلاٽين پڻ رڌل هئي. جڏهن مينهن ايندا ته ڏينهن ۽ راتيون ٿڌيون ٿي ويندي‍ون پيڊيءَ ڪپڙو ٻاهر ڪڍيو جيڪو هن جهاز تان ڪنيو هو. هن هڪڙو ٽڪرو ڪٽي ايميلاٽين جو لباس ناهڻ لاءِ سندس چيلهه جوڏاڻ رکيو پوءِ هن پيو ننڍڙو ٽڪر ڪٽي سندس مٿين حصي تي رکيو ۽ ان ۾ ٻانهن لاءِ سوراخ ڪاٽيا پوءِ هن ايميلاٽين کي ويهي سمجهايو ته ڪيئن لباس جا پاسا ۽ ڪپڙي جا ڪنارا سبي. هن ساڳيءَ ريت ڊڪ جا ڪپڙا ناهيا پر پر هيٺيون حصو تمام ننڍو هو ۽ سندس گوڏن مٿان مس پورو پئي ٿيو.

ايميلاٽين پهريائين ته ڏاڍو خراب سبيو پر جيئن جيئن ڪم ٿيندو ويو. هوءَ بهتر ڪندي وئي. جڏهن ڪپڙا تيار ٿيا، هنن اهي مٿان پهريا ۽ هڪ پٿي تي ڪليا. ڊڪ کي پنهنجا ڪپڙا ڪين وڻيا ۽ انهن کي ڪين پاتائين سواءِ انهن شامن جي جيڪي ڏاڍيون ٿڌيون ٿينديون هيون.

وهيل مار

هڪڙي صبح ڊڪ ٽڪريءَ جي چوٽي کان ڊوڙندو هيٺ آيو. پيڊيءَ مڇيون پڪڙڻ لاءِ هڪڙي ڪنڍي پئي تيار ڪئي.

"پيڊي!" هن رڙ ڪئي. "هتي هڪڙو جهاز آهي."

پيڊي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ ڏانهن ٽڪڙو مٿي پڳو. اهو ڊچ جهاز هو. پيڊي کي خبر هئي ته اهو ڪهڙي قسم جو جهاز هو .... هڪڙو ڊچ وهيل مار. اهڙن جهازن جا ماڻهو ڏاڍا ٻڇڙا هئا: هو انهن سان اڳ ۾ گڏيو هو.

هن ٻارن کي ٻيلي ۾ لڪائي ڇڏيو. "هاڻي توهان هتي ترسو ۽ ٻاهر نه اچجو جيستائين مان چوان."

هو گهر ڏانهن ويو ۽ هرهڪ شيءِ پري ڪٽي ويو ۽ انهن کي لڪايائين. پوءِ هو ٻيڙيءَ کي پري هلائي ويو ۽ ان کي

هڪڙي وڻ هينان لڪايائين جيڪو پاڻيءَ مان مٿي اسريو هو.

جهاز ويجهو ۽ ويجهو ايندو ويو. پيڙيون هيٺ لٿيون پوءِ مسٽر بٽن ٻارن ڏانهن موٽي ويو. اها رات هو ٻيلي ۾ ستا.

اڳين صبح جو جهاز وڃي چڪو هو. پنيان رڳو واريءَ ۾ گهٽا ني پيرن جا نشان، هڪڙي خالي بوتل ۽ اڌ پراڻي اخبار ڇڏي ويو هو. سندس گهر سلامت هو. دروازو پٽي کوليل هو پر ماڻهو کي سندن شيون ڪين لڀيون هيون جتي پيبڊيءَ انهن کي لڪايو هو. رڳو هڪڙي شيءَ گم هئي. تکڙ ۾ شيون پري ڪٽي ويندي مسٽر بٽن ايميلائين جي پيتي پنيان ڇڏي ويو هو. هن کي اها نظر ڪين آئي هئي، جتي ايميلائين ان کي ڪنڊ ۾ لڪايو هو. جيئن هو گهر ۾ موٽي آيا ايميلائين وڃي ان کي ڳولهڻ لڳي.

پر اها ڪنهن ٻئي جي هٿ لڳي هئي. وهيل مار جهاز جو هڪڙو ملاح ان کي کڻي ويو هو. ان کان هفتو پوءِ تائين هوءَ پنهنجي پيتيءَ بابت ڳالهائيندي هئي ۽ ان جي گم ٿيڻ تي روئندي هئي.

ان ڏينهن کانپوءِ هر روز پيبڊيءَ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي انهيءَ پڪ کان ويندو هو ته متان ڪو ٻيو وهيل مار ٻيٽ تي اچي نڪري. هو جتي هو بلڪل خوش هو. ڊگهي ورهين جي سخت پورهئي کانپوءِ ٻيٽ جي اها پرسڪون زندگي سندس لاءِ جهڙو بهشت هئي. رڳو هڪڙي شيءِ هئي جنهن جي ڪمي ڪيس محسوس ٿيندي هئي ڳنو.

پيپو

ايميلائين کي رنگين شين سان پيار هو. هوءَ گلن سان مٿي جا تاج ٺاهيندي هئي. هوءَ واريءَ تي ويهي سپن جي لڙي ٺاهي رهي هئي ۽ پيبڊي سندس پرسان ويهي مڇي صاف ڪري رهيو هو جنهن کي هو مانيءَ تي پچائڻ وارو هو. ڊڪ ٻيلي جو ڪنارو وٺي ڊڪندو آيو.

"مان ڪجهه لڌو آهي، پيبڊي،" هن چيو.

"تون ڇا لڌو آهي؟" ايميلائين چيو.

هو پري هليو ويو پوءِ آهستي هلندو موٽي آيو ۽ هڪڙو وڏو ڪوڏ سنهالي ڪٽي آيو هو.

"پيبڊي،" مون اهو پراڻو پيپو اونڌو ڪيو هو ۽ ان جو بوچ ٻاهر ڪڍيو هو ۽ اهو هن شيءِ سان ڀريل هو. ان ۾ ڏادي تکي ڌپ آهي."

پيبڊيءَ ان کي سنگهيو پوءِ هن ان کي چکيو. "رم!، هن چيو. "اهو رم آهي! ڇا تو چيو ته اهو پراڻي پيپي ۾ هو؟"

"ها. جڏهن مان بوچ ٻاهر ڇڪيو..."

"ڇا تو بوچ واپس رکيو؟"

"ها."

"پيپو ڪٿي آهي، من؟"

"نديءَ جي پرسان، جتي اسان ان کي پهريائين لڌو هو ۽ تو ن انتي وينو هئين جڏهن اسان پنهنجا ڪيلا ڪاڏا هئا."

"هتي رک! ۽ مان سوچيو هو ته اهو ڪنهن ڪم جو ناهي. پاڻي کڻڻ جي لائق به نه. ۽ اهو سمورو وقت مان اهو سوچيندو رهيو آهيان ته رم جو هڪڙو ڊڪ ڪهڙو مزيدار ٿيندو!"

هن کوڏ ۾ بچيل جيڪي هو پي چڏيو، ۽ هڪڙي اک بند ڪئي.

"واهه! هي سنو آهي!"

ايميلائين ڪلي.

مسٽر بٽن اٿي کڙو ٿيو. هنن نديءَ تائين سندس پيڇو ڪيو. اتي سانو پيپو پيو هو، ان جو بوچ مٿي وٺ ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو. اهو ايترو سانو هو جو ڪنهن ڪريل وڻ جي حصي جهڙو نظر ٿي آيو.

مسٽر بٽن ان کي سوريو "اهو ذري گهٽ پريل آهي!" هن چيو.

اهو هتي ڇو ڇڏيو ويو هو؟ ڪنهن طرفان؟ اتي ڪوئي ٻڏائڻ وارو ڪين هو. شايد اهي ڪوبڙيون جيڪي ڊڪ لڏيون هيون، تن کي جواب جي خبر هئي، پر اهي ڳالهائي نٿي سگهيون.

"اسان ان کي هيٺ ڪناري تي گيڙيندا ٿا هلون." هن بوچ کي پنهنجي جاءِ تي نوڪڻ لاءِ هڪڙي پٽر سان ڌڪ هنيو. "آهستي هاٿي! آرام سان! تمام تکڙ نہ ڪيو!"

مسٽر بٽن ۽ ڊڪ پيپي کي سنيالي گيڙيندا ٽڪريءَ کان هيٺ لٿا. ايميلائين گلن جو تاج پهري سندن اڳيان دوڙندي وئي.

پيديءَ زمين اندر هڪڙي ڪڏ ۾ باهه ٻاري، جڏهن باهه وسامي وئي تہ هن مڇيءَ کي پٽن ۾ ويڙهيو ۽ ان کي تپيل جاءِ اندر پوري ڇڏيو جتي مٿان ٽانڊا هئا. اهڙيءَ ريت پچيل مڇي کائڻ ۾ ڏاڍي لذيذ ٿيندي هئي.

جڏهن ماني پوري ٿي. مسٽر بٽن وڏو ڪوڏ رم سان پريو ۽ پنهنجو پائيپ دکايو. اهو سنو رم هو ۽ عمر ان کي بهتر بڻائي ڇڏيو هو. اهو ڏاڍو تيز هو. پيديءَ ڳائڻ شروع ڪيو:

"مان جهونو مست ملاح آهيان، هانگ ڪانگ کان موٽيو آهيان.
هٽو هٽو پري هٽو! هٽو هٽو پري هٽو!
ڳايو پارو، جهمر پايو، گهٽو ڪين ڳالهايو.
هٽو هٽو، هٽو، هٽو پري هٽو."

ڊڪ ايميلائين شامل ٿيا:

"هٽو هٽو، هٽو هٽو، پري هٽو."
"جهونو ميرو مست ملاح، نيويارڪ کان موٽيو آهيان،
او، هو! هٽو، هٽو، هٽو، پري هٽو.
هٽو هٽو پري هٽو هٽو هٽو! پري هٽو!
ڳايو پارو، جهمر پايو، گهٽو ڪين ڳالهايو!"
"اچو، پارو!"
"هٽو هٽو، هٽو هٽو، پري هٽو."

سندن مٿان وڻن ۾ چمڪندڙ اکين وارا پکي ڪين جاڳي رهيا هئا. اهڙي خوش محفل! گيت ڏينهن مٿان پڙاڏو بڻجي سامونڊي پکين تائين پهتو، جن پنهنجي پرن کي ڦڙڪائي اهو لهرن تائين پهچايو ۽ لهرن ٻاڻ کي پٽرن سان ٽڪرائي ان ۾ سنگيت شامل ڪيو.

"هٽو هٽو، هٽو هٽو، پري هٽو."

انهيءَ شام جو مسٽر بٽن پيپي کي پري، وڻن جي وچ ۾ هڪڙي ننڍڙي لنگهہ ۾ ريڙهي ويو. جڏهن پار بستري ۾

هئا ۽ ستل هئا. هن وڏو ڪوڏ ڪنيو ۽ اتي ويو. ايميلاٽين رات جو جاڳي اٿي تہ ڪيس ڳائيندي ٻڌو.

اڳين صبح جو پيڊي پيپي جي پاسي ۾ ليٽيل جاڳيو. هن ڊڪ کي نيرن ڪئي اچڻ تي لاچار ڪيو ۽ سڄو صبح هڪڙي وڻ هيٺان ويهي پنهنجو پائيپ پيئندي گذرايو.

انهيءَ رات هن هڪ ٻي سنگيت شام سجائي ۽ هڪڙي هفتي تائين ائين ئي ٿيندو رهيو. هو ڪجهہ کائيندو نہ هو ۽ سڄو ڏينهن ويهي ڪجهہ ڪندو نہ هو ۽ رات جو هوسمهندو نہ هو.

پوءِ هڪڙي صبح جو ڊڪ هن کي ويٺل ڏٺو. هن جون اکيون سندس سامهون واريءَ ۾ هڪڙي هنڌ تي اٽڪيل هيون.

"اهو ڇاهي، پيڊي؟"

هن اشارو ڪيو: "هڪڙو ڳراٽ منڙو!.... سموري سائي لباس ۾.

ڊڪ کليو: "مونکي اهو نٿو ڏسجي."

"مونکي بہ نہ." ايميلاٽين چيو.

ٻٽن اٿي بيهڻ جي ڪوشش ڪئي پر ڪري نہ سگهيو.

"ڪونا!" هن چيو. "هنن ڏانهن ڏسو! ڳاڙها ڪونا واريءَ مان مٿان ٻاهر پيا اچن!

انهن کي پري ڀڄايو!"

هن ٻيهر اٿي بيهڻ جي ڪوشش ڪئي. ڊڪ اٿڻ ۾ سندس مدد ڪئي ۽ هو هڪڙي وڻ جي ڇانو ۾ پهتا. هو پٽ تي ڪريو ۽ سمهي پيو.

چپ

ڪجهہ ڏينهن کان، مسٽر ٻٽن "شراب کان توبہ تائب" هو.

"مان حيوان هيس! شراب جي پٽَ....!"

هن پيپو ڪولي ۽ باقي رم زمين تي اوتي ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو هو پر هو اهڙو سنو رم اجايو وڃائڻ تي پاڻ کي پرچائي نہ سگهيو.

ٻيٽ جي ٻئي پاسي هڪڙي وڏي ڇپ لهرن جي پهچ کان مٿي بيٺل هئي. هن پيپو ٻيڙيءَ ۾ رکيو، ونجهہ هلائي ان ڏانهن ويو ۽ پيپو اتي رکيو. پوءِ هو ونجهہ هڻي، واپس موٽيو ۽ وڃي ماني پچائي. هن پنهنجي لاءِ ڪم ڪڍيو. جيئن هو پيپي بابت سڀ ڪجهہ ڀلجي وڃي. هن ايميلاٽين جي سبڻ لاءِ وڏيڪ ڪپڙو ڪٽيو. هن ڊڪ جا وار ڪٽيا. هن ڇت مٿان پٽن جو ٿلهو ڇپر وڇائڻ ۾ ڊڪ جي مدد ڪئي پر سمورو وقت رم ڪيس سڏيندي پئي لڳو. هو انجو سوچيندي، رات جو جاڳي پوندو هو.

هڪڙي شام جو هن ٻارن کي جيڪ ۽ سمنڊ جي بادشاهہ بابت ڪهاڻي ٻڌائي. ڪيئن بادشاهہ جيڪ کي سمنڊ جي تري ۾ مانيءَ تي وٺي ويو ۽ کيس اهي ٿانو ڏيکاريا جن ۾ هو مئل ملاحن جا روح رکندو هو ۽ پوءِ هنن ماني کاڌي ۽ بادشاهہ هڪڙي بوتل رم جي ڪڍي آيو. اها مسٽر ٻٽن جي يادگيريءَ لاءِ خراب ڪهاڻي هئي.

جڏهن ٻار بستري ۾ هئا تہ هن وڏو ڪوڏ کنيو ۽ ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو. ٻيٽ ۽ آسمان تارن سان ڀريل هئا. چمڪندڙ مڇيون شفاف پاڻيءَ اندر ٻئي ترين ۽ لهرون گهري آواز سان پٿرن تي پئي ٽڪريون.

هن ٻيڙي کي ڇپ جي هڪڙي نوڪ سان ٻڌو، پوءِ مٿي ان جاءِ تي چڙهيو جتان هو چوڌاري سمورو سمنڊ ڏسي

ٿي سگهيو. هو اتي ويهي رم پيئڻ لڳو ۽ پنهنجو پائيپ چڪڻ لڳو.

"هـلـيـــو هـل هـلـيـــو هـل
پـــار ڪـــــثـــي تـــار ڪـــــثـــي
يـــار ڪـــــثـــي ســـــار ڪـــــثـــي
ونـجـهـــ هـثـي هـلـيـو هـل."

رات وهامي وئي. آسمان ميرانجهڙو هو ۽ تارن پنهنجيون اکيون ٻئي پوريون. هو پنهنجو رستو محسوس ڪري هيٺ ٻيڙيءَ وٽ آيو ۽ ان کي ڪوليائين پوءِ آڏا ڦڏا ونجهه هڻي، جهڙا تهڙا هٿ هلائي هو ڪناري تي واپس پهتو ۽ ان کي ٻڌائين.

"منهنجو پائيپ!" هن چيو. "مان پنهنجو پائيپ ڇپ تي ڇڏي آيو اهيان. مان ترندو اوڏانهن ويندس. پاڻي سنو من نار آهي."

هن پنهنجو ڪوٽ واريءَ تي هيٺ اڇلائي ڇڏيو ۽ پاڻيءَ ۾ پير پاتو. ڊنڊ ويڪري هئي پر هاڻي هن جيئن محسوس ٿي ڪيو: مسٽر بٽن سوچيو تہ هو پيسفڪ سمنڊ ترندي پار ڪري ٿي سگهيو.

هو آخرڪار ڇپ وٽ پهتو ۽ پيپي جي پاسي ۾ هيٺ ڪري پيو. جٺ ننڊ پنهنجو هٿ هن مٿان رکيو هو.... موت بدران.

ڇپ تي خواب ڏسندڙ

"مونکي حيرت آهي پيدي ڪٿي آهي؟" اڳين صبح جو ڊڪ چيو. هو پنهنجي پنيان سڪل ٺاري گهليندو ٻيلي مان ٻاهر ٻئي آيو. "انتظار اجايو آهي. مان ٻاهه ٺو ٻاريان. مونکي پنهنجي نيرن کپي."

هن سڪل ٺاريون ٽوڙيون. ايميلائين واريءَ تي ويهي کيس جاچي رهي هئي سندس ٻہ ديوتا هئا: مسٽر بٽن ۽ ڊڪ. مسٽر بٽن عجيب ديوتا هو جيڪو تماڪ جي دونهين جي ڪڪرن ۾ ويهندو هو. هو هلندڙ جهازن ۽ اڇن سڙهن جو ديوتا هو. اوچو انسان جنهن هڪڙو پيرو هن کي ٻيڙيءَ مان ڪڍي هن حيرت انگيز بهشت ۾ لاٺو هو، جتي چمڪندڙ رنگين پکي ۽ مڇيون ۽ اهڙو آسمان هو جيڪو ورلي ميرو ٿيندو هو.

ڊڪ کي سمجهڻ ڪجهہ سولو هو. ٻيٽ تي گڏجي گذاريل سالن ۾ هو وڏي وڏو ڇوڪرو ٿي پيو هو. هو ذري گهٽ پيديءَ وانگر سني ٻيڙي هلائي ويندو هو. پيديءَ پچائڻ، مڇيون پڪڙڻ ۽ ڪاڏو ڪنو ڪرڻ گهٽي ڪان گهٽتو ان تي ڇڏي ڏنو هو.

"مونکي وڏيڪ ڪانيون ڏي، ايم." ڊڪ چيو. ٻاهه سني ٻئي ٻري. هو مانيءَ ڦل پچائڻ وارو هو... هڪڙو سائو گول ڦل اندران نرم ۽ اڇو هن ماني ڦل ٻاهه جي هيٺان رکيو. ايميلائين هڪڙي ڪانيءَ جي چيڙي تي مڇي جهلي ويٺي هئي. هوءَ پنهنجي پوري ٻنيءَ ۽ چيلهہ جي چوڌاري ويڙهيل ننڍڙي لباس ۾ سهڻي مورت جيان ٿي لڳي. هن جو ننڍڙو منهن پنهنجي ڪم جي ڌيان ۾ مگن هو.

هڪڙي مڇي ٻاهه اندر ڪري ٻئي. هن ترت ان کي ٻيهر ٻاهر ڇڪي ورتو. "اوهہ هيءَ ڏاڍي گرم آهي." هن چيو.

"يقيناً. اها گرم آهي." ڊڪ چيو. "پيديءَ ڪيترا ڀيرا توکي چيو آهي تہ ٻاهه وٽ هوا جو پاسو وٺي ويهجي. اهو پاسو جتان ڪان هوا هلندي هجي."

ڊڪ مانيءَ ڦل ٻاھر مان ٻاھر ڪڍيو ۽ ان کي ڪٽي کوليو.

نيرن تيار ھئي.

"پيدي،" ھن سڏ ڪيو. اتي جواب ڪين ھو.

"ھلي آ،" ھن چيو. "مان سندس انتظار ڪين ڪندس. تون سگھي ٿو ھو مڇيون ڪڻڻ لاءِ ويو ھجي ۽ اتي ئي سمھي پيو ھجي." ھو ڪڏھن ڪڏھن رات جو سمنڊ ۾ ڪنڌيون ھٽي رکندا ھئا.

ايميلاٽين مسٽر ٻڻ جي ديوتا جيان عزت ڪندي ھئي پر ڊڪ کي سندس گھڻ پرواھ ھئي. ھن کي خبر ھئي تہ گھڻا ئي ڪم ڪيئن ڪجن پر جڏھن گھر تي ڪو ڪم ڪرڻو پوندو ھو تہ ان کي ڏينھون ڏينھن ٽاريندو ھو. ھو سھڻيون آڪاٽيون ٺڊائيندو ھو ۽ گانا ڳائيندو ھو پر ڊڪ کي ڪم تي ايمان ھو، جڏھن بہ ڪرڻو ھجي.

"پيدي... ھيلو... تون ڪٿي آھين؟"

ھنن کن ڏنو پر ڪو جواب ڪين آيو.

"ٻيھہ،" ھن ايميلاٽين کي چيو. ھو ڪناري ڏانھن پڳو جتي ٻيڙي وڻ سان ٻڌل ھوندي ھئي. پوءِ ھو موٽي آيو.

"ٻيڙي تہ بلڪل ٺيڪ آھي،" ھن چيو. "ھو ڪٿي ٿي سگھي ٿو؟"

"مونکي ڪھڙي خبر،" ايميلاٽين چيو. سندس دل ۾ ڊپ جو ٿورو ٿڌو احساس اڀريو ھو.

"ھل تہ ٽڪريءَ مٿان ٿا ھلون،" ڊڪ چيو. "شايد ھو اتي ليٽيو ھجي."

ھو ٻيلي مان لنگھندي سڏ ڪندا ويا. وڻن پنھنجو وراڪو واپس ڏنو پر اتي پيو ڪو جواب ڪين ھو.

ھو آبشار و ٽ آيا.

"ھلي اچ،" ڊڪ چيو ۽ ھڪ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ مٿان چڙھي ويا.

ڊنڊ چمڪندڙ نيرو جواھر ھئي. وڻن جون شاخون ھوا ۾ پئي لڏيون. پڪڙيل سمنڊ مٿان چولبون ڪنھن ڏوراھين طوفان ڪان گول ڦرنديون اڳتي پئي آيون.

اوچتو ڊڪ ٽڪر مٿان ايميلاٽين جي پاسي ۾ ترسي، گھڻو ھيٺ ھڪڙي مٿاھين ڇپ ڏانھن اشارو ڪيو.

"ھو ھتي آھي!"

گلن جو ھڪڙو تاج

ھو رڳو اينرو ڏسي ٿي سگھيا تہ پيدي پيپي جي پاسي ۾ پٿر مٿان ليٽيل ھو.

"ھو ستل آھي،" ڊڪ چيو.

"ھو اتي پھتو ڪيئن؟" ايميلاٽين چيو. ٻيڙي تہ ھن پاسي وڻ سان ٻڌل ھئي."

"مونکي خبر ناھي،" ڊڪ چيو. "ھو ھتي آھي! اسان ھن پاسي ھلي ڪيس جاڳايون ٿا. مان سندس ڪن ۾ رڙ ڪندس ۽ ڪيس ٽپ ڏياريندس."

جيئن ھو ٽڪريءَ تان ھيٺ پئي ويا. ايميلاٽين گل چونڊيندي وئي ۽ انھن جو تاج ٺاھڻ شروع ڪيو.

"تون اھو ڪنھن جي لاءِ پئي ٺاھين؟" ڊڪ پڇيو.

"مان اھو مسٽر ٻڻ جي مٿي تي رکنديس، جيئن تہ جڏھن تون سندس ڪن ۾ رڙ ڪرين تہ ھو ان کي پھريندي ٽپ ڏئي."

ڊڪ ڪليو

هو ٻيڙيءَ وٽ پهتا. "چڙهه اندر." ڊڪ چيو.

ڊڪ چپ چاپ ونجهه هنيا ۽ آهستي جيئن سنئل جاڳي نه پئي، هن ٻيڙيءَ کي ڇپ جي نوڪ سان ٻڌو. پوءِ ٻاهر لٿو. هن ٻيڙيءَ کي اندر ڇڪي هڪڙي پاسي ڪيو ۽ ايميلائين کي خشڪيءَ تي لهڻ ۾ مدد ڪني.

پيبدي پنهنجي ساڄي پاسي تي ليٽيل هو ۽ سندس منهن سندس ٻانهن ۾ لڪل هو. هوا هن جا اڇا وار ٿي لوڏيا.

ڊڪ ۽ ايميلائين سانت سان قدم کڻندا آيا. جيسيتائين هوسندس بلڪل ويجهو پهتا. پوءِ ايميلائين گلن جو تاج پوڙهي جي مٿي تي رکيو ۽ ڊڪ هيٺ پنهنجي گوڏن تي ويهي سندس ڪن ۾ رڙ ڪئي خواب ڏسندڙ ڪين چريو.

"پيبدي!" ڊڪ دانهن ڪئي." اُٿ جاڳ! اُٿ جاڳ!"

هن پيبديءَ جي ٻانهن کي ڇڪيو. لاش ڦيرو کاڌو، اکيون پٽيل ۽ بي نور هيس ۽ وات کليل هيس.

ايميلائين هڪڙي رڙ ڪئي ۽ ڪري پئي. ڊڪ ڊپ ۾ وائڙو ٿي ڪيس ڇپ جي ڪناري ڏانهن ڇڪي ويو. ڪين ڪسڪڻ گهرجي.... هن پوائنتي شيءِ کان ڀڄڻ! ڪيس خبر نه هئي ته ڇا ٿيو ۽ نه سوچڻ جي ڪوشش ڪيائين. هن ايميلائين کي ٻيڙيءَ ۾ رکيو، پوءِ پنهنجي پوري طاقت سان ونجهه هڻي ڪناري تي پهتو.

تنهائي

انهيءَ اونداهي رات جي وچ ۾، ٻار ٻئي ڪنهن پاسي مدد لاءِ واجهائي ڪين ٿي سگهيا. سوائي هڪ ٻئي جي. صبح ويجهو هو جڏهن ايميلائين کي ننڊ وٺي وئي. جيئن ئي ڊڪ کي سندس سانتيڪي ساهن مان پڪ ٿي ته هوءَ سنئل آهي ته هو ڪناري ڏانهن هليو ويو. سج سمنڊ جي ڪنيءَ مٿان هيئنر ظاهر ٿيو هو ۽ هلڪي هوا خشڪيءَ طرف پئي هلي.

رات وچ ۾ ايميلائين ورائي ورائي دانهن پئي ڪئي، "مونکي پري وٺي هل! اوهه مونکي پري وٺي هل، ڊڪ:" ۽ هن واعدو ڪيو هو.

سندن گهڻو تڻو سامان گهر پرسبان، وڻ هيٺ. هڪڙي سڙهه هيٺيان ڍڪيو پيو هو پراڻا ڪپڙا ڪماڙيءَ ۽ ڪاراٽي، پيبديءَ جي تماڪ مان جيڪي رهجي ويو هو، پاڻيءَ جو پيپو ۽ سبڻ جو دٻو. هن اهي سڀ ڪٺي وجهي ٻيڙيءَ ۾ رکيا. پوءِ هن ڪجهه ڪيلا ۽ مانيءَ ڦل، ۽ ڪالهه جي نيرن تي بچيل ڪجهه مڇيون ڪنيون ۽ انهن کي ٻيڙيءَ ۾ رکيو. هو واپس ويو ۽ نهايت نرميءَ سان ايميلائين کي پنهنجي ٻانهن ۾ کنيائين. هن جي ننڊ تمام گهري هئي، هوءَ چري به ڪين. هن پاڻيءَ تائين پهچندي رستي ۾ ڪيترا پيرا ساهي پٽي، پر هوءَ جاڳي ڪين. آخرڪار هو اتي پهتو ۽ ايميلائين کي نهايت آرام سان ڪيسن تي هيٺ ليٽايو، پوءِ هن ونجهه کنيا. هو ڪابو پاسو وٺي ٻيڙي هلائڻ لڳو. هو ڪناري جي ويجهو رهيو. هن کي نئين گهر جي ڳولها هئي. ڪجهه هنڌن تي تمام گهڻا وڻ يا گهاٽا ٻوٽا هئا. هن کي هوا ۽ ڪشادي جڳهه گهربل هئي، پوءِ اوچتو هن ان کي ڳولهي ورتو.

هڪڙي راس وٽان ڦرندي جيڪا ڳاڙهن گلن واري ٻوٽن سان ڍڪيل هئي، هو نئين دنيا ۾ پهچي ويو. پاڻيءَ جي ڪناري تائين ڦهليل پکڙيل ويڪرو سرسبز ميدان، ٻنهي طرفن کان ٻيلو هو. هتي ڍنڍ سندن پراڻي گهر کان وڌيڪ ڦهليل هئي ۽ ايتري نيري ڪين هئي، ڇاڪاڻ ته پاڻي گهڻو اونهو ڪين هو. هو پاڻيءَ ۾ ترندڙ مڇين کي بلڪل چٽو ڏسي ٿي سگهيو.

ڊڪ ونجهہ هٿڻ بند ڪيا. هوا ٻيڙيءَ کي ڪناري ڏانهن ڌڪي وني ونئي.

ايميلائين جاڳي پئي، هوءَ اٿي ويٺي ۽ پنهنجي چوڌاري نهارڻ لڳي.

جواني

گهر گاهہ مٿان ٻن وڻن جي وچ ۾ جڙيل راس ٿيو هو. اهو تمام ننڍو هو. هڪڙي مرغي خاني کان وڏيڪ وڏو ڪين هو، پر اهو ٻن ماڻهن لاءِ هڪڙي اهڙي جاءِ تي جتي سدائين اونهارو هجي، ڪافي وڏو هو. اهو ننڍڙو هو... پر اهو نهايت سٺي ڏانءُ سان جڙيل هو. ان جي ٻنيان ويجهڙائيءَ ۾ زمين کي ڪوٽي ان ۾ پٽاٽا پوکيا ويا هئا.

گهر جو فرش سهاني خوشبو ڏيندڙ گاهہ سان ڍڪيل هو. ٻہ ڪيس ويڙهيل سيڙهيل دروازي جي ٻنهي پاسن کان پيا هئا. پٽ سان لڳل تاڪ تي ڪوپ رکيل هئا، جيڪي ڪوڏن مان ٺاهيا ويا هئا.

دروازي جي ڀرسان هڪڙي چوڪري ويٺل هئي يا.... ڪٿي هڪڙي نوجوان عورت جنهن جي ڪيس مختصر لباس هو جيڪو گوڏن تائين پئي پهتو. سندس ڊگها وار پنيان ٻڌل هئا ۽ سندس ساڄي ڪن جي پنيان هڪڙو ڳاڙهو گل لڳل هو.

سندس پاسي ۾ هڪڙو ڪوپ ڪنهن اڇي شيءِ سا ڀريل پيو هو، جنهن مان هوءَ هڪڙي چمڪندڙ رنگين پکيءَ کي داڻو کارائي رهي هئي. ڊڪ کي هي پکي ٻيلي مان هٿ آيو هو، جڏهن اهو تمام ننڍو هو. هنن ان کي پاليو ۽ هاڻي اهو گهر جو ڀاتي هو. اهو رات جو ڇت مٿان سمهندو هو ۽ مانيءَ مهل هميشہ نروار ٿيندو هو.

ايميلائين پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو ۽ پکي اڏري اچي سندس آڱر تي ويٺو.

"ڪوڪو،" هن چيو. "ڊڪ ڪٿي آهي؟"

پکيءَ پنهنجو ڪنڌ ڦيرايو جڻ تہ هو پنهنجي مالڪ لاءِ واجهائيندو هجي ۽ ايميلائين کلي پئي.

چند منٽن ۾ ڊڪ ٻہ ڊگها بانس گهليندو نروار ٿيو. هو ٺاهوڪو جانٺو جوان هو. هو ايميلائين جي ڀرسان هيٺ اچي ويٺو، هڪڙو بانس پنهنجي گوڏي تي رکي ۽ ان کي ڪٽڻ شروع ڪيو.

"تون ڇا ٿو ٺاهين؟" ايميلائين چيو.

"مڇين جو پالو،" ڊڪ چيو.

ڊڪ گهٽ ڪين ڳالهائيندو هو. حياتي سندس لاءِ سراسر سخت محنت هئي. جڏهن هو ايميلائين سان ڳالهائيندو هو تہ رڳو چند لفظ چوندو هو، پر هن چيزن سان ڳالهائڻ شروع ڪيو هو.... مڇيءَ جي پالي سان، جنهنکي هو ڪاٽي رهيو هو. يا ڪوپ، جنهن کي هو ٺاهي رهيو هو. ايميلائين پڻ ٿورو ڳالهائيندي هئي. هن جي اندر ۾ ڪو ڳجهہ هو، ڄڻ سندس دماغ سندس ني اندر جي خوابن ۾ بند هو، جنجي رڳو ڪيس خبر هئي. ڪڏهن ڪڏهن هوءَ بوسٽن جي گهر بابت سوچيندي هئي، جيڪو ڇٽو ياد نہ هئس ۽ مسٽر ليسٽرينج جي شڪل، "نارٿمبرلينڊ" جو خيال ۽ ان مان آسمان ڏانهن چڙهندڙ دونهون ۽ ڇپ تي پيل پيديءَ جو لاش. ڪڏهن ڪڏهن سندس ڌيڄاريندڙ خوابن ۾ وٽس ايندا هئا ۽ هن کي چرڪ ڀرائي جاڳائڻ جو سبب ٿيندا هئا ۽ سندس دانهن نڪري ويندي هئي. گذريل دور ڄا اهي سڀ ماڻهو پاڇولا هئا پر ڊڪ حقيقي هو. هن کي سڀ کان وڏو ڊپ انهيءَ جو هو. ڇا ٿئي جيڪڏهن ڪو ڪيس پري ڪٽي وڃي ۽ هوءَ بلڪل اڪيلي رهجي وڃي؟

آخرڪار ڊڪ پنهنجو پالو ختم ڪيو ۽ اٿي بيٺو.

"تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ ايميلائين پڇيو.

"ٻاهر ڇپن ڏانهن." هو گهر اندر ويو ۽ چاقو تاڪ تي رکيو. پوءِ هو هڪڙي هٿ ۾ پنهنجو ڀالو ۽ ٻئي ۾ ڪجهه ڏوري کڻي ٻاهر آيو. ڏوري مڇيون ٻوني کڻي اچڻ لاءِ هئي.

هو هيٺ ٻيڙيءَ طرف ويا.

ڊڪ ٻيڙيءَ کي ڇپ جي هڪڙي نوڪ سان ٻڌو ۽ پاڻيءَ ۾ پير پاتو. ايميلاٽين ويهي ڪيس جاچڻ لڳي. هن 'هپ' جهڙي رڙ ڪري، هڪ وڏي مڇيءَ کي ڀالو هنيو.... ۽ پوءِ ٻي، ۽ انهن کي ڇپ جي مٿان اڇلايو.

پوءِ هن پنهنجو ڀالو هڪڙي پٿر مٿان رکيو ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ شروع ڪيو هو انهن عجيب ٻوٽن کي ڏسي رهيو هو جيڪي پاڻيءَ جي اندر اسريل هئا ۽ ٻن پٿرن جي وچ ۾ گهرائيءَ منجهه هئا. پاڻي سندس گوڏن تائين پئي آيو. هو اڳتي وڌڻ وارو ئي هو تہ ڪنهن سندس پير پڪڙي ورتو. هن ڌپ ۽ درد ڪان دانهن ڪئي. پوءِ ڪاشيءَ پاڻيءَ ڪان ٻاهر آني ۽ هن جي ساڄي گوڏي کي جڪڙي ۽ ڪيس جهلي ڇڏيو. اها اٺ پيري هئي

ايميلاٽين ڪان ذري گهٽ ڊڪ ڀلجي ويو هو: هن سمنڊ طرف پئي نهاريو. سج هيٺ پئي لٿو.موجون مانيٽيون ٿي لڳيون ۽ سون سان ڇهيل هيون. هن ڏسندي ڦيرو ڪاڌو ۽ پنهنجي ننڍڙي گهر کي ڏٺو، ان جي ڇت هيٺ هئي ۽ ان جي ٻنهي پاسن ڪان وڻ هئا. پوءِ هوا ڊڪ جو واڪو کڻي وٺس پهتي. هو گوڏن تائين پاڻيءَ ۾ اپو ٿي بيٺو هو. سندس ٻانهون ڪچيل هيون ۽ هن مدد لاءِ دانهون پئي ڪيون.

هن مٿي ٽپ ڏنو.

"منهنجو ڀالو!" هن واڪو ڪيو.

هوءَ پٿر ڏانهن ڀڳي، جتي سندس ڀالو سندس ماريل مڇين جي رت سان ڳاڙهو ٿيو پيو هو. جيئن هوءَ ڀالو کڻي ويجهو پهتي تہ هن ڏٺو تہ جنهن شيءِ ڊڪ کي جهليو هو، سا جيٽري هئي. ان جون ٻانهون سندس ڀنيءَ تائين پئي آيون، پر سندس ساڄي ٻانهن آزاد هئي.

"جلدي!" هن رڙ ڪئي.

ڀالو سندس ساڄي هٿ ۾ هو. ايميلاٽين پنهنجي گوڏن ڀر هيٺ ويهي رهي. هوءَ پاڻ کي اندر اڇلائي ان شيءِ سان وڙهڻ لاءِ تيار هئي، پوءِ کڻي اها ڪجهہ بہ هجي، هن پاڻي ۾ هڪڙي شڪل ڏٺي ۽ قاتل اکيون. اها هڪڙي ننڍڙي اٺ پيري هئي پر ايتري طاقتور هئي جو هڪڙي ماڻهوءَ کي ماري سگهي. هڪڙي ٻي ٻانهن پاڻيءَ مان ٻاهر نڪتي ۽ ڊڪ جي ٽنگ جهلي. پوءِ هن پنهنجي ڀالي جي نوڪ سندس ساڄي اک ۾ کُپائي ڇڏي جيڪا اک مان پار ٿي هيٺ پٿر تائين پهتي. پاڻي سندس ڪاري مس جهڙي رت سان ڪارو ٿي ويو. اٺ پيريءَ جون ٻانهون ڍري هٽجي ڪري پيون. ڊڪ آزاد هو.

ايميلاٽين اٿي بيٺي ۽ هن کي جهليو. ڳوڙها سندس ڳلن تان پئي ڳڙيا. جيئن هوءَ ڪيس پنهنجي ويجهو جهلي بيٺي هئي. هن پنهنجي ٻانهن سندس چوڌاري ويڙهي، پر هن کي سندس ويچار ڪين هو.

ڪاوڙ ۾ چريو، هن پنهنجو ڀڳل ڀالو ٻيهر پاڻيءَ ۾ وهائي ڪڍيو ۽ ٻيهر، جيئن دشمن برباد ٿي وڃي جنهن هن تي حملو ڪيو هو.

پوءِ هو ترسيو. هن پنهنجو هٿ پنهنجي اکين تي ڦيريو، پوءِ هن پنهنجي ڀڳل ڀالي ڏانهن ڏٺو. "حيوان!" هن چيو. "تو ان جون اکيون ڏٺيون؟ منهنجي دل ٿيڻ جٿي ان کي سؤ اکيون هجن ها ۽ مون وٽ سؤ ڀالا انهن ۾ کوڙڻ لاءِ هجن ها." هوءَ اجان تائين ڪيس چنبڙيل هئي: روئي پئي، کلي پئي ۽ سندس واڪاڻ پئي ڪري جڻ هن ڪيس موت ڪان بچائي ورتو هو. پاڻ ڪيس ڪين.

هو واپس ڇپ ڏانهن موٽي ويا. هن مڇيون کنيون جيڪي هن پالي سان شڪار ڪيون هيون، پوءِ جيئن هن نيري ڍنڍ ۾ واپس ورڻ لاءِ ونجهه پٽي هنيا. هن ڳالهايو ۽ کليو. ورجائي ورجائي ويڙهه جي ڳالهه ڪئي. جڏهن رات آئي ته ڊڪ خشڪ گاهه تي ليٽيو ۽ سمهي پيو. هن پنهنجي ننڊ ۾ پٽي ڳالهايو. هڪڙي شڪاري ڪتي جيان جيڪو خواب ۾ شڪار ڪندو هجي.

ايميلائين سجاڳ ليٽيل هئي، سوچي پئي. هڪڙو نئون خوف سندس زندگيءَ ۾ پيهي آيو هو. هن موت کي ٻيو پيرو ڏٺو هو پر هن ڀيري اهو جيئرو موت هو.

اوسر

ڊڪ وڻ جي پاڙ وٽ، گهر جي پر ۾ ويٺو هو. سندس پاسي ۾ مڇيءَ جي ڪنڊين جي دٻي رکي هئي ۽ هو انهن مان هڪڙيءَ ۾ مڇيءَ جي ڏور ٻڌي رهيو هو. جڏهن پيدي اها دٻي لڌي هئي ته ان ۾ وڏيون ننڍيون ڇوويهه ڪنڊيون هيون پر هاڻي رڳو ڇهه هيون -چار ننڍيون ۽ ٻه وڏيون. هو ڏور سان وڏي ڪنڊي ٻڌي رهيو هو.

سياڻي سندس ارادو پرائي هنڌ وڃي، جتي سندن پهريون گهر هو. ڪجهه ڪيلا حاصل ڪرڻ ۽ موٽ تي ڍنڍ جي اونهي حصي وٽ وڏي مڇي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪرڻ جو هو.

ايميلائين سندس پرسان ويٺي هئي ۽ ڏور کي سڌو ناهڻ ۾ مدد ڪري رهي هئي. اوچتو هن پنهنجو مٿو کنيو. موجن جي آواز سان، ڪنهن دهل جو واڄٽ مليل هو.

"ٻڌ!" هن چيو.

ڪڏهن آواز سمنڊ جي طرفان ايندي پئي لڳو ۽ ڪڏهن، جيئن هن پنهنجو ڪنڌ ورايو ته اهو ٻيلي طرفان ايندي پئي لڳو. پوءِ هوا بدلجي وئي ۽ آواز وڌيڪ ٻڌڻ ۾ ڪين آيو.

اڳين ڏينهن تي ڊڪ اڪيلو روانو ٿيو. هن اٽڪل هڪ ميل تائين ونجهه هنيا. پوءِ هن ونجهه ٻيڙيءَ ۾ ڇڪي ورتا. اتي پاڻي تمام اونهو هو. ايترو اونهو جو ترو نظر ڪين ٿي آيو. هن ڪنڊيءَ تي مڇيءَ جو ذرو اٽڪايو. ان کي پاڻيءَ اندر اڇلايو ۽ ڏور جي پڇڙيءَ ٻيڙيءَ سان ٻڌي ڇڏي.

اوچتو ٻيڙي هڪڙي پاسي تي لڙي وئي. ڊڪ پنهنجو بار ٻئي پاسي تي ڪٽي اڇلايو ۽ اهڙيءَ ريت ٻيڙي ذري گهٽ اونڌي ٿيڻ کان بچائي ورتي، پاڻي اُبرندو ٿي لڳو. هن هڪڙي تمام وڏي مڇي پڪڙي هئي. تمام ترت هن ڏور کي ٻيڙيءَ مان ڪوليو ۽ ان کي هڪڙي ونجهه سان ٻڌو ۽ ونجهه کي پاڻيءَ ۾ اڇلائي ڇڏيو. هڪدم هن ونجهه کي پاڻيءَ مٿان پري ويندي ڏٺو. ڪڏهن ڪڏهن اهو پاڻي اندر هيٺ پئي ويو، پوءِ اهو مٿي پئي آيو ۽ ٻيو پاسو پئي ورتو. ڪڏهن اهو هڪڙي هنڌ تي پئي رڪيو ۽ وري ٻيهر هلڻ ٿي لڳو.

هڪڙو ڪلاڪ گذري ويو ونجهه آهستي آهستي وچ ۾ ويو ۽ گول گول چڪر ڪاٽڻ شروع ڪيو ۽ پوءِ اهو رڪجي ويو.

ڊڪ پنيان بيهي، ٻيڙيءَ کي رهيل ونجهه سان هلايو. هن ونجهه کنيو جيڪو پاڻيءَ ۾ پيو هو ۽ ڏور کي اندر ڇڪيو. آخرڪار هو مڇيءَ جي ڊگهي چانديءَ جهڙي جسم کي ڏسي ٿي سگهيو. پر جنگ ڍنڍ جي سردار به ٻڌي هئي. شارڪ... هڪڙو ڪارو پاڇو پاڻيءَ اندر نظر آيو. مڇي گم ٿي وئي! ڊڪ جي ڏور جي پڇڙي تي رڳو سندس منڍي رهجي وئي.

ڪجهه عرصو اڳ ڊڪ باراٽي ڪاوڙ سان پرجي وڃي ها پر هاڻي هو کليو. هن ڪنڌي ڪڍي ورتي، پوءِ هن

مڇيءَ جي منڍي ڪٽي پاڻيءَ ۾ اڇلائي.

"هتي!" هن چيو. "توکان هيءَ وسري وئي!"

هو سمجهو ٿي رهيو هو.

ڊڪ ڪنڌي پري رکي ڇڏي، پوءِ ونجهه ڪنبا ۽ ٻيڙي آهستي آهستي اڳتي هلائڻ لڳو. هو ٻيڙي هلائيندي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. هو پريشان هو. سندس پريشانيءَ جو سبب ايميلائين هئي. انهن آخري مهينن ۾ هوءَ بدلجي وئي هئي. سندس صورت پڻ بدلجي وئي هئي. ائين پئي لڳو ڄڻ ڪو نئون ماڻهو ٻيٽ تي آيو آهي ۽ هن اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون هيون جيڪي هن اڳ ۾ ڪڏهن ڪين ڪيون هيون. هوءَ پري پري نڪري ويندي هئي ۽ ڊنڀ ۾ اڪيلي ترندي هئي. انهن آخري مهينن کان اڳ ڊڪ ڏاڍو خوش هو.... سمنڊ ۽ ڪانڻ، ڪاٺ ڳولهڻ ۽ ان کي ٻچائڻ، گهر تي ڪم ڪرڻ ۽ ٻيلي ۾ رلڻ. پر هاڻي بي چينيءَ جي روح هن جي اندر ۾ واسو ڪيو هو.

ٻيڙي راس جو چڪر ڪاٽي هلندي وئي. هن کي پيڊيءَ واري ڇپ نظر آئي. هو ڪناري ڏانهن ويو جتي پرسان ئي سندن پهريون گهر ٻيٺل هوندو هو. اتي ڇا ٿيو هو؟ واريءَ تي به ڊگها نشان پيل هئا جني به ٻيڙيون ا ن مٿان گهليون ويون هيون. هڪڙو هنڌ ڪارو هو، جتي وڏي باهه ٻاري وئي هئي ڊڪ ٻيڙيءَ مان ٻاهر لٿو. هن پٽ تان هڪڙو پڪل نيزو کنيو جنهن تي لوهي ڦر هو.

ڊڪ پنهنجي جوڏاري نهاريو. هو واريءَ مٿان لکيل ڪهاڻيءَ کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن کي احساس ٿيو ته هو ذري گهٽ وڏي خطري کان بچي ويو هو، جيڪڏهن هو ٿورو سوير اتي اچي ته ها پڪل نيزو شايد سندس جسم اندر ٻيهي پچي ها.

هو ٽڪڙو ٽڪريءَ مٿان چڙهي ويو. گهٽو ٻري ڪين، پاڻيءَ مٿان هو به پورا سڙهه ڏسي ٿي سگهيو، اهي ٽڪڙو ٽڪڙو پري ٻني ويا. هن انهن کي ننڍڙو ۽ ننڍڙو ٿيندي ڏٺو، جيستائين جو هو وڌيڪ انهن کي ڏسي ڪين ٿي سگهيو. پوءِ هن ڊگهه ڪيلا ڪٽيا ۽ انهن کي هيٺ ٻيڙيءَ وٽ ڪٺي آيو. ڪيس به ڦيرا ڪرڻا پيا، پوءِ هن واپس ونجهه هنيا، جيئن هو راس جو چڪر ڪاٽي گهر جي پرسان آيو ته هن ايميلائين کي پاڻي جي ڪناري تي بيٺل ڏٺو.

هو ڪيلا گهر ۾ کڻي ويا، ڊڪ باهه ٻاري ۽ هنن ماني کاڌي. جڏهن اها ختم ٿي ته هو ٻيڙيءَ ڏانهن ويو ۽ ڪا شيءِ پنهنجي هٿ ۾ کڻي موٽي آيو. اهو لوهي ڦر وارو نيزو هو.

ايميلائين گاهه تي ويٺي هئي. هن مٿان ڪوٽ پاتو هو جيڪو هن پنهنجي لاءِ ناهيو هو ۽ ٻيو ڪجهه سڀ رهي هئي. ڪوڪو هيڏانهن هوڏانهن نينگ نپا پئي ڏنا ۽ ڪيلي جو ذرو پئي کاڌو.

"توکي اهو ڪٿان مليو؟" ايميلائين چيو.

"ڪناري تي، هن پاسي،" هن نيري جا ٻني ٽڪرا پاڻ ۾ ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي. "اتي ماڻهو آيا هئا."

"ڊڪ!" ايميلائين چيو. "ڪهڙا ماڻهو هئا؟"

"مونکي خبر ناهي. مان ٽڪريءَ مٿان ويو هئس ۽ هنن جي ٻيڙين کي پري ويندي ڏٺم."

"ڊڪ. توکي گذريل رات وارو آواز ياد آهي؟ مان رات جو اهو ٻيهر ٻڌو هو. توکي ننڊ هئي مان توکي لوڏيو جيئن تون ٻڌي سگهين، پر تون جاڳين ڪين...... مون سوچيو مون رڙيون ٻڌيون هيون پر مونکي پڪ ڪين هئي."

هن ٻني ٽڪرا پاڻ ۾ جوڙيا ۽ مڇيءَ جي ڏور ان تي جوڏاري ڦيرا ڏئي ٻڌي ڇڏي. هن لوهي ڦر کي واريءَ سان مهتي صاف ڪري، چمڪائي ڇڏيو.

اڳين صبح جو هو ڇپن ڏانهن ويا. ڊڪ پاڻ سان نيزو کڻي ويو هو. هو ترڻ لڳو، جڏهن ته ايميلائين پاڻيءَ ۾

عجب ساموندي بوٽا جاچڻ لڳي ۽ ننڍيون مڇيون جيڪي هيڏانهن هوڏانهن نچي رهيو هيون، پوءِ هن هڪڙي رڙ ڪئي. هوءَ سڀ ڏئي اٿي ۽ اوڏانهن ڊڪڻ لڳي جنهن ڏانهن هن اشارو ڪيو. اوپر طرف، ٻيٽ جي آخري ڇيڙي تي هڪڙو وڏو سڙهن وارو جهاز اچي رهيو هو. ايميلائين ڊڪ پاڻي ۽ هن جي پاسي ۾ اچي بيٺي. جهاز ايترو ويجهو هو جو هو ماڻهن کي پاسي مان ٻاهر نهاريندي ڏسي ٿي سگهيا. ايميلائين جا وار سندس صورت تان پٺتي اڏري رهيا هئا جڏهنڪي سج ۽ هوا پورو ڪري جڏيو هو ۽ ڊڪ جي نيزي جي نوڪ سج جي روشنيءَ ۾ چمڪي رهي هئي.

"هو پري پيا وڃن،" ايميلائين چيو. هوءَ خوش هئي.

ڊڪ جواب ڪين ڏنو، پوءِ هن هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙڻ شروع ڪيو. هن جهاز کي موٽي اچڻ لاءِ واڪا ۽ سڏ ٿي ڪيا.

ڪيپٽن کي پڪ ڪين هئي ته خشڪيءَ تي ٻه ماڻهو ملاح هئا يا ٻيٽ وارا. جيڪي اتي رهندڙ هئا پر ڊڪ جي هٿ جي نيزي ڪيس فيصلو ڪرڻ ۾ مدد ڏني ته هو ٻيٽ جا ماڻهو هئا. جهاز جي ڪوهي تي جهنڊو چڙهيو. هن پرتي ڦيرو ڪاڏو ۽ نگاهن کان گم ٿي ويو.

بهار جي مند

برسات ختم ٿي چڪي هئي. گاهه ڇهڇ ساوو هو. نوان گل ٻوٽن مٿان پٽي ڪڙيا ۽ نوان نوجوان پن وڻن تي پٽي نڪتا. ڪوڪوءَ زال ڳولهي ورتي هئي. هو گهر جي پرسان وڻ ۾ آکيرو جوڙڻ ۾ رڌل هئا. ايميلائين ويهي ڪين جاچيندي هئي. هو ٽارين ۽ گاهه جا ننڍڙا ذرڙا ڪٺي ويندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس گهر جي ٻنن جا ٽڪرا ڇڪي پنهنجو گهر جوڙڻ ۾ لڳائيندا هئا.

ڊڪ سندس پرسان ويهي ٽوڪري ناهي رهيو هو. هو ان شام جو ٻيٽ جي ان حصي ڏانهن وڃڻ وارا هئا جتي زيتون حاصل ڪري ٿي سگهيا. اهو ڦل رڳو ان هنڌ ڪانسواءِ ٻيو ڪٿي ڪين اسرندو هو، پر اها اهڙي جاءِ هئي جنهن کان ايميلائين کي هميشه ڊپ ٿيندو هو.

ٻن پهرن جي گرمي گذري وئي هئي. ٽوڪري پوري ٿي چڪي هئي. ڊ ڪ اٿي بيٺو ۽ هو روانا ٿيا ڊڪ هڪڙو سنهڙو بانس کنيو ۽ ايميلائين وٽ خالي ٽوڪري هئي.

جيئن هو اڳتي وڌندا ٿي ويا ته وڻ گهاٽا ٿيندا ويا ۽ پيچرو مشڪل سان ڏسڻ ۾ ٿي آيو. هو ٻيلي جي ساڻي اونداهيءَ کي چيريندا اڳتي وڌندا ويا جيسيتائين اوچتو هو هڪڙي کليل ميدان ۾ پهتا. هتي ماڻهن جي هٿن جا گهڙيل پٿرن جا وڏا ٽڪرا پيل هئا. اهي ماڻهو جيڪي ڪڏهن اتي رهندا هئا. ڪنهن کي خبر ڪين هئي ته ڪيترا هزارين سال اڳ، ۽ ڪي اهڙا پٿر به هئا جيڪي ڪنهن عجيب جانور يا انساني صورت ۾ گهڙيل هئا. ڪڏهن اتي ماڻهو وسندا هئا. ايميلائين کي ذري گهٽ سندن ڪارا پاڇولا نظر ٿي آيا ۽ انين ٿي لڳو ڄڻ وٽن سندن جهيڻو آواز پنهنجي پنن ۾ لڪايو هجي. ايميلائين ان هنڌ کي پٿريلي ماڻهو جو ماڳ سڏيندي هئي.

هن کي ڪڏهن ڪڏهن رات جو ان جو خيال ايندو هو، ڄڻ ته هو تارن جي روشنيءَ ۾ اتي بيٺو هجي، جڏهن ته ماضيءَ جا روح سندس چوڌاري عبادت لاءِ ڪنا ٿيا هجن.

ڊڪ ڦلي چوندي ورتا هئا، هو ٽوڪري ڪٺي موٽي آيو. ايميلائين کي هٿن ۾ بانس هو. هوءَ ان کي گولائيءَ ۾ موڙي رهي هئي، پوءِ هڪڙو ڇيڙو سندس آڱرين مان کسڪي ويو ۽ ڊڪ جي منهن تي، پاسي ۾ ڦهڪو ڪيو. هن ڦيرو ڪاڏو ۽ ايميلائين کي ڏک هنيو. ايميلائين هن ڏانهن ڏٺو ۽ هلڪي دانهن ڪئي. جيئن هن ڊڪ کي پٺي ڏنو، اوچتو ڊڪ

ڪيس پنهنجي ٻانهن ۾ ڀيڪوڙيو ۽ ڪيس چاتي، سان لڳائي ڇڏيو.

ايميلائين گم آهي

ڪوڪو ٻيهر اڪيلو هو، آڪيرو خالي هو ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿي پئي ڪريو. نيڙا ٻيڻ مان ٻار ڦٽا هئا ۽ ڪيئي هفتن تائين مسٽر ۽ مسز ڪوڪو کين داڻو چڳائڻ لاءِ سخت محنت ڪئي هئي، آخرڪار هو پرڻي اڏري وڃڻ لاءِ تيار هئا ۽ مسز ڪوڪو پڻ هلي وئي.

بن تن مهينن ۾ وري برسات اچڻ واري هئي. ڪوڪو کي برسات کان نفرت هئي، پر جڏهن اها پوري ٿيندي ته شايد مسز ڪوڪو ٻيهر موٽي ايندي.

ڊڪ ٻيٽ جي پرين پاسي مڇين جي شڪار لاءِ وڃڻ جي تياري ڪري رهيو هو. ايميلائين نيڪلس ناهي رهي هئي. نيڪلس جي پنهنجي تواريخ هئي، جڏهن سمنڊ لٿل هو ته ڊڪ ڪجهه سپون لڌيون هيون، هن هڪڙي ڪولي ۽ ان مان ڪيس هڪڙو وڏو موتي هٿ آيو. هن کي خبر ڪين هئي ته اهو ڇا آهي، پر اهو سهڻو ٿي نظر آيو. سو هن وڌيڪ سپون ڪوليون ۽ ٻيا موتي لڌا. پوءِ هن ڊگهه سپون هٿ ڪيون ۽ انهن کي سج جي تپش تي سڪڻ لاءِ ڇڏي ڏنو جيئن هو انهن کي سولائيءَ سان ڪولي سگهي. هن سڀڻ جي هڪڙي وڏي سئي ڪٽب آندي ۽ موتين جي آرپار سوراخ ڪيا. ايميلائين ڌاڳي ۾ آخري موتي پوئي پورو ڪيو. هن کي بهرحال خبر ڪين هئي ته سندس هٿن ۾ جيڪو نيڪلس هو، تنهنجو ملهه لکين پائونڊ هو. انهن مان ڪوبه هڪڙو وڏو موتي ڪنهن بادشاهي تاج ۾ مڙهڻ جي لائق هو.

ڊڪ پنهنجو ڀالو ۽ مڇيون مارڻ جون ڏوريون کڻي هليو ويو. هوءَ هن سان گڏجي ڪين وئي. ڪجهه هفتن کان هوءَ گهر ۾ ترسي ڪمر جو ٿورو گهڻو ڪم ڪندي هئي.

هوءَ ٿڪ ڪين هئي ۽ هيڏانهن هوڏانهن چرپر ڪرڻ ڪين چاهيندي هئي. هن ڊڪ کي وڃڻ ڏنو.

سو هوءَ هاڻي پنهنجي هٿن ۾ نيڪلس جهلي، دروازي ۾ ويٺي هئي ۽ پنهنجي اکين سان سندس پيڇو ڪري رهي هئي، جيستائين هو وڻن ۾ گم ٿي ويو.

ٻيٽ جي ان هنڌ تائين جتي ڊڪ مڇيون مارڻ ٿي چاهيون، گهاٽي ٻيلي مان لنگهي پهچڻ جو ڊگهو پنڌ هو. اهو اتڪل ٻن پهرن جو وقت هو جڏهن هو اتي پهتو، هو هيٺ ويهي رهيو ۽ آرام ڪيو ۽ ڪاڏو ڪاڏو جيڪو هو پاڻ سان کڻي آيو هو، پوءِ هن ڏوريون وڌيون. ٽي ڪلاڪ گذري ويا ۽ هن ڪجهه ڪين پڪڙيو.

هن ايميلائين سان سج لٿي کان اڳ موٽي اچڻ جو وعدو ڪيو هو، پر جيئن ته هن ڪجهه ڪين پڪڙيو هو سو هو ترسيو. مڇيون شام جو ديرسان، سولائيءَ سان هٿ لڳنديون هيون. هن ڪان وقت پهري ويو. اونده سندس چوڌاري پکڙجي رهي هئي. هن محسوس ڪيو ته هن ايميلائين جو آواز ٻڌو. "ڊڪ"، هن مٿي ٽپ ڏنو. ترت پنهنجي ڏور کي چڪي ورتو، پنهنجو نيزو کنيو ۽ واپس روانو ٿيو.

اڳي جڏهن هو هميشه پري ويندو هو ته پهرين شيءِ جيڪا پنهنجي واپسيءَ تي ڏسندو هو ته اها گهر جي دروازي تي بيٺل يا ڍنڍ جي ڪناري تي اڳيرو آيل، ايميلائين هوندي هئي. اڄ رات هوءَ اتي انتظار نه ڪري رهي هئي. هو گهر ۾ گهڙيو: هوءَ اتي به ڪين هئي.

هن سڏ ڪيو. هوٻيلي جي ڪناري ڏانهن ڀڳو. سڏ ڪندو... سڏ ڪندو، اتي ڪو جواب ڪونه مليو. هو پنهنجو رستو ناهيندو، اونداهين وڻن جي هيٺان، ڏور ڏور آبشار تائين ويو. سمورو رستو سڏيندو ويو. ڪو جواب ڪين آيو.

هو موٽي آيو ۽ پنهنجو مٿو پنهنجي هٿن ۾ جهلي، گهر جي در وٽ ويهي رهيو. ڇا هن سندس آواز ٻڌو هو، جڏهن هن

مچيون پنهنجي ماريون؟ يا هي سندس خيال هو ته هن ٻڌو هو؟ ڇا هوءِ خطري ۾ هئي ۽ هن کجهه ڪين ڪيو هو؟ هن مٿي ٽپ ڏنو ۽ هيٺ ٻيڙيءَ ڏانهن ڊڪيو. هو ونجهه هڻندو ڇپن تائين ويو. هوءِ اتي ته ٽي ڪين ٿي سگهي!

هو گهر ڏانهن موٽي آيو. اهو اجان خالي هو. هن پاڻ کي پٽ تي اڇلايو. سندس سگهه پوري ٿي چڪي هئي. هو گهري ننڊ ۾ وڪوڙجي ويو ۽ خواب ڏٺائين ته هو اجان ڪيس ڳولهي رهيو آهي.

ڏينهن اچي پهتو. جڳ روشني ۽ رنگن سان ڀرجي ويو. هو گهر جي اڳيان وينو اجان چرپر ڪان نڪل هو.

پوءِ هن مٿي نهاريو.

ايميلائين وٽن جي اندران ٿيندي ٻاهر اچي رهي هئي .ڪيس سندس ٻانهن ۾ ڪا شيءِ جهليل هئي.

حنا

هو هر صبح جو ٻار کي ڪتي ڊِنڊ تي ويندا هئا ۽ ان کي وهنجاريندا هئا. هو ڏاڍو نماڻو ٻار هو ۽ جڏهن پاڻي کي قدر ٿڌو هوندو هو ته به ڪين روئندو هو. ڊڪ پرسان ويهي جاچيندو هو. اهو ڪيس ڏاڍو عجيب لڳندو هو . ڪجهه هفتا اڳ هو پنهنجي اڪيلا هئا ۽ اوچتو هي ننڍون ماڻهو هنن سان شامل ٿيو هو ۽ هنن جي زندگي بدلائي ڇڏي هئي.

"اسان هن کي ڇا سڏيون؟" هڪڙي ڏينهن ڊڪ ڇيو.

"حنا،" ايميالائين چيو. گهڻو اڳ جي ڪنهن پنهنجي ٻار جي يادگيري سندس دماغ ۾ هئي. هن کي خبر ڪين هئي ته حنا ڇوڪريءَ جو نالو آهي.

مهينا لنگهي ويا. هاڻي حنا پنهنجي هٿن ۽ گوڏن تي هيڏانهن هوڏانهن چري پري ٿي سگهيو. هن ڪوڪو کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪوڪو هميشه سندس پهچ کان پري رهندو هو ۽ ڪيس ان راند ۾ مزو ايندو هو.

پهريون ڏند نڪتو ۽ ٻار کي کائڻ لاءِ مڇي يا ڪيلن جا ذرڙا ڏيئي پئي سگهيا.

هڪڙي ڏينهن جڏهن هو ٻيڙيءَ ۾ سوار ڊِنڊ ۾ ٻيري گهمي رهيا هئا، هن پنهنجو پهريون اکر اچاريو. هن پنهنجيون ٻانهون ونجهه هڻندڙ ڏانهن وڌايون ۽ چيائين، "ڊ.... ڊ... "ڊڪ."

طوفان

آسمان ڪاري ڪڪرن جي هيٺائين ڇت هو. هوا ڪين هئي، هڪڙو دم کڻڻ لاءِ به ڪين. پکي هيڏانهن هوڏانهن پئي اڏريا، ڄڻ ڪنهن ان ڏٺي دشمن کان ڊنل هجن.

ڊڪ ٻاهه ٻاري ۽ نيرن تيار ڪئي. آسمان وڌيڪ اونداهون ٿي ويو ڄڻ رات متان پئي آئي. سمنڊ ۾ نمار پري کان گجگوڙ پئي آئي. گجگوڙ وڌندي، وڌندي ٿي آئي. مينهن جا وڏ ڦڙا ڪري رهيا هئا.

ايميلائين ننڍي گهر جي فرش تي ٻار کي هنج ۾ جهلي، ڇاتيءَ سان لڳائي ويٺي هئي. ڊڪ دروازي وٽ بيٺو هو. هو ڊنل هو، پر ظاهر ڪين ٿي ڪيائين.

پوءِ هوا وٽن کي هيڏانهن هوڏانهن سٽيندي اچي پهتي ۽ پنن ۽ تتل تارين جو لشڪر دروازي مان ڌوڪيندو لنگهندو رهيو. برسات آبشار جيان هئي. ڊڪ گهر ۾ گهڙي ويو هو ۽ ايميلائين کي پنهنجي قريب جهلي، پرسان وينو هو.

اوپر طرف مٿاهين زمين گهر کي اڏري وڃڻ کان بچائي ورتو هو.

طوفان ڪيئي ڪلاڪن تائين هلندو رهيو، پوءِ اڌ رات جي ويجهو اهو رڪجي ويو.

سج اڀرڻ صبح جو بي بادل آسمان ۾ مٿي آيو. هن ڪريل وڻ، ٽٽل ناريون ۽ مئل پکي ڏٺا هئا. گهر جي ڇت ۽ هڪڙي پٽ اڏري وئي هئي.

ڊڪ گهر کي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ ڪم ۾ جنبي ويو، جڏهن ته ايميلائين سندن شيون سج ۾ سڪائڻ لاءِ رکي ڇڏيون. طوفان هنن سان سٺو سلوڪ ڪيو هو. اهو ان ڪان به وڌيڪ هاڃو رسائي ٿي سگهيو پر بيٽ ٺيڪ ٺاڪ نظر ڪين ايندو.

هو ٻيڙي کي ڏسڻ لاءِ هيٺ ويا، اها اونڌي ٿي پئي هئي ۽ پاڻيءَ ۾ ڍڪجي وئي هئي ۽ ان کيس بچائي ورتو هو. ونجهه واريءَ تي اڇليا پيا هئا. هنن ٻيڙيءَ کي ڇڪي ڪناري تي ٻاهر ڪڍيو. ان کي ڏک ڪين پهتو هو.

"مونکي اچرج آهي ته ڪيلي جي وڻن جو ڇا حال هوندو،" ڊڪ چيو. "جيڪڏهن اجڙي ويا آهن ته پوءِ اسان کاڌي لاءِ ڇاڪنداسين؟ مان ٻيڙيءَ تي چڪر هڻي ايندس ۽ ڏسندس"

"مان توسان گڏجي هلنديس،" ايميلائين چيو.

ڊڪ راس جو چڪر ڪاٽيو. هو ڪناري جي ويجهو رهيو. هو پاڻيءَ جي مٿان ٻڪريل هڪڙي وڻ جي ٽارين هيٺيان لنگهيا. ان ۾ ڳاڙها ٻير لڳل هئا. ايميلائين هٿ وڌايو ۽ انهن کي پٽي ورتو.

"ننڍ ڏياريندڙ ٻير،" هن چيو ۽ انهن کي ٻيڙيءَ جي تري ۾ هيٺ اڇلائي ڇڏيو. ايميلائين هڪڙو وڏو ٻن ٻار کي سج کان بچائڻ لاءِ جهلي ويهي رهي جڏهن ته ڊڪ مٿي ٽڪريءَ تي چڙهي انهيءَ هنڌ ڏانهن ويو، جتي ڪيلن جا وڻ اسريل هئا.

اوچتو هن ٻيڙيءَ ۽ واري جي وچ ۾ پاڻيءَ جي نيري ليڪ کي ڏندي محسوس ڪيو ٻيڙي ڪناري کان پري کسڪي رهي هئي. هن ونجهن کي جهٽپ هڻي پر هڪڙو پاڻيءَ ۾ ڪري پيو. هن ٻيڙيءَ جي پٺ ۾ ويهي هڪ ونجهه سان ٻيڙي هلائڻ جي ڪوشش ڪئي، جيئن هن کي ڪندي ڏٺو هو پر هن ان کان اڳ انين ڪڏهن ڪين ڪيو هو. هن ڊڪ کي ٻيلي مان ٻاهر ايندي ڏٺو. هن ڪيلا پٽ تي اڇلايا، پاڻيءَ ۾ ڊوڪي پيو ۽ ترڻ شروع ڪري ڏنو. هن کيس ونجهه پڪڙيندي ڏٺو ۽ ان کي پاڻ سان ڪٽي ايندي ڏٺو. جڏهن هو گهڻو ويجهو ٿيو ۽ رڳو ڏهه فوٽ پرتي هو ته ايميلائين پاڻيءَ ۾ هڪڙي ڪار شڪل کي هن ڏانهن تيزيءَ سان وڌندي ڏٺو. اها هڪڙي شارڪ هئي.

هن کيس رڙ ڪري خبردار ڪيو. ڊڪ پنهنجو ڪنڌ ورائي ان کي ڏٺو. هن ونجهه کي ڇڏي ڏنو ۽ ٻيڙيءَ طرف ترڻ لڳو. ايميلائين ٻيو ونجهه کنيو ۽ ان کي ڀالي جيان شارڪ ڏانهن اڇلايو. ڊڪ ٻيڙيءَ وٽ پهتو، هو اندر جڙهي ويو ۽ ونجهه وڃانجي ويو. اهو رڳو چند فوٽ پري هو پر ان ڏانهن ترڻ وڃڻ يقيني موت هو. ٻيڙيءَ ۾ ڪابه اهڙي شيءِ ڪين هئي جنهن کي هو ونجهن جي جاءِ تي استعمال ڪري سگهن. هڪڙو طاقتور وهڪرو ٻيڙيءَ کي ڪناري کان ڏور وڌيڪ ڏور ڪيو پئي ويو. سمنڊ پٿرن جي ان لنگهه مان ٻاهر پئي ويو جنهن مان ڪٻني ورهه اڳ پيدي ڪين اندر وٺي آيو هو ٻاهر، کلي سمند ۾.

چريو ليسترينج

سان فرانسسڪو جا ماڻهو هن کي چريو ليسترينج چوندا هئا. هو چوندا هئا ته هن کي سندس دماغ ۾ خلل آهي. هو چريو ڪين هو، پر هو اهڙو ماڻهو هو جنهن جي دماغ ۾ رڳو هڪ ئي خيال جهميل هو. ٻن ٻارن جو ويچار ۽ هڪڙو پوڙهو ملاح، هڪڙي ننڍڙيءَ ٻيڙي ۾ ڦهليل نيري سمنڊ مٿان.

جڏهن 'آرگو' نالي جهاز پنهنجي واٽ وٺي پاپيٽي کان سان فرانسسڪو وبندي، 'نارٿمبر لينڊ' جي ٻيڙيءَ کي

لڌو هو تہ ڪيپٽن فارج ڇريو هو ۽ ليسٽرينج ڏاڍو بيمار هو. سان فرانسسڪو جي ڊاڪٽرن جو خيال هو تہ هو بچندو ڪين پر حياتي هن ۾ موٽي آئي. هو پاڻ کي موت جي اجازت ڏيئي نٿي سگهيو. هن کي هميشہ انهن ٻارن جو ويچار هوندو هو ۽ ان ويچار کيس نئون حوصلو ڏنو تہ هو انهن کي ضرور ڳولهي لهندو.

پهريائين هن کي اهو ڳولهي ڪڍڻ گهرجي تہ جڏهن ٻاهہ لڳي هئي تہ نارٿمبر لينڊ ڪٿي هو. ان ڪان اڳ جو ڪيپٽن ڪاغذ ڪٿي سگهي، ٻاهہ انهن کي ساڙي رک ڪري ڇڏيو هو ۽ ڪيپٽن هاڻي ڇريو هو: هو کيس ڪجهہ ٻڌائي نٿي سگهيو.

ٻيڙي ڪٿي هئي جڏهن آرگو ان کي هٿ ڪيو؟ هن جهازن جي آفيس مان آرگو بابت پڇاڳاڇا ڪئي. آرگو واپس پاپيتيءَ ڏانهن روانو ٿي ويو هو ۽ طوفان ۾ گم ٿي ويو. اهو ڪڏهن موٽي ڪين آيو.

ليسٽرينج مالدار ماڻهو هو. سال لنگهي ويا پر هن کي اڃا اميد هئي تہ هو پنهنجي ٻارن کي ڳولهي ڪڍندو. هن اهڙي سڀني اخبارن ۾ اشتهار ڇپرايو جيڪي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ملاح پڙهندا هئا: جنهن ۾ ان ماڻهوءَ لاءِ ڏهہ هزار ڊالرن جي آڇ ڪيل هئي جيڪو ٻارن جي باري ۾ ڏس ڏيئي سگهي ۽ ويهہ هزار جيڪڏهن اهي جيئرا ليجن. ورهہ لنگهي ويا: اشتهار بار بار ڇپجندو رهيو. هڪڙي ڀيري ٻن ٻارن جي باري ۾ خبر آئي جن کي گلبرٽ ٻيٽ ويجهو سمنڊ مان بچايو ويو هو، پر اهي سندس ڪين هئا. ان کس دکي ڪين ڪيو، ان کيس اميد ڏياري. هن چيو: "جيڪڏهن هو ٻار بچائي سگهجن ٿا تہ منهنجا ڇو ڪين؟" کيس اعتبار ني ڪين ٿي آيو تہ هو مئل هوندا. اعتبار جوڳو هر هڪ سبب موجود هو تہ هو مري ويا هوندا پر هن کي من ۾ اهو يقين محسوس ٿيندو هو تہ هو جيئرا هوندا. هن هڪڙو ننڍڙو جهاز خريد ڪيو ۽ ٻن سالن تائين پيسفڪ سمنڊ جي ننڍن ۽ اڻ ڄاتل ٻيٽن ۾ ڦرندو رهيو. هڪڙي ڀيري هو هڪڙي اهڙي ٻيٽ تي پهتو جيڪو اسان جي ڪهاڻيءَ جي ننڍڙي ٻيٽ کان رڳو ٽي سو ميل پري هو.

سمنڊ لکين ميلن ۾ پکڙيل هو، ان ۾ هزارين ننڍڙا ٻيٽ هئا. ڪجهہ اهڙا بہ هئا جن جي ڪنهن کي ڪجهہ سال اڳ تائين ڪابہ ڄاڻ ڪين هئي. هو گهمندو ئي رهي ها پر هن کي ان جي همت نہ هئي. ان وقت تائين هن محسوس ڪرڻ شروع ڪيو هو تہ اهو ڪيتري قدر اڻ ٿيڻي آهي. هو پنهنجي سموري ڄمار ۾ اهي سڀ ٻيٽ گهمي نٿي سگهيو.

هو سان فرانسسڪو ۾ پنهنجي دوست مسٽر وانا ميڪر وٽ موٽي ويو.

ڪيپٽن فاؤنٽين

ليسٽرينج پيلس هوٽل ۾ پنهنجي ڪمري ۾ ويهي پڙهي رهيو هو، جڏهن تہ ٽيليفون جي گهنٽي وڳي.

"هيلو! مسٽر ليسٽرينج؟"

"ها."

"اوهان جو وڪيل وانا ميڪر پيو ڳالهايان. مون سان هڪدم اچي ملو. مون وٽ اوهان لاءِ خبر آهي."

هو ڪمري ڪان تڪڙو ٻاهر نڪتو.

وانا ميڪر جي آفيس ڪيئرني اسٽريٽ تي هئي.

"منهنجي آفيس ۾ اندر اچو"، مسٽر وانا ميڪر چيو. "مون کي هي مليو آهي." هن ليسٽرينج کي هڪڙو ڪاغذ ڏنو. "ڪيپٽين فاؤنٽين نالي هي ماڻهو جيڪو ۴۵، راڻي اسٽريٽ تي رهي ٿو، تنهن اوهان جو اشتهار اخبار ۾ ڏٺو آهي ۽ سندس خيال آهي تہ هو اوهان کي ڪجهہ ٻڌائي سگهي ٿو. هن اهو ڪين چيو تہ هو اوهان کي ڇا ٻڌائي سگهندو پر آءٌ سمجهان ٿو تہ اوهان هن سان ملو."

"مان هڪدم ويندس"، ليسٽرينج چيو.

اهو هڪڙي پوئين گهٽي ۾ هڪ ننڍڙو گهر هو. هڪڙي ٻندري پوڙهي عورت دروازو کوليو.

"ڇا ڪيپٽين فاؤنٽين اندر آهي؟ مان اخبار ۾ ڏنل پنهنجي اشتهار لاءِ آيو آهيان."

"اوه، هائو، سائين: ڪيپٽن بستري ۾ آهي. هو ڏگهي وقت کان بيمار پيو آهي. هن جو خيال هو اوهان ايندا. هو اوهان سان هڪڙي منٽ ۾ ملندو جيڪڏهن اوهان انتظار ڪرڻ تي دل ۾ نه ڪريو."

"مان اٽڪل ڏهن ورهين تائين انتظار ڪيو آهي" ، ليسٽرينج چيو. هو هيٺ ويٺو. ننڍڙي ڪمري جي ڀتين تي جهازن جون تصويرون لڳل هيون ۽ تاڪ تي بوتل ۾ بند هڪڙو جهاز رکيل هو. دريءَ مان ويجهڙائيءَ ۾ پاڻيءَ جي ڪناري لڳ جهازن تي ڪم ڪندڙ ماڻهن جو آواز پئي آيو.

نيٺ دروازو کليو. پوڙهي هن کي هڪڙي ننڍڙي سمنڊ واري ڪمري ۾ وٺي وئي. هڪڙو ڪاري ڏاڙهيءَ سان تمام ڊگهو مڙس بستري تي ليٽيل هو.

"ويهو" ، ماڻهوءَ چيو. هن پنهنجي بستري جي پرسان رکيل ميز تان هڪڙي اخبار کنئي. "مون کي ڪالهه شام جو هيءَ اخبار هٿ لڳي هئي." هن اخبار مسٽر ليسٽرينج کي ڏني. اها آسٽريليا جي ٽي سال پراڻي اخبار هئي.

"ها: اهو منهنجو اشتهار آهي."

"اهو عجيب آهي-- نهايت عجيب." ڪيپٽن فاؤنٽين چيو. "اها اخبار مون وٽ گذريل ٽن سالن کان منهنجي پيٽيءَ جي ٿري ۾ پئي هئي. منهنجي گهر واريءَ ان مان شيون ٻاهر ڪڍي تي اڇلايون ۽ پراڻو سامان ڦٽو پئي ڪيو. مون چيس 'مون کي اها اخبار ڏي' ۽ مان ان کي پڙهڻ شروع ڪيو. مان هڪڙي وهيل مار جهاز تي چاليهه وريه ڪم ڪيو آهي. منهنجي آخري جهاز جو نالو "ساموندي گهوڙو" هو. اٽڪل ست سال اڳ يا وڌيڪ، منهنجي ماڻهن مان هڪڙو مارڪيوساس جي اوير ۾ ننڍڙي ٻيٽن مان هڪڙي ٻيٽ تي ڪجهه لڌو هو."

"ها، ها!" ليسٽرينج چيو. "هن ڇا لڌو هو؟"

"گهر واري" ، هن پنهنجي زال کي سڏ ڪيو. "هيءَ چابي کڻ ۽ ميز کول."

جوڻس کي خبر هئي ته ڪيس ڇا گهرجي. هن ميز کوليو ۽ ان مان هڪڙي ننڍڙي پيٽي ڪڍي، جيڪا هن ڪيس ڏني. هن ڏاڍي جون ڳنڍيون کوليون ۽ ان جي اندران هڪڙو ٻاراٿو ٽي سيٽ، چانهه داني، ڪوپ ۽ ٿالهيون ڪڍي ڏيکاريون.

اها ايميلائين جي پيتي هئي!

"ڪٿان....." تو اها ڪٿان لڌي هئي؟" ليسٽرينج چيو.

"اسان هڪڙي ننڍڙي ٻيٽ تي پاڻي کڻڻ لاءِ ويا هئاسين. اسان ان کي نيري ڍنڊ وارو ٻيٽ سڏيندا آهيون، ڇاڪاڻ ته پٿرن جي گهيري اندر سمنڊ نهايت نيرو آهي. منهنجي ماڻهن مان هڪڙي ان کي هڪڙي ننڍڙي گهر مان لڌو هو، جيڪو ڪناري تي ڪنهن اڏيو هو."

"شڪر رب جو!" ليسٽرين چيو. "ڇا اتي ڪوبه ڪين هو؟" ڇا اتي ٻيو ڪجهه به ڪين هو؟"

"ٻيو ڪجهه به ڪين؛ رڳو اها پيتي هئي ۽ اسان ٻيو ڪنهن کي ڪين ڏٺو. مون وٽ وقت ڪونه هو جو ٻيٽ تي پنڪيل ملاحن کي ڳولهي هٿ ڪيان. موسم ۾ چڱي نظر نٿي آئي ۽ آءُ وهيل جي شڪار تي نڪتل هئس. يقيناً ٻار ٻيٽ تي ڪٿي پري لڪل هوندا، ٿي سگهي ٿو هو هينئر اتي ئي هجن."

"هو هينئر اتي ئي آهن!" ليسٽرينج دانهن ڪئي. "ٻيٽ ڪٿي آهي؟ ڇا تو ان جو نوٽ ورتو هو؟"

"مون کي منهنجو ڪتاب ڏي، گهر واري" ، ڪيپٽن فاؤنٽين چيو.

هن ورق اٿلايا. "اجهو هي آهي، ١٣٧ ڊگري ١٥ فوٽ اولهه، ٧ ڊگري ٤٢ فوٽ ڏکڻ: نيري ڍنڊ وارو ٻيٽ. ايڊمس ٻار جي پيتي ڪٿي آيو جيڪا هن هڪڙي جهوپڙيءَ مان لڌي هئي ۽ رم جي هڪڙي بوتل بدران مون کي وڪرو ڪئي."

ليسٽرينج ڪيپٽن فاؤنٽين جو هٿ ورتو ۽ ان کي جهليو. "مان تنهنجو ٿورو پوريءَ طرح لاهي ڪين سگهندس! مان اج شام جو ئي توکي ڏهه هزار ڊالر موڪلي ڏيندس."

"نہ سائين!" ڪيپٽن جواب ڏنو، "جيڪڏهن اوهان انهن کي ڳولهي ونو تہ اوهان مون کي ننڍڙي سوکڙي موڪلي سگهو ٿا. پر ويهہ هزار ڊالر رانديڪن جي هن ننڍڙي پيتيءَ لاءِ...... وهنوار ڪرڻ جو اهو طريقو منهنجو ناهي. هاڻي مان پڇي سگهان ٿو تہ اوهان ان جي باري ۾ ڇا ڪرڻ جو سوچي رهيا آهيو؟" هو ڪوپ ۽ ٿالهيون واپس پيتيءَ ۾ رکي رهيو هو.

"مان هڪڙو جهاز حاصل ڪندس ۽ اتي ويندس، هڪدم. مان رڳو اهو ڄاڻڻ ٿو چاهيان تہ اتي پهچڻ جو ترت رستو ڪهڙو آهي."

"ان سلسلي ۾ مان شايد اوهان جي مدد ڪري سگهان ٿو"، ڪيپٽن فاؤنٽين پيتيءَ جي چوڌاري ڌاڳو ٻڌڻ جي ڪوشش ڪندي چيو. "جيڪو جهاز اوهان چاهيو ٿا. سو هينئر سمنڊ ۾ لهڻ لاءِ تيار آهي. گهر واري!"

"جي؟"

"ڇا ڪيپٽن اسٽينسٽريٽ گهر تي آهي؟"

"مون کي خبر ناهي. مان وڃي ڏسانس ٿي"، هن دروازي مان ٻاهر ويندي چيو.

"هو هن گهٽيءَ ۾ رهندو آهي. هو ڀلو ماڻهو آهي ۽ انهن علائقن کان چڱيءَ ريت واقف آهي. سندس جهاز "ريرا ٽونگا" ساڱني ماپ جي ٻين جهازن جهڙوني سنو آهي. مون تي ڇڏيو تہ اوهان لاءِ اهو بندوبست ڪريان."

ٿورڙي وقت کان پوءِ ڪيپٽن اسٽينسٽريٽ ڪمري ۾ داخل ٿيو. هو ناهوڪو نوجوان هو. عمر اٽڪل ٽيهہ سال هيس، جڏهن هن ماجرا ٻڌي تہ هو مدد لاءِ ٻنهہ تير ٿي بيٺو.

"مون سان گڏجي هلو"، هن چيو. "مان اوهان کي جهاز ڏيکاريان ٿو."

٧ ٻگريون ۴۲ فوٽ ڏکڻ

هو ١٠ مئي تي سان فرانسسڪو کان روانا ٿيا. پهريائين ڪجهہ ڏينهن تائين هو تکا هلندا رهيا. هوا زور هئي ۽ سندن پنيان هئي، پوءِ اها بدلجي وئي ۽ هو معمولي سفر ڪري ٿي سگهيا. اها وڌيڪ زور ٿي ۽ هو پنج سو ميلن تائين ائين ڪجي ويا ڄڻ خواب ۾ هجن. پيهر هوا ڍري ٿي. سمنڊ ۽ هوا سانت ٿي ويا. ٻہ ڏينهن لڳهي ويا ۽ جهاز ڪين چريو. ٽئين ڏينهن صبح جو هوا پيهر ڪر کنيا ۽ ڪيپٽن اسٽينٽريٽ سمورا سڙهہ کٽي مٿي چاڙهيا. جيترا بہ جهاز ۾ موجود هئا.

ايسٽرينج ۽ ڪيپٽن هڪ شام جو عرشي تي گهمي رهيا هئا.

"توکي خوابن تي ويساهہ ناهي، ڪيپٽن؟"

"توهان کي اها خبر ڪئين پئي؟" ڪيپٽن چيو.

"مان رڳو سوال پڇيو هو، گهڻائي ماڻهو چوندا آهن تہ ڪين ناهي."

"ها، پر گهڻا سچ پچ ڪندا بہ آهن."

"مان ڪندو آهيان"، ليسٽرينج چيو. "مان هن کان اڳ اهڙا خواب نہ ڏٺا آهن. پر ڪا شيءِ مون کي چئي ٿي تہ ٻار اتي آهن ۽ هو خطري ۾ آهن. ڪيپٽن فاؤنٽين چيو ٿي تہ ان ٻيٽ تي ڪوبہ ماڻهو ڪونہ هو."

"نہ"، اسٽينسٽريٽ چيو. "هن رڳو ايترو چيو هو تہ هن ڪنهن کي ڪونہ ڏٺو هو، هن رڳو ڪناري بابت ڳالهہ ڪئي هئي."

"شايد ٻيٽ جي ٻئي پاسي تي ماڻهو آهن."

"جيڪڏهن اتي آهن تہ ٻار ٻيٽ جي ماڻهن وٽ پلجي وڏا ٿيا هوندا."

"۽ انهن جهڙا ئي ٿي ويا هوندا؟"

"انهن پيسفڪ ٻيٽن جا ماڻهو ڏاڍا سٺا آهن..... سادا، ٻاجهارا. مان انهن کي چڱيءَ ريت سڃاڻان."

"پر......"

"ٻڌو!" ڪيپٽن چيو. "اسين ماڻهو جيڪي شهرن ۽ انگلينڊ ۽ آمريڪا جهڙي ملڪن ۾ رهون ٿا. اهڙن ماڻهن

تي ارمان ڪندا آهيون. اهو اسان کي ڪين ڄڪائي! هو صحتمند زندگي گذاري رهيا آهن. هو سج کي آفيس جي دري مان نہ ڏسندا آهن نہ ئي چنڊ کي دونهين جي ڪڪر مان نهاريندا آهن. هو خوش آهن، اهڙي دنيا ۾ رهن ٿا جهڙي رب جوڙي هئي.... نہ ڪي اهڙي جيڪا ماڻهن بگاڙي آهي."

"جيڪڏهن ٻار اهڙيءَ ريت پليا آهن....... اها آزاد زندگي گذاريندي، تارن جي ڇانو ۾ جاڳندي، سج جي لهڻ سان سمهندي، تازي هوا کي پنهنجي ڦڦڙن محسوس ڪندي.... تہ ڇا هو واپس موٽي وڃڻ چاهيندا؟ ڇا انهن کي اسان جي دنيا ۾ ٻيهر واپس وڃڻ صحيح ٿيندو؟"

"مون کي خبر ناهي،" اسٽينسٽريٽ چيو. "شايد..... نہ."

هڪڙي شام جو اسٽينسٽريٽ چيو، "اسان ٻيٽ کان ٻہ سو چاليهہ ميل پري آهيون. هن هوا سان، اسان کي سپائي اتي پهچي وڃڻ گهرجي."

هوا زور هئي. سموري رات "ريرا ٽونگا" تکو اڳتي وڌندو رهيو. اڳين صبح جو اٽڪل يارهين وڳي هوا جهڪي ٿي وئي، اها رڳو ايتري مس هئي جو سڙهن کي ڀري سگهي. اسٽينسٽريٽ عرشي تي ليسٽرينج سان ڳالهائي رهيو هو. اوچتو هو رڪجي ويو ۽ اشارو ڪيو.

"هڪڙي ٻيڙي!" هن چيو، هن پنهنجي دوربين سان ڏٺو. "هڪڙي ننڍڙي ٻيڙي. مڇهس ڪجهہ ڪونهي. نہ سڙهہ نہ ونجهہ...... نہ! مون کي ڪجهہ ڏسجي ٿو." هن چرخي واري ماڻهوءَ کي رڙ ڪئي ۽ جهاز رخ ڦيرايو.

ڪپتن هڪڙي ٻيڙي هيٺ لاهڻ لاءِ حڪم ڏنو. اسٽينسٽريٽ ۽ ليسٽرينج ان ۾ سوار ٿيا. هو ويجهو ويا.... اڃا ويجهو. ڪپتن پنهنجو هٿ ننڍڙي ٻيڙيءَ جي پاسي تي رکيو.

تري ۾ هڪڙي ڇوڪري ۽ هڪڙو نوجوان ليٽيل هئا. ٻنهي جي وچ ۾ هڪڙو ٻار هو. هو بيحد ساورا هئا. ٻيٽ جا رهواسي؟ هنن ساهہ پٽي کنيو. ڇوڪريءَ جي هٿ ۾ هڪڙي تاري هئي، جنهن ۾ ڳاڙها ٻير لڳل هئا.

"ڇا هو مرده آهن؟"

"نہ"، اسٽينسٽريٽ چيو. "هو سنل آهن."

سجاڳي

ايميلائين پنهنجون اکيون کوليون.

"ڊِڪ!"

هن ڊِڪ کان تيز رڙ ڪئي، جڏهن هن کيس پنهنجي پاسي ۾ نہ ڏٺو.

"هو هتي آهي"، ليسٽرينج چيو؛ پر هن کيس ڪين ٻڌو. هن نهاريو ۽ ڊِڪ کي ٻئي بستري تي ڏٺو. پنهنجي ويجهو پوءِ هن حنا کي پنهنجي ويجهو جهليو، ۽ ٻيهر سمهي پئي.

ايمي!.... ڊِڪ!..... توهان مون کي سجاڳ ٿا؟"

ليسٽرينج هنن جي پرسان بيٺو هو. ايميلائين هن ڏانهن ڊپ ڀريل نظرن سان نهاري رهي هئي: پوءِ آهستي آهستي، انهن ۾ عجب ڀرجي ويو. اهڙو عجب جهڙو ڪنهن خواب جي سچي هئڻ تي ٿئي..... نيٺ..... هي خواب ڪونہ هو پر حقيقت هئي. ٻيٽ تي جاڳندي خوابن ۾ هن اڪثر ماضيءَ جي باري ۾ سوچيو هو. هن هڪ هڪ ڏيک ورجايو هو ۽ ان کي پنهنجي ذهن ۾ محفوظ ڪيو هو.

"ڊِڪ." هن چيو. "هي......" اڳيون اکر سنڌس زبان تي اهڙي جهڙي گهٽي عرصي کان پوءِ آيو: "هي.... بابا آهي!"

"بابا؟" ڊِڪ چيو، اڃا هو اڌ ننڊ ۾ هو. "ڪيئن...... ها."

اها اڌ رات هئي. ليسٽرينج ۽ ڪپتن اسٽينسٽريٽ عرشي تي بيٺا هئا.

"نيٺ اوهان کين ڳولهي ورتو"، ڪيپٽن چيو.

"ها...... مون کي سدائين خبر هئي تہ هو اتي آهن.... ڪٿي، جيئرا."

"۽ ڇا هنن اوهان کي سڃاتو؟"

"اوهہ، ها: پر ڇڻ تہ مان ڪنهن خواب جو حصو هئس. اجا ڪين پڪ ناهي تہ ڇا مان سچ پچ آهيان. هو هڪ ٻئي کي ويجهو جهلي ويٺا آهن، هن جهاز کان ڊنل آهن. هن مون کان پڇيو، "ڇا هي وهيل مار آهي؟" مون چيس تہ نہ. هو وهيل مار جهازن کان ڏاڍو ڊنل لڳن ٿا."

"هوءَ هڪ يا ٻن ڏينهن ۾ چاڪ ٿي ويندي"، ڪيپٽن چيو.

"اوهہ، ها: مون کي اهائي اميد آهي. ڊڪ ڪيس بار بار چئي ٿو تہ هوءَ ڊڄي ڪين ۽ هن کي ان بابت سموري ڄاڻ آهي.... ڇڻ هن "بابا" سان هيٺي گڏجڻ جو بندوبست ڪيو هو."

"هو بلڪل چاڪ ٿي ويندا،" ڪيپٽن چيو. "پر اوهان ڇا ڪندا؟"

"مان؟"

"ها، اوهان"، ڪيپٽن مڙندي، سندس منهن مقابل ٿيندي چيو. "اوهان هنن جي باري ۾ ڇا ڪندا؟"

"مون کي خبر ناهي. هو ٻارن جيان آهن. هو پڙهي يا لکي نٿا سگهن. هنن ننڍي هوندي کان جڏهن اجا سمجهہ پريا بہ ڪين هئا، ڪڏهن ريل گاڏي يا شهر جي گهٽي ڪين ڏٺي آهي. هو مورڳو وڏا ٻار آهن!"

"نہ"، اسٽينسٽريٽ جواب ڏنو. "هو هڪ مرد ۽ عورت آهن، سگهارا ۽ سمجهو. ڪيترن ئي معاملن ۾ گهڻن ئي ماڻهن کان وڌيڪ. ڪيئي ورهيہ هو ائين رهيا آهن جو سندن مدد ڪرڻ وارو ڪوبہ نہ هو، سواءِ هڪ ٻئي جي. هنن پنهنجو ڪاڌو پاڻ تلاش ڪيو.... ڪنهن دڪان تان خريد ڪونہ ڪيو. پنهنجي ضرورت جي هر شيءِ پاڻ جوڙي، پنهنجو گهر پاڻ اڏيو، جيتوڻيڪ سادو، پر ڪنهن ٻئي جي ناهيل ۾ ڪونہ رهيا. هنن الائجي ڪهڙي مصيبتن سان منهن ڏنو هوندو، جنهن جي اسان کي پروڙ بہ ناهي، رڳو پنهنجي سگهہ تي ويساهہ ڪندي."

"اوهہ....... مون کي هنن تي فخر آهي"، ليسٽرينج چيو. "پر هو هاڻي ڇا ڪندا؟ ڇا هو سان فرانسسڪو ۾ پيهر اسڪول موٽي ويندا؟،

".......... ۽ ٻارڙن جي پاسي لڳ ويهي، اي بي سي سکندا؟"

"مان پنهنجي گهر ۾ ڪين ذاتي استاد رکي ڏيندس."

"ڪٿي؟ سان فرانسسڪو ۾؟"

"ڇڱو.... ٻيو ڪٿي؟"

"ڇا هو شهر ۾ ڪڏهن خوش رهي سگهندا؟"

"ٻيو ڇا ڪجي؟ ڇا مان ڪين واپس سندس نيري ڊنڊ واري ٻيٽ تي وٺي وڃان ۽ اميد رکان تہ هو وساري ڇڏيندا تہ هنن مون کي پيهر ڪڏهن ڏٺو هو؟ هينئر اهو سڀ ڪجهہ اڌ خواب مثل آهي ۽ جلدئي اهو سمورو خواب ٿي سگهي ٿو"، ليسٽرينج ڪيپٽن ڏانهن ڏٺو. "ڇا تنهنجو اهو مطلب آهي؟"

"نہ، يقيناً هرگز نہ"، هن جواب ڏنو. "پر...... هتي ٻيا ٻيٽ بہ آهن...... ٻيٽ جيڪي ڪنهن خشڪي يا شهرن جي گهڻو ويجها ڪونہ آهن، تنهن هوندي بہ گهڻو پري ڪين آهن.... ڪو ٻيٽ جتي اوهان پنهنجي ٻارن کي وحشي جيوت مان پنهنجو رستو تلاش ڪندي جاچي سگهو ۽ ڪين ائين ڪرڻ ۾ مدد ڪري سگهو ۽ پنهنجي پوٽن کي پنهنجي پاسي ۾ وڌندي ڏسي سگهو."

چنڊ آسمان جي ڪناري کان هيٺ لڙهي رهيو هو.

"اوهان کي خبر آهي"، ڪيپٽن چيو. "مان سمنڊ طرف ڇو ويو هيس؟"

"نہ، مون کي خبر ناهي" ، ليسترينج چيو. "اها سخت زندگي آهي ۽ ان ۾ گهڻو پئسو بہ ناهي. مان ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ ماٺو سمنڊ طرف ڇو ويندا آهن."

"آهہ! پئسو ڇا هي! ۽ سخت پورهئي کان ڪير ڊڄي ٿو؟ مان ويو هيس، ڇاڪاڻ تہ ڪڏهن ڪڏهن راتين جو چوڪي ڪندي، جڏهن منهنجي مٿان رڱو تارا هوندا آهن ۽ چوڏاري وسيع سمنڊ تہ مان پاڻ کي انهن سڀني آزارن کان آزاد محسوس ڪري سگهان. نہ ڳتيل گهر، نہ گهٽين جي پيهہ، نہ دڪانن جو گوڙ..... پر خاموشي، رڳو تارا ، سمنڊ ۽ مان، هن ماڻهن جو جوڙيل ننڍڙي ٻيڙي تي، اڪيلو."

"انهن مڙني آزارن کان آزاد."

"رڳو اينترو."

ليسترينج هيٺ لهي ويو ۽ ٿورڙي وقت کان پوءِ واپس موٽيو.

"مان هنن کي پئي ڏٺو،" هن چيو. "ڪيڏا نہ سهڻا نوخيز گلن مثل!"

چند لمحا ويو هو؛ هو اوندهہ ۾ چپ چاپ بيٺا هئا. اسٽرينسٽريٽ مٿي هليو ويو.

"هاڻي هتي رڳو آسمان ۽ سمنڊ اسان جي چوڌاري آهي..... ۽ خدا."

"۽ خدا، جنهن سندن سار سنڀال لڌي ۽ ڪين موٽائي مون ڏانهن موڪليو."

کرتار سنگھہ دُگل

سنڌيڪار: "محسن" عباسي

زندگيءَ هڪ لُچي عورت

ننڍڙي ريلوي لائين جي هڪ ننڍڙي ريلوي اسٽيشن تي گاڏي اچي بيهي رهي. پنج منٽ... ڏهہ منٽ.... پندرهن منٽ گذري ويا. گاڏي هلڻ جو نالو ئي نہ وٺي. اچا سوچي رهيو هوس تہ گارڊ کي ڳولي وڃي چوان تہ هن گاڏيءَ ۾ آهيني هڪڙو فرسٽ ڪلاس گاڏو، جنهن ۾ بہ آهيني هڪڙو مسافر، جنهن کي اڳيان وڃي ڪا ٻي گاڏي هٿ ڪري سياڻي ئي دهلي پهچي ڪنهن ضروري ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيڻو آهي. اينتري ۾ سامهون ايندڙ هڪ ٻي گاڏي اچي اسان واريءَ گاڏيءَ جي پر ۾ بيٺي. ننڍڙي لائين جي هڪ ننڍڙي اسٽيشن تي، ننڍڙي گاڏيءَ جي پر ۾ هڪ ٻي ننڍڙي گاڏي اچي بيهي رهي. سوچيم تہ شايد هن گاڏيءَ جي لاءِ ئي اسان جي گاڏي ترسي هئي، سو آءٌ اخبار پڙهڻ لڳس. اخبارن ۾ ڪجهہ ڏينهن کان هڪ عجيب ڪيس جي ڪارروائي ڇپجي رهي هئي. هڪ هندستاني آفيسر ڪنهن ڪم سان ولايت ويو تہ اتان هڪ پريءَ جهڙي خوبصورت انگريز عورت پرڻجي آيو. زال مڙس ٻئي خوش خورم رهڻ لڳا. هڪڙو، ٻيو، ٽيون. ائين ڪين ٽي ٻار بہ ڄمي پيا. ڳاڙها، لعلن جهڙا ٽي ٻار. مشرقي مائرن وانگر، انگريز عورت بہ ٻارن تي ساهہ ڇڏيندي هئي. سندس مڙس ڪنهن نوڪريءَ ۾ هو، سو مهينن جا مهينا ٻاهر دوري تي هليو ويندو هو؛ پويان زال ۽ ٻار سندس انتظار ۽ اوسيئڙي ۾ رهندا هئا. ائين زندگي جي گاڏي روان دوان رهي. ان شهر جي هڪ واپاريءَ ان انگريز عورت سان دوستي رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ وٽس اچڻ وڃڻ لڳو. مڙس جي گهڻو ٽئو ٻاهر رهڻ ڪري عورت جي زندگي هونئن بہ ٻي مزي گذرندي هئي؛ واپاريءَ جي موجودگي، گهمائڻ ڦيرائڻ ۽ وندرائڻ ۾ عورت ايترو اڳتي نڪري ويئي، جو پنهنجو سڀڪجهہ ان جي حوالي ڪري ويٺي. هڪ دفعي جڏهن عورت جو مڙس گهر موٽيو تہ کيس پنهنجي زال برف وانگر ٿڌي لڳي. دل تہ هئي ئي هڪڙي، جا عورت ڪنهن ٻئي کي ڏيئي ڇڏي هئي. گهٽيءَ ٻڌڻ کان پوءِ سمورو سچ پنهنجي مڙس کي ٻڌائي ڇڏيائين. هڪڙو ڏوهہ ڪري ۽ ان کي لڪائڻ لاءِ روز روز وري ٻيا نوان ڏوهہ ڪندي رهي، انگريز عورت ڪٿ ائين ٿي نٿي سگهيو! مڙس کي پنهنجي پيرن هيٺان زمين ڪسڪندي محسوس ٿي! پنهنجي ٻارن جي ماءُ، جنهن جي ياد ئي کيس پرديس ۾ سڌير بنائيندي ۽ خوش رکندي هئي، ان جي بيوفائيءَ کيس ڏاڍو صدمو پهچايو. آخر پنهنجي زال جي عاشق کي گولين سان پروڻ ڪري پاڻ کي پوليس جي حوالي ڪيائين. جنهن سندس دنيا ڦري هئي، تنهن کي ئي ختم ڪري ڇڏيائين.

گاڏي اجا بہ بيٺي رهي. اخبار تان ٿڙي، منهنجي نظر پر ۾ بيٺل گاڏيءَ ۾ سوار هڪ مکڙي تي وڃي پيئي. ٻڪي وڏي گيدوڙي وانگر ٻَر ٻَر ڪندڙ عورت جو منهن، ماحول ۾ مُرڪون ورهائي رهيو هو. شايد ڪا ڳوناٽي عورت شهر وڃي رهي هئي، مون دل ئي دل ۾ سوچيو. ننڍڪلي دريءَ تي قبضو ڪريو ويٺي هئي، جڻ ڪنهن ڪا سهڻي تصوير دريءَ جي چوکٽي ۾ فريم ڪري ڇڏي هئي. ڪن پل لاءِ اسان جون نظرون مليون. هوءَ ٽڙي ٽڙي ٽمڪ ڏيندي رهي، جڻ چئي رهي هجي تہ "مون کي خبر هئي تہ تون ضرور مون ڏانهن نهاريندين." ڳوناٽي عورت جي .ٻ لوٺ ڪِل چئي رهي هئي تہ "ڏس نہ سائين، نرم گادين واري گاڏي ۾ اڪيلو ويٺو آهين، ۽ اسين .... هتي ڪڪڙن ۽ ڪڪڙين وانگر سٿيا پيا آهيون، هڪ ٻئي جي مٿان. تون شيشن واريءَ دريءَ مان اُس جو مزو بہ پيو وٺين. ڪجهہ ويهندي ڪجهہ

ليئينديس اخبار بہ پيو پڙهين ۽ سفر بہ پيو ڪرين. جيو سائين جيو، توهان شهري ماڻهو." ٽڙ ٽڙ ٺهڪ ڏيئي پئي ڪِلي. ڇڻ ڪنهن چنچل جي چُنيءَ جي پلاند مان پٽل موتين جون مکڙيون ڇڙي، ٽڙي پکڙي رهيون هجن.

مون وري اخبار ڏٺي. انگريز عورت جج اڳيان بيان ڏنو هو تہ منهنجو اندر واپاري، ڪمزور ڪري وڌو. ان ڪري مون پنهنجي مڙس سان بي وفائي ڪئي. واپاري مون کي شاديءَ جا ڏاڍا ڏيئي پري پري گهمائڻ ڦيرائڻ وٺي ويندو هو ۽ وڏين وڏين هوٽلن ۾ رهائيندو هو. منهنجو مڙس ڇهہ ڇهہ مهينا ٻاهر، پويان سياري جون ڪيڏيون نہ ڊگهيون راتيون! ڪاش منهنجو مڙس پرڏيهہ نہ وڃي ها. هو تہ ديوتا آهي. واپاري بلڪل خراب ماڻهو هو. هر ڀيري مون کي شاديءَ جو آسرو ڏيئي ٻاهر وٺي ويندو هو، پر واعدي نباهڻ کان سواءِ ئي مون کي جُونو ڪري واپس گهر ڇڏي ويندو هو.

منهنجون اکيون جيئن ئي اخبار کان هٽيون، سامهون دريءَ واري عورت ساڳئي نموني مون ڏانهن ڏسي رهي هئي. اوچتو سندس چُني منهن تان هيٺ ترڪي، ڪسڪي وئي. گهاٽا ڪارا وارا خوشبودار تيل لڳڻ ڪري چمڪيا پئي. ڪن پويان ڇلڪات ڪندڙ بَڪل، وارن مان ڪڍي وري واپس هڻڻ لڳي تہ وارن جي ڪا چڳ سندس مُکڙي تي اچي ڪري. "هيءَ نہ ڳوناٺي عورت نٿي لڳي." مون دل ئي دل ۾ سوچيو "هيءَ تہ پنهنجو پاڻ پسائڻ بہ ڄاڻي ٿي!" ڀَنيي چڳ سندس ڳلن تي ڪيڏڻ لڳي. ڳاڙهن ڳاڙهن ڳلن تي ڪنبندڙ ڪاري چڳ... پوءِ هوءَ پنهنجي تلهي، ڊگهي ۽ ڪاري چوٽي ڪلهي تان ورائي اڳيان ڪئي آئي ۽ ساڻس ڪيڏندي رهي. گهڙي چوٽيءَ جا ويڙهہ کولي نہ گهڙي ويڙهي. ڪهڙا نہ ڊگها ۽ سهڻا وار هئس.

مون وري اخبار پڙهڻ شروع ڪئي. ماڻهو ان ڪيس بڌڻ لاءِ اصل چريا هئا چريا. ڪورٽ جي ٻاهران ميڙ لڳي ويندا هئا شنوائيءَ جي ڏينهن. جنهن جيپ ۾ جوابدار ايندو هو ان تي ماڻهو گل وَسائيندا هئا. ڪورٽ جي ٻاهران ڪاليجي جوان بائبل ۽ گيتا جو پاٺ ڪندا هئا. هٿ کڻي دعائون گهرندا هئا تہ اي ڌڻي هن کي ڪيس مان آجو ڪر. شهر جون جوان جوان ڇوڪريون هن کي خطن ۾ پنهنجون تصويرون وجهي موڪلينديون هيون ۽ هرڪا ساڻس شادي ڪرڻ تيار هئي.

ڪارروائي ڇپجڻ جي ڏينهن اخبارن کي پنهنجا وڏيڪ ۽ وري وري ايڊيشن ڪڍڻا پوندا هئا .اخبارون وڌ ۾ وڌ اهميت هن ڪيس جي خبرن کي ڏيند يون هيون. ماڻهو هزارن جا شرط رکندا هئا. هن جي ڇُٽڻ يا نہ ڇُٽڻ بابت.

گاڏي جو اجا بہ نہ هلي تہ پريشانيءَ ۾ منهنجي اک اخبار تان ٿڙڪندي ئي ساڳئي ڪِلندڙ ٽِڙندڙ مُکڙي تي پيئي. هاڻي سندس پاڪرن ۾ هڪ ٻار هو. ڳورو، ڳٿول جهڙو مکڻ جو ڇاٽو. ماٽس ڪٽڪ ورني تہ ٻار ڪير جهڙو اڇو. اسان جون اکيون ملنديٰ ئي عورت گاڏيءَ ۾ وينلن کي پُٺ ڏيئي سڌي دريءَ ڏانهن ٿي چولي جا بٽڻ کولڻ شروع ڪيا. ڪن پل ۾ سندس جُلڪندڙ ڇاتي صاف نظر اچڻ لڳي. پنهنجو ٿڻ جهلي ٻار جي وات ۾ وجهي ٻار کي ڪير پيارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي، پر ٻار ڪو خاص بکايل نٿي لڳو. ڪنهن وقت ڪا ڍُڪ بہ ورتائين ٿي نہ تہ گهڻو تڻو پنهنجي مچريل مٽي سان ماٽس جي ڇاتيءَ کي ٺونا هڻندو رهيو ۽ هوءَ ٻار سان ڪيچل ڪندي کلندي رهي. اٺاهہ پيار پريل پلڪن سان پُٺ کي ڏسندي، ڪنهن وقت ٿڻ کي هٿ سان هيٺ مٿي ڪندي تہ ڪنهن وقت ٻار کي هيٺ مٿي ڪندي ڪيس ٿڃ ڏارائڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين، پر ٻار جي اها ئي ساڳي شيطاني! گهڻو وقت ائين ڪندي عورت وري مون ڏانهن ڏٺو، ڄڻ چئي پيئي. "ڪيڏو نہ شرارتي آهي، پر پوتينڙيءَ جا سڀ ٻار ائين ٿيندا آهن. ڇاتي ڪير مان ڦاٽيم ٿي ۽ ڪير جمي پوڻ ڪري ڇاتيءَ ۾ ڳنڍا ٿي سور ٿي پيو اٿم، ٻري هي تہ پيئي ئي نٿو.

اوچتو مون کي هوش آيو تہ هيءَ ڇا، آءٌ پراڻي عورت جي اوگهڙ پيو ڏسان! سو جهٽ گهٻرائجي وري اخبار ۾ ڏٺم. ڪيس جي رپورٽ اجا هلندڙ هئي. جوابدار جي آفيسر جو بيان هو تہ اسان جي آفيس ۾ هي سڀ کان وڌ شريف

۽ لائق، ڪم ڪندڙ ماڻهو آهي. آفيس ۾ هن جو ذڪر هميشه نيڪ ۽ چڱن ماڻهن وانگر ٿيندو آهي، هن جي خلاف ڪڏهن به ڪا رپورٽ نه آئي آهي. شهر جي سڀ کان وڏي ڊاڪٽر جو چوڻ هو ته فوتيءَ کي لڳل سڀ جون سڀ گوليون سامهون کان لڳل آهن ۽ بزدلن وانگر پويان لڪي بي خبريءَ ۾ ڪا به گولي لڳل ناهي.

ٻنهي ٻيڻل گاڏين مان خبر ناهي ڪهڙي گاڏيءَ جي سيٽي لڳي. مون اخبار ڇڏي ته نظر ساڳي عورت تي وڃي پيئي. ڇا ڪجي، جاءِ ئي اهڙيءَ تي ويٺل هئي، نظر جي بلڪل سامهون. ساڳي طرح ڪلندي مُرڪندي ٻار کي دريءَ مان ٻاهر ڪڍي پيشاب ڪرائي رهي هئي. ٻار جي پيشاب جي سيڙهه ذري گهٽ اسان واري گاڏي تائين پهتي ٿي. مون کي لڳو ڄڻ مائيءَ جون شوخ نظرون صاف صاف چئي رهيون هيون. " ڇا ٿو ڇنين ٻچا! چوين ته ٻار جي پيشاب جي سيڙهه تنهنجي گاڏيءَ جي گاديلن تائين به پُڄائي سگهجي ٿي. اڪيلو ئي سڄي گاڏيءَ تي قبضو ڪريو ويٺو آهين. سفر به پيو ڪرين، مزو به ويٺو وٺين، اخبار به پيو پڙهين!"

اوچتو سامهون واري گاڏي هلڻ لڳي. ٻار پيشاب ڪندو رهيو ۽ گاڏي هلندي رهي. مون دريءَ مان اٿي ڏٺو ته اُن شيطان جي پيشاب جي سيڙهه، اسان واريءَ گاڏيءَ تي ليڪو پائيندي وڃي رهي هئي.

هاڻي اسان جي گاڏيءَ جي هلڻ جو وارو هو. ٻاهران اخبارون وڪڻندڙ ڇوڪرو هوڪو ڏيئي رهيو هو "تازي اخبار پڙهو، اڄ جي تازي خبر: قتل جي ڪيس جو فيصلو ٿي ويو!"

مون کي هاڻي ان ڪيس ۾ ڪا به دلچسپي نه لڳي ۽ ڪيتريءَ دير تائين ان عورت جا به نيڻ، ڳڙ ڳڙ ڏڳها ڪارا ۽ ريشمي وار، ڇلڪندڙ ڇاتين کي ٿونا هڻندڙ ڳورو ڳورو ٻار ۽ اسان جي گاڏيءَ تائين پهچندڙ هڪ پيشاب جي سيڙهه! منهنجي اکين اڳيان اهو سڀ ڪجهه ڦرندو رهيو، ڦرندو رهيو، ڦرندو رهيو...

(ٿماهي "پنجابي ادب"، نمبر ٢٨ تان ترجمو ڪيل)

اج نہ اوطاقن ۾...!

حاجي ولي محمد جت (ڪَڇ)

اج ڪڇ جي ٻني علائقي مان حاجي سليمان وزيرائي جت جي چٺي آئي تہ "۲۲ جون تي اسان جو عالم ۽ شاھہ جي رسالي جو ڄاڻو حاجي ولي محمد ڀٽاري وارو اسان کان هميشہ لاءِ جدا ٿي ويو. شال ڪيس رب پاڪ جنت ۾ جاءِ ڏني، آمين."

حاجي ولي محمد صاحب جن سان منهنجي پهرين ملاقات مارچ ۱۹۸۴ع ۾ ٿي هئي، جڏهن مان پهريون دفعو سندن ڳوٺ ڀٽاري ۾ ويو هوس. هڪ سڄو ڏينهن حاجي صاحب سان رهاڻ ٿي هئي ۽ مون وٽ سندن انٽرويو هڪ آڊيو ڪئسيٽ تي آهي ۽ اُها ڪئسيٽ اج منهنجي لاءِ هڪ اَملهہ خزانو آهي. خط پڙهي مون کي ائين لڳو تہ نہ فقط ٻنيءَ جي سنڌين، ڀارت جي سنڌين، پر دنيا جي سنڌين هڪ بلند پايي جو عالم ۽ "شاھہ جي رسالي" جو هڪ وڏو عالم وڃايو آهي. شخصي طور مون ٻنيءَ جو هڪ اهڙو بزرگ وڃايو آهي، جنهن سان خاص پوني مان وڃي ٻنيءَ ۾ رهاڻ ڪندو هوس.

ڪڇ ۾ جتن ۽ ٻين ڪيترين جاتين ۾ حاجي تہ گهڻا، پر "حاجي ولي محمد هڪڙو." پاڻ مون کي انٽرويوءَ ۾ ٻڌايائون تہ هو ٻہ دفعا حج تي ويا هئا: هڪ پڳين (يعني پنڌ. ڪڇي ٻوليءَ ۾ پير کي پڳ چوندا آهن) ۽ ٻيو دفعو هوائي جهاز ۾. پاڻ ائين پڻ فرمايو هئائون تہ جڏهن هو پنڌ ويا هئا تڏهن هنن اُن دوري جا تاثرات، شهرن جا بيان ۽ جن جن عالمن سان هو گڏيا هئا، اُنهن جا بيان ۽ ٻيا آزمودا لکيا آهن، اُها ڊائري وٽن سلامت آهي. مون گهڻي ڪوشش ڪئي تہ جيئن اُها ڊائري ڇپجي سگهي، پر حاجي صاحب اُها ڇپائڻ لاءِ تيار نہ ٿيا.

حاجي صاحب علم جا وڏا شائق هئا. ڪڇ جي رڻ ۾ خاص ڪري ٻني علائقي ۾، جتي واري ڀيٽي وَسي، اُتي حاجي صاحب وٽ ٻہ وڏا ڪاٺ جا ڪبٽ ڪتابن سان ڀريل هئا. جن ۾ ڪيترائي عربي، اُردو ۽ سنڌيءَ جا ديني ڪتاب تہ هئا، پر اُنهن کان سواءِ ٻيا ڪيترائي ڪتاب، جن ۾ طب ۽ تاريخ سان واسطو رکندڙ ڪتاب پڻ هئا. وڏي شوق ۽ حفاظت سان رکيل هئا.

حاجي صاحب جي ڪتب خاني ۾ ناياب ۽ املهہ ماڻڪ جيڪو مون ڏٺو، اُهو آهي شاھہ جي رسالي جو هڪ تمام سهڻو دستخط، جو دراصل حاجي جي والد صاحب جي هٿن سان لکيل هو. هيءُ دستخط ۱۹ صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري لکيل آهي.

حاجي ولي محمد صاحب شاھہ جي ڪلام جا وڏا پارکو هئا ۽ جڏهن بہ ملاقات ٿيندي هئي تڏهن ڪلاڪن جا ڪلاڪ هو شاھہ صاحب، بُلي شاھہ، ڪبير ۽ ٻين ڪيترن ئي صوفي شاعرن جي ڪلام جي تمام سهڻي وياکياڻ ڏيندا هئا.

۱۹۸۰ع ۾ ئي مون حاجي ولي محمد صاحب جن جي ڪتبخاني ۾ "ڇڳي جَت" جي ڪلام جو دستخط ڏٺو هو، جيڪو حاجي ولي محمد صاحب پنهنجن هٿن سان لکيو هو. اهو سڄو ڪلام حاجي سليمان جت "ٻنيءَ جا ٻول-جتن جا قول" ڪتاب ۾ ڇپايو، جيڪو ڪتاب گجرات سنڌي اڪادميءَ سرڪاري خرچ تي ڇپايو.

پوين ڏهن سالن کان ڀڄ ريڊيو تان حاجي ولي محمد صاحب جي تقريرن جو هڪسلسلو چالو ٿيو هو، جيڪو ڪڇ جي سنڌين ۾ چڱو مقبول ٿيو هو. اهڙي عالم کانسواءِ "ٻني" اج چئني ڇوري ٿي پيئي آهي. شال رب پاڪ کين جنت ۾ جاءِ ڏني. (آمين)

ڊاڪٽر پرسو. جي. گدواڻي
(پونا، ڀارت)

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهہ گذارشون

(١) پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اهو ڄاڻائڻ لازمي آهي تہ اهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ لاءِ ڪنهن اخبار يا رسالي کي نہ موڪليل آهن.

(٢) ترجمي جي صورت ۾، جڏهن مواد ترجمو ڪيو وڃي، ان اصل جي صاف فوٽو ڪاپي سان موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح ضروري حوالا پڻ ڄڻائيءِ سان ڄاڻائڻ لازم آهن، جي آخر ۾ اچن.

(٣) مواد ۾ پيش ڪيل راين، تجويزن، نتيجن ۽ علمي ۽ فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.

(٤) اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نہ رهندو.

(٥) ايڊيٽر کي مواد ۾ درستين ۽ ڦيرفار ڪرڻ جو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.

(٦) فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.

(٧) مواد، صاف سُٺن اکرن ۾، مس سان، فل اسڪيپ ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي، فون نمبر هجي تہ اهو بہ لکجي.

(٨) پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي. ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نہ رهندو.

(٩) ڇڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ ڪافي وقت ڏيڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، اطمينان ڪجي تہ مواد آخري طرح صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي. -- **ادارو**

Attention

Habib Bank
Account Holders
You can now draw cash
24 Hours a Day
365 Days of the Year

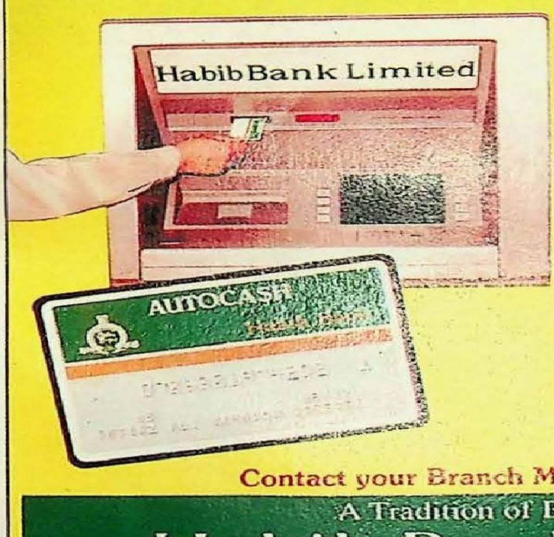

Habib Bank has installed ATMs to provide round the clock Self Service Banking to more and more account holders.

ATMs are presently operating at Karachi, Lahore, Islamabad, Rawalpindi, Peshawar and Faisalabad.

Our ATM network will soon cover other important commercial centres throughout Pakistan.

Contact your Branch Manager today for your ATM Card.

A Tradition of Better Service

Habib Bank Limited

PID(I)